

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 491.550-3 (81.2.2Т)

КЕНЧАЗОДА МАНУЧЕҲРА СОЛЕҲ

**ВИЖАГИҲОИ СОҲТОРӢ ВА ДАСТУРИИ ҶУМЛАҲОИ СОДА
ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ
(ДАР АСОСИ МАВОДИ НАСРИ МУОСИР)**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи доктори илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси
10.02.01 – Забони тоҷикӣ**

Мушовири илмӣ:

**доктори илмҳои филологӣ, профессор
Гулназарзода Жило Бурӣ**

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-17

БОБИ I. ХУСУСИЯТҶОИ ДАСТУРИИ ҶУМЛАҶОИ СОДА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ.....18-107

1.1. МасъалаҶои назарии таҳқиқи ҷумлаҶои сода дар забоншиносии умумӣ.....	18-31
1.2. МасъалаҶои назарии таҳқиқи ҷумлаҶои сода дар забоншиносии тоҷик.....	31-46
1.3. МеъёрҶои таснифи сохтори ҷумлаҶои сода.....	46-73
1.4. Майдони наҳвӣ ва муносибати парадигмативӣ дар наҳвиёти ҷумлаҶои сода.....	74-93
1.5. Тарҳи шартии сохтори ҷумлаи сода.....	94-107

БОБИ II. ХЕЛҶОИ ҶУМЛАИ СОДА АЗ РӢИ СОХТУ ТАРКИБ ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ.....108-144

2.1. ҶумлаҶои содаи яктаркиба.....	108-116
2.2. Ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншаҳс.....	117-123
2.3. Ҷумлаи содаи яктаркибаи номуайяншаҳс.....	123-129
2.4. Ҷумлаи содаи яктаркибаи умумишаҳс.....	130-134
2.5. Ҷумлаи содаи яктаркибаи бешаҳс.....	134-137
2.6. ҶумлаҶои яктаркибаи унвонӣ.....	137
2.7. ҶумлаҶои содаи дутаркиба.....	138-142
2.8. ҶумлаҶои содаи пурра ва нопурра.....	142-144

БОБИ III. ХЕЛҶОИ ҶУМЛАИ СОДА АЗ РӢИ МАҚСАДИ ГУФТОР ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ.....145-185

3.1. Ҷумлаи содаи ҳикоягӣ (хабарӣ)	147-153
3.2. Ҷумлаи содаи саволӣ	153-166
3.3. Ҷумлаи содаи амрӣ	166-172
3.4. Ҷумлаи содаи хитобӣ	172-176
3.5. ҶумлаҶои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ	176-185

БОБИ IV. НАҚШ ВА МАВҚЕИ АЪЗОҲОИ ҶУМЛАИ СОДА ДАР

ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ.....186-307

4.1. Аъзоҳои ҷумлаи сода.....	186-187
4.2. Сараъзоҳои ҷумла.....	188-189
4.3. Мубтадо.....	189-204
4.4. Хабар.....	204-224
4.5. Аъзои пайрави ҷумлаҳои сода.....	225
4.6. Муайянкунанда.....	225-242
4.7.Баёния.....	242-244
4.8. Пуркунанда.....	244-254
4.9. Ҳолшарҳкунандаҳо.....	254-290
4.9.1. Ҳоли замон.....	256-260
4.9.2. Ҳоли макон.....	260-265
4.9.3. Ҳоли тарзи амал.....	265-269
4.9.4. Ҳоли миқдор.....	269-272
4.9.5.Ҳоли дараҷа.....	272-274
4.9.6. Ҳоли монандӣ.....	274-277
4.9.7.Ҳоли сабаб.....	277-281
4.9.8. Ҳоли мақсад.....	282-285
4.9.9. Ҳоли шарт.....	285-287
4.9.10. Ҳоли хилоф.....	287-290
4.10. Ҷумлаҳои содаи ҷидааъзо.....	290-307
4.10.1. Мубтадоҳои ҷидаи ҷумлаи сода	297-299
4.10.2. Хабарҳои ҷидаи ҷумлаи сода	299-302
4.10.3. Муайянкунандаҳои ҷидаи ҷумлаи сода.....	302-303
4.10.4.Пуркунандаҳои ҷидаи ҷумлаи сода.....	303-304
4.10.5. Ҳолшарҳкунандаҳои ҷидаи ҷумлаи сода.....	304-307
ХУЛОСА.....	308-313

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ

НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	314-315
РӮЙХАТИ АДАБИЁТ.....	316-348

НОМГҶҲИ ИҲТИСОРАҲО

АС – Абдулҳамид Самад

БФ – Баҳром Фирӯз

ГЗАҲТ– Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ГЗТ – Грамматикаи забони тоҷикӣ

ГРЯ – Грамматика русского языка

Зарб. – Зарбулмасал

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

К.М. – Кенчазода Манучехра

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

РҚ – Раҳим Ҷалил

СА – Садриддин Айнӣ

СУ – Сотим Улуғзода

ФМ – Фазлиддин Муҳаммадиев

ФН – Фотех Ниёзӣ

ҶИ – Ҷалол Иқромӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Омӯзиш ва таҳқиқи ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷик, асосан, аз нимаи аввали асри XX ибтидо мегирад. Ҷумлаҳои сода ҳамчун қисмати муҳимми дастури забони тоҷикӣ ва бахши таркибии наҳви забони тоҷикӣ дар аввалин китобҳои дарсӣ баррасӣ гардидаанд. Дар «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ қисмати ҷудогонаи ин гурӯҳи ҷумлаҳо таҳлил шудааст. Минбаъд дар дастуру китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик ва силсилаи таҳқиқоте, ки ба таърихи забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, масъалаи ҷумлаҳои сода мавриди омӯзиш қарор гирифта, баъзе хусусиятҳои онҳо шарҳу эзоҳ ёфтаанд.

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» ва нашрҳои минбаъдаи он (1947; 1956; 1961; 1963) маълумот дар бораи ҷумлаҳои сода бештар хусусияти таълимӣ дошта, масъалаи мазкур дар забоншиносии тоҷик ҳанӯз мавриди таҳқиқи бунёдии махсус қарор нагирифта буд. Аз ҷониби дигар, дар давраи пас аз солҳои 80-уми садаи XX дар забони тоҷикӣ тадричан таҳаввулоте ба амал омад, ки таҷдиди назари таҳқиқоти оид ба ҷумлаҳои сода анҷомдодаи муҳаққиқони солҳои 40-60-уми садаи XX-ро талаб мекард. Дар баробари ин, баъзе масъалаҳои ҷумлаҳои сода ва ҷойи аъзоҳои онҳо ҳамчун ҷузъи сохтори ҷумлаҳои сода ҳангоми таснифоти ҳелҳои ҷумла таваҷҷуҳи махсус меҷаҳанд.

Хулоса, тамоми таҳқиқоте, ки дар атрофи ҷумлаҳои сода сурат гирифтаанд, хусусиятҳои сохторию маъноии онҳоро комилан фаро намегирад. Таҳқиқи мукаммале, ки маҳз ба масъалаи ҷумлаҳои сода дар забони адабии имрӯзаи тоҷик бахшида шуда бошад, то ҳол анҷом дода нашудааст.

Дар забоншиносии тоҷик дар мавриди баъзе хусусиятҳои ҷумлаҳои сода аз ҷониби муҳаққиқону забоншиносон таҳқиқи зиёд ва қобили мулоҳиза анҷом пазируфтааст. Дар асарҳои Б. Ниёзмӯҳаммадов

«жумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ» [1956] ва «жумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [1960] ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳанг ва ифодаи мақсад тасниф гардидаанд. Ҳарчанд ин пажӯҳиш махсус ба ҷумлаҳои сода бахшида шуда бошад ҳам, аммо дар он тамоми хусусиятҳои грамматикӣ сохтори ин воҳиди нахвӣ баррасӣ нашудааст ва ин ду асар бештар хусусияти таълимӣ доранд.

Аз ин рӯ, мо мақсад гузоштем, ки хусусиятҳои грамматикӣ сохтори ҷумлаҳои содаи забони тоҷикиро дар асоси маводи насри адабиёти муосир ба риштаи таҳқиқ кашем, зеро баррасии ин мавзӯ, аз бисёр ҷиҳат, барои шинохти дурусти қолабҳои нахвии забони меъёрии муосири тоҷикӣ аҳамияти махсус дорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Доманаи омӯзиши масъалаҳои ҷумлаҳои сода дар забоншиносии хориҷӣ ва тоҷик хеле васеъ аст. Оғози омӯзиш ва таҳқиқи илмӣ он ба нимаи дууми асри XIX ва асри XX рост меояд. Дар тамоми таҳқиқот оид ба грамматикаи забонҳои русӣ ва тоҷикӣ яке аз самтҳои асосиро маҳз таснифоти ҷумлаҳои сода ташкил медиҳад [Березин Н. 1853; Бертельс Е.Э. 1932; Бузургзода Л. 1937; 1942; Виноградов В.В. 1955; 1975; Галкина – Федорук Е.М. 1958; Пейсиков Л.С. 1959; Ниёзмӯҳаммадов Б. 1960; 1970; Грамматикаи забони тоҷикӣ, 1956;1963; Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, 1986; 2019; Грамматика русского языка, 1960; 1980; Руднев А.Г. 1962; Распопов И.П. 1961; 1970; Бабайсева В.В. 1968; 1981; Эшонҷонов А. 1969; Исматуллоев М.Ф.1969; 1971; 1986; Маъсумӣ Н. 1959; 1976; Камолиддинов Б. 1967; 1992; 2010; Лекант П.А. 1976; 1986; Рашидов Ш. 1969; Қосимова М.Н. 1976; Белошапкова А.В. 1977; Рустамов Ш. 1981; 1988; Норматов М., Рашидов Ш. 1988; Норматов М. 2000; 2001; Ҳоҷаев Д. 2011; Шарифова Ф. 2012].

Бояд таъкид кард, ки омӯзиши илмҳои сарфу нахв дар гузашта мавриди тавачҷуҳи донишмандони адабиёти асримиёнагӣ қарор гирифта буд. Чунон ки забоншинос Д. Ҳоҷаев қайд мекунад: «Илми нахв дар гузашта хеле қавию машҳур будааст, зеро ки бисёр донишмандони

соҳаҳои гуногуни илм ба он таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд ва ин илмро дар як
поя бо илмҳои мантиқу арӯз доништа, саҳми онро дар ташкилу
маърифати калом ниҳоят муҳим шуморидаанд» [Ҳоҷаев, 2011, 24]. Д.
Ҳоҷаев барои тақвияти ин гуфтаҳо аз нигоштаҳои Абунастри Форобӣ
чунин иқтибос меорад: «Чун илми мантиқ миқдоре аз қонунҳои
калимаҳоро ба даст медиҳад, аз баъзе ҷиҳат ба илми наҳв умумият дорад,
аммо аз он ҷиҳат аз илми наҳв фарқ мекунад, ки наҳв танҳо қонунҳоро
ба даст медиҳад, ки махсуси лафзу калимаҳои як қавм аст, вале илми
мантиқ қонунҳои муштаракро ба даст медиҳад, ки лафзу калимаҳои
тамоми қавмҳоро дар бар мегирад» [Ҳоҷаев, 2011, 24].

Донишмандони давраи асримиёнагӣ дар баробари дигар
қисматҳои наҳв ба ҷумлаҳои сода диққати махсус додаанд. Масалан,
таснифоти ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати ифодаи мақсад ва оҳанг аз ҷониби
донишмандони адабиёти классикии асрҳои миёна нисбатан саҳеҳ сура
гирифтааст. Чунончи, Носири Хусрав дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн»
қасидаи Абулхайсамро тафсир намудааст, ки дар як байти он ҷумлаҳои
сода чунин гурӯҳбандӣ шудаанд:

Суҳан ҷаро ки ҷаҳор аст: амру боз нидо,

Се дигараш ҳабар асту ҷаҳорум истиҳбор.

[Носири Хусрав, 1991, 220].

Вобаста ба ин Д. Ҳоҷаев чунин менависад: «Ин тақсимои Носири
Хусрав ба гурӯҳбандии анвои ҷумлаи сода аз диди наҳви муосир рост
меояд. Дар наҳвшиносии мо тамоми ҷумлаҳои содаро вобаста ба оҳанги
гӯйиш ва мақсади гуфтор ба ҷаҳор ҳел ҷудо мекунанд: якум – ҳикоягӣ;
дуюм – саволӣ; сеюм – амрӣ; ҷаҳорум – ҳитобӣ» [Ҳоҷаев, 2011, 54]. Аз
ин пажӯҳиш ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки омӯзиши ҷумлаҳои
сода дар забоншиносии тоҷик таърихи ҷандинасра дорад.

Дар заминаи асарҳои марбут ба сарфу наҳви гузаштагон баъзе
масъалаҳои наҳв дар дастурҳои таълимии Саидризо Ализодаи
Самарқандӣ «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» (1927, таҷдиди ҷоп: 2010) ва

Абдурауфи Фитрат «Қоидаҳои забони тоҷикӣ» (1930, таҷдиди чоп: 2010) шарҳ дода шудаанд.

Забоншиноси тоҷик С. Ализода дар асараш «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» (1927; таҷдиди чоп: 2010) доир ба ҷумлаҳои сода маълумот дода, онҳоро аз ҷиҳати иштироки сараъзоҳо тафсир медиҳад. Дар ин асар ба алокаи мувофиқат, ки миёни сараъзоҳо сурат мегирад, таваҷҷуҳ шудааст. Инчунин С. Ализода дар асари худ дар хусуси сарҷумла ва ҷумлаи пайрав низ иброи ақида намудааст. Мавсуф ҷумлаҳои ҷидааъзоро бо истилоҳи «Ҷумлаи мунтазама» ва ҷумлаҳои истисноиро «Ҷумлаи муътариза» ном бурдааст [Ализода, 2010, 82].

Ҳарчанд дар ин асар тамоми вижагиҳои ҷумлаҳои сода пурра инъикос наёфта бошанд ҳам, ин аввалин дастури меъёрии забони тоҷикӣ дар давраи нав дар шинохти баъзе хусусиятҳои ҷумлаҳои сода мебошад.

Аввалин таҳқиқи илмӣ ба ҷумлаҳои сода бахшидашуда асари монографии Б. Ниёзмӯҳаммадов «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [1960] буд. Пажӯҳиши мазкурро метавон аввалин асари таҳқиқӣ доир ба ҷумлаҳои сода арзёбӣ кард. Муаллиф дар ин асар оид ба воситаҳои асосии ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ, ҳелҳои алокаи калима дар ҷумла, ҷумлаи содаи дутаркиба, аъзоҳои ҷумла ва сохту таркиби онҳо, таснифоти ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати мақсаду оҳанг, ҷумлаҳои содаи яктаркиба, ҷумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ маълумот медиҳад.

Б. Ниёзмӯҳаммадов ҷумлаҳои содаро аз ҷиҳати оҳангу мақсад ба се гурӯҳ: ҳикоягӣ, саволӣ ва хитобӣ [ниг. Ниёзмӯҳаммадов, 1960, 95-97] ҷудо намудааст. Вале навъи чоруми ҷумлаҳои сода – ҷумлаи амрӣ дар ин асар зикр нагардидааст. Ҳамчунин муаллиф ҷумлаҳои саволиро аз ҷиҳати моҳият ба ҷумлаҳои аслии саволӣ ва саволии риторикӣ ҷудо накардааст.

Баъдан дар ин самт асарҳои профессор М.Н. Қосимова «Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI» (1976) ва забоншиносон Норматов М., Рашидов Ш. «Омӯзиши ҷумлаҳои содаи

яктаркиба» (1988) таълиф гардиданд. Донишманди хушсалиқа М. Қосимова ба сохтори нахвии ҷумлаҳои содаи асри XI бештар эътибор додааст. Муҳаққиқон Норматов М. ва Рашидов Ш. бошанд, дар асарашон вижагиҳои сохторӣ ва маъноии ҷумлаҳои содаи яктаркибаро таҳлилу баррасӣ намудаанд.

Забоншиноси маъруф Н. Маъсумӣ низ ҷумлаҳои содаро ба се гурӯҳ: ҳикоягӣ, саволӣ ва хитобӣ тасниф намуда, ҷумлаҳои саволиро аз ҷиҳати ифодаи мақсад ба саволии хоса ва риторикӣ ҷудо намудааст ва дар мавриди саволи риторикӣ чунин меорад: «Саволҳои риторикӣ барои дар шунаванда ба вучуд овардани ҳисси хайрхоҳӣ (нисбат ба образҳои мусбат), норозигӣ ва нафрат (нисбат ба образ ва ҳодисаҳои манфӣ), барои хабарикунонидан ва гирифтани розигии шунаванда, барои ҷалб кардани диққати шунаванда ба факти баёншаванда хидмат мекунанд. Баъзан бо роҳи кор фармудани саволҳои риторикӣ як қатор далелу исботҳо ҷамъбаст карда мешаванд» [Маъсумӣ, 2005, 294].

Н. Маъсумӣ низ чун Б. Ниёзмуҳаммадов ҷумлаи амриро зикр накардааст, вале дар шарҳи мисолҳо ҷумлаҳои хитобиро бо амрӣ омехта намудааст. Сабаби рух додани чунин ҳолат дар он аст, ки доир ба таснифоти ҷумлаҳои сода он замон гуногунандешиҳои илмӣ вучуд доштанд.

Таҳқиқи забоншиноси маъруфи тоҷик Ш. Рустамов «Мушкилоти синтаксис» [1988] ба масъалаҳои баҳсноки грамматикаи забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Дар ин асар масъалаи алоқаи мувофиқат (дар байни мубтадо ва хабар) ба таври дақиқ таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Ба пажӯҳишу таснифоти ҷумлаҳои сода дар китобу дастурҳои таълимии чунин муаллифон, ба монанди С.А. Арзуманов [1951], Б. Камолиддинов [2011], «Грамматикаи забони тоҷикӣ» [1956; 1963] ва «Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик» [1982] таваҷҷуҳ шудааст.

Дар асари профессор Б. Камолиддинов «Нахви забони тоҷикӣ» (2011) хусусияти сохтории ҷумлаи сода чунин шарҳ дода шудааст: «Мубтадо ва хабар, ки ду пояи асосии ҷумлаҳои содаанд, дар таснифоти

сохтори чумлаи сода ҳам нақши бузург доранд. Аз рӯи мавҷуд будани ҳар ду сараъзо ё яке аз онҳо ҷумлаҳои содаро ба дутаркиба ва яктаркиба ҷудо мекунам. Бунёди маъноӣ грамматикӣ ҷумлаи дутаркибаро муносибати воқеияти амалӣ ҳолат ва аломати хабарӣ ҷумла ва ифодаи муносибатҳои маъноӣ модалит, замон ва шахс ташкил медиҳад» [Қамолиддинов, 2010, 9].

Дар «Забони адабии муосири тоҷик»-и М. Норматов [2011] ҷумлаҳои сода аз рӯи марому мақсад, аъзоҳои ҷумла ва ифодаи маъноӣ онҳо муфассал таҳлил гардидаанд. Ин асар барои донишҷӯёни муассисаҳои олии таълимии кишвар пешбинӣ гардида, ҷанбаи назариявӣ амалӣ дорад.

Забоншинос Ф. Шарифова дар «Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ» [2012, қ.1] доир ба шинохти ҷумла таҳқиқоти мукаммал анҷом додааст, ки дар он оид ба қоидаҳои забон аз замони бостон то оғози асри XX суҳан меравад. Мавсуф дар мавриди ҷумла, ҷумлаҳои сода, хусусияти умумӣ ва фарқкунандаи ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба дар забони форсии миёна маълумот дода, доир ба ҷумлаҳои содаи яктаркиба чунин менависад: «Дар забони форсии миёна низ ҷумлаҳои содаи яктаркиба мавҷуданд ва чунин ҷумлаҳо аксаран ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ мебошанд» [Шарифова, 2012, 200].

Таҳқиқоти мазкур асари бунёдӣ аст, ки дар бораи шинохти ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба, ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳанг ва мақсад, аъзоҳои ҷумла дар забонҳои форсии бостон ва миёна маълумоти муҳим медиҳад.

Дар забоншиносии рус ҷумлаҳои сода аз ҷониби забоншиносон В.В. Виноградов, Л.С. Пейсиков, П.А. Лекант, Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский, А.М. Пешковский, И.П. Распопов ва дигарон таҳқиқ шудаанд, ки дар баъзе лаҳзаҳо ҳангоми таълифи диссертатсия ҳамчун сарчашмаҳои назарӣ ба онҳо таъия намудаем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқ дар ҷаҳорҷӯбаи татбиқи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон анҷом пазируфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади таҳқиқ аз баррасии хусусиятҳои грамматикӣ ва сохтории ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ иборат мебошад. Хусусиятҳои грамматикӣ ва сохтории ҷумлаҳои сода яке аз масъалаҳои мубрам ва домнадори илми забоншиносӣ ба шумор рафта, дар доираи як диссертатсияи илмӣ фаро гирифтани тамоми паҳлуҳои онҳо ғайриимкон мебошад. Бинобар ин, дар диссертатсия масъалаҳои дастурию сохтории ҷумлаҳои сода, роҳҳои ифодаи оҳангнокӣ, вазифаи сарфию нахвии аъзоҳои ҷумла дар насри адабиёти муосир ба риштаи таҳқиқ кашида мешавад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Бо мақсади мушаххас намудани доираи таҳқиқ ва расидан ба мақсадҳои дар пеш гузошташуда вазифаҳои зерин муайян карда шудаанд:

- муайян намудани дараҷаи омӯзиши ҷумлаҳои сода дар забоншиносии хориҷӣ ва ватанӣ;
- таҳқиқи масъалаи омӯзиши таснифоти ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷик;
- ошкор намудани вижагиҳои сохторию грамматикӣ ҷумлаҳои сода дар насри бадеии адабиёти муосир;
- омӯзиш ва муайян намудани ифодаи сарфии аъзоҳои ҷумла дар ҷумлаҳои сода;
- омӯзиш ва муайян намудани вазифаи нахвии аъзоҳои ҷумла дар ҷумлаҳои сода;
- муайян кардани мавқеи аъзоҳои ҷумла дар ҷумлаҳои сода;

- ошкор намудани вазифаи наҳвии воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби
ҷумлаҳои сода;
- муқаррар намудани роҳҳои ифодаи хабарҳои феълӣ ва номӣ дар
ҷумлаҳои сода;
- муайян намудани нақши муайянкунанда дар нутқи тасвирии
муаллифи адабиёти бадеӣ;
- муайян намудани мавқеъ ва нақши ҳол дар ташкили ҷумлаҳои
сода;
- муайян кардани дараҷаи қорбурди навъҳои ҳол ҳангоми ташкили
ҷумлаҳои сода;
- муайян намудани мавқеи ҷумлаҳои саволии риторикӣ дар нутқи
персонажҳо.

Объекти таҳқиқи мазкур насри бадеии адабиёти муосир мебошад, ки он намунаи давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Диссертатсия ба таҳлилу баррасии вижаҳои сохторӣ ва дастурии ҷумлаҳои сода дар забони адабии муосири тоҷикӣ бахшида шудааст.

Предмети таҳқиқро баррасии масъалаи хусусияти сохторӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои сода, ки дар асоси ҷамъоварии маводи забонии насри бадеии адабиёти муосир ва публицистӣ сурат гирифт, ташкил медиҳад. Маводи таҳқиқро матнҳои ташкил медиҳанд, ки дорои ҷумлаҳои сода мебошанд. Бо мақсади пурратар инъикос намудани хусусиятҳои маъноӣ, грамматикӣ, сохторӣ ҳангоми таҳлил ва таҳқиқи масъалаи мазкур унсурҳои таҳлилшаванда дар дохили матн – ҷумлаҳо оварда шуданд.

Асосҳои назарии таҳқиқро пажӯҳишҳои забоншиносони русу тоҷик, эроншиносони соҳаи наҳв ва омӯзиши мероси забонии мутафаккирони давраи классикӣ ташкил медиҳад. Аз ҷумла, асарҳои илмии В.В. Виноградов [176; 178], Л. Пейсиков [228], И.И. Мещанинова [217], Н.Ю. Шведова [273], Е.М. Галкина-Федорук [182], Д.И. Эдельман [289], В.С. Расторгуева [244], Е.К. Молчанова [219], И.М. Оранский [224], А.К.

Арендс [144], А.З. Розенфелд [248], А.М. Беленитский [38], С. Атобуллоев [36], А.В. Белошапкова [155], Л. Бузургзода [42], С. Арзуманов [31], Б. Ниёзмухаммадов [95; 96], Ш. Ниёзӣ [93], Ш. Рустамов [112], М. Исматуллоев [55; 57], М.Н. Қосимова [78; 80], Б. Камолиддинов [67; 71], Д. Хочаев [125], М. Норматов [105; 107], Т. Шокиров [285], Ф. Шарифова [129] ва амсоли инҳо.

Асосҳои методологии таҳқиқро методҳои умуминазариявӣ ва ҷузъии маърифатӣ ташкил медиҳанд. Бо тақия ба таҳқиқи илмӣ забоншиносии муосир дар диссертатсия аз методҳои маъмули таҳқиқи илмӣ забоншиносӣ – таҳлил, муқоиса, методи муқоисавӣ-таърихӣ ва усули трансформатсия истифода карда шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Ба сифати сарчашмаҳои таҳқиқ мо интихобан асарҳои нависандаи маъруф С. Айнӣ – «Ёддоштҳо», «Дохунда», «Ғуломон», «Ҷаллодони Бухоро», «Одина», «Марги судхӯр», «Аҳмади девбанд», аз осори публитсистии ӯ «Қаҳрамони халқи тоҷик – Темурмалик», «Исёни Муқаннаъ», асарҳои С. Улуғзода «Восеъ», «Ривояти суғдӣ», «Фирдавсӣ», «Субҳи ҷавонии мо», Ҷ. Иқромӣ «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», Ф. Муҳаммадиев «Шаби сеюм», «Палатаи кунҷакӣ», С. Турсун «Мунтахаби асарҳо», Б. Фирӯз «Пеш аз шаби арӯсӣ», «Ғафлатзада», А. Самад «Гардиши девбод», «Косаи давр» ва ғайраро мавриди таҳқиқ қарор додем.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Дар диссертатсия бори нахуст вижагиҳои ҷумлаҳои сода дар насри бадеӣ ва публитсистии адибони муосир Ҷумлаҳои сода, навъҳои ҷумлаи сода аз ҷиҳати маъно ва оҳанг, аз ҷиҳати иштироқи сараъзоҳо, ҷумлаҳои пурра ва нопурра, аъзоҳои пайрави ҷумла, ҷумлаҳои ҷидааъзо, воситаи алоқии грамматикӣ дар ҷумлаҳои ҷидааъзо, ифодаи сараъзоҳо ва аъзоҳои ҷумла бо ҳиссаҳои нутқ мавриди таҳқиқи диссертатсионӣ қарор гирифтаанд. Дар диссертатсия роҳҳои ифодаи сараъзоҳо, аъзоҳои пайрав, нақши ҳиссаҳои нутқ дар ифодаи аъзоҳои ҷумла муайян карда шудааст. Масъалаи таснифоти ҷумлаҳои сода, роҳҳои ифодаи сараъзоҳо ва нақши воситаҳои

алокаи грамматикӣ муайян гардида, андешаҳои муҳаққиқон дар хусуси ҷумлаҳои сода, ҳелҳои онҳо, сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла, ҷумлаҳои пурра ва нопурра, ҷумлаҳои ҷидааъзо тақвият ва бознигарӣ шудаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

Дар таҳқиқи мавриди назар масъалаҳои зерин, ки хусусияти навлонии корро нишон медиҳанд, ё унсурҳои навлонӣ дар масъалаи ҷумлаҳои сода, сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав, ҷумлаҳои ҷидааъзо, нақши ҳиссаҳои нутқ дар ифодаи аъзоҳои ҷумла дар насри бадеӣ ва публитсистии адабиёти муосир мавриди муҳокима қарор мегиранд:

1. Муайян карда шуд, ки таҳқиқи принципҳои шинохти сохтори ҷумла ва таснифоти ҷумлаҳои сода аз назарияҳои забоншиносони рус сарчашма мегирад ва бунёди ҷумларо категорияҳои сегонаи шахс, замон ва модалият ташкил медиҳанд. Барои мавҷудияти ҷумла предикативият аҳаммияти вижа дорад.

2. Асоснок карда шудааст, ки омӯзиши ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ дар заминаи адабиёти муосир манзараи воқеии инкишофи онҳоро муайян менамояд. Дар асоси ҳамин назария таснифоти ҷумлаҳои сода дар заминаи муносибати интиқодӣ ба таълимоти грамматикӣ анҷом дода шудааст.

3. Собит карда шудааст, ки хусусияти маъноӣ ва сохтории ҷумлаҳои сода дар заминаи маводи амалии насри бадеӣ ошкор мегарданд. Ин принципи асосии нишондиҳандаи таҳаввули сохтории ҷумлаҳои сода буда, маҳз адабиёти бадеӣ хусусиятҳои ҷумлаҳои содаро ҳамаҷониба ошкор мекунад.

4. Дар асоси маводи гирдоваришуда вижагиҳо, умумият ва фарқияти ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати сохтор ва ифодаи мақсад ошкор карда шудаанд. Намунаҳои насри бадеии муосир хусусиятҳои сохтории ҷумлаҳои содаро фаро гирифта, омӯзиши онҳо имкон фароҳам меорад, ки навлҳои ҷумлаҳои сода пурра муайян карда шаванд.

5. Масъалаи муродифоти воситаҳои грамматикӣ дар ҷумлаҳои сода баррасӣ шудааст. Таҳлили муқоисавии маводи осори нависандагони гуногун имкон фароҳам овард, ки вариантҳо ва маъноҳои ба ҳам наздик ва муродифи ифода ошкор гардида, хусусиятҳои онҳо аз ҳам ҷудо карда шаванд.

6. Таҳлили муфассали мисолҳои фаровон имкон дод, ки хусусиятҳои аъзоҳои ҷумла, роҳҳо ва воситаҳои ифодаи онҳо дар ҳиссаҳои гуногуни нутқ нишон дода шавад.

7. Дар асоси ошкор намудани тобишҳои маъноии баъзе аъзоҳои ҷумла гурӯҳҳои семантикии онҳо нишон дода шуд. Ин усули таҳлил барои омӯзиши муқоисавии мисолҳои ҷамъоваришуда имкони мусоид фароҳам овард.

Аҳаммияти назарии таҳқиқ. Натиҷаҳои таҳқиқи мазкур дар омӯзиш ва таҳлили минбаъдаи масъалаҳои муносибатҳои маъноӣю грамматикӣ дар ҷумлаҳои сода, таҳаввул ва ҷараёни инкишофи минбаъдаи ҷумлаҳои сода, таълими фанни забони адабии тоҷикӣ дар мактабҳои миёна ва олӣ, таълими забони тоҷикӣ ҳамчун забони хориҷӣ, масъалаҳои омӯзиш, таҳқиқу таълими услубшиносӣ ва таҳрири адабӣ мусоидат менамояд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ. Маводи таҳлилии таҳқиқро дар факултетҳои филология ва шарқшиносӣ дар гузаронидани дарсҳои амалии грамматикаи забони тоҷикӣ васеъ истифода бурдан мумкин аст. Ҳамчунин маводи рисола метавонад дар таҳияи китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълим, курсу семинарҳои махсуси грамматикаи забони тоҷикӣ васеъ истифода шавад. Маводи рисола дар тартиб додани маводи таълимию методӣ аз рӯи ҷадвалҳои тасниф, диаграммаҳои сохторӣ ва парадигмаҳои ҷумлаи сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик муфид буда метавонад.

Таҳқиқи мавриди назар, пеш аз ҳама, ба таъини истифодаи ҷумлаҳои сода дар насри муосири тоҷик, роҳҳои ифодаи сараъзоҳо ва аъзои пайрав, нақши воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар сохтани ҷумлаҳои сода, ҳамчунин таснифоти ҷумлаҳои сода мусоидат хоҳад кард.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия, яъне «Вижагиҳои сохторӣ ва дастурии ҷумлаҳои сода дар забони адабии муосири тоҷикӣ (дар асоси маводи насри муосир)» бо доираи мавзӯ ва масоили пажӯҳишии шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.02.01 – Забони тоҷикӣ ба пуррагӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ аз он иборат мебошад, ки дар заминаи омӯзиши маводи муҳимтарин асарҳои насри муосири тоҷик, аз ҷумла асарҳои насрӣ ва публитсистии С.Айнӣ, асарҳои С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев, С. Турсун, Б. Фирӯз, А. Самад ва дигарон ҷойгоҳи ҷумлаҳои сода ва вижагиҳои сохторию маъноии онҳоро мавриди таҳқиқ ва таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Саҳми фардии довталаби дараҷаи илмӣ, ҳамчунин, дар ҷамъоварию маводи таҳқиқ, коркарду баррасии ҷумлаҳо, тасвиби натиҷаҳо, ироа намудани маърузаҳо ва интишори монографияву мақолаҳои илмӣ доир ба мавзуи таҳқиқ ифода меёбад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои илмию назариявӣ, аз ҷумла, дар конференсияҳои апрелии «Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ» (Душанбе, солҳои 2015-2023), конференсияҳои ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои мубрами забон ва услуби васоити ахбори омма» (Душанбе, 17-18.10.2019), «Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав» бахшида ба Рӯзи забони давлатӣ (Душанбе, 05.10.2024), «Масъалаҳои услубшиносӣ ва хусни баён: мушкилот ва дурнамо» бахшида ба 100-солагии дотсент Х. Ҳусейнов (Душанбе, 29.10.2024), конференсияҳои байналмилалӣ илмию-амалии «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо» бахшида ба 85-солагии профессор Б. Камолиддинов (Душанбе, 22-23.10.2020), «Забони русӣ дар муҳити бисёрфарҳангии таълим» (Волгоград, 23-24.11.2023), «Инноватсия дар тиб: аз илм ба амалия» (Душанбе, 01.12.2023) ва «Ховаршиносии муосир ва дурнамои рушди он: масоили

забоншиносӣ, матншиносӣ ва робитаҳои адабӣ» (Душанбе, 28-29.10.2024) баррасӣ гардидаанд.

Аз рӯйи маводи таҳқиқ дар Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва Коллеҷи омӯзгории Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров курсу семинарҳо оид ба ҷумлаҳои сода, ҳелҳои ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати мақсад ва оҳанг гузаронида мешаванд.

Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраҳои забони адабии муосири тоҷикӣ, таърихи забон ва типология, забони тоҷикӣ ва усули таълими забони ва адабиёти тоҷики факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратҷаласаи № 9, аз 21.02.2025) муҳокима шуда, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқ дар 3 монография, 36 мақолаи илмӣ, аз ҷумла дар 28 мақола дар нашрияҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз номгӯйи ихтисораҳо, муқаддима, 4 боб, 28 фасл, 15 зерфасл, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии он 348 саҳифаи компютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I

ХУСУСИЯТҲОИ ДАСТУРИИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ

1.1. Масъалаҳои назарии таҳқиқи ҷумлаҳои сода дар забоншиносии умумӣ

Дар забоншиносӣ дар робита ба рушди пайвастаи нутқ ва такмили услуби баён ба майдон омадани илмҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва воқеиятҳои нави зиндагӣ манзараи забонии ҷумлаҳои сода ҳамзамон бо дигар масъалаҳои нахв дар омӯзиш ва таҳлили падидаҳои забоншиносӣ муносибати навро талаб мекунад. Дар даҳсолаҳои охир омӯзиши забоншиносӣ унсурҳои таҳқиқи илмҳои гуногунро фаро гирифт, ки барои бисёр ҷанбаҳои илмӣ омӯзиши сохтори забон назари тозаро тақозо менамояд. Аз ин рӯ, баъзан иттилооти дастрасе, ки ҳанӯз чанд сол пеш андешаи пазируфтаи умум маҳсуб мегардид, арзиши худро аз даст медиҳад, дар натиҷа ба баррасии масъалаи мавриди назар муносибати нави дигаргуна талаб карда мешавад.

Ифодаи андеша дар доираи ҷумлаҳо маҳдуд намешавад ва муносибати мантиқии ифодаи мақсад бо шакли ҷумла муайян мегардад. Ҷумла ба сифати воҳиди асосии низоми нутқи инсон дар алоқамандӣ бо дигар воситаҳои грамматикӣ дорои табиати сохторӣ маъноӣ мебошад. Дар ҷумла махсусияти нисбатан муҳимми маъноӣ тавассути муносибати предикативии байни сараъзоҳои ҷумла ифода меёбад. Илова бар ин, ҷумла махсусияти сохторӣ дорад, ки ин махсусиятро пеш аз ҳама оҳангнокии гуногуни ҷумлаҳо, тартиби ҷойгиршавии калимаҳо, навъи воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо ташкил медиҳанд.

Маълум аст, ки ҷумла ва таълимот дар бораи он мавзӯи меҳварии илмӣ нахв аст, вале дар робита ба ин масъала мавқеи муҳаққиқон давра

ба давра тағйир ёфтааст. Ҳамин аст, ки дар омӯзиши наҳви ҷумла мактабҳои гуногуни илмии забоншиносӣ дорои мавқеи хос мебошанд.

Бояд таъкид кард, ки дар таърихи омӯзиши илми наҳв се равияи забоншиносӣ мавҷуд аст: мантиқӣ-грамматикӣ, равоншиносӣ, грамматикаи шаклӣ ва ақидаҳои назариявии ин равияҳо барои баҳсҳои давомдори грамматика ва шинохти ҷумлаҳои содда сарчашмаи муҳим ба ҳисоб мераванд.

Табиист, ки омӯзиши назарияи ҷумлаҳои сода бо омӯзиши назарияи ҳуди наҳв (синтаксис) марбут аст. Инро дар таълимоти се равияи дар боло зикршуда равшан дидан мумкин аст. Масалан, дар таълимоти равияи мантиқӣ-грамматикӣ, ки намояндагони барҷастааш Ф.И. Буслаев ва Н.И. Греч ба шумор мерафтанд, асоси мулоҳизарониҳоро назарияи ҷумлаи сода ташкил меод. Аз ҷумла, Ф.И. Буслаев чунин ақида дошт, ки таърихи адабиёт, санъат, илм бо зиндагии мардум дар якҷоягӣ инкишоф меёбад, аммо забон чунин хусусият надорад, яъне миқдори фонемаҳо, миқдори вожаҳо зиёд ва сохтори грамматикии забон дигар намешавад [Буслаев, 1959, 5]. Сарфи назар аз тамоми иштибоҳоте, ки ҷонибдорони назарияи мантиқӣ-грамматикӣ дар мавриди категорияҳои грамматикӣ ва мантиқӣ, яъне ҷумла ва муҳокимаронӣ доштанд, тарафдорони ин равия дар таҳияи назарияи ҷумлаи сода саҳми муайян гузоштаанд.

Дар таҳқиқи назарияи ҳам ҷумлаи сода ва ҳам ҷумлаи мураккаб нақши муҳаққиқи бузурги рус А.А. Потебня низ назаррас аст. Ин муҳаққиқ минбаъд ақидаҳои Ф.И. Буслаевро инкишоф дода, ба чараёни нав дар илми наҳв асос гузошт. Вай бештар ба масъалаҳои психологии забон таваҷҷуҳ намуда, бунёдгузори равияи равоншиносии наҳв дар забоншиносӣ махсуб мешавад. Хидмати А.А. Потебня [Потебня, 1959] дар пешрафти илми забоншиносии рус хеле бузург аст, бо вучуди он ки вай забонро ҳамчун фаъолият ё натиҷаи фаъолияти фикр қаламдод мекард, яъне ба андешаи ӯ идея аввал ба вучуд меояд ва шакли амалишавии он забон аст. Аммо, на фикр ва на забон инъикоси табиати

воқеъ нестанд, зеро назари мо ба воқеият натиҷаи ҷаҳонбинии мо нисбат ба олам ва воқеияти атроф аст. Ин назарияҳои А.А. Потебняро муҳаққиқи рус А. Г. Руднев [Руднев, 1960] ҷамъбаст намуда, ўро пайрави идеализми Кант мешуморад.

Як фарқи кулӣ миёни андешаҳои Ф.И. Буслаев ва А. А. Потебня дар шинохти ҷумла, пеш аз ҳама, дар он аст, ки агар Ф. И. Буслаев ҷумларо шахшуда, инкишофнаёбанда шуморида бошад, А. А. Потебня ҷумларо мисли ҳуди забон муҳаррик ва инкишофёбанда мешуморад. А. А. Потебня ҷумларо ифодаи фикр дар шакли баён (словесность), шакли ҳаракати фикр шуморида, дар робита ба ин чунин ибрози андеша намудааст: «Ҷумла амалест, ки вобастагии идроку тасаввурот ва таҷрибаро мефаҳмонад: он ду воҳиди тафаккур (эзоҳшаванда ва эзоҳшуда)-ро ба ҳам алоқаманд мекунад, бинобар ин духӯра аст ва бе он ҳуди муқоиса ва баён ғайриимкон аст.» Ҳамчунин дар идомаи ин андешаҳо муҳаққиқ таъкид мекунад, ки ҷумла шакли забонии муҳокимаи фикрӣ аст, на матниқӣ, бинобар ин ҷумла бо муҳокимаронии мантиқӣ баробар ва як чиз нест [Потебня, 1959, 81-82].

Ба ақидаи А.Г. Руднев, дар таълимоти А. А. Потебня дар баробари андешаҳои носоҳеҳ дар мавриди назарияи ҷумла масъалаҳои баррасӣ ва муҳокима мегарданд, ки дар мавриди омӯзиши ҳадди ҷумлаҳои сода ва мураккаб, оҳанги талаффуз дар ҷумлаҳои туфайлӣ арзиши хеле баланди илмӣ доранд [Руднев, 1960, 9].

Дар ташаккули назарияи ҷумла дар забоншиносии рус, ки бешубҳа, ба омӯзиши ҷумла дар забоншиносии тоҷик бетаъсир нест, назарияҳои Ф.Ф. Фортунатов [1956] ва А.М. Пешковский [1957] низ аҳаммияти хеле калон доранд. Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки дар бештари мавридҳо назарияҳои нав ё мактабҳои нави забоншиносӣ дар омӯзиши ҷумла, ва умуман, ҳуди табиати забон дар заминаи назарияҳои пешина ташаккул меёбанд. Назария ва мактабҳои нав ё назарияҳои пешинаро инкишоф медиҳанд, ё ин ки онҳоро инкор намуда, пояи ақидаҳои навро мегузоранд.

Мақтаби забоншиносии Ф.Ф. Фортунатов бо номи чараёни шаклӣ-грамматикӣ андешаи чараёнҳои равоншиносӣ ва мантиқиро инкор намуда, тасдиқ кардани мешуд, ки ҳеҷ гоҳ категорияҳои грамматикӣ бо категорияҳои мантиқӣ ва равоншиносӣ монанд буда наметавонанд, зеро ҳеҷ як мисоли амалӣ инро тасдиқ намекунад. А.М. Пешковский низ ҳамчун намояндаи барҷастаи ин чараён андешаҳои Ф.Ф. Фортунатовро ҷонибдорӣ намуда, таъкид мекунад, ки дар забоншиносӣ бояд танҳо паҳлуҳои шаклии забон омӯхта шаванд. Ихтилофи назар дар андешаҳои шаклпарастон ҳам бо чараёнҳои мантиқӣ ва равоншиносӣ дар ҳамин ҷо зоҳир мешавад. Яъне хоҳ-нохоҳ ҷустани монандӣ миёни категорияҳои грамматикӣ ва мантиқу равоншиносӣ ба таҳлили амиқи маъноӣ бурда мерасонад, аммо А.М. Пешковский таъкид мекунад, ки: «Он қисмати грамматика, ки шакли ибораро меомӯзад, синтаксис номида мешавад» [Пешковский, 1957, 64]. Албатта, ин андешаи забоншиносро мо тарафдорӣ карда наметавонем, зеро ибора дар баробари ҷумла як ҷузъи объекти омӯзиши синтаксис аст.

Ҳамин буд, ки ин забоншиносон ҷумларо бо ибора махлут дониста, ба сараъзоҳо танҳо аз рӯйи хусусияти морфологиашон баҳо медоданд, аъзои пайрав ва ҷумлаи содаро сарфи назар менамуданд. Ин муносибат боиси он мегардид, ки синтаксис чун ҷузъи морфология нишон дода шавад.

Бо вучуди саҳт пойбанди омӯзиши шакл будан, хизматҳои ин олимони бузурги рус дар шинохти сохтори забон хеле бузург аст. Мулоҳизаҳои амиқ дар мавриди хусусиятҳои шаклии воҳидҳои грамматикӣ хизмати арзандаи Ф.Ф. Фортунатов ва А.М. Пешковский мебошад.

Назарияҳои нисбатан мукаммалу мушаххас дар мавриди ҷумлаи сода ҳамчун воҳиди асосии наҳв аллакай дар солҳои панҷоҳуми асри бист комилан ташаккул ёфтанд. Забоншиносони барҷаста, аз ҷумла, академик В.В. Виноградов дар омӯзиши синтаксиси ибора ва ҷумлаҳои сода саҳми арзанда дорад.

Дар робита ба ҷумлаҳои яктаркиба, мавқеи грамматикӣ онҳо, табиати грамматикӣ сараъзоҳо андешаҳои муҳаққиқон мухталифанд. Масалан, намояндагони равияи мантиқӣ, аз ҷумла А. Х. Востоков ва Ф.И. Буслаев ҷумларо чун «муҳокимаи мантиқие, ки дорои ду аъзо буда, бо сухан ифода меёбад» маънидод менамуданд, аммо ҷумлаҳои яктаркибаро эътироф намекарданд ва онро чун «ҷумлаҳои нопурраи мубтадоаш фуруғзоршуда» баҳо медоданд, гарчанде ки А. Х. Востоков истилоҳи «бешахс»-ро нисбат ба баъзе ҷумлаҳо истифода бурдааст. Забоншинос К.С. Аксаков ба муқобили андешаҳои Ф.И. Буслаев баромада, тамоми ҷумлаҳои яктаркибаро дар забони русӣ феълӣ ҳисоб мекард ва мисолҳои зиёдеро далел меорад, ки бе ёрии феъл низ матлаб ифода мегардад ва онҳоро «ҷумлаҳои бешахс – нави махсуси нутқ» мешуморад. Вай исбот кардан мехоҳад, ки баъзе вожаҳо ҳам як фикрро ифода карда метавонанд. Вале ба андешаи мо, чунин ҷумлаҳои сода, шояд унвонӣ буда, дар аввали матн истифода мешаванд. Вале барои пурратар ифода кардани матлаб дигар ҷумлаҳо низ лозим аст. Чунончи: *Беҳушӣ. Ў тамоми рӯз дар ҷойгоҳ дароз кашида меҳобид.*

Намояндагони равияи равоншиносӣ низ дар забоншиносии рус махсусияти ҷумлаҳои яктаркибаро муайян карда натавонистанд. А. А. Потебня хусусияти асосии ҷумларо дар хабардиҳӣ дониста, хабарро аъзои асосии ҷумла мешуморад, ки ба сифати шакли ибтидоӣ-этимологӣ он феъл меистад. Бинобар ин, ӯ дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ ҷумларо бе феъл тасаввур карда наметавонад, зеро феъл худ ҷумларо ташкил медиҳад. Ҳамин тариқ, феълро муайян намуда, бо он муқаррар мекунем, ки дар ҷумла ин феъл ба кадом вазифа меояд. Чунин муносибат ба вазифаи сохтории феъл А. А. Потебняро бар он ақида овард, ки аъзои асосии ҷумла феъл буда, ҷумлаҳое, ки аъзои асосиашон исм аст (номӣ), ҷумлаҳои нопурраанд. Чунончи: *Шаб. Охири зимистон. Барфи лаклакӣ.*

Воқеан, инҳо ҷумлаҳои яктаркибаи унвонӣ ё номӣ буда, аз нигоҳи сохту шакл нопурраанд ва танҳо дар байни ҷумлаҳои дигар ҳамчун ҷумла шинохта мешаванд, яъне *Шаб буд; Охири зимистон буд...*

Ин ақидаи А. А. Потебняро оид ба табиати грамматикии ҷумлаҳои яктаркиба Д. Н. Овсяников-Куликовский дар китоби бунёдии «Синтаксис русского языка»(Наҳви забони русӣ) ҷонибдорӣ намудааст. Вай ҷумларо калимаҳо ё гурӯҳи калимаҳои медонад, ки тавассути ғайолияти махсуси тафаккур ифода мешаванд. Муҳаққиқи мазкур хабарро қисмати асосии ҷумла ҳисоб мекунад ва ба ибораи дигар, предикат ном мебарад. Хабар ба сифати аъзои ҷумла ифодакунандаи ғайолияти тафаккур аст, ки бо номи хусусияти предикативият маълум буда, бе он ҷумла вучуд дошта наметавонад. Ҳамин ақида ба Д. Н. Овсянико-Куликовский имкон намедиҳад, то ҷумлаеро, ки аъзои асосии он мубтадо аст, яке аз навъҳои ҷумлаҳои яктаркиба ҳисобад. Ў чунин ҷумлаҳоро нопурра меномад.

Пажӯҳиши наҳвиносии Ф.Ф. Фортунатов дар зери таъсири равияи равоншиносон ба муносибати ӯ нисбат ба ҷумлаҳои яктаркиба бетаъсир намонд. Ба андешаи ӯ, «ҷараёни тафаккур дар ташаккули ҳисси муносибат байни таассурот чун ҷузъиёти як тафаккури кулл аст, ки муҳокимаро ташкил медиҳад.»Вай зери мафҳуми муҳокима категорияи равоншиносиро мефаҳмад, ки моҳияти он дар алокаи ду тасаввурот, яъне субъект ва предикат муайян карда мешавад. Зери мафҳуми субъекти муҳокимаи равоншиносӣ Ф.Ф. Фортунатов таассуротеро мефаҳмад, ки дар тафаккури гӯянда ё шунаванда якум аст ва зери мафҳуми предикат бошад, он чӣ гӯянда ё шунаванда дар бораи тасаввуроти якум, яъне субъект, бояд фикр кунад, дар назар дорад. Субъект ва предикати равоншиносӣ дар ҷумла ифодаи забонии худро меёбад. Аз рӯйи ақидаи Ф.Ф. Фортунатов, агар яке аз ҷузъҳои ҷумла ифода наёфта бошад ва ифодаи ғайризабонии ҳақиқат бошад, пас ин гуна ҷумларо нопурра ҳисобидан лозим аст. Масалан, навъи *аланга*, *дуд* мубтадои муҳокимаи равоншиносӣ, ки ифодаи забонии он – вожаи *сӯхтор* ҷумла аст. *Сӯхтор* – ҷумлаи нопурра аст, ки дар он ифодаи забонии субъекти равоншиносӣ нест. Ғайр аз ҷумлаҳои нопурра Ф.Ф. Фортунатов калима-ҷумлаҳоро ҷудо намуда, онҳоро дар забонҳои

хиндуаврупой ба дорои шахс ва ғайришахс чудо мекунад. Масалан, намунаи калима-ҷумлаи дорои шахс вожаи *рус* мебошад. Калима-ҷумлаҳои бешахс: *Торикӣ*; *Яхбандӣ* ва ғайра, ки дар онҳо феъл чун ашёи тафаккур зухур мекунад.

Ҷумлаҳои яктаркибаи номӣ бори нахуст дар солҳои 80-90-уми асри XIX аз ҷониби А.В. Добиаш эътироф шудаанд. Мавсуф ҷумлаҳои навъи: *Сармо*. *Яхбандӣ*. *Хунук* ва ғайраро ба ҳам муқоиса намуда, дар онҳо мавҷудияти тасдиқ ё ифодаи ҳақиқати воқеиро мебинад. Вале ӯ масъалаи тавсифи тамоми навъҳои ҷумлаҳои яктаркибаро вазифаи худ намеҳисобад.

А.М. Пешковский ҷумлаҳои яктаркибаро ҳамчун навъи махсуси ҷумла меҳисобад ва аввалин бор онҳоро ба бешахс, номуайяншахс, умумишахс, номӣ ва масдарӣ чудо кардааст [Пешковский, 1956, 9].

А.М. Пешковский хабарро чун ҷузъи ташкилкунандаи ҷумла бо шаклҳои феъл ё калимаҳои бо онҳо алоқаманд эътироф карда, гурӯҳҳои семантикӣ – сохтори ҷумлаҳоро маҳдуд намудааст [ниг. Пешковский, 1956, 166-167].

Аз назари А.М. Пешковский хабар «категорияи муҳимми грамматикиест, ки бо ёрии он нутқ бо тафаккур саҳт алоқаманд аст ва он берун аз ҷумла нест.» Вай дар ҷунин ақида аст, ки хабар ҳамин гуна як аъзои ҷумла мебошад, ки на танҳо тасаввурот, балки «тафаккури яклухт»- ро ифода мекунад. Пешковский аз зумраи муҳаққиқони аввалинест, ки ҷумлаҳои номиро яктаркиба, аъзои асосии онҳоро хабар шуморидааст ва дар баробари ин, ба он ишора кардааст, ки дар ҷумлаҳои номӣ «аз рӯйи табиаташон на мубтадо ва на хабари феълӣ мавҷуд нест» [Пешковский, 1956, 87]. Ба ҳайси хусусияти фарқкунанда ӯ «адами ҳатмии аъзои махсуси ба феъл тобеъ», яъне пуркунанда ва ҳолро номбар кардааст. Пешковский ҷумлаҳои муайяннамудаашро на яктаркиба меномад ва на якъзогӣ. Ӯ дар ин ҳел ҷумлаҳо танҳо ба адами мубтадо дар муқоиса бо ҷумлаҳои муайяншахси феълӣ, ки ғуруғзори

мубтадо онҳоро нопурра мекунад, ишора намудааст [Пешковский, 1956, 89].

Дар ҳалли масъалаи баррасии ҷумлаҳои яктаркиба забоншиноси маъруфи рус А.А. Шахматов саҳми назаррас гузоштааст. Шахматов А.А. мутобиқ бо фаҳмиши умумии коммуникатсия чун асоси равонии ҷумла ҷумлаҳои якҷозиро яктаркиба номида, чунин таъриф мекунад: «Он аъзои ҷумла, ки аз рӯйи мафҳуми худ алоқамандии субъект бо предикатро ифода мекунад, аъзои асосии ҷумлаи яктаркиба аст. Ҳамин тариқ, дар ҷумлаҳои яктаркиба он таҷзияе, ки бевосита дар коммуникатсия зоҳир мешавад, ифода наёфтааст» [Шахматов, 1941, 30].

Шинохти ҷумлаи дутаркиба ба сифати қолаби намунавии ҷумла А.А. Шахматовро ба ин водор намуд, ки сохтори ҷумлаи яктаркибаро дар монандӣ бо ҷумлаи дутаркиба, яъне наздикии сараъзои он гоҳ ба мубтадо ва гоҳ ба хабар муайян намояд. Дар баробари ин олим қайд мекунад: «Аъзои асосии ҷумлаҳои бемубтадо аз рӯйи шакл ба хабари ҷумлаи дутаркиба мувофиқат мекунад. Вале, албатта, он хабар нест, чунон ки айнан ҳамин гуна дар хусуси мубтадо дар ҷумлаҳои яктаркибаи номӣ сухане гуфта намешавад» [Шахматов, 1941, 61].

Зери мафҳуми ҷумла А.А. Шахматов воҳиди нутқро дар назар дорад, ки барои ифодаи забонии воҳиди тафаккур хизмат мекунад ва аз алоқамандии ду тасаввурот (субъекти равоншиносӣ ва предикати равоншиносӣ) иборат мебошад. А. А. Шахматов муқаррар намудааст, ки дар ҳар як ҷумла «бояд аъзоҳое, ки ба ҷузъҳои асосии коммуникатсия мувофиқ бошанд, алоқамандии субъекти равоншиносӣ ва предикати равоншиносиро ба таври забонӣ ифода кунанд». Ин ба ӯ имкон дод, ки чунин навъи ҷумларо, ки дар он «алоқамандии муайяни субъект ва предикат дар як аъзои ҷумла таносуби худро меёбад» ҷудо кунад. Чунин ҷумлаҳоро ӯ ба як навъ муттаҳид намуда, аввалин маротиба дар забоншиносии рус яктаркиба номид. Бинобар ин, аъзои ҷумлае, ки аз рӯйи маъно алоқамандии субъект ба предикатро нишон медиҳад, мо аъзои асосӣ меномем, яъне аъзои асосии ҷумлаи яктаркиба; ҳамин тариқ,

он ба қисмҷудокуниё, ки бешубҳа, дар коммуникатсия мушоҳида мешавад, дар ҷумлаҳои яктаркиба ифодаи забони нафӣ, зеро ба коммуникатсияи дуазӯӣ ҷумлаи яктаркиба (бештар якъзӯӣ) мутобиқат мекунад» [Шахматов, 1941, 76].

Асоси тафриқаи ҷумлаҳои яктаркибаро А.А. Шахматов табиати азӯи асосӣ меҳисобад, аммо муназзамӣ ва ҳалли ин масъала дар навиштаҳои ифода нафӣтааст. Масалан, табиати азӯи асосии ҷумлаи яктаркибаро шарҳ дода, ӯ чунин менависад: «Дар муқоиса бо тарзи ифодаи забони саразӯӣ дар ҷумлаҳои дутаркиба азӯи асосии ҷумлаи яктаркиба метавонад шаклан (зоҳиран) ё ба мубтадо ё ба хабар монанд шавад, вале, албатта, набояд фаромӯш кард, ки ин «xabар» аз хабари ҷумлаи дутаркиба бо он фарқ мекунад, ки ҳам дар бораи предикат ва ҳам субъект маълумот медиҳад. Ҳол он ки хабари ҷумлаи дутаркиба танҳо ба предикат мувофиқат мекунад ва «мубтадо»-и ҷумлаи яктаркиба ҳам субъект ва ҳам объектро муаррифӣ мекунад, мубтадои ҷумлаи дутаркиба танҳо ба субъект мутобиқ аст». Баъдан, азӯи асосии ҷумлаи бемубтадоро тавсиф намуда, чунин ишора мекунад: «Албатта, ин хабар нест, айнан ба мисли он ки дар ҷумлаҳои яктаркибаи мубтадо оид ба мубтадо сухан рондан мумкин нест» [Шахматов, 1941, 76].

Бо вуҷуди ин ҳамаи ҷумлаҳои яктаркиба ба ҷумлаҳои мубтадодор, бемубтадо, вокативӣ ва бешахс ҷудо мешаванд. Номуназзामीи андешаҳои А.А. Шахматов дар ҳалли масъалаи мақоми грамматикӣ азӯи асосии ҷумлаҳои яктаркиба дар таснифи гуногуни ин азӯи ҷумлаи инъикос ёфтааст.

П.С. Стрелков дар мақолаи «Таълими наҳви ҷумлаҳои сода дар мактаб» чунин қайд кардааст: « Дар ҷумлаҳое, ки дар таркиби онҳо ҳамзамон мубтадо ва хабар нест, яъне дар ҷумлаҳои яктаркиба калимаҳо тавассути вожаҳои дигар маънидод карда мешаванд, вале худашон маъниё надоранд, на ҳамчун мубтадо ва на ҳамчун хабар тасниф намешаванд, ҳарчанд аз рӯйи шакли грамматикӣ онҳо ба мубтадо ё хабар монанданд [Стрелков, 1987, 83]. Дар ҷумлаи «Тирамоҳ –

заррин»калимаи асосӣ «тирамоҳ»аст, ки он аъзои асосии ҷумлаи яктаркиба мебошад». Онро чун аъзои ҷумлаи яктаркиба О.Б. Сиротинина ва В.А. Белошапкова ва дигарон низ эътироф намуданд.

Академик В.В. Виноградов А.А. Шахматовро барои номуназзамии ақидааш дар сохтори нахвӣ, махсусан, дар таснифоти аъзои асосии ҷумлаи яктаркиба танқид намуда, менависад: «... Аъзои асосии ҷумлаҳои яктаркиба, моҳиятан, аз рӯйи табиати равшаносиаш на бо мубтадо ва на бо хабари ҷумлаи дутаркиба ягон умумияте надорад «. Баъдан ин донишманди маъруф дар «Муқаддима»-и ба қисмати «Нахв»-и «Грамматикаи забони русӣ»навиштааш чунин таъкид намудааст: «Худ аз худ маълум аст, ки кӯшиш намудан барои ёфтан ва муқаррар кардани «мубтадо»ва «хабар»ё ягон эквиваленти онҳо дар тамоми наваҳои ҷумлаҳои яктаркиба аз мантиқ дур аст. Аммо дар баъзе шаклҳои он мутобиқати сарфӣ ба яке аз аъзоҳои асосии ҷумлаи дутаркиба мушоҳида мешавад» [Виноградов, 1960].

Мавқеи В.В. Виноградов дар китоби академии «Грамматикаи забони русӣ», он ҷо ки ҷумлаҳои яктаркиба аз рӯйи табиати сарфӣ аъзои асосӣ ба чунин наваҳои ҷумлаҳои яктаркиба – номуайяншахс, умумишахс, бешахс, масдарӣ ва номӣ ҷудо шудаанд, инъикос ёфтааст [Виноградов, 1955].

Е.М. Галкина-Федорук бо чунин муносибат ба ҷумлаҳои яктаркиба розӣ нест, ба назари ӯ «аъзои ҷумлаи яктаркибаро чун аъзои асосӣ муайян намуда, мо бо ин амаламон ҳамаи наваҳои ҷумлаҳои яктаркиба: номуайяншахс, умумишахс, бешахс, масдарӣ ва номиро якҷоя мекунем, зеро дар тамоми ин ҷумлаҳо танҳо «аъзои асосӣ»муайян карда мешавад. Вале доир ба ҷиғунагии табиати ин аъзо ҳамчун ҳодисаи нахвӣ чизе зикр намешавад. Ба ҷойи хусусияти нахвӣ ин аъзо ба кадом ҳиссаи нутқ мансуб будани вай, яъне хусусияти сарфӣ дода мешавад, ки ин, воқеан, саҳеҳ нест. Академик В. В. Виноградов дар қисмати муқаддимаии синтаксис хулоса мекунад: «Е.М. Галкина-Федорук дуруст қайд мекунад, ки морфологизм чун принципи сохтории назарияи ҷумла ба

фаҳмиши тамоми гуногунии сохтори навъҳои ҷумла боис намегардад» [Виноградов, 1958, 251].

В.В. Бабайсева ҷумлаҳои яктаркибаро ба муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, масдарӣ ва номӣ тасниф намуда, чунин хусусияти асосии онҳоро таъкид намудааст:

- 1) Табиати сарфии аъзои асосӣ;
- 2) Дараҷаи тақсимшавии наҳвӣ ва муайян намудани хусусияти наҳвии аъзои асосӣ;
- 3) Хусусияти аъзои пайрав.

Мавсуф мувофиқи аломати якуми ҳамаи ҷумлаҳои яктаркибаро ба феълӣ ва номӣ ҷудо мекунад. Аломати умумии сохтори ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ адами мубтадост: «Дар тамоми навъҳои ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ он (мубтадо) нест ва буда ҳам наметавонад.» Муаллиф ишора мекунад, ки дохил кардани мубтадо ба ҷумла, навъи сохтори ҷумларо дигар мекунад, ба семантикаи он тобишҳои нав дохил мекунад ва ҷумлаи яктаркибаро ба дутаркиба табдил медиҳад. Барои ҷумлаҳои яктаркиба, дар таълимоти В. В. Бабайсева талаботи фаъл намудани як ҷузъе, ки фикрро ифода мекунад, хос аст. Одатан, чунин ҷузъ хусусияти предикативии ашъи тафаккур мебошад. «Ивазнашавандагии мавқеи наҳвии мубтадо имкон медиҳад, ки соҳиби амалро номуайян, умумӣ тасаввур кунем», ки ба ақидаи В. В. Бабайсева имкон медиҳад ба сохтори семантикии ҷумлаҳои яктаркиба образи аёнӣ-ҳиссии ашъоеро, ки дар матн тасвир ёфтаанд, ворид кунем. Дар чунин навъи ҷумлаҳо хабар маркази ҳам сохторӣ ва ҳам семантикии ҷумла мегардад. «Барои сохтори худ он (хабар) чунин шаклҳоро интихоб мекунад, ки дар бораи соҳиби амал онро зикр накарда, тасаввуроти лозимаро ифода кунад». Ин муҳаққиқ ҷумлаҳои номиро, ки аъзои асосиашон бо исм ифода ёфтааст, тасниф намекунад, танҳо ба он ишора мекунад, ки «исм бо сервизифагии наҳвиаш фарқ карда меистад ва бештар на ашъи ҳолат, балки тафаккур номида мешавад» [Бабайсева, 1981, 87].

М.В. Панов чумлаҳои яктаркибаро ба навъҳои муайяншахс, номуайяншахс, умумишахс, бешахс, номӣ ҳамчун чумлаҳои дутаркибаи бемуфтадо тасниф намудааст. Муносибати худро ба чумлаҳои тасвирнамуда вай бо он асоснок мекунад, ки «Масалан, мазмуни номуайяншахсии феъл танҳо дар «ғойибии» муфтадо ифода меёбад. Ин ғойибиро бояд чун нишондоди махсус баррасӣ намоем, зеро дар чумлаҳои номуайяншахс, умумишахс, шакли бешахси феъл бояд мавҷудияти муфтадоро баробари сифр ҳисоб намоем» [Панов, 1980, 34].

Дар таърихи забоншиносӣ масъалаи моҳияти чумлаҳои яктаркиба, табиати грамматикӣ онҳо бо роҳҳои гуногун ҳал шудааст. Дар мавриди омӯзиши хусусиятҳои сохторӣ ва семантикӣ чумлаҳои яктаркиба дар забонишиносии хориҷӣ, хусусан рус, пажӯҳишҳои зиёде ба анҷом расидаанд. Намояндагони ҷараёни мантиқӣ (А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаев) чумлаҳои яктаркибаро чун чумлаҳои нопурра баҳо медоданд, зеро, ба ақидаи онҳо, чумла чун воҳиди наҳвӣ бояд ҳатман аз ҷиҳати сохтор дутаркиба ва бо муҳокимаронии мантиқӣ алоқаманд бошад.

Аз ҷониби тарафдорони ҷараёни равшаншиносӣ (А.А. Потебня, Д.Н. Овсянико-Куликовский) ҳам, ки хабарро пояи асосии чумла мешумориданд, хусусияти чумлаҳои яктаркиба пурра муайян карда нашуда буд. Ба ақидаи онҳо бе хабар чумла тасаввурнашаванда аст, чунки танҳо хабар ба ифодаи «ҳаракати махсуси фикр» қодир аст. Бинобар ин, табиист, ки чумлаҳои яктаркибае, ки аъзои асосиашон (сараъзо) исм аст (чумлаҳои номӣ), чумлаҳои нопурра маҳсуб меёфтанд. Хабар, ба ақидаи А. Потебня, сараъзои асосии чумла аст ва шакли ибтидоии (этимологии) хабар – феъл аст [1959, 37]. Бинобар ин, А. Потебня чунин мешуморад, ки дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ чумларо бе феъл тасаввур кардан мумкин нест, зеро феъл худ аъзои чумлаофар аст. «Аз ҳамин сабаб феъл дар шакли муҷаррад (бе шаклҳои феълӣ) асоси чумлаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ маҳсуб меёбад» [Потебня, 1959, 45]. Чунин муносибат ба нақши ташкилӣ- сохтории феъл Потебняро ба

хулосае овардааст, ки $\bar{u}$ танҳо ҷумлаҳои яктаркибаи номиро ҷумлаҳои нопурра ҳисобад.

Дар муайян намудани таснифоти ҷумлаҳои яктаркиба (онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо кардан), инчунин маҳдуд намудани баъзе навъҳои ҷумлаҳои яктаркиба (масалан, номӣ) ва ҳодисаҳои наҳвии ба ҳам монанд нуқтаи назари ягона мавҷуд нест.

Назарияҳои нисбатан мукаммалу мушаххас оид ба ҷумлаҳои сода ба сифати воҳиди асосии грамматика дар солҳои панҷоҳуми садаи бист ба миён омаданд. Забоншиноси маъруф, академик В.В.Виноградов дар масъалаи омӯзиши наҳви ибора ва ҷумлаҳои сода саҳми назаррас дорад. Таҳқиқоти олими маъруф аз тарафи забоншиносони дигари соҳибистеъдоди рус дар нимаи дувуми асри XX ва ибтидои асри XXI идома пайдо кардааст. Бояд таъкид кард, ки яке аз донишмандони забоншинос, ки дар ин замина таҳқиқоти ҷолиб анҷом додааст, профессор Н.В. Шведова мебошад. Ин донишманд дар мавзӯи «Наҳви забони гуфтугӯии русӣ. Сохти ҷумлаи сода» диссертатсияи докторӣ Ҳимоя карда, бахши «Ҷумлаи сода»-и асари бунёдии дучилдаи «Грамматикаи русӣ. Синтаксис» ба истиснои чанд банд аз тарафи $\bar{u}$ таълиф шудааст [Шведова, 1970, § 1890-2679]. Бо таҳқиқоти арзишманди илмӣ худ дар бахши ҷумлаи сода Н.Ю. Шведова дар рушди наҳви забони русӣ саҳми бузург гузоштааст. Вай ҳамчунин муаллифи мақолаи «Ҷумла» мебошад, ки дар он ба таври муҷазу дақиқ ҷанбаҳои бунёдии наҳви ҷумларо дар забони русӣ мавриди таҳлил қарор додааст [Шведова, 1964, 395-396].

Дар пешрафти мактаби забоншиносии рус силсилаи таҳқиқоти бунёдгузори равияи таҳлили мантиқии забон Н.Д. Арутюнова, бахусус, асари вай «Ҷумла ва моҳияти он: масъалаҳои мантиқию маъноӣ» [Арутюнова, 2019] назаррас аст. Ин асар ба маънои ҷумла, қонуниятҳои ташаккули сохтори маъноии ҷумла, вазифаҳои коммуникативии калима, ҷанбаҳои мантиқию наҳвии ҷумла бахшида шудааст. Муносибату равиши нав дар омӯзиши сохтори ҷумла ба муҳаққиқ имкон додааст, ки

хелҳои наҳвии ҷумла ва хелҳои маъноии унсурҳои баёнро муайяну мушаххас намояд. Дар асар аз назари муносибатҳои маъноию наҳвӣ бори нахуст мафҳуму равишҳои нав мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд [Арутюнова, 2019, 179-199; 229-290; 348-356].

Асари Е.С. Скобликова «Забони ҳозираи русӣ. Наҳви ҷумлаи сода» ҳам дар таҳқиқи наҳви ҷумлаи сода китоби муҳим маҳсуб мешавад. Дар он ҷанбаҳои мухталиф ва категорияҳои грамматикӣ ҷумлаи сода, таносуби ибора ба ҷумла таҳлилу таҳқиқ шудаанд. Дар асари мазкур ба равишҳои асосии таснифи ҷумлаҳои сода [Скобликова, 2006, 45-49] таваҷҷуҳи хос зоҳир шудааст.

Масъалаҳои муҳимми наҳв, аз ҷумла наҳви ҷумлаи сода, дар китоби бунёдии «Забони ҳозираи русӣ» (Н.С.Валгин, Д.Э. Розентал, М.И. Фомин) мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ин китоб ҳамчунин дастовардхоро дар соҳаи таҳқиқи забони русӣ дар даҳсолаҳои охири садаи бист дар бар мегирад [Современный русский язык, 1976]. Дар бандҳои 240-325 ин китоб ба таври муҷаз масъалаҳои асосии ибора ва ҷумлаҳои сода ба сифати воҳидҳои асосии наҳв дарҷ гардидаанд [Современный русский язык, 1976, 167-239].

1.2. Масъалаҳои назарии таҳқиқи ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷик

Омӯзиши ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷик хеле барвақт таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб карда буд. Вай ҳамчун қисмати муҳимми грамматикаи забони тоҷикӣ, қисми таркибии наҳви забони тоҷикӣ дар аввалин китобҳои дарсии забони тоҷикӣ баррасӣ карда шудааст.

Барои рушди забоншиносии тоҷик силсилаи таҳқиқоти профессор В.С.Расторгуева, ки аз бунёдгузори «мактаби нави эроншиносӣ» [Расторгуева, 1964, 6] маҳсуб мешавад, аҳаммияти калон дорад. Дар байни таҳқиқоти ӯ «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ»

(очерки грамматикӣ ба «Луғати тоҷикӣ-русӣ») [Расторгуева, 1954, 529-570] муҳим арзёбӣ мешавад. Дар ин очерк дар баҳши «Маълумоти асосӣ оид ба синтаксис» ба ҷумлаҳои сода ҷасли алоҳида баҳшида шудааст.

Профессор Д. Ҳоҷаев дар асараш «Гуфтори нақӯ куҳан нагардад» оид ба таърихи афкори забоншиносии тоҷик, дар робита ба ҳелҳои ҷумлаҳои сода ва мураккаб, тобишҳои иловагии маъноии ҷумла дар адабиёти классикии тоҷику форс паҷуҳиши арзишмандеро ба анҷом расонида, дар осори донишмандони он давра, аз ҷумла дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн»-и Носири Ҳусрав тасниф гардидани ҷумлаҳои содаро баррасӣ намудааст [Ҳоҷаев, 2011, 50-55].

Дар асари дигари забоншинос Д. Ҳоҷаев афкори забоншиносии донишмандони асрҳои X-XVI мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф дар ин асар хидматҳои назарраси Абуалӣ ибни Сино, Халил ибни Аҳмади Басрӣ, Абунасири Форобӣ, Носири Ҳусрав, Насириддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Маҳмуди Омулӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва дигар донишмандони он рӯзгорро дар рушди забоншиносии классикии тоҷик таъкид намудааст.

Дар «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализода қисмати ҷудогонаи ин гурӯҳи ҷумлаҳо баррасӣ гардидаанд. Минбаъд дар дастуру китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик ва силсилаи таҳқиқоте, ки ба таърих, шеваҳои забони тоҷикӣ баҳшида шудаанд, масъалаи ҷумлаҳои сода баррасӣ гардидаанд.

Масъалаи ҷумлаҳои сода, ҷунонки дар боло гуфтем, дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик ва силсилаи таҳқиқот, ки ба таърих ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ баҳшида шудаанд, баррасӣ шудааст.

Дар аввалҳои садаи бистум бо усули таҳқиқотию методологии суннатӣ оид ба таълими забони тоҷикӣ китоби «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Сайидризо Ализода навишта шуда буд. Ин асар ду қисмати забон – сарф ва наҳвро дар бар мегирифт, дар бораи ҷумлаҳои сода маълумот хеле мухтасар зикр ёфта буд, бо вучуди ин назарияи пешниҳоднамудаи

муаллиф бунёди илмӣ дошт. Муаллиф дар ин китоб дар бораи ҷумлаҳои номӣ ва хабарӣ, мувофиқати предикат бо субъект, ҷумлаҳои хуллас ва тафсилӣ (*ҷумлаҳои муҷаррада ва музайяна* – К.М.), [Ализода, 2010, 81-82]. Андешаҳои муаллиф дар мавриди ҳамоҳангии предикат бо предикати ғайришахсӣ хеле ҷолиб аст: «чун фоил ва мубтадо ғайри зирӯх бошад, мутобиқат ва адами мутобиқат ҳар ду ҷоиз аст. Монанди: *Обҳо равон аст. Обҳо равонанд*» [Ализода, 2010, 81].

Аввалин асари илмӣ-таълимие, ки дар асоси методологияи забони русӣ интишор ёфт, китоби «Қойидаҳои забони тоҷикӣ»-и Абдурауфи Фитрат буд. Абдурауфи Фитрат дар асари хеш ба масъалаҳои муҳими грамматика: калимасозӣ, морфология, ҷумлаҳои сода ва мураккаб, воситаи алоқаи грамматикӣ дар ҷумла, тартиби аъзоҳои ҷумла ва ғайра дахл намудааст. Мавсуф дар мавриди ҷумлабандии забони тоҷикӣ се чизро муҳим шуморидааст: алоқаи грамматикӣ, задаи мантикӣ, тартиби калима дар ҷумла ва дар ин маврид чунин менигорад: «Дар ҷумлабандии забони тоҷик ҳамин фактҳои беруниро қайд карда гузаштан мумкин аст:

1. Калимаҳои дар ҷумла будагиро ба якдигар бастан ва нисбати онҳоро ба якдигар таъйин кардан бо бандакҳо (яъне бо часпакҳои нахвӣ) ва ё бо ёрдамчиҳо нишон дода мешавад. Инчунин, дар ҳамин ҷумла, ки «Ман дар мактаб ин хатро ба ту навиштам» калимаҳои «мактаб», «хат», «ту» бо бандаки «ро» ва ёрдамчиҳои «дар» ва «барои» ва калимаи «навиштам» баста шудааст. Ва калимаи навиштам бо бандаки хабарии «ам» ба калимаи «ман» баста шудааст» [Улуғзода, 1979, 148]. Дар иқтибоси боло ҳарчанд маънии истилоҳии воситаҳои забонӣ нодуруст нишон дода шуда бошанд ҳам, аммо муаллиф вазифаи грамматикии онҳоро дар бунёди ҷумла дуруст таъин кардааст.

2. Аломати дигаре, ки хоси сикҳатии ҷумла махсус меёбад, задаи мантикӣ мебошад: «...задаи мантикӣ ... дар ҷумла аз калима ба калима мегардад ва дар ҷумла кадом калима аҳамиятнок буданро нишон медиҳад. **Ман** ба ту хат мефиристодам. // Ман ба ту **хат** мефиристодам. // Ман ба ту хат **мефиристодам**» [Фитрат, 2010, 148]. Аломати дигари

ҷумла, ба андешаи Абдурауфи Фитрат, тартиби калимаҳо дар ҷумла мебошад, ки дар сохтори ҷумла он аҳаммияти калон дорад.

Аз ин асар дар мавриди сараъзо ва аъзоҳои пайрав, ҷумлаҳои дутаркибаи хуллас ва тафсилӣ ва ҷумлаҳои содаи яктаркиба маълумоти амиқ гирифтани мумкин аст. Фитрат хабарро ҷузъи муҳимми ҷумла номида, бе он ташкили ҷумларо ғайриимкон медонад. Вай дар хусуси ҷумлаҳои содаи яктаркиба ибрози андеша намуда, дар гуфтугӯ, яъне муҳовара, зикр нагардидани мубтадоро ҷоиш медонад [Фитрат, 2010, 154-155].

Бешак, асари Фитрат дар он давра сарчашмаи муҳим дар шинохти наҳви ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ маҳсуб меёфт ва нахустин китоби форсӣ бо усули сохторӣ буд.

Албатта, ин асарҳо иқдоми аввалин буданд, аз ин рӯ, дар онҳо назарияҳои баҳсталаб низ ҷой доштанд. Ин иқдом солҳои минбаъда аз ҷониби муаллифони китобҳои дарсӣ идома ёфта, ба ташаккули зина ба зинаи назарияи ҷумла дар забони тоҷикӣ замина гузошт. Ҳамин тавон буд, ки солҳои минбаъда пай дар пай китобҳои дарсии забони тоҷикӣ бо такмили нав пайи ҳам ба нашр мерасиданд.

Соли 1936 китоби дигари илмӣ-таълимӣ бо номи «Наҳви забони тоҷикӣ» аз тарафи А.М. Беленитский ва Б. Ҳочизода ба таърифи расид, ки дар он ба масъалаи ҷумлаҳои сода диққати ҷиддӣ дода мешавад. Муаллифон дар ин асар таърифи зерини ҷумларо муносиб донистаанд: «Як калима ва ё якчанд калимаҳои ба ҳам алоқадор, ки фикреро мефаҳмонанд, ҷумла номида мешавад» [Беленитский, Ҳочизода, 1936, 15].

Ҳарчанд ки таърифи ба ҷумла додаи муаллифон комилу саҳеҳ нест, аммо дар он солҳо иқдоми муҳим арзёбӣ мегардид.

Таҳқиқи хусусияти методии таълимидошта, ки дар он танҳо қоидаи мухтасари ҷумлаҳои сода, навъҳои алоқа дар ҷумла, ҳелҳои ҷумлаи сода оварда ва бо мисолҳо мухтасар шарҳ дода мешавад, ба калами Б. Ниёзмӯҳаммадов тааллуқ дорад, ки соли 1960 таълиф гардида

буд. Метавон гуфт, ки ин китоб нисбат ба тамоми дастурҳои таълимию методии аз оғози асри XX таълифгардида қадами куллан фарқкунанда дар мавриди омӯзиши ҷумлаҳои сода аст, зеро таснифоти то он замон мукамалтарин бори нахуст маҳз дар ҳамин китоб оварда мешавад. Муаллифи китоб барои исботи нуқтаи назараш ба ягон сарчашма муроҷиат намекунад, танҳо хели ҷумларо зикр намуда, қоидаи онро оварда, барои омӯзандагон мисолҳо меорад ва машқу супориш илова мекунад, аз ин рӯ, он танҳо қимати як дастури таълимиро дорад. Дар тамоми китобҳои таълимии минбаъда маълумоти овардашуда, асосан, аз ҳамин маълумот чизи фаротареро дар бар намегирад.

Аз таҳқиқоте, ки ба таърихи забони тоҷикӣ бахшида шудаанд ва арзиши баланди илмӣ доранд, таҳқиқи М.Н. Қосимова доир ба наҳви ҷумлаҳои содаи асри XI буда, муаллиф ба масъалаҳои предикативият, модалияти ҷумла таваҷҷуҳ менамояд. Дар идома бошад, асосан, хелҳои ҷумлаҳои содаро аз насри давраи мазкур мисол меорад, ки анвои гуногуни ҷумлаҳои содаро ташкил медиҳанд [Қосимова, 1976, 53].

Дар китоби дигари профессор М.Н. Қосимова, ки ба таърихи забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII бахшида шудааст, боби чорум ба наҳви ҷумлаи содаи давраи мавриди назари рушди забони тоҷикӣ тааллуқ дорад. Муаллиф дар ин боб дар бобати баъзе масъалаҳои таснифи ҷумлаҳои сода, сараъзо ва аъзои пайрави ҷумла изҳори назар кардааст [Қосимова, 1976, 193-217].

Маълумот оид ба ҷумлаҳои сода, ки дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1982] оварда шудааст, хусусияти илмӣ-академӣ ва таълифоти минбаъда бештар хусусияти таълимӣ доранд. Аз ҷониби дигар, дар давраи пас аз солҳои 80-уми садаи XX ба охирагӣ дар забони тоҷикӣ таҳаввулоте ба амал омад, ки таҷдиди назари таҳқиқоти дар мавриди ҷумлаҳои сода анҷомдодаи муҳаққиқон дар солҳои 50-60-уми садаи XX-ро талаб мекунад. Дар баробари ин, баъзе масъалаҳои ҷумлаҳои сода бо ҷой ва иштироки аъзоҳои ҷумла ҳамчун ҷузъи сохтори

он алоқамандӣ доранд, ки ҳангоми таснифоти ҳелҳои ҷумла таваҷҷуҳи махсус меҷуғанд.

Ҳулоса, тамоми таҳқиқоте, ки дар атрофи ҷумлаҳои сода сурат гирифтаанд, хусусияти нисбӣ дошта, ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ ҳанӯз ба омӯзиши мукаммал ниёз доранд.

Дар баробари таҳқиқоти профессор М. Қосимова пажӯҳиши Р. Ғаффоров [1993] низ иқдомест дар омӯзиши муқоисавии наҳви шеваҳои забони тоҷикӣ. Муаллифони китобҳои дарсии забони тоҷикӣ барои донишҷӯён забоншиносон Б. Камолиддинов [2010], М. Норматов [2001] низ маълумоти арзишмандеро дар бораи ҷумлаҳои сода пешниҳод менамоянд.

Забоншинос М. Норматов дар ҷумла мавҷудияти чунин аломатҳоро ҳатмӣ меҳисобад: 1) хусусияти предикативӣ; 2) интонатсияи (оҳанги) ҳабардиҳӣ; 3) ҷиҳати модалии он; тартиби калимаҳои дохили ҷумла [Норматов, 2001, 133].

М. Норматов ҷумлаҳои содаро аз ду ҷиҳат гурӯҳбандӣ кардааст: 1) аз ҷиҳати таркибу сохт ва 2) аз ҷиҳати марому мақсад. Таснифоти М. Норматов аз таснифоти дигар забоншиносон [Б. Ниёзмӯҳаммадов, 1960; ГЗАХТ, 1986; Б. Камолиддинов, 2010] тафовут дорад. Дар ин таснифот ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати сохту таркиб ба ҷумлаҳои муфассалу ғайримуфассал тақсим шудаанд.

Бояд зикр намуд, ки истилоҳи ҷумлаҳои муфассал ва ғайримуфассал дар забоншиносии тоҷик нава буда, бештари ҳонандагон онро ба ҷумлаҳои ҳуллас ва тафсилӣ як мешуморанд, ки ин дуруст нест. М. Норматов хусусиятҳои чунин нави ҷумлаҳои содаро хуб арзёбӣ намудааст: «Аломат ва ё нишонаи ҷумлаи муфассал дар таркиби ҷумлаи сода мавҷуд будани чор воҳиди забонӣ аст, ки ба онҳо ҷида шудани аъзоҳои муқаррарӣ, мавҷудияти аъзоҳои истисноӣ, калимаву таркибу ибораҳои туфайлӣ ва инчунин муҳотаб дохил мешаванд. Агар дар таркиби ҷумлаи сода яке аз ин чор воҳиди забонӣ ҷой дошта бошад, он ҷумла муфассал номида мешавад, дар акси ҳол он ҷумлаи ғайримуфассал

мебошад. Ин чор унсур бо калимаҳои мустақилмаъноӣ забон ифода мегардад ва, аз ин рӯ, ба фикри ифодашуда тобиши нави маъно илова мекунад ва дар натиҷа фикр боз ҳам мукамалтару пурратар ва саҳеҳтар баён мегардад. Истисноӣ онҳо аз ҷумла ба сохти ҷумла зарар намерасонад, вале аз ҷиҳати мундариҷа каме коста шудани он мушоҳида мешавад. Масалан, *Ман фардои он шаб – дар вақти дарс, аз домоллои худ – Мулло Абдусалом, нурсидам* [Айнӣ, 2010, 141].

Асари М. Норматов «Забони адабии муосири тоҷик» [2015] харчанд дастури таълимист, аз ҷиҳати назариявӣ низ мақоми баланди илмӣ дорад.

Яке аз аввалин таҳиягарони грамматикаи забони форсӣ дар садаи бист забоншиносии эронӣ Абдурраҳим Ҳумоюн Фаррух аст. Китоби ӯ «Дастури ҷомеи забони форсӣ»ном дорад. Дар мулоҳизаронии ӯ бештар суннати классикии корбасти истилоҳоти забоншиносӣ ба мушоҳида мерасад. Масалан, вай ҳангоми ифодаи мафҳуми ҷумла бештар аз истилоҳоти «калом»ва «сухан»истифода мекунад [Humoyun Farrukh, 1206 h., 1016].

Чунонки дар муқаддимаи диссертатсия зикр гардид, таҳқиқоти забоншиносони эронӣ ҳам дар робита ба ҷумлаҳои сода муҳим ва қобили мулоҳиза аст.

Донишманди маъруфи Эрон Парвиз Нотили Хонларӣ дар китоби маъруфаш «Дастури забони форсӣ»масъалаи ҷумлаи содаро дар ин забон ба таври нисбатан муфасссал мавриди баррасӣ қарор додааст [Khonlary Parviz: 1365 h.].

Дар таҳқиқоти забоншиносии дигари эронӣ Ҳусрави Фаршедвард ҳам оид ба ҷумлаи сода маълумоти муфид мавҷуд аст. Ҳусрави Фаршедвард ҷумлаи содаро «ҷумлаи басит»ном мебарад ва дар хусуси таҳаввули ин навъи ҷумла дар забони форсӣ таҳқиқоти ҷолиб анҷом додааст [Khusravi Farshedvar, 1383 h., 115-268].

Доманаи таҳқиқи ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷик имрӯз ҳам идома дорад ва умедворем, ки бо тавачҷуҳ ба дастовардҳои нави забоншиносӣ дар оянда ҳам бо вачҳи аҳсан идома пайдо хоҳад кард.

Масъалаи ҷумла, бахусус ҷумлаи сода дар забоншиносӣ, дар назари аввал пурра омӯхташуда намояд ҳам, аммо дар таърихи илми забоншиносӣ вобаста ба пайдоиши илмҳои гуногуни иҷтимоӣ масъалаи наҳви ҷумлаҳои сода, дар баробари ҳама масъалаҳои дигари ин илм муносибату диди навро талаб мекунад. Дар даҳсолаҳои охир дар омӯзиши илми забоншиносӣ унсурҳои омӯзишии илмҳои гуногун ворид гардида, талаб мекунанд, ки ба бисёр масъалаҳои илмӣ омӯхташудаи сохтори забон диди тозае ворид карда шавад. Ҳамин аст, ки гоҳо маълумоти ҳамагӣ чанд сол пеш мавҷудбуда ва андешаи мукаммали баёншуда ҳам арзиши худро аз даст медиҳад ва муносибати навро ба масъалаи баррасишуда талаб мекунад.

Баёни фикр танҳо бо сарҳади ҷумлаҳо маҳдуд намегардад, аммо муносибати мантикиро дар ифодаи мақсад маҳз қолаби ҷумлаҳо муайян мекунад. Ҷумла ҳамчун воҳиди асосии нутқи инсон дар алоқамандии қолабҳои наҳвӣ дорои хусусияти сохторӣ ва маъноӣ мебошад. Дар ҷумла муҳимтарин хусусияти маъноӣ тавассути муносибати предикативии байни сараъзоҳои ҷумла ифода мегардад. Ба ғайр аз ин, ҷумла дорои аломатҳои сохторие мебошад, ки, пеш аз ҳама, онро оҳангнокии гуногуни ҷумлаҳо, тартиби калима, наҳви воситаи грамматикӣ алоқаи калимаҳо ташкил медиҳанд.

Ҳангоми омӯختани қоидаҳои тартиб додани ҷумлаҳо дар илми наҳв бояд, пеш аз ҳама, муайян карда шавад, ки чи гуна калимаҳо ва ибораҳо дар таркиби ҷумла ҳамчун аъзои он ба ҳам омада, ин воҳиди асосии мухобиротиро ташкил медиҳанд. Дар забоншиносӣ ду аломати характерноки ҷумла ба миён омадааст, ҳарчанд робита ва ҳамбастагии ин аломатҳо то имрӯз пурра омӯхта нашудаанд. Ин ду аломат: интонатсияи хабарӣ ва муносибати предикативии ҷумла аст, яъне мувофиқати мундариҷаи баёншуда ба воқеият мебошад, ки дар маҷмуаи

чунин категорияҳои грамматикӣ, ки хусусияти ҷумларо муайян ва муқаррар мекунанд, зоҳир мешавад. Ҷумла воҳиди асосии муошират буда, муносибати гӯянда ба воқеият ва фикри нисбатан муқаммалро дар бар мегирад.

Ҷумла ба мисли дигар воҳидҳои забон аломатҳои хоси худро дорад. Дар сарчашмаҳо чунин аломатҳои ҷумлаҳои сода баён гардидаанд:

1) Аломати барҷастатарини ҷумла хусусияти предикативии он мебошад, зеро вазифаи асосии ҷумла дар бораи воқеаву ҳодисаи ҳақиқати объективӣ хабар додан аст. Чунончи:

Аз тараққо–туруққи ба ҳам хӯрдани сангҳову акси садои кӯҳсор ва рамидани рама аз ин овозаҳои ҳавлангез Одина саросемавор аз хоб бедор шуд [Айнӣ, 1958, 10].

Лекин Раҳимабегим ба ин орзуи худ нарасида, вафот кард [Айнӣ, 1958, 16].

2. Аломати дуҷуми ҷумла интонатсияи (оҳанги) хабардиҳӣ аст. Ба туфайли оҳанг ҳатто калимаву ибораҳо ҷумла мешаванд:

– *Бибиҷон! Беҳуда худро ба андӯҳу алам наандоз! Ман дар ҳақиқат бемор нестам* [Айнӣ, 1958, 24].

Қаротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд. Одина аз маҳбубаи худ абадӣ ҷудо шуда буд! [Айнӣ, 1958, 144].

Бояд қайд намуд, ки калима ва ибораҳо, ки дар дохили ҷумла бо ёрии алоқаҳои мувофиқат, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ ба ҳам меоянд, танҳо тавассути интонатсия маълумотро ифода карда метавонанд.

Академик А.А.Шахматов дар ин бора дар асари худ «Синтаксиси забони русӣ» чунин навиштааст: «... калима ва ибора ба ҳамон шарт ҷумла мешаванд, ки андешаи том ва муқаммалии баёнро ифода кунанд; фикри том мувофиқати байни субъект ва предикатро пешбинӣ ва ягонагии интонатсияи махсусро талаб мекунад, ки аъзои ибораро ба як интонатсияи кулл муттаҳид кардааст» [Шахматов, 2001, 17].

Интонатсия берун аз мундариҷаи луғавӣ, берун аз муносибати ҷумла бо воқеият фикри алоҳида, мукаммал, мантиқиро ифода намекунад. Интонатсия воситаи ташаккул ва таҷассум кардани фикр нест, бе калима ҳам он метавонад ифодакунандаи ҳиссиёт бошад, аммо маъноӣ пурмазмун надорад. Дар бораи интонатсияи хабарӣ гуфтан мумкин аст, ки он танҳо як шакли ифодаи воҳиди ба ин ё он андоза пӯшидаи ҷумла аст. Интонатсия метавонад воситаи табдил додани калима ва ибора ба ҷумла гардад, вазифаи предикативиро иҷро намояд.

Ҳамин тариқ, интонатсияи хабарӣ воситаи муҳимми ташаккули ҷумла буда, ҳамчун яке аз аломатҳои хоси доимии ҷумла амал мекунад. Маҳз дар ин хусусият яке аз фарқиятҳои куллии байни ҷумла ва ибора мавҷуд аст.

3) Аломати сеюми ҷумла ҷиҳати модалии он мебошад, ки амалу ҳолат дар замон ва шахсу шумора ба вуқӯ меояд. Ин аломати ҷумла бо ёрии воситаҳои гуногун, пеш аз ҳама, бо ёрии хабари ҷумла, ки бо сифаҳои феъл ифода мегардад ва инчунин ба воситаи феълҳои ёридиҳанда, бандакҳои хабарӣ, ҳиссачаҳо баён мегардад: *Ту дар бораи онҳо чизе шунда бошӣ бигӯ* [Айнӣ, 1958, 159].

Як дӯкони самоворхонаро кӯфтам. Самоворчӣ бедор шуда дарро кушода дид [Айнӣ, 2010, 87].

4) Аломати чоруми ҷумла тартиби калимаҳои дохили он аст. То калимаҳо аз рӯи қонуни қоидаҳои забон ҷо ба ҷо гузошта нашаванд, фикр ифода намегардад. Масалан, калимаҳои *гузошта буд, шундан, Шариф, таъсир, Одина, саргузашт* пайиҳам оварда шудаанд, вале фикре баён нагардидааст. Вақте ки ин калимаҳо бо тартиби муайян мувофиқи қоидаи забон ҷо ба ҷо гузошта мешаванд, фикри нав баён мегардад: *Шундани ин саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд* [Айнӣ, 1958, 166].

Аз аломати чоруми ҷумла бармеояд, ки дар низоми сохтори ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ тартиби калимаҳои дохили ҷумла, яъне

мавқеи аъзоҳои он хеле муҳим аст. Дар ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ тартиби ҷойгиршавии аъзоҳои он чунин аст:

Дар ҷумлаҳои содаи дутаркиба мубтадо ҳамчун сараъзои ҷумла ҷойи муқаррарӣ дорад. Он, асосан, дар аввали ҷумла меояд:

Самоворчӣ либосҳои тар шуда яхбастаи маро дида сандалиро бардошт [Айнӣ, 1958, 66].

Бибиюшиа ин нияти бади Арбобро аз пасу пеш шунида, бисёр дар изтиробу андеша меафтад [Айнӣ, 1958, 66].

Дар ҷумлаи якум *самоворчӣ* – мубтадо, *либосҳоро* – пуркунанда, *тар шуда яхбаста* – муайянкунандаи аломат, *ман* – муайянкунандаи соҳибӣ, *дида* – ҳоли сабаб, *сандалиро* – пуркунандаи бевоситаи суратёфта, *бардошт* – хабар мебошад, ки онро чунин арзёбӣ намудан мумкин аст: **мубтадо + пуркунанда + муайянкунандаи аломат ва муайянкунандаи соҳибӣ + ҳоли сабаб + пуркунандаи бевоситаи суратёфта + хабар.**

Дар ҷумлаи дуум *Бибиюшиа* – мубтадо, *ин* – муайянкунандаи ишоратӣ, *ният* – пуркунандаи бевоситаи суратёфта, *бад* – муайянкунандаи аломат, *Арбоб* – муайянкунандаи соҳибӣ, *аз пасу пеш* – ҳоли макон, *шунида* – хабар, *бисёр* – ҳоли миқдор, *дар изтиробу андеша меафтад* – хабар.

Дар насри бадеии муосир ҷумлаҳоеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки мубтадо на дар аввали ҷумла, яъне ҷойи муқаррарии худ, балки дар паҳлуи хабар меояд. Ин тарзи ҷойгиршавии мубтадо дар мавриди таъкиди он сурат мегирад: *То падарам миёнбанди холи ҳарифро ба дасташ печонидан ҳариф* дам меистод [Улуғзода, 1979, 12].

Баъди бозгашта рафтани Ибод ва рафиқонаш Одина хотирҷамъ шуд [Айнӣ, 1958, 24].

Дар миёнаҳои деҳа як теппаи баланд воқеъ шудааст [Улуғзода, 1979, 3].

Монанди чашмаи Сари Қалъа боз дар чандин ҷойи деҳа чашмаҳои хурду калон ҳастанд [Улуғзода, 1979, 6].

Дар баъзе ҳолатҳо дар ҷумлаҳои содаи дутаркиба мубтадо ҷойи муқаррариашро иваз мекунад ва дар байн меояд. ҷунончи: *Пас аз гирифтани ризои модаркалони худ **Одина** чоруқи даридаашро ба по кард* [Айнӣ, 1958, 26].

Баъзан мубтадо дар охири ҷумла низ меояд: Ба сари Восеъ қамчин боло кард **доруға** [Улуғзода, 1979, 24].

Дар ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ хабар, асосан, дар охир меояд: *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кӯпкоритозӣ ва шикори бо шоҳин, бедонабозиро ҳам **дӯст медошт*** [Улуғзода, 1979, 9].

*Абдулаҳадхон-тӯра аз шароби ноб сархуш дар базмҳои ӯрда бо ҳамроҳии дастаи созандаву сарояндагон танбӯр навохта, **дилхушӣ карда нишаста буд*** [Улуғзода, 1979, 9].

*Ҳоҷиқул мисли бедона бол **меафшонд**, **питпилиқ мекард** ва гоҳе бедона буданаашро **фаромӯш карда** монанди хар **ҷуфтақ мезад*** [Улуғзода, 1979, 14].

*Сартароши солхӯрда деҳқони ҷавонеро рӯйи санг шинонда мӯйи сараашро **метарошиад*** [Улуғзода, 1979, 19].

Дар маводи гирдовардаи мо мушоҳида гардид, ки хабар дар байни ҷумла низ меояд:

*Боз шавҳараашро ба тасаллӣ додан **даромад** зани меҳрубон* [Улуғзода, 1979, 34].

– *Чаро ту ӯро **нигоҳ надоштӣ**, мардаки дилозор?* [Улуғзода, 1979, 36].

Ҳол дар ҷумла дар ҷунин мавридҳо ҷойгир мешавад:

Ҳол дар аввали ҷумла омада метавонад, ҷойи он мисли мубтадо ва хабар устувор нест. Дар мисолҳои зерин дар аввали ҷумла омадааст:

*Аз деҳоти дуру наздик, аз **авулҳои Қирғизистони ҳамсоя** ва аз Тӯс **пиёдаю савораи бисёре** меомаданд* [Ориён, 2012, 6].

***Ниҳоят** вай бархоста, оҳиста-оҳиста қадам монда баромад* [Ориён, 2012, 19].

Дар мавриди дар аввали ҷумла омадани навъҳои ҳол М. Норматов ҷунин андеша дорад: «Ҳол дар аввали ҷумла низ ҷой мегирад. Сабаби дар ин мавқеъ омадани ҳол ба чанд омил вобаста аст: якум, дар ҳолати

мантиқан ба тамоми аъзоҳои баъдина вобаста будани ҳол; дуюм, дар ҳолати мафҳуми ба хонанда маълумро ифода намудани ҳол; сеюм, ҳол бо матни боло алоқаи зичи маъноӣ дорад» [Норматов, 2001, 109].

Дар он ҷо як бист нафар колхозчиён барои аз ҷӯйбор об баровардан ҷӯй мекофтанд [Улуғзода, 1979, 178].

Ба ин қадар ҳам хаими Арбоб бартараф нашуд [Айнӣ, 1958, 18].

Дар офтоб сӯхта-пӯхта, базӯр нафас гирифта, аз сари полиз давон-давои Зебӣ омад [Улуғзода, 1979, 22].

Баногоҳ гунҷиши Маҳмуд фарри карда, аз тағи куртааш баромада ба тилтасабади модаркалонам даромад [Улуғзода, 1979, 24].

ӯ ду даст ба пушт карда оҳиста-оҳиста қадам партофта мерафт [Айнӣ, 1958, 55].

Хабари аз тахт фурумадани подшоҳ чун офтоб ба назари ҷаҳониён хувайдову намоён гардид [Айнӣ, 1958, 67].

Овози вайро дар меҳмонхона будағиҳо шунида нишитаанд [Улуғзода, 1979, 17].

Ҷойи пурқунанда дар низоми сохтори ҷумлаҳои сода муқаррарӣ ва табиист, он дар ҷумлаҳои дутаркибаи тафсилӣ дар байни сараъзоҳо ҷой мегирад: *Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстону дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад* [Айнӣ, 1958, 70].

Одина модаркалони меҳрубони худро низ аз ёд набароварда буд [Айнӣ, 1958, 72].

Дар забони адабии тоҷикӣ пурқунанда дар аввали ҷумла низ фаровон истифода мегардад. Дар мисолҳои зерин ҳам пурқунандаи бавосита ва ҳам бевоситаи суратгӯфта дар аввал омадаанд: *Ба ман аз музикашунавӣ ҳам зиёдтар тамошои давидани панҷаҳои падарам рӯ-рӯи пардаҳои дутор завқе мебахшид* [Улуғзода, 1979, 11].

Ту ро мегалтондагӣ палвон ҳоло набаромадааст [Улуғзода, 1979, 14].

Бо дидани падараш ва шунидани овози ӯ падарам рӯҳбаланд шуда, бозувонаш қувваи нав гирифтанд [Улуғзода, 1979, 14].

Аз чархресӣ бозистода сараширо ба тарафи ман гардонд модаркалонам [Улуғзода, 1979, 22].

Овози маро шунида, аз кӯча ба ҳавлии мо ҷӯраҳои қарини ман Солеҳ ва Маҳмуд даромада омаданд [Улуғзода, 1979, 24].

Муайянкунанда ҳамчун аъзои пайрави ҷумла ҷойи муқаррарӣ ва устувор дорад. Муайянкунандаи изофӣ хоҳ бар эзоҳи мубтадо ва хоҳ аъзоҳои дигар ояд, ҳатман пас аз муайяншаванда ҷо мегирад, аммо муайянкунандаҳои беизофа пеш аз муайяншаванда меояд.

Биёбони васеи бедолу дарахтро теппачаҳои реги сурх фаро гирифта буданд [Айнӣ, 2010, 76].

Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда ба пеши ӯ ниҳод [Айнӣ, 2012, 56].

Ҷалолиддин ба муқобили муғулони бисёр чандин бор ҷангҳои мардонаи голибона кард [Айнӣ, 2012, 48].

Ана ҳамин вазъияти табиӣ Хуҷандро яке аз ободтарин ва пурсамартарин шаҳрҳои Осиёи Миёна гардонда буд [Айнӣ, 2012, 32].

Дар гулхан ҳезуми саксавул шитиррос зада месӯхт [Айнӣ, 2012, 134].

Хомаҳои реги равон ва гиёҳҳои саланг, шӯра, хоршутур, кавар, кавора, явшон манзараҳои табиӣ ин биёбон буданд [Айнӣ, 2012, 76].

Муғулони зиндамондагӣ пас гаштанд [Айнӣ, 2012, 10].

Ҳамин тариқ, дар ҷумлаҳои содаи дутаркиба низоми сохтори ҷумла устувор нест. Сараъзоҳои ҷумла – мубтадо ва хабар, одатан, ҷойи муқаррарӣ доранд, вале дар насри бадеӣ бо ягон мақсади услубӣ тағйири ҷой мекунанд. Мавқеи корбурди аъзоҳои ҷумла ба услуби нависанда вобаста аст.

Тартиби калимаҳо дар низоми сохтори ҷумла яке аз воситаҳои муҳим ба шумор меравад. Истеъмоли дурусти калимаҳо боиси равшану фаҳмо ифода гардидани фикр мегардад. Тартиби калима дар низоми сохтори ҷумла яксон нест. Дар забони наср вазифаи тартиби калима бо вазифаи коммуникативии он вобаста аст. Ба ин маънӣ, вазифаи тартиби калима дар ҷумла дуруст фаҳмонидани фикри гӯянда ба шунаванда ва ё

хонанда мебошад. Вазифаи мухобиротии ҷумла талаб мекунад, ки дар ҳар мавриду ҳолат ҷойи калима муайян бошад. Дар ин сурат гӯянда мақсад ва диққати худро на ба калимаи алоҳида, балки ба тамоми калимаҳои ҷумла баробар равона мекунад, яъне дар ин маврид ягон аъзои ҷумла таъкид намеёбад.

Тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумлаи содаи дутаркиба чунин аст: аввал мубтадо, баъд аъзоҳои пайрав, дар охир хабар. Бояд зикр кард, ки аз намунаҳои насри муосири бадеӣ мушоҳида гардид, ки нависанда ҷумларо бо мақсади худ мувофиқ кор мефармояд. Дар ин сурат ҷумла тобишҳои гуногуни маъноиро ифода мекунад. Чунин ҳолат ба вазифаи коммуникативӣ алоқаманд аст. Вазифаи коммуникативӣ таъкид намудани ин ё он калима мебошад, ки нависанда он калимаро муҳим мешуморад.

Дар забони тоҷикӣ низоми сохтори ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ ба таври зайл сурат мегирад.

Дар ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ ҷойи хабар муқаррарӣ ва устувор аст. Хабар дар охири ҷумла омада, дигар аъзоҳои ҷумларо ба худ тобеъ мекунад: Дар ҳаққи фарзандонатон ҳам дуо мекунам. – *Ба ин кас аз тоқияҳои ман нишон диҳед! Шояд ягонтаашро дар пеши назари худ фурӯшонда пули нақд карда гирам. Ба Худо, ки ба пул эҳтиёҷам зиёд аст* [Айнӣ, 1984, 23].

– *Илоҳӣ, ҳамаатон мударрис шавед, муфти шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ шавед ва қозикалон шавед!...* [Айнӣ, 1984, 76].

Дар ҷумлаҳои содаи яктаркиба ҷойи аъзоҳои пайрави ҷумла ноустувор аст. Онҳо ҳам дар аввал, ҳам дар байн омада метавонанд: *Дирӯза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ҷойи ин моли ночизонаатро чанд-чанд карда пур мекунам* [Айнӣ, 1984, 37].

– *Корамро ба ҳудашон мегӯям... Кай ба хона меомада бошанд?* [Айнӣ, 1984, 37].

– *Ҳучра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?*

– *Не, ҳанӯз ҳучра наёфтаам!* [Айнӣ, 1984, 47].

– *Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи дурӯгваъда ош хӯрда баромадам. Дирӯз ош напухта имрӯз ошаширо камгӯшту равған кардааст* [Айнӣ, 1984, 49].

Дар ҷумлаҳои дутаркибаи ҳуллаи ҷойи аъзоҳои ҷумла устувортар аст:

Молик барошуфт [Улуғзода, 2002, 176].

Саворони Виркан ҳучум карда буданд [Улуғзода, 2002, 175].

Аз таҳлили мисолҳо аз осори насри муосир маълум гардид, ки дар манзараи ҷаҳони забони тоҷикон ва низоми сохтори ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ ҷойи мубтадо ва хабар дар бунёди он устувор аст, танҳо дар мавриди таъкид, ё мақсади услубӣ ҷойи онҳо иваз мешавад.

1.3. Меъёрҳои таснифи сохтори ҷумлаҳои сода

Ҷумлаҳои сода ва таснифоти онҳо дар забоншиносии тоҷик аз ҷониби забоншиносону шевашиносон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Таснифоти ҷумлаҳои содаро муҳаққиқон ба таври мухталиф маънидод кардаанд. То солҳои шастуми асри бистум ҷумлаҳои яктаркибаро ба чор навъ тасниф мекарданд. Масалан, забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов ҷумлаҳои содаи яктаркибаро ба чунин навъҳо ҷудо намудааст: номуайяншахс, умумишахс, бешахс, унвонӣ ва яккалимагӣ [Ниёзмӯҳаммадов, 1960, 98]. Мавсуф дар ин таснифбандӣ ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншахсро зикр накардааст. Дар китоби «Грамматикаи забони тоҷикӣ» соли 1963, ки барои мактабҳои олӣ навишта шудааст, ҷумлаҳои содаи яктаркиба ба номуайяншахс, умумишахс, бешахс, унвонӣ ва яккалимагӣ ҷудо карда шудаанд, ки ба таснифоти Б. Ниёзмӯҳаммадов ҳамсон аст, зеро таълифи ин боб дар ин асар ба калами Б. Ниёзмӯҳаммадов мансуб аст. Дар ин асарҳо ҷумлаҳои содаи номуайяншахс, умумишахс, бешахс, унвонӣ шарҳу эзоҳ дода шудаанд, аммо доир ба ҷумлаҳои содаи яккалимагӣ маълумоти мушаххас оварда

нашудааст. Б. Ниёзмухаммадов чумлаҳои тасдиқӣ ва инкориро яккалимагӣ номида, чунин тавзеҳ додааст: «Дар байни чумлаҳои сода чумлаҳои ҳастанд, ки онҳо ба воситаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳидаи ҷумла чудо намешаванд, ифода меёбанд. Маънои ин хел ҷумлаҳо ё тасдиқ кардан ва ё инкор кардани гуфтаҳои дар боло баёншуда мебошад [Ниёзмухаммадов, 1960, 101].

Чунин таснифот дар китоби «Забони тоҷикӣ»барои синфҳои 7-8 соли 1965 мушоҳида гардид. Баъди солҳои ҳафтодум дар китобҳои дарсӣ барои макотиби миёна ва олӣ ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс, ки дар асарҳои назариявӣ таълимӣ зикр наёфта буд, ворид карда мешавад. Маълумоти муфассал дар бораи ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс дар мақолаи Д.Тоҷиев «Оид ба ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс» оварда шуда, роҳҳои ифодаи он зикр гардидааст. Сипас Ш. Рашидов дар таҳқиқоташ баъзе махсусиятҳои ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахсро нишон медиҳад. Баъди солҳои ҳафтодуми асри XX дар китобҳои таълимӣ дар бораи ин навъи ҷумла маълумот дода мешавад, аммо тамоми хусусиятҳои он зикр наёфтааст.

Зикр кардан лозим аст, ки дар забоншиносии рус низ ин навъи ҷумлаи яктаркиба дертар эътироф гардидааст. Сабаби дар забони тоҷикӣ низ дертар эътироф шудани ин навъи ҷумла шояд бо таъсири забоншиносии рус бошад, зеро бештари муҳаққиқони мо ба табиати забони русӣ, асарҳои назариявии он таъя мекарданд. Солҳои 70-80-уми асри бист ин навъи ҷумла пурратар омӯхта мешавад. Ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс дар забони хаттӣ ва шифоҳии тоҷикӣ серистеъмол аст.

Доир ба ҷумлаҳои содаи яктаркиба ишораҳо дар асарҳои Сайидризо Ализода [2010], Абдурауфи Фитрат [2010], А.М. Беленитский, Б. Ҳочизода [1936], С.Д. Арзуманов [1951], Б. Ниёзмухаммадов [1960], М. Норматов, Ш.Рашидов [1988] ва Д. Ҳочаев [2011] ба мушоҳида мерасад.

Зикри ин нукта ҳам муҳим аст, ки дар китобҳои таълимӣ барои макотиби олӣ доир ба ҷумлаҳои муайяншахс маълумоти мухтасар дода шуда буд, ки тамоми хусусиятҳои онҳоро дар бар намегирифт [ниг.

ЗАҲТ, 1970; 1984; 1995]. Соли 1986 китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академӣ (қисми 2) ба нашр расид, ки дар он ҷумлаҳои содаи яктаркиба ба таври нисбатан муфасссал таҳлилу баррасӣ гардидаанд. Соли 2019 наشري дуҷуми ҳамин китоб аз ҷоп баромад, ки айнан таълифи китоби 1986 буда, дар он таҷдиди назар нест. Қисмати «Ҷумлаҳои яктаркиба» ба қалами профессор Б. Камолиддинов мансуб аст. Бояд зикр кард, ки мо низ ҳамчун сарчашма бештар ба ин асар таъя намудем.

Забоншиносон М. Норматов ва С. Рашидов асареро бо номи «Омӯзиши ҷумлаҳои содаи яктаркиба» [1988] таълиф намуданд, ки дар ин дастури таълимӣ ҷумлаҳои яктаркиба муфасссалтар таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Дар айни замон омӯзиши забон бештар дар заминаи матн сурат мегирад, вале ба ҳар сурат ҷумла ба сифати воҳиди асосии иртиботии нутқ боқӣ мемонад, зеро бе ҷумла, ҳатто бо пайдарпайии калимаву ибораҳо фикри том ифода намегардад, аммо матн сохтан номумкин аст. Албатта, ин ҷо матн гуфта ҷумлаҳои ба ҳам алоқаманди сохтори ягонаи маънодоштаро дар назар дорем, ки имрӯз дар забоншиносӣ ва илмҳои дигари иҷтимоӣ маҳз ҳамин навъи матн мавриди омӯзиш қарор гирифта, дар мадди назар меистад. Бинобар ин, дар фасли мазкур мо, асосан, ба масъалаи меъёрҳои таснифоти ҷумлаҳои сода, ҳелҳои сохтории онҳо таваҷҷуҳ менамоем.

Ҷумла воҳиди асосии забон аст, ки ҷавҳари муоширатро ташкил медиҳад. Дар навбати худ ҷумла аз воҳидҳои хурдтаре ташкил меёбад, ки бе онҳо ҷумла шакл намегирад. Калима ва ибораҳо бунёди ҷумларо ташкил медиҳанд. Калимаҳо, махсусан, калимаҳои мустақилмаъно дар бунёди ҷумла ва ифодаи мақсад нақши муҳим мебозанд, зеро, агар калимаҳои мустақилмаъно ба вазифаи аъзоҳои ҷумла оянд, калимаҳои ёвар воситаҳои ба ҳам алоқамандсозандаи аъзоҳои мустақили ҷумла мебошанд. «Калимаҳо бо ҳамдигар алоқаманд шуда ибора месозанд, дар

айни ҳол калимаю ибораҳо дар алоқамандӣ ҷумларо ташкил медиҳанд» [Қамолиддинов, 2010, 17].

Қалимаҳо, аслан, ба масолеҳи сохтмоние монанданд, ки бунёди биноро ташкил медиҳанд, онҳо бо воҳидҳои боз ҳам яклухттар – ибораҳо ба ҳам омада, ҳамон биноро ба вучуд меоранд. Аммо, барои он ки бино сохтори комил дошта бошад, бояд масолеҳи барои он истифодашаванда дорои низом ва тартиби муайян бошад. Бинобар ин, қалимаву ибораҳои парешон наметавонанд ҷумла ба вучуд оваранд. Алоқии маъноӣ грамматикӣ, ки дар байни қалимаву ибораҳо ба вучуд меояд, онҳоро ба воҳиди нисбатан комилтар – ҷумла табдил медиҳад. Қалимаҳо ба ҳам пайваст шуда таркибро ва ба якдигар тобеъ шуда, ибораро ба вучуд меоранд, аммо таркиб ва ибораҳо ба сари худ ҳанӯз фикри томо ифода карда наметавонанд. Қалима, ибора ва таркибҳо низ воҳидҳои грамматикӣ забонанд, ки аз ҷиҳати сохтор ва фарогирӣ маъно дар сатҳҳои гуногун қарор доранд.

Ҳиссаҳои ғридихандаи нутқ, гарчанде ки аъзои ҷумла намешаванд, дар ташаккули сохтори грамматикӣ ҷумла нақши муҳим доранд. Миқдоран пешоянду пасояндҳо ва пайвандакҳо дар забон мисли қалимаҳо зиёд набошанд ҳам, дар алоқии грамматикӣ қалимаю ибораҳои таркиби ҷумлаҳои сода вазифаи басо мураккабро адо мекунанд. Қалимаҳои модалӣ, ҳиссаҳо ва нидо бештар дар ифодаи тобишҳои маъноӣ ва муносибатҳои субъективона, ҳиссиёту ҳаяҷони гӯянда ба қор бурда мешаванд. Ҳиссаҳо ва нидоҳо дар матн ба вазифаи як ҷумла омада метавонанд ва аз ин лиҳоз ин гуна ҷумлаҳоро «яққалимагӣ», «беаъзо» меноманд [Қамолиддинов, 2010, 35]. Махсусан, нидоҳо, ки дар назари аввал дар сохтани ҷумлаҳои беаъзо як вазифаи сохториро иҷро кунанд ҳам, дар асл тавассути онҳо имкон дорад, ки маъноҳои хеле зиёде ифода карда шаванд.

Муҳаққиқони барҷастаи наҳви ҷумла ҳуди ҷумларо ба тарзи гуногун эзоҳ додаанд. Ҷунончи, муҳаққиқи рус В.В. Виноградов миёни ибора ва ҷумла ҷунон фарқ гузоштааст: «Ибора воҳиди номинативии

забон аст, аммо ҷумла, ки ба ифодаи фикр қодир аст ва бо ин васила мубодилаи афкорро дар байни аъзоёни ҷомеа имконпазир мегардонад, воҳиди иртиботӣ ё коммуникативӣ ба шумор меравад» [Виноградов, 1955, 17].

П.А. Лекант ба ҷумла бештар аз нигоҳи фалсафӣ-равоншиносӣ баҳо дода, чунин мегӯяд: «Ҷумла чун воҳиди грамматикӣ забон барои ба шакл даровардан, ифода намудан ва расонидани фикр ёрӣ мерасонад... Мундариҷаи ҷумларо сухан дар бораи воқеият, савол, ифодаи матлаб ташкил медиҳад» [Лекант, 1986, 5].

А.Г. Руднев ҷумларо «зуҳури бевоситаи забон ва силоҳи муошират ва табодули афкор» медонад [Руднев, 1968, 5].

Ҷумлаҳо аз нигоҳи сохтор бо ҳам умумият дошта метавонанд. Ҳамин умумият боиси сохтори ягона доштан ва мавзӯи баҳси наҳв қарор гирифтани онҳо аст, аммо ҷумла таркиби луғавӣ ҳам дорад, ки маҳз ба туфайли он аз ҷумлаҳои дигар фарқ карда, ҷанбаи махсуси онро ташкил медиҳад. Ин хусусият дар таърифи ба ҷумла додаи П.А. Лекант низ хеле барҷаста ифода гардидааст: «Ҷумла категорияи мураккаби забоншиносӣ аст, ҷанбаҳои грамматикӣ, мантиқӣ-семантикӣ ва иртиботӣ дорад» [Лекант, 1986, 5].

Дар андешаҳои муҳаққиқон як масъалаи хеле муҳим ва хусусияти асосии ҷумла таъкид мегардад, яъне фикри том ва ё қисман ба анҷом расидани фикр. Ана ҳамин фикри тому яклухт ё дар марҳалаи муайяни муошират баанҷомрасида категорияҳои асосии онро муайян мекунад. Ба анҷом расидани фикр, пеш аз ҳама, ба се чиз далолат мекунад: модалият, шахс ва замон, ки онро П. А. Лекант категорияи предикативият меномад. Ба гуфтаи ӯ: «Предикативият мансубияти мундариҷаи ҷумла ба воқеият аст, ки бо ёрии воситаҳои грамматикӣ (шаклҳои калима, калимаҳои ёвар, тартиби калима, оҳанг ва мутобиқати онҳо бо ҳамдигар) ифода меёбад» [Лекант, 1986, 6].

Дар байни воҳидҳои забон ҷумла воҳиди асоситарини муошират буда, матн ҳам, ки имрӯз таваҷҷуҳи бисёр муҳаққиқон ба он равона аст,

бе мавҷудияти ҷумлаҳои ҷудогона вучуд дошта наметавонад. Сохтори ягона ва асосии ҷумла, бунёди онро се категорияи предикативият – шахс, замон, модалият ташкил медиҳанд. Ҳангоми набудани ҳатто яке аз ҳамин категорияҳо ҷумла вучуд дошта наметавонад. Ҷумла низоми муайяни грамматикӣ, сохтори нахвӣ ва ниҳоят маъноӣ фардӣ аз таносуби калимаҳо бароянда дорад. Ҳамаи ин хусусиятҳоро таносуби модалият, шахс ва замон ба ҳам оварда, қолаби ҷумларо ба вучуд меоваранд. Дар ҳамин қолаб ҷумла, ки нахв ба омӯзиши ҳамин масъалаҳо оид ба ҷумла машғул аст, тамоми муносибатҳо, шаклҳои ифодаи мантиқӣ фикр ифода меёбанд. Аммо мундариҷаи ҷумлаи ҷудогона мавзӯи баҳси нав нест.

Таҳти мафҳуми шакли грамматикӣ ҷумла, ки асоси омӯзиши нахв аст, П.А. Лекант ягонагии диалектикӣ ду ҷанба – ифодакунанда ва ифодашавандаро тавзеҳ медиҳад. Ба ақидаи ӯ: «Ягонагии диалектикӣ ду ҷанба – ифодакунанда ва ифодашаванда аст, ки аз ҳамдигар ҷудонашавандаанд. Ҷанбаи ифодашавандаро маъноӣ грамматикӣ ҷумла ва ҷанбаи ифодакунандаи ҷумларо воситаҳои грамматикӣ, нишондиҳандаҳои ин маънӣ ташкил медиҳанд» [Лекант, 1986, 5-6]. Ҳамаи ин аломатҳои ҷумла дар ифодаи предикативият ҷамъбаст мегардад. Предикативият муносибати мундариҷа ва сохтори ҷумларо ба воқеият ифода мекунад. Ин муносибат тавассути маъноӣ луғавӣ грамматикӣ калимаву ибораҳои дохили ҷумла, шаклҳои грамматикӣ онҳо, тартиби калимаву ибораҳо, оҳанг, задаи мантиқӣ ва алоқаву таносуби онҳо ба ҳамдигар шакл мегирад. Чунончи:

Ин ҷангу ҷидол аз кучо сар зад? [Айнӣ, 1960, 9].

– *Одам ҳам ин хел ба ҳудаи душман мешавад-чӣ?* [Ҷалил, 1988, 238].

Корд ба устухон расид [Улуғзода, 1979, 10].

Сиёсати шумо мисли ман намефаҳмед [Улуғзода, 1979, 12].

Ҳаими Ҳасан афзунтар шуд [Улуғзода, 1979, 12].

– *Пахта саросар шукуфта, деҳқонон ба гунучин тайёри доштанд* [Ҷалил, 1988, 237].

Баҳриддин аспро тозиёна зада ба тарафи бригадаи Назокат меиштофт [Ҷалил, 1988, 237].

Ба рӯйи роҳ, ба пеши поят ҳам нигоҳ бикун! [Улуғзода, 1979, 14].

Худо ба ту ҳамин хел зан додаст, шукр кун!.. [Ҷалил, 1988, 240].

Э, ин зан, зан не, хазина, ганҷи шойгон-е! [Ҷалил, 1988, 240].

Бунёди ҷумларо муносибати предикативӣ ташкил медиҳад. Азбаски ҷумла ҳамчун воҳиди асосии наҳвӣ дорои маъно ва шакли грамматикӣ аст, маъно ва шакли грамматикии ҷумла тавассути ҳамин муносибати предикативӣ зоҳир мешавад. Муносибати предикативӣ ба воқеъ шудани амалу ҳолати ҷумла далолат намуда, хусусияти хабардиҳӣ дорад ва маҳз ҳамин хусусият маънои грамматикии ҷумларо дар бар мегирад.

Предикативият муносибати мундариҷаи ҷумларо ба воқеият нишон медиҳад. Ин муносибат тавассути воситаҳои грамматикӣ ва ба ҳам алоқамандии онҳо, ба мисли тартиби калима, калимаҳои ёвар, шаклҳои калима [ниг. Тоҷиев, 1981; Камолиддинов, 2010, 17], оҳанг зоҳир мегардад.

Дар наҳв воҳидҳои аз ҷумла хурдтаре ҳастанд, ки бо навъҳои гуногуни алоқаи тобеъ ва пайваст сохта мешаванд. Инҳо ибораҳо, таркибҳои пайвасту тобеанд, ки агарчи мавзӯи баҳси бевоситаи мо нестанд, аммо чун унсурҳои бунёди дар сохтори ҷумла иштирок меkunанд: *Аз байни қишлоқи мо Мазрангон ном ҷӯйи калоне ҷорӣ мешавад* [Айнӣ, 2010, 69]. *Дунё аз теги забону дасисаи шайтон борҳо вайрон, хоку хокистар шудааст* [Айнӣ, 1958, 15]. Он солҳо ману Мирзо ҷавонони навкору навқирон будем [Ҷалил, 1988, 240]. Ё ҷавонмарди ҳалиму **фурӯтан**, бағоят шикастанафс, **дар фабрика** инженери батадбир ва пухтакоре ба шумор мерафт [Ҷалил, 1988, 240].

Ё дар мисолҳои зерин: *Ба дари касе нонталабӣ рафтан ҳам осон нест* [Айнӣ, 1958, 16]. *Болои дастархон чойнику пиёлаву як чизи сиёҳи нонмонанд гузошт* [Айнӣ, 1958, 19]. *Ин дард аз куҷо ёраш шудааст?* [Айнӣ, 1958, 21].

Дар мисолҳои боло ибораҳои **қишлоқи мо, ҷӯи калон, теги забон, нонталабӣ рафтан, ин дард** таркибҳои пайваст ва пешояндии **ҷойнику пиёла, хоку хокистар, аз байн** пояи ҷумлаҳои болоро ташкил медиҳанд.

Инчунин, ҳар як ҷумлаи боло бо оҳанги махсус ва ифодаи муносибати субъективии худ фарқ мекунад. Дар ҷумлаи «*Аз байни қишлоқи мо Мазрангон ном ҷӯи калоне ҷорӣ мешавад*» оҳанги хабарии муътадил – додани маълумот дар бораи як мафҳум, дар ҷумлаи «*Дунё аз теги забону дасисаи шайтон борҳо вайрон, хоку хокистар шудааст*» дар баробари ҷумлаи хабарӣ буданаш муносибати субъективии гӯянда, эҳсоси таассуф мушоҳида мешавад, дар ҷумлаи «*Ин дард аз кучо ёраш шудааст?*» оҳанги равшани савол, пурсишро ифода мекунад.

Ҳамаи ин муносибатҳоро дар ҷумла муносибати предикативият тавассути категорияҳои модалият, шахс ва замон ифода мекунад: «Вобастагии мундариҷаи ҷумларо ба воқеият, ки бо шаклҳои грамматикӣ ифода ёфтааст, муносибати предикативӣ меноманд, ки он ба василаи се категорияи грамматикӣ: модалият, замон ва шахс зухур мекунад» [Камолиддинов, 2010, 6].

Масъалаи омӯзиши модалият таваҷҷуҳи муҳаққиқонро маҳз ба туфайли масоили предикативият ба худ ҷалб кардааст. Мафҳуми модалият (аз вожаи латини *modus*-меъёр, тарз, восита) дар забоншиносӣ категорияест, ки муносибати гӯяндаро нисбат ба мазмуни фикри гуфташуда, муносибати мундариҷаи фикри гуфташударо ба воқеият ифода менамояд. Модалият маъноҳои тасдику инкор, амру фармону хоҳишмандӣ, илтимос, ризоият ва ғайраро ифода мекунад. Модалият барои возеҳии баёнот аҳаммияти калонро дорост. Тобишҳои модалӣ тавассути сифаҳои феълӣ: хабарӣ, амрӣ, эҳтиمولӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ, калимаҳои туфайлӣ, ки тобиши модалӣ доранд, ба мисли **албатта, ҳатман, эҳтимол, майлаш, аздусар, аз афташ** ва ғайра, зада, оҳанги гуфтор, умуман воситаҳои мухталифи грамматикӣ ва лексикӣ сурат мегирад.

Модалият маҳз ба туфайли предикативият таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб карда, аз категорияҳои хеле мураккаб ва гуногунпахлу маҳсуб меёбад. Воҳидҳои модалии забони тоҷикӣ ба лексикаи ғазоли таркиби луғавии он дахл доранд. Дар мавриди муҳимияти калимаҳои модалӣ муҳаққиқону забоншиносон дар асарҳои ӯшон иброи андеша кардаанд. Забоншиноси маъруфи олмонӣ Шарли Балли дуруст қайд карда буд, ки «модалият – ҳамаи ҷумла аст, зеро бе он ба маънои умумии ҷумла ва ифодаи фикр ҳама додан душвор аст» [Балли, 1961, 66].

Муҳаққиқ О.С. Аҳманова маънии модалиятро чунин шарҳ додааст: «Ин категория маънои муносибати гӯянда ба ифодаи мазмун ва муносибати гӯяндаро ба мазмуни воқеъ, инчунин ифодаи гуногунии воситаи грамматикӣ ва лексикӣ, ба монанди намудҳои сифа, феълӣ модалӣ, овоз, оҳанг ва ғайра ва амсоли инҳоро муайян мекунад» [Аҳманова, 1955, 3].

Модалият дар сохтори ҷумла нақши хеле муҳим дорад, зеро алоқамандии ҷумларо бо тамоми матн, бо вазъияти нутқ таъмин менамояд. Аз ин рӯ омӯзиши он ҳангоми таҳқиқи дискурсиви матн низ муҳим аст.

Барои ифодаи маънои модалият феълҳои модалӣ нақши муҳим мебозанд. Дар забони тоҷикӣ феълҳои модалӣ чунин таъриф шудаанд: «Як гурӯҳи махсуси феълҳои ёридиҳандаи забони тоҷикӣ бо маънои луғавӣ ва ҳақиқати грамматикӣ худ муносибати ба воқеият доштаи мазмуни суханро ифода мекунанд ва аз ин ҷиҳат дорои тобишҳои сифавӣ мебошанд. Ба ин маънӣ ин гуна феълҳои ёридиҳанда «феълҳои модалӣ» низ номида мешаванд, ки инҳоянд: **тавонистан, хоستان, боистан, шоистан** [ГЗАҲТ, 1985, 147].

Феълҳои модалӣ дар ифодаи фикр нақши созгор доранд. Хусусияти фарқкунандаи ин феълҳои ёридиҳанда дар таркибсозӣ ва ифодаи синтаксисии онҳо зоҳир мешавад. Феълҳои **тавонистан** ва **хоستان** дорои шаклҳои аорист, замони ҳозира-оянда ва шаклҳои асосии замони

гузашта буда, аммо шаклҳои тарз надоранд. Феълҳои **боистан** ва **шоистан** таърихан ба тағйироте дучор шуда омадаанд ва дар забони ҳозира танҳо шаклҳои ҷудогонаи онҳо истеъмол меёбад: *Ман баъд аз ин суҳбат дар душвории сахте монда будам: ман мебоист барои ба ӯ домоди боб ёфтан зудтар ба шаҳр мерафтам. Даромадҳои чунин мулкҳои вақф мебоист ба фоидаи талабагон, камбағалон, یتимон ва дармондагон харҷ карда мешуд. Бинобар ин мебоист ман ӯро дуруст шинохта гирифта бошам* [Ориён, 2012, 145, 156].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» феълҳои «**хоистан**» ва «**тавоистан**» ҳамчун феълҳои модалӣ маънидод шуда, хусусияти онҳо мухтасар шарҳ ёфтааст. Вале, мутаассифона, гарчи вобастагӣ ва алоқаи феълҳои мазкур бо аорист қайд шуда бошад ҳам, моҳият ва алоқаи маъноии он феълҳо бо аорист, ки чиҳати асосии масъала мебошад, ба эътибор гирифта нашудааст. Ғайр аз ин, дар асар хусусияти феълҳои модали **боистан** ва **шоистан** на дар боби феълҳои модалӣ, балки дар боби ҳиссаҷаҳо таҳлил шудааст, ки сабаби он маълум нест. Дар қисмати ҳиссаҷаҳо шаклҳои кӯтоҳшудаи феълҳои **боистан** ва **шоистан-бояд** ва **шояд** ба қатори калимаҳои модали **даркор**, **эҳтимол** дохил карда шудаанд, ки ба фикри мо, ин қобили қабул нест. Дуруст аст, ки шакли тасрифии феълҳои мазкур ва калимаҳои модали номбаршуда аз чиҳати ифодаи тобишҳои модалӣ то як андоза бо ҳамдигар умумият доранд. Яъне ин ду гурӯҳи калимаҳо ҳамчун воситаи муҳим барои равшантар ифода кардани тобишҳои гуногуни модалӣ хизмат мекунанд. Аммо танҳо ин хусусияти калимаҳои мазкурро ба назар гирифта, онҳоро аз ҳар чиҳат як шуморидан хато мебуд. Шаклҳои тасрифии феълҳои **боистан** ва **шоистан** ва калимаҳои модалӣ аз ду чиҳат фарқ мекунанд: якум, калимаҳои модалӣ ҳамчун воҳиди лексикӣ ба ҳиссаҷаҳо тааллуқ дошта бошанд ҳам, феълҳои модалӣ ба боби феълҳо мансубанд. Дуюм, агар калимаҳои модалӣ фақат як шакл дошта бошанд, феълҳои модали мазкур шаклҳои гуногун доранд: **бояд**, **боист**, **мебоист**, **шояд**, **шоист** ва монанди инҳо. Дар маъхазии мазкур ба тариқи ёдоварӣ чунин навишта

шудааст: «Калимаҳои модалии **бояд, шояд, мебоист** ҳамчун қоида, ба шаклҳои сиғаи шартӣ ва ё шакли замони гузаштаи давомнок истеъмол карда мешаванд» [ГЗАҲТ, 1985, 216]. Чунончи: *Чун дар хона ҳозир шуданд, модарашон Аноргул аввал гумон кард, ки **шояд** онҳо дар кӯча бо бачагони дигар ҷанг карда шатта хӯрда бошанд, аммо чун аз нақли бачаҳо воқеаро фаҳмид, аз ҷувозхона шавҳараширо ҷег зад* [Улуғзода, 1979, 48].

*Ман амлоқдор, муширifi хирочу закоти султони ки бошам, **бояд** туро аз барои ин гуноҳат ҷазо диҳам* [Улуғзода, 1979, 48].

*Восеъ **мебоист** то як андоза хушҳол мебуд* [Улуғзода, 1979, 48].

Дар ин бора эроди мо аз он иборат аст, ки **мебоист** калимаи (чаро феъли модалӣ не) модалии алоҳида не, балки яке аз шаклҳои тасрифии феъли **боистан** мебошад. Олими шинохтаи Эрон Хумоюн Фаррух ёридиҳандаҳои **тавонистан, хостан, боистан, шоистан, ёрастан**-ро ба гурӯҳи феълҳои модалӣ дохил намуда, чунин менависад: «Афъоли муайяни дугона афъоле ҳастанд, ки дар сарфи замони мухталиф асли афъоли дигар даҳолате надоранд, лекин ба як тариқи дигар кӯмак мекунанд. Чун ин афъол дар ҳини он ки кӯмак ба феъли мақсуд ва асли мекунанд, худ низ то андозае сарф мешаванд ва маънои аслии онҳо низ даҳолат дар мафҳум ва мақсуд дорад» [Хумоюн Фаррух, 1206, 27].

Дар забони тоҷикӣ феълҳои **тавонистан, хостан, шоистан, боистан ва ёрастан** барои ифодаи тобишҳои модалии гуногун истеъмол мешаванд. Онҳо дар ин маънӣ танҳо дар мавриде истифода мешаванд, ки маънои аслиашон суств шуда бошад. Ёридиҳандаҳои мазкур ҳамчун феъли модалӣ барои таъкиди яке аз ҷиҳатҳои феъли асосӣ хизмат мекунанд. Феълҳои модалӣ аз рӯйи маъно ва вазифа аз феълҳои дигар фарқ доранд. Ин тафовут дар он зоҳир мешавад, ки онҳо, одатан, як қатор тобишҳои маҳдуди муайяно мефаҳмонанд. Аз ин сабаб онҳо бо сиғаҳо, ки низ маҷмуи маъниҳои муайяноро ифода мекунад, алоқамандӣ доранд.

Дар забони тоҷикӣ чунин роҳу воситаҳои ифодаи модалият ба мушоҳида мерасад:

1. Оҳангнокӣ. Рангорангии маъно ва ифоданокии нутқро оҳангнокӣ таъмин менамояд. Маҳз оҳангнокӣ асоси овозии ҷумларо, он чизеро, ки дар унсурҳои луғавию грамматикӣ инъикос намешавад, ба вучуд меорад, зеро модалияти ҷумла танҳо ба воситаи оҳангнокӣ ифода мешавад. Оҳангнокиё, ки дар ташкили он ин ҳиссаҷа иштирок мекунад, пурсиши умумиро бо тобишҳои иловагии модалии ҳавасмандӣ, интизорӣ ва амсоли инҳо ба хотир меорад. Оҳангнокӣ ба туфайли имконияти фаровонаш дар ифодаи тобишҳои модалӣ навъҳои гуногун дорад. Ҳар як ҷумла вобаста ба муҳиту мароми нутқ метавонад, бо оҳангнокии пурсиш, хабар, хоҳиш, амр, хитоб, ангешиш, нақл, тааҷҷубу таҳайюл, таъкиду хоҳиш. огоҳию таҳдид, илтиҷою таманно, супориш, маслиҳат, бетарафию ҳавасмандӣ, нидо, инкор, даъват, муқоиса ва ғайра гуфта шавад [ГЗАҲТ, 1985, 41]

2. Феъли **будан** ҳам, ғайр аз вазифаи мустақили феълӣ ва модалии худ ба шакли замонҳои гузашта, ҳозира-оянда ва аорист ба вазифаи бандаки хабарӣ низ кор фармуда мешавад. Шаклҳои аз **будан** ҳосилшуда шахсу шумора ва замонро ҳам ифода мекунанд: *Онҳо дарвозӣ буданд... Наимшоҳ ба ясаулбошӣ ваъдагӣ будани* Аноргулро нагуфт, пинҳон кард [Улуғзода, 1979, 153].

Ҳучраи хоссаи шайх дар беруни ҳавлӣ **буд** [Улуғзода, 1988, 15].

3. Бо ёрии калимаҳои модалии **мабодо**, **ҳаргиз**, **албатта** маънии зарурӣ маҳсус таъкид мешавад. Шакли амрии феъли омадан (биё-биёед-биёетон) низ ба маънии модалӣ омада, ҳамин гуна тобиш ба вучуд меоварад: – *Охир, ту ҳамин қадар духтари зика ҳастӣ, бачам, мабодо ки чашми ягон амалдор ё сипоҳӣ ба ту афтад. – Падари духтар, албатта, аз дунболи ту афтадааст, – тахмин кард Назир, – эҳтимол ӯ бо роҳи Ёҳсу баромада, кайҳо ба Дарои Мухтор расида бошад. Мабодо ин гапҳоро аз даҳонатон набароред! Биёед, суруди модари озод, таронаи модари хушбахти моро бишнавед!* [Улуғзода, 1979, 89].

Категорияи модалият реалӣ ё ғайрореалӣ будани воқеияти мундариҷаи ҷумларо бо тобишҳои гуногуни имконпазирӣ ё

имконнопазирӣ, эътимод ё нобоварӣ, зарурат, тахмини гӯянда ва ғайра ифода мекунад. Модалият баҳои гӯянда ба мундариҷаи баёншаванда аз нигоҳи воқеӣ будани он, яъне баҳо ба он аст, ки мазмун то кадом андоза ба воқеият таносуб дорад. Ҷанбаи муҳимтарини модалият реали ё ғайрореали будани амали воқеъшавандаи ҷумла аст. Он аз ҷониби гӯянда изҳор карда мешавад. Агарчи дар забонҳои гуногун роҳу воситаи ифодаи модалият мухталиф бошад ҳам, ба туфайли ин ки худ изҳори муносибат ба воқеият барои кулли инсоният ягона аст, тавассути забон ифода кардани он метавонад нишонаҳои ҷузъии аз ҳам фарқкунанда дошта бошад. Азбаски ин умумиятидихӣ ё фарқгузори ҳадафи таҳқиқоти мо нест, беш аз ин ба он дахл карданӣ нестем. Агар сухан дар бораи забони тоҷикӣ равад, пас, ин категория бо воситаҳои грамматикӣ зерин ифода меёбад:

Сиға: сиға категорияи феъл аст, он муносибати амалро ба воқеият нишон медиҳад. Феъл дар ҷумла ба вазифаи хабар меояд ва тамоми муносибатҳои бунёдии дар ҷумла ифодашаванда дар шаклҳои грамматикӣ феъл ифода мегарданд: *Бобоям ба пеши мо расида омад* [Айнӣ, 2010, 18].

Ин далели иловагӣ ба ман бисёр маъқул шуд [Айнӣ, 2010, 21].

Домулло имом ба гап ҳамроҳ шуд [Айнӣ, 2010, 21].

Аз рӯйи асарҳоятон ман шуморо ҷавонмарди зиёда пуртамкину андешаманд тасаввур мекардам [Айнӣ, 1984, 61].

Қалби бечораи ман он лаҳза яку якбора ба мисли мургаки ногаҳон дар бом афтода ҷунон метанид [Ҷалил, 1988, 22].

Дар ҷумлаи аввал бо оҳанги муътадил ба амал пайвастанӣ воқеа зикр гардидааст. Дар ҷумлаи дуюм ҳам зикри одӣ воқеа аст, аммо маъноӣ луғавӣ калмае, ки ба вазифаи хабар омадааст, муносибати субъективӣ гӯянда – писанд омадани чизро ифода кардааст. Бо вучуди ин тафовут, ки ба маъноӣ луғавӣ калмаҳои таркиби ҷумлаҳо алоқамандӣ дорад, ҷумлаҳои болоро оҳанги хабарӣ ба ҳам муттаҳид месозад ва ин умумият ба туфайли шаклҳои ифодаёбии сиғаи хабарӣ ба

амал меояд. Дар чумлаҳои зерин бошад, оҳанги фармоишу супориш ба туфайли шаклҳои феълӣ-хабарие, ки ба шахси дуҷуми танҳову ҷамъ далолат мекунад, ифода гардида, сиғаи амрро мефаҳмонад: *Ту ҳам ба касе нафаҳмон* [Айнӣ, 2010, 23].

Ту ҳозир ба хонаи саройбон **баргард** [Улуғзода, 1979, 82].

– Саросема **нашав**, газа **сар деҳ**, мулло, – *гуфт амаки Патапат* [Ҷалил, 1988, 57].

– *Канӣ, газа зер кун*, мулло! – *Гуфт ба якбора овозаширо сар дода амаки Патапат* [Ҷалил, 1988, 62].

– *Ҳой, бародар, нештар бед канӣ*, – *сарҳалқаи онҳо, як марди шофбурут маро ба назди худ хонд* [Ҷалил, 1988, 82].

Хайр, ана, дар ин ҷо, бишинед [Ҷалил, 1988, 76].

Агар дар чумлаи аввал сиғаи амр бо оҳанги хоҳишу супориш ифода гардида бошад, дар чумлаи дуюм оҳанги амр барҷастатар намоён аст. Ин далолат бар он мекунад, ки сиғаи амр метавонад дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ бошад. Ҳамин гуна тобишҳои иловагӣ дар сиғаҳои шартӣ-хоҳишмандӣ ва эҳтимолиӣ низ мушоҳида мешаванд. Ин далел ба он далолат мекунад, модалият ба замми чор ҷанбаи асосии сиғаҳо, тобишҳои гуногуни ифодаи муносибатҳои субъективӣ ва оҳангро доро мебошад. Тавассути сиға гӯянда воқеъ шудан ё нашудан, ҷараёни амал, анҷоми он (тасдиқ ё инкор)-ро баён менамояд: *Баъд аз ду рӯз панҷсад тилло пули нақд вориди хазинаи ҳоким гардид* [Улуғзода, 1979, 13].

Гульизор дар паҳлуи падараиш зону зада ӯро хомӯшона оғӯш кард [Улуғзода, 1979, 26].

Ман ин хел одами ноинсоф ва кӯтоҳандеш нестам [Улуғзода, 1979, 25].

Аз падарам гайр аз хӯрок ва нӯшок чизи дигареро надидаст [Айнӣ, 1985, 168].

Ёдгор ба ошхӯрӣ машғул шуд [Айнӣ, 1984, 151].

Қозикалон ва раисро дастгир карда оварданд [Айнӣ, 1984, 236].

Сиғаҳо бо шаклу таркибҳои тасрифии замони феъл ифода меёбанд. Масдарҳо сиға надоранд, аммо дар ҷумла бо феълҳои ёвар омада, модалитро хеле равшан ва барҷаста ифода мекунанд. Дар онҳо оҳанги катъият барҷастатар мегардад:

Дар он вақт гуфта нам мумкин аст [Айнӣ, 1985, 98];

- Додар, кучо рафтан меҳоҷӣ? [Айнӣ, 1985, 63].

Истифодаи нодурусти калимаҳои модалӣ дар сохтори ҷумла ва оҳангнокии он ҳалал ворид намуда, матлабро сунъӣ ва ҳусни суҳанро мекоҳонад.

Категорияи замон нисбат ба ҳангоми гуфтор чӣ муносибат доштани мундариҷаи умумии ҷумларо мефаҳмонад ва, асосан, бо шаклҳои замони феъл ифода меёбад. Дар ҷумлаҳои унвонӣ ва дутаркиба, ки хабарӣ онҳо танҳо бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода ёфтаанд (бидуни бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёвар), ин категория бо воситаҳои дигари забон бештар бо ёрии интонатсия ифода мешавад.

Доир ба масъалаи категорияи замон гуфтан мумкин аст, ки дар забоншиносии тоҷик дар ҳамаи тадқиқоти ба наҳв ва услубиёти он бахшидашуда қайд шудааст, аз ҷумла, дар таҳқиқоти М. Қосимова [1976], Б. Камолиддинов [2010], М. Норматов [2011] ин масъала аз нигоҳи забоншиносӣ ва услубшиносӣ то андозае баррасӣ гардидааст. Категорияи замон дар наҳв бо муқобилгузории парадигматикии сарфии шаклҳои феъл алоқаманд нест. Маҷмуи мафҳумҳои замонӣ ҷузъи ҳатмии маъноии предикативии ҷумла буда, яке аз мафҳумҳои замонӣ шакли мавҷудияти он аст. Категорияи замон дар наҳв аз категорияи замони феъл дар сарф фаротар аст, зеро он мураккаб ва гуногуншакл буда, дар ҷумлаҳои бефеъл имкони ифодаи мафҳуми замонро дорад. Агар дар ҷумлаи «*Мирзоакрамбой барои ин пешкаш панҷ таноб боғи худро фурӯхт*» – категорияи замон дар феъли замони гузаштаи «*фурӯхт*» ифода шуда бошад, дар ҷумлаи «*Мунаввара – омӯзгор*» маъноии замон аз оҳанги ҷумла фаҳмида мешавад.

Назарияи категорияи функционалӣ-семантикӣ, ки асоси онро принципи В.В.Виноградов дар таҳқиқоти модалият ташкил медиҳад, таълимоти гуногунсатҳ, аммо аз ҷиҳати вазифа бо ҳодисаҳои реалии забонӣ алоқамандро ба танзим медарорад. Ба система даровардани мафҳум ва истифодаи шаклҳои замониӣ феъл барои аниқ намудани он имкон медиҳад. Г.А. Золотова ду навъи истифодаи шаклҳои замониӣ феълро ҷудо кардааст [ниг. Золотова, 1973, 145].

Нуқтаи сарҳисоб лаҳзаи тасаввуршавандаи қабули ҳодисаҳоест, ки аз тарафи гӯянда интиҳоб шудааст ва инъикоси он дар нутқ, дар муносибат ба ҳодисаҳо фаҳмида мешавад. Истифодаи навъи якум ба мафҳуми асосии грамматикӣ шаклҳои замонӣ асос ёфтааст.

«Мафҳуми грамматикӣ шаклҳои замонӣ, сиға, шахс на дар нутқ бо хоҳиши гӯянда, балки дар системаи грамматикӣ забон дар вобастагӣ ба мавқеи шакли додашуда дар системаи шаклҳо дар алоқамандии монандӣ ва фарқ муқаррар карда мешавад. Ҳар як шакли замонӣ нишондиҳандаи муносибати муайян ба нуқтаи сарҳисоб мебошад. Гӯянда танҳо ин ё он шаклро интиҳоб мекунад ва онро барои ифодаи ягон амал ба воқеият ё лаҳзаи ғайризабонӣ нутқ, ё ба воқеият, ё шахс истифода мекунад» [Золотова, 1973, 145]

Аз ин бармеояд, ки мазмуни асосии шаклҳои феълии замони гузашта, ҳозира маънои ҳодисаҳои пешина, ҳамзамон ва ҳаракат дар муносибат ба оғози лаҳзаи нутқ мебошад. Аммо худ нуқтаи сарҳисоб, яъне оғози лаҳзаи нутқ мафҳуми мутахаррикро ифода мекунад. Гурӯҳбандии замон аз нуқтаи назари мувофиқат кардан // мувофиқат накардан ба лаҳзаи нутқи гӯянда ниҳоят муҳим аст. Мувофиқат ё мутобиқат ба лаҳзаи нутқ метавонад маҳаки истифодаи шаклҳои замонӣ дар гуфтугӯӣ ҳамагӯза бошад, вале дар ҳикоя, махсусан, дар нутқи хаттӣ, алалхусус, дар нутқи бадеӣ, он шарт чун маҳак истифода мешавад. Нақши гӯянда // нависанда дар интиҳоби нуқтаи сарҳисоб ҳалқунанда аст. Фарқи табиӣ ва воқеии байни лаҳзаи ҳаракат ва лаҳзаи нутқ, он чи лаҳзае ё чи асареро дар бар гирифта бошад, ба он бурда мерасонад, ки

гӯянда оид ба ягон воқеае дар нутқ маълумот дода истода, бояд онро дар тафаккур ё тасаввуроти худ «бубинад». Ба иродаи гӯянда вобаста аст, ки нуқтаи сарҳисоб, дидбонгоҳашро дар муқобили ҳодисаи рухдодаи стода гузорад ё ҳодисаи шудагузаштаро аз дур «назорат кунад».

Гоҳе гӯянда ҳангоми тасвири ягон воқеаи таърихӣ, ки барвақт воқеъ шуда гузаштааст, шаклҳои замони ҳозираи феълро истифода мебарад, вале инро ба «замони ҳозираи воқеъ» муқобил гузоштан лозим нест, зеро ин амал бо мақсади услубӣ, танҳо барои образнок тасвир кардани воқеаю ҳодисаҳо анҷом дода шудааст.

Категорияи замони ҳозираи таърихӣ лаҳзаест, ки аз омехта кардани байни мафҳуми воқеии замон бо замони грамматикӣ сар задааст. Ба қавли А.М. Пешковский: «Ба маънои гузашта се нуқтаи назари умумӣ метавонад барқарор шавад. Агар факту далелҳои гузашта дар шуур чун дар замони ҳозира ҷой гирифта бошанд, пас ҳодисаҳои пеш аз онҳо шуда гузашта чун амали гузашта ва ҳодисаҳои баъд аз онҳо рухдода чун амали замони оянда тасаввур карда мешаванд» [Пешковский, 1956, 210]. Вале ғояи «ивази замон», ки аз ҷониби ӯ пешниҳод гардидааст, ба анъанаҳои грамматикӣ таъсири калон гузоштааст, маҳз аз ҳамин ҷиҳат табодули замони грамматикӣ ва ғайриграмматикӣ зуҳур мекунад. Мафҳуми категорияи грамматикӣ замон, ки бо шаклҳои феълӣ ва зиёда аз он бо воситаҳои нахвию сохторӣ ифода меёбанд, муносибати замони амалу ҳолатро ба нуқтаи сарҳисоб дар бар мегирад. Аммо нуқтаи сарҳисоб бо лаҳзаи воқеии нутқ мувофиқат намекунад. Пас, агар лаҳзаи нутқ нуқтаи сарҳисоб шуморида шавад, дар ин ҷо низ мафҳуми лаҳзаи грамматикӣ аз мафҳуми лаҳзаи воқеӣ ҷудо бояд кард, зеро он танҳо дар тафаккури гӯянда ва бо иродаи ӯ зуҳур мекунад.

Мафҳуми грамматикӣ ҳар яке аз се замон – ҳозира, гузашта, оянда бо ҳамзамонии ҳодисаву воқеаҳо бо лаҳзаи грамматикӣ нутқ, бо пеш ё пас аз он ба вуқӯъ омадан муқаррар карда мешавад. Барои матнҳои адабиёти бадеӣ саволи мураккаб дар таносуби гӯянда ва қабулкунанда

(суханвар ва сомё) ба миён меояд, чунки муаллиф ҳодисаҳоро бо чашмони персонажҳояш «мебинад», вале ин савол ба масъалаи композитсияи асари бадеӣ, сохти образи муаллиф тааллуқ дорад. Ба қавли В.В.Виноградов, дар грамматика ин масъала «дар робита бо мафҳуми нисбии замон»сар мезанад [Виноградов, 1955, 76] .

Маънои нисбии замон – чузъи сохтори навъҳои муайяни ҷумлаи мураккаб аст. Дар ҳолати таносуби маънои замонҳо ба субъекти нутқ ва субъекти ҳамон амале, ки нуқтаи сарҳисоб мегардад, савол ба миён меояд. Субъекти ин амал, одатан, субъекти идрок мебошад, ки замони ҳозираро дар ҳодисаҳои он тасвир мекунад. Воқеан, ҳамзамонӣ, пешазҳамзамонӣ ва пасазҳамзамонӣ замонҳоро дар бар мегиранд, ки на ҳуди ғўянда, балки аз номи шахсе, ки фикрашро ғўянда баррасӣ мекунад, чен карда мешаванд. Чунин таносуби субъектҳо ва замонҳо на танҳо дар ҷумлаҳои мураккаб, балки дар сохтори банди синтаксисӣ низ қорбасти карда мешавад.

Аз истифодаи шаклҳои замонӣ, ки ба нуқтаи сарҳисоб вобастаанд, истифодаи шаклҳои замони ба нуқтаи сарҳисоб вобаста набуда афзалтаранд. Агар дар ҳолати аввал истифодаи шаклҳои замони феъл ба маънои грамматикӣ он асоснок карда шуда бошад, дар ҳолати дуюм байни шакли замони феъл ва маънои грамматикӣ замон мутобиқат нест, ин шакл мустаҳкам ва асоснок карда шудааст, он устувор аст. Одатан, чунин шакли устувори феъл дорои тобишҳои иловагӣ маъноии экспрессивӣ – услубӣ ё модалӣ мебошад. Маънои модалии эҳтимолият, имконпазирӣ, имконнопазирӣ амал бо шакли замони ояндаи феъл ифода меёбад.

Дар ҳамаи ҳолатҳо, новобаста дар алоқамандӣ ба нуқтаи сарҳисоб ба истифодаи шаклҳои замонӣ саволе ба миён меояд, ки чӣ тарз маънои замони доираи предикативиро муайян кардан мумкин аст. Вобаста ба он, ки суҳан на дар бораи категорияи сарфӣ замон, балки оид ба категорияи доманадори нахвӣ меравад, инчунин ихтилофи байни шаклу мазмун чун дар муносибати категорияи модалият ба ғоидаи мазмун ҳал

мешавад. Характеристикаи замони чунин ҷумлаҳо бо дарназардошти матн, муносибати мазмун ба қабули нуқтаи сарҳисоби замон аз тарафи гӯянда муайян карда мешавад. Нутқи гӯянда як навъ маълумот оид ба воқеияти объективиро дар бар мегирад. Предметҳои воқеият диққати гӯяндаро бо сифат, хусусият, муносибат, ҳолат, ҳаракат ба худ ҷалб мекунанд. Гӯянда дар бораи ин ё он ҳодиса чун факти алоҳида маълумот медиҳад ё он ҳодисаро ба ин ё он дараҷаи абстракт мебардорад.

Сухан дар бораи таносуби воқеияти объективӣ ва воситаҳои инъикос ва тасвири он меравад. В.В. Виноградов қайд кардааст, ки вазифаи навъҳои гуногуни ҷумлаҳоро вобаста ба лаҳзаи нутқ муайян кардан лозим аст:

1) тасвир кардан, аз нав ба вучуд овардан, мушоҳидаи бевоситаи вазъият, амал, ҳолат ва дараҷаи давомнокии онҳо дар лаҳзаи нутқ;

2) маълумот оид ба шахсони иштироккунанда, марому мақсади онҳо, дараҷаи дониши онҳо дар лаҳзаи муайяни нутқ;

3) маълумоте, ки муқоисаи факти мазкур бо фактҳои ба он монанд дар замони гузашта ва оянда медиҳад, умумикунониҳои факти мазкур;

4) дараҷаи дигари абстраксия - ҳулосабарории маънои факти мазкур дар масъалаи замони умумӣ ва ҳамешагӣ [Виноградов, 1955, 45].

Танҳо шартӣ сохторӣ-коммуникативии ҷумла духӯрагии шакли феълиро, ки ё факти мушаххаси дар лаҳзаи муайян шуда гузашта, ё чандкаратии амалро дар замони мушаххас нишон медиҳад, бартараф мекунад. Системаи замони феъл ба гӯянда имкон медиҳад, ки вобаста ба хусусияти маълумоти ӯ тарзи инъикоси ҳодисаи воқеиро чун ҳодисаи алоҳида, мушаххас, муқаррарӣ, такроршаванда, типӣ ё ҳодисаи умумикунонидашудаи ба дараҷаи абстракт баровардашуда интихоб кунад. Аз рӯйи дараҷаи конкрет ё абстракт будан, ё аз рӯйи аломати маҳдуд кардани амал ба замон фарқ кардани тағйироти гуногуни ҷузъӣ, мафҳуми амали муҳим, одӣ ё доимӣ, умумӣ ё фардӣ дар шакли замони ҳозира қабул карда шудааст. Ҳодисаи параллелизми (мувозӣ будан) шаклҳои гуногуни замони аз рӯйи дараҷаи абстрактӣ-мушаххасӣ

мушоҳида шудааст. Таносуби мафҳуми актуалӣ, муқаррарӣ ва ғайризамонӣ, ки дар замони ҳозира муайян карда мешавад, дар замонҳои дигар низ тавассути мафҳумҳои навъӣ ва воситаҳои луғавӣ маҳфуз мемонад.

Дар маънои актуалӣ ҳодисаи алоҳидаи мушаххаси воқеият дар лаҳзаи муайяни замон (ҳозира, гузашта ё оянда) инъикос меёбад. Дар маънои муқаррарии амал мафҳуми аз замони мушаххас дур кардашуда (ғайривоқеӣ) зухур мекунад. Ин аллакай дараҷаи донишест, ки дар он ҳодисаи мушоҳидашуда дар замонҳои гузашта, ҳозира ё оянда на дар шакли алоҳида, балки муқаррарӣ, пайваста давомкунанда ё чандқарата сурат мегирад. Ба маънои доимӣ, умумӣ амал умуман аз мафҳуми замон истисно карда шуда, ба дараҷаи маърифат мерасад: алоқаи байни ҳодисаҳои воқеият на ҳамчун натиҷаи мушоҳидаи бевосита, балки чун маълумоти шуури инсонӣ муқарраркарда ва дорои қувваи ғайризамонӣ зухур мекунад. Таносуби муқарраршуда аломати хусусии темпоралӣ – муносибат ба нуқтаи сарҳисоби вақт, мутаҳаррик, тағйирёбанда, дар муқоиса нисбат ба хусусияти устувори аспекти – темпоралии ҷумла дар муносибат ба дараҷаи истисношударо дар муносибат ба нуқтаи сарҳисоб, актуалӣ – муқаррарӣ, доимӣ нишон медиҳад.

Дараҷаи маҳдудшавии ҳаракат (амал): хусусияти амал, мушаххасии алоҳидаи он, давомнокӣ ё маҳдудияти он тағйир намеёбад, агар хусусияти замонии амалу ҳаракат бо тағйирёбии мавқеи мушоҳидагар – ҳамзамон (синхронӣ) дар масъалаи замони ҳозира, постпозитивӣ дар муносибат ба амали замони гузашта, препозитивӣ нисбат ба амали замони оянда ифода ёфта бошад. Агар ба аломати темпоралӣ ҷойивазкунии мавқеи мушоҳидагар вобаста бошад, пас бо хусусияти ҷанбавӣ (аспектуалӣ) – темпоралии аломати маҳдудият тағйирёбии ин мавқеъ алоқаманд аст. Амалиёти муҳимро мушоҳидагар аз нуқтаи дар рӯ ба рӯ (муқобил) ҷойгиршавии амал қабул мекунад. Ин нуқтаи сарҳисоби замон ва лаҳзаи грамматикӣ нутқ мебошад. Гузашта ва ояндаи муҳимро мушоҳидагар бояд аз нуқтаи назари он, ки ояндаро ӯ фикран дар

тасаввуроташ «бубинад», аммо азбаски лаҳзаи нутқ аз лаҳзаи дарк чудост, ӯ онро берун аз ҳудуди замони амал, чунон ки дар боло қайд кардем, постпозитивӣ ва препозитивӣ бояд «бубинад».

Ба ин тариқ, замоне, ки дар қолаби ҷумла ифода гардида, аз категорияҳои ҳатмии сегонаи ҷумла аст, нозукиҳои худро маҳз дар нутқ ва шароити зоҳиршавӣ, баёншавии он, ки ифодагари услуби забон аст, зоҳир менамояд ва аз бисёр ҷиҳат муайян кардани замони воқеъшавии ҳодиса ба ҳамин шароити нутқ вобастагӣ дорад.

Категорияи шахс муносибати мундариҷаи ҷумларо ба соҳиби (субъекти) амалу ҳолат ва аломат, ки он гӯянда ё шунаванда ва ё шахси ғоиб ба шумор меравад, ифода мекунад.

Ҷумла воҳиди нисбатан абстракт ё умумиятёфтаи забон аст, ки он дар нутқ шакли мушаххас (конкрет) мегирад. Вале забоншиносӣ чунин ҷумлаҳои мушаххасро, ки дар забон бешуморанд, намеомӯзад, балки ҳамон ҷумлаҳои умумиятдодашуда мавзӯи баҳси он маҳсуб меёбад. Пас, ҷумлаҳо маъно ва аломатҳои умумӣ ва фардӣ доранд. Муносибати предикативӣ маҳз чунин аломати маъмулу маъруфи умумии ҷумлаҳост, ки бо ёрии шаклҳои мушаххас ифода меёбад.

Дар ҷумла ду унсур вучуд дорад: унсурҳои доимӣ ва тағйирёбанда. Шаклҳои калима, бандакҳои изофӣ, феълӣ ва хабарӣ, пешоянду пасояндҳо, пайвандакҳо, калимаҳои модалӣ ва ғайра унсурҳои доимии ҷумла ва калима, таркиб ва ибораҳое, ки ба вазифаи аъзоҳои ҷумла омада, мафҳумҳои ҷудогона ё мураккабро ифода намуда, мундариҷаи асосии фикрро дар бар мегиранд, унсурҳои тағйирёбанда ба шумор мераванд. Унсурҳои доимӣ, инчунин интонатсия ва тартиби калима шакли ҷумларо, муносибати предикативӣ мазмуни асосии онро ташкил медиҳад. Сохтори ҷумла маҳз дар заминаи ҳамин унсурҳои доимӣ пайдор мегардад.

Ҷумла воҳиди нутқ аст. Муошират бе он имконнопазир мебошад. Барои он ки мақсад тавассути ҷумла пурра ва барои шунаванда дар чараёни муошират фаҳмо баён гардад, унсурҳои луғавию грамматикӣ

зарурие лозиманд, то ин ҳадаф ҳосил гардад. Аломати муҳиматарини ҷумла предикативият аст. П.А. Лекант ҷанбаи муҳимми ҷумларо баррасӣ намуда гуфта буд: «Вобастагии мундариҷаи ҷумларо ба воқеият, ки бо шаклҳои грамматикӣ ифода ёфтааст, муносибати предикативӣ меноманд, ки он ба василаи се категорияи грамматикӣ: модалият, замон ва шахс зухур мекунад» [Лекант, 1986, 175].

Аз ин се категорияи муҳимме, ки муҳаққиқ номбар мекунад, меҳостем дар мавриди категорияи шахс ва махсусияти он дар ташаккули сохтори ҷумла чанд мулоҳиза баён намоем. Агарчи масъалаҳои умумӣ ва хусусии категорияи шахс дар кулли таҳқиқоти забоншиносии русу тоҷик [П.А. Лекант 1986; Г.А. Золотова 1973; Б. Ниёзмӯҳаммадов 1970; Б. Камолиддинов 2010; М. Норматов 2015; М.Н. Қосимова, 1986] таҳлил гардидаанд, масъалаҳои таснифоти матнӣ ва ситуативии онҳо шарҳу тафсири васеътаре талаб мекунад. Мафҳуми шахс дар ҳодисаҳои гуногуни забонӣ истифода бурда мешавад.

Бояд гуфт, ки категорияи шахс, мисли категорияҳои дигари ташкилкунандаи предикативияти ҷумла, нишонаи муҳимми предикативият аст. Инро ҳам бояд таъкид намуд, ки дар забони тоҷикӣ гурӯҳи ҷумлаҳои мавҷуданд, ки шахс надоранд, аз ин рӯ, категорияи шахсро дар ин маврид метавон мисли категорияҳои грамматикӣ муайянӣ ва номуайянӣ, кулл ва ҷузъ ва монанди онҳо дар муқобили ҷумлаҳои бешахс дониста, яке аз шартҳои таснифоти ҷумлаҳои сода шуморид. Ҳамин гуна муқобилгузориҳо дар шахсҳои яқум, дуҷум, сеҷум, махсусан, ҳангоми бо ҷонишинҳои шахсӣ ифода гардидани он барҷастатар мебинем. Аммо барои сохтани парадигмаҳои ҷумлаҳои сода шахсҳои дуҷум ва сеҷум барои ифодаи умумият (умумишахс) ҳам истифода мешаванд. Хусусиятҳои дигари категорияи шахс он аст, ки ҳангоми бо исмҳо ифода гардидан хусусияти муқобилгузориҳои онҳо хеле суст мешавад. Ҳамаи ин хусусиятҳо ҳангоми таснифоти ҷумлаҳои сода аз нигоҳи сохтор ва навъ нақши муҳим доранд, меъёрҳои асосии таснифоти онҳоро ташкил мекунанд.

Аломати барҷастаи категорияи шахс ҳамчун ҷузъи маънои предикативии ҷумла ба муқобилгузори робитаи иштироккунандагони нутқ, муносибати гӯянда ба сомеъ ва шахси сеюм, предмети берун аз мавзӯи нутқ ба мисли системаи шаклҳои феъл ва ҷонишинҳои шахси асос ёфтани он аст. Дар ин махсусият на танҳо хусусияти сохтори грамматикӣ ҷумла ошкор мешавад, инчунин мавзӯи матн ва дискурс ошкор мегардад.

В.В. Виноградов мафҳуми маънои предикативиро чун мазмунӣ ҷумла ба воқеият тасдиқ намуда, ба ҳам муттаҳид нашудани категорияҳои нахвӣи модалият, замон ва шахсро, ки ба категорияҳои ба онҳо мутобиқи феъл мансубанд, таъкид намудааст. Воситаҳои ифодаи нахвӣи категорияҳои шахс, замон ва модалият метавонанд сарфӣ, нахвӣ - сохторӣ ва нахвӣ - интонатсионӣ бошанд.

Категорияҳои нахвӣи шахс дар баробари категорияҳои модалият ва замон мансубияти гуфтор ва воқеиятро тавассути вазъияти нутқ ва муносибати иштироккунандагони он ифода менамоянд. Бинобар ин, зеро мафҳуми категорияи нахвӣи шахс мутобиқати субъект-ичроқкунандаи амал, ҳолат, аломати ба яке аз се нафар иштироккунандагон вобастабударо, ки дар бораи он дар ҷумла маълумот дода мешавад, мебояд дарк намуд. Аз ин рӯ, дар ҷумлаҳои: *Писарам, ту ҳоло ҷавонӣ. Таваҷҷуҳ! Хомӯш! Навбати шумо!* қатъи назар аз фарқи сарфӣ, сохторӣ, нахвӣ ва модалӣ ба соҳиби амали шахси дуум мансубанд. Махсусан, маънои мурочиати ин ҷумлаҳо мақоми онҳоро дар ҷараёни иртибот муайян мекунад. Мафҳуми категорияи нахвӣи шахс чун шакли муайянкунандаи муносибати амал ва субъекти он ба гӯянда муайян карда мешавад.

Зеро ин мафҳум категорияи нахвӣи шахс на танҳо фаротар аз категорияи сарфӣи шахси феъл, балки болотар аз фарқи сарфӣ ва нахвӣи ҷумлаҳои феълӣ ва ғайрифеълӣ, воситаҳои ифодаи бевосита ва бавоситаи субъект, дар тазоди анъанавӣи шаклҳои шахси ва бешахс

зухур мекунад. Мафҳуми дар боло овардашудаи категорияи наҳвии шахс ба таври умум эътирофшуда нест.

Муқобилгузории категорияҳои шахс ва бешахс зери мафҳуми маълуму номаълум, умумикардашуда (ҷомеъ) ба грамматикаи анъанавӣ дар асоси типологии ҷумлаҳои сода дохил карда шудааст. Тафсири категорияи шахс, ки дар «Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка» оварда мешавад, ба он равона шудааст, ки типологияи ҷумларо нисбатан ба танзим дарорад, зеро муқобилгузории мафҳуми шахс ва бешахс бевосита ба муқобилгузорӣ ё муқоисаи ҷумлаҳои дутаркибаю яктаркиба алоқаманд аст, аммо меъёри муайян намудани бешахсият баҳсбарангез аст.

Чунончи, ҷумлаҳои унвонӣ бешахсанд ва дар онҳо ба зикри шахс эҳтиёҷ нест. Ба мисли он ки дар ҷумлаҳои номуайяншахс низ зикри на соҳиби амал, балки худӣ амал асосист.

Дар наҳв ҳодисаи бештар ифода наёфтани субъект дар ҷумлаҳое, ки оид ба ҳолати субъект хабар медиҳанд, муҳим аст. Агар дар ҷумлаҳои бешахс ифода наёфтани субъект берун аз иродаи гӯянда муҳим бошад, пас ифода наёфтани субъект дар ҷумлаҳое, ки дорои шахсанд, яке аз воситаҳои пешниҳоди субъекти дар ихтиёри гӯяндабуда мебошад, ки тавассути матн ва хусусиятҳои услубӣ муайян мегардад.

Категорияи муайянӣ субъекти амал ва ҳолатро чун шахси муайян ифода мекунад. Категорияи номуайянӣ субъекти амалро чун шахси номуайян (бештар дар ҷумлаҳои номуайяншахс) ифода мекунад, зеро дар ин ҷумлаҳо на зикри соҳиби амал, балки худӣ амал муҳим аст. Категорияи ҷомеъ (умумишахс) субъектро чун дилхоҳ шахсе, ки ба ӯ амалу ҳолати ҷумла нисбат дода мешавад, ифода мекунад. Ифодаи ин категорияҳо чун категорияи шахс, бо он ки баъзеи онҳо бо васоити муайяни пешниҳоди субъект алоқаманданд, бо шаклҳои феъл маҳдуд намешавад; шаклҳои шахси дуҷуми ҷамъ бо категорияи ҷомеъ, шахси якҷум ва дуҷум бо категорияи муайянӣ, шахси сеҷуми ҷамъ бо категорияи номуайянӣ тавъаманд. Дар баробари шаклҳои феълӣ нақши муҳимро

дар ифодаи категорияи шахс ҷонишинҳо мебозанд. Аммо ҳамон як шакли феъли ё ҳамон як ҷонишин метавонанд ба категорияҳои гуногун хизмат кунанд. Чунончи, шакли феъли шахси сеюми ҷамъ субъекти номаълумро метавонад дар қолаби ҷумлаи яктаркибаи номуайяншахс ё ҷумлаи муайяншахс, ё ин ки умумишахс ифода кунад. Ба ҳамин монанд мафҳуми ҷомеъ чун инъикоси амалу ҳолат дар ҳар гуна қолаби ҷумлаи муайяншахс, бешахс, ҷумлаҳои дутаркиба, яктаркиба зухур мекунад.

Шарти ба вуҷуд омадани мафҳуми номуайяншахс ё умумишахс дар ҷумла ҳоло муайян карда нашудааст. Таснифоти ғайримунтазами гуногунии семантикӣ-услубии категорияи шахс, яъне воситаҳои ифодакунандаи субъекти муайян ё номуайян, ё ин ки умумӣ, ки аз тарафи гӯянда интиҳоб карда мешавад, ба таснифоти грамматикӣ ҷумла ягон муносибате надорад ва маҳаки таснифоти ҷумлаҳои сода шуда наметавонад. Воситаҳои пешниҳоди субъект аз маҷмуи матнҳо муайян карда мешавад ва таълимоти он ба нутқ ва услубиёти наҳв тааллуқ дорад. Вобаста ба ҳамин, ин ё он тарзи пешниҳоди субъект бо наҳви иртиботии нутқ, ки системаи онҳо амиқ омӯхта нашудааст, муайян карда мешавад. Чунончи, барои амалҳои яккарата ё мушаххас маълумот додан категорияи муайяни шахс созгор аст, барои ифодаи маълумоти ба умум тааллуқдошта тарзҳои пешниҳоди субъекти умумӣ лозим аст.

Бояд қайд намуд, ки категорияи умумишахс дар назму насри лирикӣ барҷастатар ифода гардида, маъмулан ҳоси онҳо аст, зеро он воситаи наздикшавии тасаввуроти муаллиф бо хонанда буда, як тарзи пардапӯшона ифода намудани матлаб мебошад. Аз ҷониби дигар, бояд нақши воситаҳои гуногуни ифодаи шахс дар сохтори наҳвӣ ва услуби нутқи китобию гуфтугӯӣ муайян карда шавад. Ба ҳамин андоза зоҳиршавии шахс ҳоси ситуатсия ва мундариҷаи нутқ буда, зикр накардани субъект, умумикунонии амал ва мубтадои грамматикӣ махсусияти нутқи китобиро дар жанрҳои услубҳои расмӣ-коргузорӣ ва илмӣ нишон медиҳад. Тарзҳои пешниҳоди субъект дар ин ҷо бо

воситаҳои ташкили нахвӣи муносибатҳои субъективӣ-объективӣ дар категорияи фоилӣ муттаҳид мешавад. Наздикшавӣи муродифоти сохтор (заминро шудгор кардаанд - замин шудгор шудааст) ба воситаи умумӣ, номуайянии пешниҳоди субъекти амал така мекунад ва дар баробари ин, зикр нагардидани субъект барои таҷвизи он ба объекти амал ва бо ин ба предмети тавсифшуда мубаддал шудани объект шароит фароҳам меорад. Чунончи: *Хӯрокро боиштиҳо мехӯрад – хӯрок боиштиҳо хӯрда мешавад – хӯрок иштиҳоовар аст.*

Бояд дар назар дошт, ки категорияҳои семантикӣ-услубӣ, муайяншахсӣ, номуайяншахсӣ ва умумишахсӣ аз рӯйи аломати мавҷуд будан ё набудани субъект дар ҷумлаҳои бешахс ва ҳамаи дигар ҷумлаҳое, ки дар онҳо дар бораи амал, ҳолат, аломати субъект маълумот дода мешавад, аз ҷиҳати сохтор мутақобиланд. Дар муайян намудани ҳайати қолаби ҷумла миқдори ками ҳатмӣи ҷузъҳо дар ташкили асоси предикативӣи ҷумла бо ин ё он маъноӣ типӣ ба асос гирифта, афзалияти ҷумлаҳои яктаркибаи бешахс, муайяншахс ва дутаркибаро ба назар гирифтани лозим аст.

Г.А. Золотова таъкид мекунад, ки «Зухур накардани субъект дар ҷумлаҳои муайяншахс, ки онҳоро ба типӣи ҷумлаҳои яктаркиба ворид кардаанд, асос шуда наметавонад, чунки он ё аз ягон тарзи ифодаи субъекти гуфташуда, ё аз нопуррагии матн шаҳодат медиҳад. Масалан, дар ҷумлаҳои: *Ҳасрат. Андӯҳгинам. Беморам* – дар хусуси ҳолати шахси гӯянда маълумот дода мешавад ва ба категорияи шахси яқум тааллуқ дорад. Агар суҳан дар хусуси ҳолати рӯҳӣи шахси дигар равад, дар бораи ин шахс бояд дар матн ишорае шуда бошад. Агар субъекти шахси яқум ё дуҷум дар ҷумла номбар нашуда бошад, вале он аз матн маълум бошад, пас ин гуна ҷумлаҳоро ба қатори ҷумлаҳои дутаркибаи нопурра дохил кардан лозим аст» [Золотова, 1973, 67].

Интиҳоби тарзи ифодаи субъекти ҳолат на аз рӯйи аломати шахс доштан ё надоштани ҷумла, балки аз ҷиҳати фарқи муқобилгузориҳои амалу ҳолат, тобеият ва ғайритобеият, амалу ҳолати субъект вобаста ба

ифодаи он сурат мегирад. Қобили зикр аст, ки ҷумлаҳои феълии бемубтадо чун зинаҳои гузариш ба ҷумлаҳои яктаркибаи бешахс ва хелҳои гуногуни он бояд дида баромада шаванд.

«Сохтори ҷумлаи бешахс (бемубтадо), ки ба истеъмоли шакли бешахси феъл асос ёфтааст, чун воситаи тасвири ғаразнокӣ амал ба субъекти номаълум ё номуайян хизмат мекунад. Он чун ивазкунандаи қолабҳои ҷумлаи дорои шахс барои пардапӯшона ифода кардани матлаб истифода мешавад. Чунончи: Киро пахш кардаанд? Бачаҳо, одам пахш карда шудааст».

Парадигмаи ҷумлаи дорои шахс на бо парадигмаи феълӣ, на бо шакли асосии субъект маҳдуд намешавад. Азбаски сухан оид ба қолаби ҷумла меравад, парадигма бо сохтори минималии он, ки фақат ифодаи субъектро ва на ҷузъҳои дигари нахвӣ асоси предикативиро дар бар мегирад, маҳдуд мешавад. Тағйироти ҷузъии мавзӯи шахс дар ҷузъҳои объектӣ, атрибутивӣ ва ҳолии ҷумла имкон дорад, вале он дар сатҳи ибора ё вусъатёбии факултативии ҷумла, ба вучуд наовардани қолаби дигаргуншудаи он зухур мекунад. Аломати грамматикӣ сохторҳои муайяни хелҳои ҷумла, ки категорияи шахси исмҳо бо категорияи шахси ҷонишинҳо ва феълҳо алоқаманд аст, парадигмаи шахс мебошад. Истилоҳи «шахс», «бешахс», ки бо исмҳо ва феълҳо ҷонишинҳо қорбаст мешаванд ва дар ибтидо чун омоним ба назар мерасанд, ба истифодаи нахвӣ зич алоқаманданд.

Ҳамин тариқ, аз ҳадди муқарраршудаи хусусияти сарфидошта берун баромада, ҷанбаи нахвӣ категорияи шахсро дидан мумкин аст, ки бо ҳам алоқаманданд. Таносуби шаклҳои шахсият: бешахс // дутаркиба: яктаркибаро бо баҳои ба тарзи дигар тақсим кардани феълҳо ба хоҳири принципи мунтазамии таснифот барқарор кардан мумкин аст,. Дар баробари ин, дар алоқамандӣ бо мафҳуми баёншудаи шахси нахвӣ ва бо мақсади гурез аз такрори истилоҳӣ, муносибтар аст таносуби шахс // бешахсро чун мубтадо// бемубтадо ифода намуд.

Чумлаҳои яктаркибаи бемубтадо (ё якчузба) ба ҳамаи дигар чумлаҳои дутаркибаи мубтадодор (ё дучузба) муқобиланд. Чумлаҳои мубтадодор, дар навбати худ, ба чумлаҳое, ки мубтадояшон ҳамеша шахси сеюмро ифода мекунад ва мубтадояшон ифодакунандаи тамоми шахс аст, ҷудо мешаванд: чун қолаби чумлаҳои муайяншахс, номуайяншахс ва умумишахс. Сохтори нахвии чумлаҳои номинативӣ аз нуқтаи назари категорияи шахс, асосан, ба мафҳуми категориявӣ - семантикии аъзои асосӣ вобаста аст. Мутаносибан чумлаҳои номинативӣ ба чумлаҳои номӣ, ки аз исмҳои мушаххас ташкил шудаанд ва чумлаҳои абстракт, ки аз исмҳои ғайривоқеӣ ташкил ёфтаанд ва мафҳуми ҳаракат, аломат ва ҳолати субъектро ифода мекунанд, ҷудо мешаванд.

Чумлаҳое, ки ҳаракат, аломат ва ҳолати шахсро ифода мекунанд, бе мубтадо шуда наметавонанд: ин аломатҳо соҳиби амалро талаб мекунанд. Ифода нашудани мубтадо низ чун дар дигар навъҳои чумлаҳои мубтадодор дар наҳв муҳим аст, инчунин он метавонад чун падидаи категорияи таркибӣ-услубии муайяншахс, умумишахс ва номуайяншахс шарҳ ёбад. Чумлаҳои унвонӣ ба чумлаҳои номуайяншахс наздик мешаванд, зеро аз ҷиҳати маънои наҳвӣ шахси сеюмро ифода мекунанд, вале мафҳуми шахс дар онҳо шартан истифода мешавад, чунки бо мафҳуми аломат муносибати дутарафа надоранд.

Ҳамин тавр, муносибати ин ё он чумла ба категорияи нахвии шахс бо будан ё набудани аломати шахсият (мубтадо) ва барои чумлаҳои мубтадодор бо мафҳуми яке аз се шахс мувофиқи мавқеи субъект дар мубодилаи нутқ муайян карда мешавад. Метавон гуфт, ки омӯзиши масъалаи шахс ҳамчун категорияи грамматикӣ дар илми забоншиносӣ танҳо дар доираи ҳуди қолаби чумла маҳдуд нагардида, доманаи фарохтар аз чумларо дорад, ба мисли матн ва умуман алоқаи байни чумлаҳо, вазъияти нутқ, ки фарогири ҳолатҳои гуногуни коммуникатсия мебошад.

1.4. Майдони наҳвӣ ва муносибати парадигмативӣ дар наҳвиёти ҷумлаҳои сода

Солҳои охир дар таҳқиқоти наҳвӣ беш аз пеш кӯшиши дақиқан ба низом даровардани типологияи (муқоисаи) ҷумлаи сода дар асоси қатъӣ ва воқеӣ, муайян намудани алоқаи дохилии байни навъҳои асосии ҷумлаҳо, зухур ва тағйирёбии онҳо ба роҳ монда мешавад. Ҷумла дар ҳама гуна системаи таснифотӣ ҳодисаи ҷудогона ё алоҳида набуда, дар қолаби ибтидоӣ дар муносибатҳои мунтазам бо қолабҳои мутаносиб бо ин ё он аломати грамматикӣ ё семантикӣ системаи муайянро ифода мекунад. Ин муносибати ҷадид ба ҷумла, ки охири солҳои 50-уми садаи XX зухур намуда, баъдан инкишоф ёфт, имкон дод, ки ба наҳв ифодаи парадигматикиро татбиқ намоянд. Ду ангеza ба ин мусоидат намуд: якум, кӯшиши берун аз таҷриба ба андозаи маълум дидани хусусияти бо роҳҳои гуногун ба ҳиссаҳо ҷудошавии системаи забон, дуюм, кӯшиши ҷамъбаст намудани мушоҳидаи мушаххаси мурааттабӣ, дараҷавии робитаи муайяни дутарафаи сохтори наҳвӣ.

Табиист, ки дурустии ангеzai якум танҳо тавассути дақиқ омӯхтани ангеzai дуюм асоснок карда мешавад. Тарзи гузориши масъала оид ба асоси забон, ки аз сохтори одии он дигар масъалаҳо пайдо мешаванд, ба грамматикаи гашторӣ (трансформатсионӣ), ки ба он назарияи парадигматикӣ таъя мекунад, тааллуқ дорад. Аммо намояндагони таълимоти гашторӣ ба меъёри луғавӣ ва умумияти сарфӣ таъя намуда, қолабҳои парадигматикии аз ҷиҳати наҳвӣ гуногунро муттаҳид мекунанд. Чунончи муаллифони таҳқиқоти «Асосҳои грамматикаи тавлидии забони русӣ» С.К. Шаумян ва П.А. Соболева имконоти табдили баъзе сохтори грамматикиро ба як қатор сохторҳои дигари грамматикӣ замина медонанд [Шаумян, Соболева, 1968, 272], зеро ба вучуд овардани як ибораи забони зинда аз дигар забон, ки ба қолабҳои луғавӣ ва грамматикӣ асос ёфтааст, бо роҳи гашторӣ дар забони тоҷикӣ чунин сурат мегирад:

Ин ҷавон писари Темурмалик буд. Ин ҷавон – писари Темурмалик. Писари Темурмалик аст ин ҷавон. // Вай сардори як дастаи шаикаса шуд. – Вай ба як дастаи шаикаса сардор шуд. Сардори дастаи шаикаса ин аст. Ба дастаи шаикаса сардор интиҳоб шуд [Айнӣ, 2012, 72].

Мусаллам аст, ки ин қолабҳои ҳосилшуда ба ин вариантҳои маъноӣ тааллуқ надоранд ва ба забони зинда ин сохторҳои нахвӣ муносибате надоранд. Ин вариантҳои маъноӣ бо монандии вазъияти тасвиршаванда маҳдуд мегардад, вале на маънои нахвӣ ва на умуман лингвистии мафҳуми «вазъият,» «монандии вазъият» муқаррар намешавад. Дар натиҷа ба ҳайси вариантҳои маъноӣ қолабҳои нахвӣ зухур мекунад, ки на аз ҷиҳати ҳаҷм ва на аз ҷиҳати ифодаи муносибатҳои нахвӣ фарқ мекунад (чунончи: *Домани модарам ва гилеми патдор тар шуд./ Домани модарам ва гилеми патдори таришуда*), бо сатҳи абстраксияи нахвӣ мувофиқат намекунад (чунончи: *Токҳо ҳосили фаровон доданд – Ҳосили фаровони токҳо*).

Дар қатори парадигматикии Д. Уорт чун сохтори нахвӣи коррелясионӣ (муносибати дутарафа дошта) инчунин қолабҳои гуногуннавъ мебошад, ки яке аз онҳо ҷумлаҳо – вохидҳои коммуникативӣ, дигаре номҳои тафсилии (машҳур) предметҳо, сеюмӣ ҷузъҳои нотамоми ҷумлаҳои мураккаб маҳсуб меёбанд. Ба қавли Д. Уорт «Гиперпарадигма аз гипертагма ҳосил мешавад». Чунончи: Мо ба паси парда даромада ба ӯ салом додем [Worth, 1963, 73].

– Ман ба паси парда даромада салом додам. // Салом аз ҷониби ман дода шуд. // Ғалогуларо шунида ҳамсояҳо баромаданд. // Ҳамсояҳо галогуларо шунида баромаданд. // Ҳамсояҳои галогуларо шунида баромадагӣ. // Ҳамсояҳое, ки галогуларо шуниданд, баромада буданд.

Муносибати бисёрҷабҳа байни қатори сохтори коррективӣ (муносибати дутарафа дошта) бе маҳдудияти муайян дар таҳқиқоти зиёд бо номҳои гуногун, аз ҷумла трансформатсионӣ, парадигматикӣ, муродифотӣ, функционалӣ, калимасозӣ ба мафҳумҳои ҳархелаи парадигма дар нахв ба қор бурда мешавад. Ҳолати ҳозираи илми

наҳвшинӣ имкон медиҳад, ки хусусияти муносибати тафриқавӣ (чудокунӣ) ба қатори ҳодисаҳои ҷустуҷӯкунанда мувофиқ карда шавад. Муҳимияти ин амали тафриқавӣ аз ҷониби муҳаққиқони гуногун эътироф карда шудааст, ба мисли Ҷ. Кате ва П. Полталл. Онҳо қатори трансформатсиониро, ки аз тарафи «классик»-и сохторгаро Н. Хомский муайян карда шудааст, такмил дода, кӯшиш мекунанд, муносибатҳои грамматикӣ ва семантикиро чудо карда, ба ин гурӯҳ ҷузъҳои муҳими семантикӣ, аз ҷумла муносибатҳои модалӣ (амрӣ, саволӣ ва ғайра) ба сохтори асосии ҷумла то трансформатсияро дохил кунанд.

Иқдоми муҳим дар тасаввуроти мураббаъсозии парадигматикӣ дар забоншиносии рус аз ҷониби П. Адамеев пешниҳод шудааст, ки дар мураккаботи иерархии сохтори парадигматикӣ чудо кардани трансформатсия, тағйирёбӣ ва вариант сурат мегирад. Русшиносони олмонӣ К. Габка ва Д. Радтке ба чунин хулоса омадаанд, ки имконоти трансформатсионӣ ба қатори системаи сохторҳое, ки муродифоти наҳвианд, дохил карда намешаванд. Қабл аз онҳо ҳанӯз соли 1961 Е.А.Седелников дар мақолааш трансформатсияҳои дохилӣ ва байниқолабиро қайд карда буд [Седелников, 1961, 66-77].

В.С. Храковский ба чудо кардани трансформатсияҳои ҳосила ва калимасозӣ, ҳамзамон мазмуни трансформатсияе, ки натиҷаҳои ҳаммаъно медиҳад ва истифодаи васеи он аз ҳудуди сохтори наҳвии як забон берун мебарояд, кӯшиш кардааст. Қолабҳои мувозии байни забонҳоро ҳам, ки ҳангоми тарҷума бо мафҳумҳои ҳаммаъно ё монанд, вале ба воситаҳои грамматикӣ дигар зухур меёбанд, низ ғаштор (трансформатсия) меномад [Храковский, Володин, 2002].

Умуман, дар забоншиноӣ зерӣ истилоҳи «трансформатсия» қолабҳое, тасаввур карда мешаванд, ки дар натиҷаи дигаргуншавӣ тағйири маъно кардаанд, зеро қоидаи дигаргунӣҳои ғашторӣ ягонагии вазифаҳои наҳвии қолабҳоро ба инобат намегирад. Трансформатсия ба маънои роҳҳои тағйирёбии маъно, вазифаи наҳвӣ, ки бо мақсадҳои

гуногуни забонӣ истифода мегарданд, фаҳмида мешавад. Дар ин ҳолат аниқ муайян кардани вазифаи наҳвии онҳо муҳим аст.

Н. Хомский ва З. Харрис оид ба меъёри аввалия ва сонӣ бо С. К. Шаумян баҳс мекунанд, зеро С. К. Шаумян самти трансформатсияро аз ибораи предикативӣ ба ғайрипредикативӣ ба мақсад номувофиқ мешуморад. Чунончи: Агар мо ба муайянкунанда меъёри ҷиддии дистрибутивиро истифода барем, маҳз ба мавқеи муайянкунандаҳо пеш аз исмҳо бояд афзалият дода шавад. Вобаста ба ҳамин мо аз рӯйи одат

– «Мизи калон»мегӯем, на қолаби ҳосилаи он – «Миз аст калон // Миз калон аст.»

Марде қоматбаланди шофбурут // Мард қоматбаланди шофбурут аст // Қоматбаланди шофбурут аст мард [Улуғзода, 1979, 36].

Дар ин баҳс ҳар ду ҷониб мафҳуми қолабҳои наҳви ба воҳидҳои коммуникативӣ ва ғайрикоммуникативии наҳвӣ чудо накарда истифода мебаранд. Зимни он ба хусусияти наҳвии сифат (муайянкунанда) бе дар назардошти вазифаи наҳвии он афзалият дода намешавад. Дар аввали ибора ё дар ҷойи дуом омадани сифат мафҳуми ҳосила буда, ба нуқтаи назари муҳаққиқ вобаста аст. Бояд гуфт, ки меъёри наҳвӣ на аз ин ҷониб ва на аз ҷониби дигар муайян карда намешавад, бинобар ин мақсади наҳвии таҷриба бо трансформатсияҳо аниқ карда нашудааст. Мисолҳои овардашуда оид ба тавзеҳоти гуногуни муносибатҳои трансформатсионӣ ва парадигматикӣ дар наҳви ҷумла бояд муҳимияти ҷустуҷӯи роҳҳои минбаъдаи ба як шакл даровардани мафҳумҳои асосӣ ва чудо кардани асосу аломатҳои онро тасдиқ кунад. Агар мафҳуми маъмули парадигмаро чун маҷмуи вариантҳои баъзе инвариантҳои, ки монандӣ ва фарқияти онҳоро нишон медиҳад, ба ҳисоб гирем, пас ин ҷо муҳимияти ду вазифа зуҳур мекунад:

а) муайян кардани инварианте, ки монандӣ дар вариантҳои он боқӣ мемонад;

б) ба низом даровардани он аломатҳои, ки аз рӯйи онҳо вариантҳо бо инвариантҳо мутаносибанд ва ба ҳамдигар мутақобиланд. Барои

барқарор намудани алокаи системавии байни маълумоти зиёд дар нутқ чумла, хоҳ дутаркиба бошад, хоҳ яктаркиба, чи феъли бошад, чи ғайрифеъли, бо инвариант ба мақсад мувофиқ мешавад ё ба сохтори ибтидоӣ мутобиқат мекунад. Чунончи:

Ман аз Зувайр ба Боги Зогон кӯчидам [Улуғзода, 1979, 37].

– *Медонам. – Зувайр ба ман ҳаром шуд* [Улуғзода, 1979, 37].

– *Офтоба ҳолӣ аст* [Айнӣ, 1985, 77].

Ватани кас ба кас ҳеч вақт ҳаром намешавад [Улуғзода, 1979, 37].

Субҳи босафо. Қишлоқи Гулистон ба оғӯши рӯз медарояд [Икромӣ, 2009, 87].

Чанг давом мекард [Айнӣ, 1985, 114].

Духтарак рӯз мешуморид ва интизор буд. Интизори рӯзи шанбе [26, 114].

Ҳаво торафт гирифт мекард. Аз дуродур садои тундар меомад. Барқ шӯъла мезад. Борони сел [26, 118].

Аломатҳои зиёди ба як гурӯҳ дохилкарда, ки аз рӯйи онҳо вариантҳои сохторӣ бо қолаби ибтидоӣ мутобиқат меkunанд, се қолаби асосиро ҳосил меkunанд:

- 1) навъ, шакл, ҳелҳои грамматикӣ;
- 2) шаклҳои сохторӣ-семантикӣ;
- 3) муродифоти наҳвӣ.

Дар ҳолати якум сохтори ибтидоӣ дар таносуби мунтазам дар паҳлуи сохторҳои вариантӣ, ки бо мафҳумҳои грамматикӣ замон ва модалият фарқ меkunанд (парадигма – ба қавли Н. Шведова), инчунин барои муайян намудани доираи шакли сохторҳои ибтидоӣ бо мафҳумҳои наҳвӣ шахс, яъне категорияҳое, ки ҷузъи предикативиро дар бар мегирад, қарор дорад:

Меҳмонон дохили хона шуданд. Меҳмонон дохили хона мешаванд. Бигзор меҳмонон ба хона дохил шаванд.

Кӯдакон шодӣ мекарданд. Кӯдакон шояд шодӣ кунанд.

Бачагон ҳам ба тарафи хонахошон нигоҳ карда давиданд. Бачагон ба тарафи хонахошон нигоҳ карда медаванд. Бигзор бачагон ба тарафи хонахошон нигоҳ карда даванд.

Гаравбандӣ тамом шуд [Айнӣ, 1985, 131].

Шояд гаравбандӣ тамом шавад. Шояд гаравбандӣ тамом шуда бошад.

Падарат одами айбҷӯӣ аст [Айнӣ, 1985, 135].

Ту айбҷӯӣ хоҳӣ шуд. Онҳо айбҷӯӣ буданд.

Шогирдон пас аз хӯрдани чояшон ба мактаб меомаданд [Айнӣ, 1985, 139].

Шогирдон пас аз хӯрдани чояшон ба мактаб хоҳанд омад.

Фойтун савор шудан мехоҳед? Фойтун савор мешавад.

Рӯз бевақт шуд [Айнӣ, 1985, 204].

Рӯз бевақт мешавад. Рӯз бевақт хоҳад шуд.

Қолабҳое, ки бо маъноҳои грамматикӣ фарқ мекунанд, метавонанд аз ҷиҳати сохтору маъно ба як гурӯҳи монанд муттаҳид шаванд.

Дар ҳолати дуҷум сохтори ибтидоӣ дар як қатор қолабҳои сохторӣ – семантикии ҷумлаҳо аз рӯйи муносибати модалӣ – волюнтативии субъекти амал мафҳуми экспрессивӣ, саволӣ ва инкориро дар бар мегирад. Дар ин ҳолат тағйирёбии гурӯҳҳои гуногун метавонад дар ҳудуди як қолаб мувофиқ бошад. Чунончи: *Ғойирхон воли Таррорбанд (Утрор) буд* [Айнӣ, 2012, 76].

Ғойирхон воли Таррорбанд (Утрор) шуд. Ғойирхон воли Таррорбанд шудан мехоҳад // намехоҳад. Магар Ғойирхон воли Таррорбанд аст?

Ин ҷо дар сохтори вариантӣ монандии қолабӣ ва мазмуни якхела боқӣ мемонад. Дар фарқи семантикӣ, ки бо кумаки калимаҳои ёвар сар мезанад, оҳанге ба вучуд меояд, ки маъноро тағйир медиҳад, вале асоси сохторӣ – маъноии ҷумларо дигар намекунад.

Дар ҳолати сеҷум сохтори ибтидоӣ асоси гурӯҳи нахвиро ташкил медиҳад. Ин ҷо хусусияти муносибат дигар аст: қатор ба монандии

(ягонагии) маъноӣ ибтидоӣ, ки ба қолаби сохторӣ – маъноӣ асос ёфтааст, алоқаманд аст, вале ягонагии қолабӣ махфуз наместонад, муқобилгузори тавассути воситаҳои ифодаи маъноӣ додасуда бо тобишҳои иловагии мутобиқ ифода меёбад. Муқоиса кунед: воситаҳои ифодаи маъноӣ ибтидоӣ «ашё ва таснифи он: *ӯ хурсандӣ мекунад. ӯ хурсанд аст.*

Ин одам мактабдор буд [Айнӣ, 1985, 114]; *ӯ соҳиби мактаб аст;*
Касби ӯ мударрисӣ аст; Мактабдори ӯ шугли ӯст.

Аноргул ҳангаиш канд [Улуғзода, 1979, 32]; *Ҳанги Аноргул канда аст //*
Ҳанги Аноргул меканад.

Восеъ сараишро пойин андохта сукут кард [Улуғзода, 1979, 37].

Ваҷоҳати тираи ӯ нағбатхез ва балоангез буд [Улуғзода, 1979, 45].

Восеъ ҳам ҳайрон шуд ва ҳам қаҳраиш омад [Улуғзода, 1979, 58].

ӯ хушҳол менамуд [Улуғзода, 1979, 59].

Восеъ аз ин гапҳо дилгир шуд, ба танг омад [Улуғзода, 1979, 62].

Ин хабар Восеъро мушаввашихотир карда монд [Улуғзода, 1979, 64].

Ҳар як аз ин вариантҳои дида баромадаро парадигмаи ҷумла шуморидан мумкин аст.

Майдони наҳви ҷумла низомест, ки дар атрофи сохтори ибтидоии ҷумла қолабҳои ҳосилаи мунтазам тағйирёбандаи грамматикӣ – семантикӣ ва вариантҳои наҳвӣ амал мекунанд. Истилоҳи «майдони наҳвӣ» дар адабиёти забоншиносӣ, дар асарҳои Л. Вайсгербер, ки ӯ бо ин истилоҳ маҷмуи қолабҳои сохтории ҷумларо, ки аз рӯи вазифаҳои семантикӣ муттаҳид мешаванд, ишора кардааст, фаҳмида мешавад. Ин чараёнро Л. В. Шерба «грамматикаи ғаъол» меномад. Масалан, дар яке аз ин майдонҳо тамоми қолабҳое, ки ифодаи маъноӣ амр ва дар дохили майдон тобишҳои иловагии амрро / аз фармон то хоҳишу илтиҷо / мефаҳмонанд, муттаҳид мешаванд.

Методикаи наҳви семантикӣ ва имконоти истифодаи наҳви ҷумла ба ин ё он қолабу вариантҳо аз рӯи хусусияти сохторӣ – маъноӣ ҷумла, аз рӯи мавқеи қолаб дар байни дигар вариантҳо дар системаи наҳви забон муайян карда мешавад. Ҳосилаҳои наҳви

варианти аввалия, ки ба тағйирёбии қолабҳо алоқаманд аст, дар қабати берунии майдон ҷойгиранд. Ҷузъҳои ҷумла, ки хусусияти камтарини предикативии он бо тобишҳои иловагии маъноӣ мураккаб мегардад, периферияи майдони нахвиرو ташкил медиҳанд.

Тағйирёбии грамматикӣ ё парадигмаи грамматикии ҷумлаҳои навиҳои гуногун пурра дар асарҳои Н.Ю. Шведова инъикос ёфтаанд. Мо фарқи категорияи модалият, замон ва шахсро ҳамчун ҷузъи категорияҳои предикативӣ дар қисматҳои боло муайян намудем. Ҳоло ба баъзе паҳлуҳои он рӯшанӣ хоҳем андохт.

Дар матни зерин сохторҳои зиёди нахвиرو овардаем, ки бо баъзе хусусиятҳои умумӣ ва фардии худ мураккаб карда шудаанд. Аз варианти мушаххаси ҷумла инварианти сохторӣ, қолаби ибтидоии онро ҷудо карда, муайян мекунем, ки бо варианти ҳосила он чӣ қадар мувофиқат мекунад.

1. *Духтар меҳмони аёли ман шуда буд* [Улуғзода, 1979, 134].
2. *Дилором-каниз пагоҳ ба тӯй меравад* [Иқромӣ, 2009, 164].
3. *Дар берун созандаҳо ҳам чорқарс дойра зада, ба саломатии қудоҳо суруд меҳонданд* [Иқромӣ, 2009, 162].
4. *Ҳамагон аз ҷониби Сангистон ба ин тарафи дарё менигаристанд* [26, 89].
5. *Чавон саросемаву ошӯфтаҳол фарёд зад:*
– *Раҷаб-мерган меояд!!* [Улуғзода, 1979, 70].
6. *Ҳар як одами беозортарин ҳам душмане ва бадхоҳе дорад* [Улуғзода, 1979, 70].
7. *Бо шунидани ин ном ҷамоат якбора безобита гардид* [Улуғзода, 1979, 71].

Мисолҳои овардашуда чунин тобишҳои маъноиро дороянд:

- 1) қолаби феълӣ – номинативии (номбаркунандагӣ) бо маънои амали шахсӣ – субъектӣ: *Духтар меҳмони аёли ман шуда буд* [Улуғзода, 1979, 134].

2) қолаби дутаркибаи номии муайян ё бо маънои тахассусӣ: *Раҷаб-мерган* [Улуғзода, 1979, 70].

3). қолаби дутаркиба бо маънои соҳибият: *Ҳар як одами беозортарин ҳам душмане ва бадхоҳе дорад* [Улуғзода, 1979, 70].

4) қолаби номӣ бо маънои ҳодисаи маҳдудшуда ё паҳншуда: *Роҳи сафар беинтиҳо менамуд* [Улуғзода, 1956, 130].

5) қолаби дутаркибаи номӣ – сифатӣ бо маънои аломати ашё: *Хонаи ман – хонаи худатон* [Улуғзода, 1956, 128].

Аз маҷмуи маъноҳои грамматикӣ, ки ба меҳвари предикативӣ хос аст, дар қолаби ҳар як ҷумла:

ҷумлаи (1) - амали замони гузаштаи модалияти воқеии шахси 3-юм;

ҷумлаи (2) – амали замони ояндаи модалияти воқеии шахси 3-юм;

ҷумлаи (3) – амали замони ҳозираи модалияти воқеии шахси 3-юм;

ҷумлаҳои (4) ва (5) – амали замони ҳозираи модалияти воқеӣ, дар мисолҳои (4) ва (5) инчунин амали шахси 3-юмро қайд кардан мумкин аст, вале барои ин доро будани ҷумла ба парадигмаи шахсӣ шарт нест, он дар муқоиса бо ҷумлаҳои (1) ва (3) ба ҳамин мисолҳо имконпазир аст. Ҷуфтҳои дигари ҷумлаҳо ба ғайр аз фарқи сохторӣ ва луғавӣ чун варианти тағйирёфтаи грамматикӣ айнӣ ҳамон як қолаб ба ҳам муқобил гузошта шудаанд. Чунончи:

Аз рӯйи модалият ва шахс – *Соҳиби тӯйҳо ба Фаридун инъомҳои мебахшиданд* [26, 69];

– аз рӯйи модалият ва шахс – *Ҷавонмард Фаридунро рӯйи ҷогаҳ хобонда буд* [26, 71];

– аз рӯйи замон ва шахс: *Дирӯз мӯйсафеди шикастабандро наёфтам* [26, 69];

– *Меҳостааст аз онҳо қиёми ҳафтмева тайёр кунад.*

Туро аз тағи об баровардам [26, 63];

– аз рӯйи шахс. *Мард бо талоии зиёди зиёд ману туро ба соҳил бароварда тавонист* [26, 69].

Чанд мисоли гуногуни тағйирёбии грамматикии замони ояндаро аз назар мегузаронем: *Фаридун аз вай баъзе чизҳоро нурсида метавонад* [26, 77].

Ман фақат қарзи инсонии худамро адо хоҳам кард [26, 81].

Ман ҳам Чайхунро дӯст медорам [26, 82].

Ту дар хараке хоҳӣ нишаст ва ба девори чӯбин така зад. Ту ҳабдаҳсола хоҳӣ шуд [26, 82].

Бояд қайд намуд, ки дар вариантҳои ҷумлаҳои қолабҳои тағйирёбандаи грамматикӣ аломатҳои ивазшаванда дигар мешаванд. Бештарини чунин қолабҳо агар формулаи фразеологӣ нутқи гуфтугӯӣ – муассириро соҳиб бошанд, дар майдони нахвӣ зухур меkunанд. Чунончи: *Мардон ба вай бо чашими ҳавас менигаристанд* [Улуғзода, 1979, 22]. *Ба вай бо чашими ҳавас нигаристани мардон.*

Рози гамангези занак дили пирамардро сиёҳ кард [Улуғзода, 1979, 22].

Рози гамангези занак дили пирамардро гамгин кард.

Забони дил гӯётар аст [Улуғзода, 1979, 29]. *Забони дил гӯётар мебошад.*

Вай аз писараш ин суҳанро ҳаргиз чашидор набуд [Улуғзода, 1979, 31].

Вай аз писараш ин суҳанро ҳаргиз умед надошт.

Инҳо намунаи қолабҳои маъноҳои маълуми иловашуда мебошанд, ки ба қолаби ибтидоӣ муносибати нисбатан наздик доранд.

Ҳамин тариқ, қолабҳои вариантҳои грамматикӣ аввалияти таркиби ҳамешагии қолабҳоро дар муайян намудани таснифи асосӣ тасдиқ мекунад.

Агар тағйирёбии грамматикӣ ба қолаби семантикӣ ҷумла дахл надошта бошад (мо семантикаи категорияҳои грамматикӣ дар назар надорем), танҳо бо дигаргун намудани меҳвари предикативии ҷумла тағйирёбии сохторӣ – семантикӣ, тағйирёбии мунтазами маъноӣ ба қолабҳо алоқаманд метавонад ба ҷумла ҷузъи нави семантикӣ ворид кунад. Бояд гуфт, ки аломатҳои доимии ҷумла – таркиби қолаби

ибтидоии он тағйир намеёбад. Ҷузъи нави семантикӣ сохтори меҳвари семантикии ҷумларо бо илова намудани маъноҳои нав мураккаб мегардонад.

Н.Ю. Шведова назарияи «амаликунии мунтазам»-и ҷумларо чун як қатор тағйироти сохтори он дар баробари парадигмаи грамматикӣ хусусияти нахвӣи онро ташкилкунанда арзёбӣ кардааст.

«Амаликунии мунтазами ҷумла, ба ақидаи Н.Ю. Шведова, натиҷаи тарҳи нопурраи ворид намудани феълҳои камаҳамият (шояд феълҳои ёвар дар назар аст – К.М.), ҳиссаҳои субъективӣ – модалӣ аст, ки як ҷузъро бо як ҷумлаи пурра иваз мекунад [Шведова, 1964, 25].

Аз ин ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки мафҳуми амаликунии мунтазам ҳодисаҳои гуногуни забониرو, ки муносибати онҳо бо тарҳи сохторӣ (қолаби асосӣ ё ибтидоӣ) аниқ карда мешавад, муттаҳид мекунад. Чунончи: *Бо бародарам. Дар дашт. Дӯстон. Бозичаҳо* ва ғ.

Иваз намудани яке аз ҷузъҳои тарҳ (схема) бо ҷумлаи пурра таркиби қолабро тағйир медиҳад, ки он на айни ҳамон қолаб, балки муридиқи қолаб аст, ки дар он шакли ҷузъ дигар шудааст, вале мазмуни ибтидоӣ нигоҳ дошта мешавад. Ин тағйирот ба ҳамаи навъҳои ҷумла хос нест, он танҳо ба қолабҳои мазмуни муайяни типидошта, асосан, мазмуни баҳодиҳидошта хос аст. Чунончи, баҳогузори ба сифати ашӯ:
Ду ҳазор марди ҷангҷӯӣи горагмуштоқ дар пешгоҳи ӯ саф кашиданд. Картошка ниҳоят болаззат. Аҷаб шаби зулмоте; ҷумлаҳои хусусияти ахборидошта: Муаллим будан – аз ҳалқ (гулӯ) маҳрум шудан – овози худро гирондан; ифода кардани миқдор: Шир – беҳудуд – расоям мӯл. Пул – ниҳоят кам (Чархи гардун, 2011. №. 8)

Дар қолабҳои ҳаммаъно бештар феълҳои камаҳамият истифода мешаванд. Бо ёрии онҳо схемаи сохтории ҷумлаҳои дутаркибаи номӣ тасвир карда мешавад, қолабҳои яктаркибаи номӣ ва зарфӣ, ки ба ҳайси мисоли қолаби мазкур бо феълҳои ёвар сохта шудаанд, на ҳамеша ҷумла шуда метавонанд. Масалан, ҳангоми ҷумла сохтан истифодаи феълҳои «будан», «шудан», «кардан», «мондан» шарт нест ва бештар ин ҳолат дар

ҷумлаҳои номӣ дида мешавад: *Падар – муаллим; Ҳаво гирифтагӣ // Ҳаво – дам.*

Феъли ёвари «**намудан**» дар ҷумла тобиши маъноӣ ошкор намудан, зоҳир шудани аломатро илова мекунад. Мафҳуми мунтазам ба амал овардан чун тағйирёбии сохторӣ – семантикии қолаби ҷумла сермахсул аст. Чунин тарзи корбарӣ ба мушоҳидаи баъзе тағйироти системаи сохторӣ – семантикии тағйирёбии қолабҳои ҷумла, ки аз як тараф, он ба низом дароварда мешавад, аз тарафи дигар, мунтазам ба амал овардани типологияи ҷумлаи сода имкон медиҳад. Аз дида баромадани навъҳои модалӣ – давравии тағйирёбии сохторӣ – семантикӣ шуруъ мекунем. Ин ҳодиса дар боби хабарҳои сохта ва таркибӣ дар грамматика тасвир карда мешавад. Зери мафҳуми «тағйирёбии модалӣ» на модалияти объективии муносибати ифода ба воқеият, ки ба хусусияти ҷумла ё парадигмаи грамматикӣ он нисбат дода мешавад, дар назар аст. Тағйирёбии семантикӣ бо кумаки феълҳои ёвар ва дигар воситаҳои муайяни дохилинаҳвӣ ифода меёбад, ки дар он се типи муносибатҳои модалии субъекти амал ба амал, мафҳуми хоҳишмандӣ, имконпазирӣ, рағбат, ният ба амале дар назар аст. Ҳангоми маҳфуз мондани схемаи сохтории қолабӣ ҷумла тадриҷан тағйирёбии модалиро аз нуқтаи назари грамматикӣ аз сар мегузаронад. Чунончи:

Малика ба кохи худ баргаишт [Айнӣ, 2012, 117]. Малика ба кохи худ бармегардад // Малика ба кохи худ хоҳад баргаишт. Малика ба кохи худ баргаиштанист. Малика ба кохи худ шояд баргардад. Малика ба кохи худ мехоҳад баргардад. Малика ба кохи худ метавонист баргардад. Малика ба кохи худ бояд баргардад.

Оқсақол аз ҷойи нишастии худ ҷавоб дод [Айнӣ, 2010, 132]. Оқсақол аз ҷойи нишастии худ ҷавоб хоҳад дод. Оқсақол аз ҷойи нишастии худ ҷавоб медиҳад. Оқсақол аз ҷойи нишастии худ метавонист ҷавоб диҳад. Оқсақол аз ҷойи нишастии худ ҷавоб доданист.

Аз ҷумлаҳои феълӣ тағйирёбии модалиро он навъи ҷумлаҳо қабул намеkunанд, ки мафҳуми амал ва субъекти онро ифода меkunанд. Чунончи, дар ҷумлаҳои: *Нон ҳаст.*

Масъала муҳокима мешавад.

Кӯдакон роҳ дода намешаванд.

Ин кӯшачинор аз ҳавлии беруни Восеъ қад кашидааст.

Дарвозаи фарсудаи рог-роги ҳавлӣ ба тангкӯчаи пушти масҷид боз мешавад [Улуғзода, 1979, 189] – мубтадо на субъект, балки объекти амалро мефаҳмонад ё ашёро, ки дар бораи он маълумот дода мешавад, ифода меkunад.

Ҳамин тариқ, имконоти ҷумлаи феълӣ барои қабули тағйирёбии модалӣ чун воситаи шаклии ҷудо кардани маъноҳои якхелаи «ашё ва амали он» аз дигар имконоти истисношудаи муносибати субъекти амал ба амалро ифода меkunад. Барои ашёи бечон муносибати модалӣ нисбат ба амал дар ҳолати таҷассуми «шахс»-и (санъати ташхис) онҳо зухур меkunад, дар дигар ҳолатҳо феъл дар онҳо на амал, балки хусусият ва аломатро ифода меkunад. Маънои якхелаи «ашё ва амали он» на бо қолаби ҷумлаи феълӣ, балки бо ҷумлаи номӣ ифода меёбад. Калимаҳои модалӣ дар ин ҳолат ба ҷойи сараъзо ва исми феълӣ ба масдар мубаддал мегарданд, ягона ҷузъи ташкилкундаи ҷумла мураккаб мешавад. Чунончи: *Шихаи аспон. Нолиши захмиён. Кӯшиши гирдиҳамомадагон барои раҳна кардани ҳалқаи сипоҳиён* [Айнӣ, 1984, 287].

Ба тағйирёбии модалӣ қолабҳои дутаркибаи номӣ, ки ҳолати ашёи ҷондорро ифода меkunанд, қодиранд. Тағйирёбии модалӣ бо феъли «тавонистан» метавонад мафҳуми духӯраро ифода кунад: «метавонанд биёянд» ва «ба онҳо иҷозати омадан дода шудааст»- ро мефаҳмонад.

Чунонки А. М. Пешковский қайд меkunад: «Танҳо ҷисмҳои ҷондор амал меkunанд. Дигар тамоми ашёҳо «амал намеkunанд, балки «ҳаракат» меkunанд. Ҷисмҳои ҷондор амал меkunанд, барои он ки бо хости худ ҳаракат меkunанд. Пас, дар феъле, ки ҳаракат ё амалро ифода

мекунад, бояд тобиши иловагии мақсад зухур кунад» [Пешковский, 1956, 99].

Бо ҳамин воситаҳои луғавӣ дар ҷумлаҳои номӣ, чунон ки дар ҷумлаҳои феълиӣ зоҳир мегардад, муносибатҳои модалии «субъект ба аломат» ифода меёбад. Чунончи: *Падар – паҳлавон. Падар меҳаҳад паҳлавон бошад. Падар орзу дорад, ки паҳлавон шавад. Духтарча доност. Духтарча меҳаҳад доно бошад. Духтарча кӯшиши доно шудан мекунад. Дар масъалаи ашӣи бечон бояд ба он «ҷон дароварда шава»* (санъати ташхис): *Рӯз меҳост офтобӣ бошад. Бод ганабаширо вайрон кардан намехост* [26, 97].

Ба санъати ташхис бештар муаллифони асарҳои бадеӣ дар тасвири ҳолати рӯҳии қаҳрамонон рӯй меоваранд: *Ашк аз чашмонаш таровидан меҳост* [Баҳром, Ғаф., 2019, 134].

Тафсир ёфтани категорияи нахвӣ шахс дар мушоҳидаи тағйирёбии модалӣ асоснок карда мешавад. Дар ҷумлаҳои бешахс тағйироти модалӣ – волюнтативиро қолабҳои дучузъаи субъетӣ, ки оид ба ҳолати шахс маълумот медиҳанд, аз сар мегузаронанд. Қолабҳои якчузъаи бешахс, ки ҳодисаҳои табиатро тасвир мекунанд, ба ин тағйирот дучор намешаванд.

В.В. Виноградов дар ҷунин нави ҷумлаҳо «ишора ба ибтидои амали иҷронашуда»-ро мебинад. Бо ҳамин монанд ҳодисаро В.И. Чернишев дар шева мушоҳида кардааст: *Дар берун сармо меҳаҳад ҳукм ронад* [Чернишев, 1958, 410].

А.А. Потебня ҷунин қайд мекунад: «Дар ҷумлаи – *меҳаҳам ба амал ояд* – гузаштан аз хоҳиш ба мақсад мушоҳида мешавад, яъне ба ҳуди амал ё ҳодиса наздик шудан [Потебня, 1959, 134].

Бояд қайд кард, ки дар наشري аввал муаллиф ба ғалате роҳ додааст, ки натиҷаи нодуруст ба бор овардааст. Азбаски он вақт масъалаи майдони нахвӣ ҷумла пурра омӯхта нашуда буд, дар қатори маъноӣ типии ҷумлаҳо маъноӣ «баамалоянда ё иҷрошавии амал» татбиқ карда мешуд, дар қолаби «чузъи доимӣ, ки масдар буда, имкони амалро

ифода мекард, ҷузъи тағйирёбанда ба воситаҳои гуногун воқеӣ ё ғайривоқеӣ будани онро ифода мекард».

Азбаски қолабҳои ибтидоӣ аз ифодаи муносибатҳои модалии дохилинаҳвӣ байни ду ҷузъи асосӣ озодаанд, чунин ҷумлаҳоро аз таркиби қолабҳои ибтидоӣ ба ҳудуди майдони наҳвӣ мебарорем.

Мутаассифона, ин назарияи ғалат ҳангоми таълими ин гуна ҷумлаҳо аллакай татбиқ шуда буд. Чунончи М. Всеволодова ба ҳамин назария така намуда, мафҳуми якқолабаи (типовое) «имкон надоштани паҳн кардани амал ба субъекти ғайрифайол»-ро дар ҷумлаҳои зерин татбиқ намуда буд. Чунончи: *Ба дил фармон дода намешавад. Ба ӯ наздик шуда намешавад. Ба он даст расонида намешавад. Бо ту маслиҳат карда намешавад. Одамро шинохта намешавад* [Всеволодова, 2000, 429].

Мо ба чунин таълимоти маъноӣ якқолаба ё намунавӣ розӣ шуда наметавонем, зеро мутобиқи назарияи баёншудаи дохилинаҳвӣ мафҳуми – имкон доштан – имкон надоштан – ифодаи онро на ба мафҳуми намунавӣ қолаби асосӣ, балки ба татбиқи мунтазами он бояд рабт дод. Ғайр аз он дар шуури мо шакли наҳвӣ исм ба маъноӣ субъект наметавонад бо феъл идора шавад, он ба вазифаи ҷузъи маълум дар қолаби муайян идора мешавад ва ба ин ё он феъл вобаста нест. Дар мисолҳои овардаи М. Всеволодова шаклҳои исми препозитивӣ пурра ба феъл вобаста аст ва на субъект, балки объекти амалро ифода мекунад. Ҷумлаҳо дар майдони наҳвӣ қолабҳои дутаркиба бо маъноӣ амали шахсӣ – субъектӣ ба объект гузаранда ҷойгиранд. Чунончи:

Мешиносам (ту мешиносӣ; ӯ мешиносад).

Хоҳарамро наҷот медиҳам.

Ба дил фармон медиҳам.

Бо ӯ ба як маслиҳат меоям [Улуғзода, 1979, 213].

Дур кардани субъектӣ амал ва эҷоди модалият, баргардонидани шакли феълӣ ба масдар ё шахси дуюм дар ҳолати инкор ба умумӣ қунонидани маъноӣ шахсии субъект ва маъноӣ ғайриимкон будани амалро тақозо мекунад. Шаклҳои феълӣ маъноӣ иловагии модалӣ бе

ёрии воситаҳои луғавии ифодакунанда маъноӣ муассирӣ зоҳир мекунад. Татбиқи муассирии қолабҳо дар таъсири байниҳамдигарии сохтори ҷумла ва таъзияи маъноӣ он ба анҷом мерасад: *Хоҳарро наҷот додан ғайримкон аст. Ба дил фармон дода намешавад.*

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи маҷмуи татбиқ (модалӣ, инкорӣ, муассирӣ) ва интиҳоби воситаҳои муайянкунии пешниҳоди субъект ҷумлаи феълӣ, ки ҷузъҳояш он номи амал ва объекти он мебошад, хусусияти сифатии ашёро мегирад. Схемаи умумикардашуда бо комплекси тағйирёбандаи сохторӣ ба вучуд меояд. Бо вучуди он ки маъноӣ хос маъноӣ бевоситаи асосии қолаби феълӣ намешавад ва мисолҳои овардашуда ҳам ба қолабҳои ибтидоӣ тааллуқ надоранд, онҳо дар майдони нахвӣ ҷумла ҷойгиранд. Мутобиқати пайдарпайии онҳо метавонад чунин бошад: *Ман бо ӯ маслиҳат мекунам. Ман бо ӯ маслиҳат карда наметавонам. Ҳеҷ кас бо ӯ маслиҳат карда наметавонад. Бо ӯ маслиҳат карда намешавад.*

Хусусияти ҷумла ин аст, ки ба тағйирпазирии фазавӣ мунтазам асос ёфтааст, зеро амал ё аломати ашё дар яке аз давраҳои рушди худ дар ин ё он схемаи сохторӣ дар қолабҳои намуди ғайримутлақи феъл бо кумаки феълҳои ёвари «кардан», «шудан», «намудан» ва ғайра метавонад қайд шавад. Чунончи: *Ин саг аз газандагии худ ҳеҷ тавба намекунад!* [Улуғзода, 1979, 12].

Халқ туро мешиносад, ҳурмат мекунад [Улуғзода, 1979, 38].

Отаам аз паямон меафтад, дастгирамон мекунад [Улуғзода, 1979, 85].

Восеъ аз қарфи ӯ равои шуд [Улуғзода, 1979, 85].

Рӯз торик шуд [Улуғзода, 1979, 83].

– *Восеъ инро оҳиста гуфту равои шуд* [Улуғзода, 1979, 83].

Аз қолабҳои дутаркибаи номӣ татбиқи фазавиро (марҳалавӣ) ҳамонҳое мегиранд, ки маълумот оид ба ҷараёни ҳолати ашёро дар бар гирифта бошанд ва он тариқи феъли ёвари «будан» сурат мегирад. Қолабҳои дутаркибаи номие, ки оид ба аломати доимии ашё маълумот медиҳанд, ба тағйирёбии марҳилавӣ дучор намешаванд: *Хонаи сангин.*

Хонаи аз санг сохташуда. Чомаи пахтагин. Чомаи аз пахта дӯхташуда. Халвои қоқтуи шинигӣ. Халвои қоқтуи аз шинӣ пухташуда.

Баъзе қолабҳои ба ҳайси схемаҳои сохтори мустақил қабул кардашуда дар асл татбиқи марҳалавии мафҳуми ибтидоӣ доранд: *Бемор об пурсид* [Айнӣ, 2010, 313]. *Бемор об хоҳад пурсид. Бемор об пурсиданист. Бемор об мепурсид. Бемор шояд об пурсад.*

Пагоҳии дигар корвон ба роҳ баромаданӣ шуд [Айнӣ, 1984, 306]. *Пагоҳии дигар корвон ба роҳ хоҳад баромад. Пагоҳии дигар корвон ба роҳ мебаромадагист. Пагоҳии дигар корвон ба роҳ баромаданӣ шуд.*

Азбаски ҳаракат инкишофи амал аст, дар замон ва фазои муайян зухур мекунад. На танҳо ҷумлаи дутаркиба, балки он ҷумлаҳои яктаркиба, ки тасдиқи ҳолат, воқеа, ҳодисаро дар бар мегиранд, ашёи мушаххасро ифода накарда, ба тағйирёбии марҳалавӣ қодиранд. Аз ин факт ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки хусусияти мунтазам тағйирёбӣ хоси хабар набуда, балки хоси сохтори ҷумла мебошад. Ин гуна ҷумлаҳо мафҳуми оғоз ва анҷоми амалу ҳолатро бо ду роҳ ифода мекунанд:

а) мафҳуми марҳалавӣ бо исми ёвар, чунон ки феъли ёвар дар ҷумлаи яктаркибаи феълӣ мавқеи грамматикӣ номинативиро иваз мекунад, вале қолаб дар ҳама ҳолати грамматикӣ қарор мегирад ва ҷузъи ягонаи он таркибӣ мешавад: *Зимистон. Аввалҳои зимистон. Огози зимистон. Абрҳо зич шуда истодаанд. Абрҳо ба зичшавӣ сар карда истодаанд.*

б) мафҳумҳои марҳалавӣ бо феълҳои таркибии «сар шудан», «тамом шудан» ифода меёбанд.

Ҷумлаҳое, ки дар бораи ҳолати субъект маълумот медиҳанд, чун ҷумлаҳои дутаркибаи пурра ҳангоми ифодаи субъект ё чун ҷумлаи дутаркибаи нопурра ҳангоми ифода наёфтани субъект зухур мекунанд. Барои мафҳумҳои нахвӣ дар гурӯҳи сохторӣ қонуни муайян мавҷуд аст, вале дар нутқ қолабҳои муродифӣ афзалтаранд.

И.И. Ковтунова қайд мекунад: «Дар ҷумлаҳои ба қисмҳои таркибӣ ҷудонашуда, ки хабар бо феълҳои ифодакунандаи мафҳумҳои ҳастӣ, ҳаракат, ибтидо, давомнокӣ ё анҷоми ҳаракатдошта ифода ёфтааст, алоқаи нахвӣи он бо мубтадо зичтар аст нисбат ба алоқаи мубтадо бо хабари бо феълҳо ифодаёфта» [Ковтунова, 1974, 24-27].

Мушоҳидаи тағйирёбии даврагӣ ва мунтазами қолабҳои ҷумла нишон медиҳад, ки ҷумлаҳои мазмуни ҳаракатдошта (мафҳуми амал, ҳолат ба маънои том) ба ҷумлаҳои мафҳуми маълумоти оморидашта (мафҳуми аломат ба маънои том) муқобиланд. Дар гурӯҳи дуюм ғайр аз ҷумлаҳои мазмуни тасдиқи мафҳуми аломати ашъдошта чунин гурӯҳҳои ҷумлаҳо ошкор мешаванд:

а) Ҷумлаҳои тасдиқкунандаи аломати ашъи мушаххас, ки бинанда мушоҳида мекунад: *Шаб. Осмони ситоразор. Чирчири хазандаҳо. Хониши мурғакон.*

Ин ҷумлаҳои номӣ пеш аз ҳама ҳолати предикативиро ифода мекунанд.

б) Тасдиқкунандаи аломати муносибати субъект ва объекти соҳибият: *Мардуми мо нақле доранд* [Улуғзода, 1979, 307].

Писари ҷавони ӯ Давлат ва келини барнояи Гулчеҳра духтарчае доштанд [Улуғзода, 1979, 161].

Дар Сарихосор хоҳару ҷиянҳо ва амакбачаҳо доранд [Улуғзода, 1979, 234].

Бо ҷумлаҳое, ки мазмуни соҳиб набудан ба чизеро ифода мекунанд муқоиса мекунем: *Рафохату Назокат ҳам ин хел либосҳои зебои рангбарангро надоранд* [Улуғзода, 1979, 307].

Ғуломон хона надоранд. Ғуломон макон надоранд. Ғуломон ҳуқуқ надоранд [Айнӣ, 1960, 285].

в) Тасдиқкунандаи ҷой доштани маҳдудият, соҳибияти ашъ дар макони муайян: Дар ин ҷо занбӯруғ ҳаст. Ин ҷо занбӯруғ нест. Занбӯруғҳо дар пушта [Айнӣ, 2010, 134].

Муайян кардани аломат дар тамоми қолабҳои дутаркиба бо ифодаи мазмуни тасдиқи аломати ашё зухур мекунад:

Падар муаллим аст.

Шаб ситоразор будааст.

Бародар қоматбаланд будааст.

Қобири доруга ҳамдеҳаи Аноргул аст [Улуғзода, 1979, 24].

Баъди як бор барои андоваи бому девор лой хобонидан чуқуриро пайдо шуда будааст [Улуғзода, 1979, 42].

Мард қоматбаланди шофбурут будааст [Улуғзода, 1979, 36].

Қумлаҳои яктаркибае, ки ҳолати муҳит ё муносибатҳои ҳолиро ифода мекунанд, дар нуқтаи бурриши ҳатти ҳастӣ дар замони воқеияти объективӣ ва ҳатти дарки субъекти нутқ ба вуҷуд меоянд. Ин мафҳуми нуқтавӣ сабаби яктаркибии қатъӣ ва ба чузъҳо ҷудо нашудани ин гуна қумлаҳост. Ҳол он ки баробари ба роҳ мондани чузъи дуҷумла сохторӣ, ки ба чузъҳо ҷудо шудани ашё ва аломати онро ифода мекунад, қумлаи яктаркиба моҳияти мунтазам ошкор шудани ҳолатро соҳиб мешавад:

Манҷаниқҳояшро шикастанд [Улуғзода, 2002, 173].

Бо сарнайза ҷанг оғоз карданд [Улуғзода, 2002, 177].

Туро ҳам гирифтанд [Улуғзода, 2002, 182].

Илова намудани субъекти нав ҳамеша сохтори қумларо мураккаб мекунад, имкони ба ҳиссаҳо ҷудошавиро ба вуҷуд меорад. Аён мешавад, ки дар паси ҷараёни татбиқи ошкор намудан ба ҳам вобастагии ду қолаб ниҳон аст, ки яке аз онҳо оид ба аломати ашё, дуҷумлаш – дар бораи хусусияти қабули ин мазмун аз тарафи субъекти нутқ хабар медиҳад. Феъли «будан»-бо дигар воситаҳои ифодаи хусусияти дарк намудан таносуби маъноӣ пайдо мекунад. Бояд гуфт, ки пеш аз ҳама онҳо бо тобиши маъно фарқ мекунанд. Чунончи:

Ҷунони менамояд. (Ҷунонда ё ба мувофиқати мушоҳидаи худ комилан бовар надорад ё аз номувофиқии байни мушоҳида ва ҳақиқат огоҳ аст):
Ҷунони ба ҳисоб меравад. *Ҷунони ба доноӣ машҳур аст.* (Ҷунонда оид ба ҳислати шахс на дар асоси мушоҳидаи худ, балки бо таъкид ба ақидаи дигарон

маълумот медиҳад). Ғайр аз фарқи маъноӣ ин ду қолаб бо имконоти сохторӣ низ фарқ мекунанд.

Ҳамин тариқ, роҳҳои гуногуни инкишоф, зам шудани маъноҳои иловагӣ ва аз ҷиҳати грамматикӣ мураккаб шудани қолабҳои ниҳонӣ ҷумлаҳо, аз ҷумла, гузаштани як қолаби тадриҷан тағйирёбанда дар алоқа бо дигар қолабҳо ба назар мерасад. Бо дар назардошти он ки тағйирёбии ошкоркунӣ ба ҷумла маъноӣ иловагӣ зам мекунад, ҳисоб кардан мумкин аст, ки ин тағйирот дар доираи тағйирёбии мунтазам то ҳамон замоне давом мекунад, ки системаи сохторӣ, қолаби ниҳонӣ ҷумла маҳфуз монад. Сарфи назар аз фарқи функционалии қолабҳо, онҳоро тағйирёбии семантикӣ маҳфуз мондани таркиби қолаб муттаҳид мекунад, ки меҳвари предикативӣ он бо тобиши иловагӣ маъноӣ мураккаб мегардад.

Тағйирёбии инкорӣ ва саволӣ умумианд, онҳоро ҳар як ҷумла қабул карда метавонад, вале роҳҳои ифодаи инкор ба навъи қолаб вобаста аст: *Дер мондани ин кор ҳам ба халқ ва ҳам ба давлат зарар дорад* [Айнӣ, 2010, 55].

Дер мондани ин кор ҳам ба халқ ва ҳам ба давлат зарар надорад. Инчунин ҷасорати беақлона ҳам ғоида надорад [Айнӣ, 2010, 103].

Мадрасаи Мири Араб пештоқи баланд ва миёнсароӣ хушҳавое дорад [Айнӣ, 2010, 186].

Ӯ дар ин кор таҷрибаи кифоякунанда дорад [Айнӣ, 2010, 235].

Ӯ дар ин кор таҷрибаи кифоякунанда надорад [Айнӣ, 2010, 235].

Хулоса, ҷумлаҳои инкорӣ ва саволӣ дар ҳудуди майдони наҳвӣ дар гирди ин ё он қолаби ниҳонӣ ҷумла мавқеи муайяни худро доранд.

Қисмати зиёди майдони наҳвиро ҷумлаҳои қолабҳои экспрессивӣ (муассирӣ), ки дар онҳо маъноӣ иловагӣ бо ёрии ҳиссачаҳои экспрессивӣ – баҳодихӣ тавассути оҳанги ташдидӣ (эмфатический) ё тартиби ғайримуқаррарӣ аъзоҳои ҷумла (инверсия) зухур мекунад, ишғол кардааст.

1.5. Тарҳи шартии сохтори ҷумлаи сода

Шаклҳои наҳвии калима воҳидҳое мебошанд, ки маҳз ба воситаи онҳо қолаб ё модели ҷумла сохта мешавад. Онҳо ба туфайли семантикаи шартии худ вазифаи бунёдгузории ҷумларо иҷро карда, қисматҳои онро ташкил медиҳанд ва дар шаклгирии предикатсияи ҷумла низ нақши муҳим доранд. Маҳз ба мавҷудияти онҳо тафсилёбии ҷумла, ё дар шакли хуллас мондани он муайян мегардад. Шаклҳои грамматикӣ калимаҳо муайянкунандаи категорияҳои гуногун, шахс, замон, модалият, тарзҳои фоилӣ, мафъулӣ, муносибат ва алоқамандсозии аъзоҳои ҷумларо байни ҳамдигар, муносибати як ҷумларо бо ҷумлаи дигар ва ҳатто бо матн иҷро карда метавонанд. Чунончи: *Акаам ба гап даромад.*

– *Падару модарамон вафот карданд.*

Додарҳои хурд дорем.

Танҳо ҳамин ба он бачагон саробонӣ мекунад. Барои хондани ин ҳамин аҳвол монев шуда истодааст, – гуфт... [Айнӣ, 2010, 238].

Падари марҳуми Саидалӣ марди кордон ва ҳунарваре буд. Дуредгарӣ, мисгарӣ, иморатсозӣ, сангиосиётарошӣ ва боз чандин ҳунарҳои дигарро медонист. Чорбоғи дар ҷойи беоб, дар нишебии кӯҳи Чаган сабзондашуда низ аз ҳунарҳои ӯ буд [Улуғзода, 1979, 40].

Шаклҳои конструктивии наҳвии калимаҳо тариқи қоидаҳои таносуби маъноӣ ворида алоқаи предикативӣ шуда, қолаб - модели ҷумларо ташкил медиҳанд. Ин маъноҳо барои калимашаклҳо ба туфайли гирифтани унсурҳои грамматикӣ дода мешаванд. Ҷиҳати аз ҳама муҳим барои маъноҳои калимашаклҳо доштани таносуб байни ҳамдигар аст, яъне калимашаклҳои маъноӣ грамматикидошта дорои маъноҳое мебошанд, ки дар ҷумла байни ҳам таносуб доранд ва ҳамзамон дар сохторҳои дигари ҳаммонанд умумӣ мебошанд. Ба ҳам омадани калимашаклҳо дар ҷумла боиси ташаккул ёфтани воҳиди коммуникативӣ мегардад.

Ба андешаи Г.А. Золотова «Ҳамин тариқ, зери мафҳуми модели ҷумла, ин ҷо намунаи воқие фаҳмида мешавад, ки барои истифода омода аст ва дар корбурд ба мушоҳида мерасад, вале дар шакли қатори асли (дар дараҷаи камияти предикативии он) ва маъмулӣ, яъне қатори ҳамонанд гирифта шудааст ва ин қаторро моделҳои аз шакли нахвӣ иборатбудаи ҳамон навъ ба вучуд овардаанд ва ҳамон маънои маъмулиро ифода мекунанд» [Золотова, 1973, 39].

Барои муқоиса ҷумлаҳои зеринро таҳлил намуда, хулосаи дақиқтар баровардан мумкин аст:

Масалан, *Бобо бог дорад. Манижа гурба дорад. Дӯстам мототсикл дорад. Ў писар дорад. Карим дӯсте дорад* ва монанди онҳо дорои маънои типии мавҷудияти поссессивиянд (дар онҳо ифодаи субъект ва объекти дороӣ ба ҳам омадаанд). Қайди рамзиашон *фоил+ мафъул+феъл* аст ва ин ҳанӯз наметавонад қонеъкунанда бошад, зеро калимашакли дар он истифодашуда дорои семантикаи дигар низ буда метавонад. *Дарахт барг дорад. Девор соя дорад. Дар* мисолҳои гурӯҳи аввал *фоил* исмҳои хос, ҷондор бошанд, дар намунаҳои охир *фоил* бечон аст. Ду модели ба таври мувозӣ овардашуда дорои семантикаҳои гуногунанд. Мунтазамии мувофиқати қолабҳои нахвӣ, яъне баҳамоии шаклҳои натиҷаи семантикии якхеладошта мавзӯи баҳси нахвро ба вучуд меорад. Ин таносубро муҳаққиқон ба тарзи гуногун ном бурдаанд: минимуми предикативӣ, формулаи ҷумла, модел – қолаби ҷумла, бунёди сохторӣ, ядрои ҷумла ва монанди ин. Нақши ин ҳадди ақалли нахвиро ҳамчун пояи сохтори нахвӣ шинохтан мумкин аст, аммо маълум аст, ки онҳо танҳо муродифи ҳамдигар набуда, назари мактабҳои гуногуни забоншиносӣ ба масъалаи сохтори нахвии ҷумлаанд.

Масалан, Н.Ю. Шведова ин масъаларо дар мисоли забони русӣ муқоиса намуда, чунин мешуморад, ки истилоҳи «бунёди сохторӣ»-и аз ҷониби ӯ пешниҳодшуда аз қолаби мактаби забоншиносии чех фарқи ҷиддӣ дорад. Ба назари ӯ, истилоҳи «формулаи ҷумла» бештар қолаби ҷумларо бо феълҳои тасрифӣ ифода мекунад, ҷумлаҳои унвонӣ бошанд,

дар ин қолаб фаро гирифта намешаванд. Ин нуқтаи назар ба қолаби ҷумлаҳои забони тоҷикӣ низ мувофиқат мекунад, зеро назарияи «формулаи ҷумла» ҷумлаҳои номии забони тоҷикиро дар бар намегирад. Фарқи дуюм дар он аст, ки дар формулаи мазкур маҳдудияти шаклҳои пуркунанда ва ҳол мушоҳида мешавад [Шведова, 1973, 25-36].

Ин муҳокимаҳоро мулоҳиза намуда, илова кардан бамаврид аст, ки чанд навъи ҷумлаи номӣ дар забони мо вучуд дорад. Ва ҳамаи онҳо дар вазъияти нутқ арзиши ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои феълдор - дутаркибаи пурра, нопурра, баргарданда, барнагарданда ва ғайраро, ки имкониятҳои сохтории забони тоҷикиро нишон медиҳанд, доро мебошанд. Албатта, вақте ки сухан дар бораи ҷумлаҳои бефеъл (унвонӣ) меравад, имконияти услубии махсуси онҳо ва ба тӯфайли ин имкониятҳои онҳо берун аз матн ҳам сарфи назар карда намешавад. Қолабҳои мантиқии ин ҷумлаҳо, маъноҳои грамматикӣ онҳо тавассути барқарор намудани аъзоҳои ҳазфшуда муайян карда мешаванд. Маводи мавҷудаи забон, имкониятҳои гуногуни ифодаи фикр дар назди муҳаққиқон вазифаҳои кашфи пурра ва ҳамаҷонибаи махсусияти сохтори грамматикӣ забонро мегузорад.

Маълум аст, ки дар сохтори ҷумлаҳои тоҷикӣ феъл нишонаи ягонаи предикативият нест ва ин танҳо хосияти забони тоҷикӣ не, балки дар забонҳои дигар, аз ҷумла забони русӣ ҳам ба назар мерасад. Гоҳо ҷумлаҳои бефеъл маънои комили предикативиятро ҳам дар бар гирифта метавонанд.

Чудокунӣ сарҳади сохторӣ миёни ҷумлаҳои феълӣ ва бефеъл таснифоти типӣ ҷумлаҳо аст. Аммо дар фаҳмиши будан ё набудани феъл назарҳо гуногун буда метавонанд. Қолабҳои *Баҳорон. Насими форам.* ҳамчун шаклҳои кӯтоҳшудаи *Баҳорон буд. Насими форам мевазид.* фаҳмида ва қолабҳои феълдор шуморида мешаванд. Агар чунин андеша талқин карда шавад ва ҷумлаҳои типӣ *Баҳорон. Насими форам.* бо ҷумлаҳои *Баҳорон буд. Насими форам мевазид. ё Баҳорон аст. Насими форам мевазад* – баробар карда шаванд, фаҳмиши ҷумлаҳои феълӣ ва

номӣ аз байн меравад. Ва ҳамаи ҷумлаҳо чун ҷумлаҳои феълдор ташреҳ карда мешаванд. Аммо дар асл ҷумлаҳо аз нигоҳи қолаб-тип якхела буда наметавонанд, яъне ҳамаи онҳоро мо феълдор гуфта ва феълро нишонаи ягонаи предикативият шуморида наметавонем. Ҳар як ҳиссаи нутқ дар сохтори ҷумла нақши муҳим бозида, бори маъноӣ луғавию грамматикӣ махсус дорад ва категорияҳои гуногунро ифода мекунад. Ҷумла аз маҷмуи муносибатҳои гуногун ва мураккаби грамматикӣ иборат аст, ки ҳар аъзои он паҳлуӣ ҷудогонаро ифода мекунад. Агар феъл барои ифодаи амал, ҳолат, вазъият, замон, чараён хизмат кунад, барои ифодаи ҳудӣ предмет, масоҳат, муносибат боз ҳиссаҳои дигари нутқ, шаклҳои гуногуни грамматикӣ онҳо, воситаҳои грамматикӣ истифода мегарданд.

Маълум аст, ки дар грамматика муносибатҳои ғайризабонӣ бевосита ифода намешаванд, ба он усулҳои бавоситаи инъикоси воқеият дар шакли абстраксияшуда хос аст. Маҳз маъноҳои умумишуда дар қолабҳои муайяни меъёрӣ муносибати гӯянда – шунавандаро дар ҳатти иртибот таъмин менамояд. Феъл ҳамчун ҳиссаи нутқи муҳим маъноӣ предметӣ ва грамматикиро муттаҳид месозад. Маъноӣ предметӣ, ашёӣ бо ифодаи амал, чараён вобаста бошад, маъноӣ грамматикӣ он бо ифодаи категорияи замон, сифа, шахс, тарз ва ғ. вобастагӣ дорад. Дар ҷумлаҳои феълие, ки аз хусуси амал, чараён маълумот медиҳанд, феъл вазифаи унсури сохторию маъноиро якҷоя адо мекунад, масалан «менависад» ду ҷанбаи маъноӣ он – ҳам моддӣ ва ҳам грамматикиро ифода менамояд. Дар ҷумлаҳое, ки дар онҳо дар бораи мавҷудияти ашё, масоҳати он, сифатҳояш, аломаташ, хусусияташ сухан меравад, маъноӣ моддӣ феъл вучуд надорад, зеро сухан дар бораи муносибат ва робитаҳо меравад. Барои моделҳои дорой маъноӣ ғайрифеълӣ феъл танҳо дорой маъноӣ грамматикӣ буда, мазмуни он барои ифодаи замон, модалият равона мешавад. Бинобар ин, дар онҳо феълҳои ёвар, бандакҳои хабарӣ (феълӣ)-и амали предметро ифода намекардагӣ бо ҳамин мақсад истифода мешаванд. Аммо бо илова гардидани воситаҳои

ёвари грамматикӣ ё феълҳои ёвар қолабҳои ғайрифеълӣ ба қолаби феълӣ таъдил ёфта наметавонанд: *Рӯз – дароз. Рӯз дароз буд. Рӯз дароз мешавад.* Ҳамон қолабҳои номӣ боқӣ мемонанд, ки ба тасдиқи аломати ашё ва қолабҳои гуногуни грамматикӣ замонӣ далолат мекунанд. *Бародарам – ронанда. Бародарам ронанда буд. Агар бародарам ронанда мебуд.* Қолаби ҷумлаи дутаркибаи номии ба аломати ашё далолаткунанда ба шумор мераванд. *Базм. Базми Наврӯзӣ буд. Чабини милӣ буд.* Қолаби ҷумлаи яктаркибаи бефеъл дар бораи фазо маълумот медиҳад. Муқоисаи муносибатҳои сохторӣ ва маъноии мисолҳои боло ба он далолат мекунанд, ки дар қолабҳои мазкур истифода гардидани феълҳои ёвар ё воситаҳои грамматикӣ сохтори грамматикӣ ҷумларо аз номӣ ба феълӣ тағйир дода наметавонад. Ва онҳоро парадигмаҳои омехта, яъне ҳам номӣ ва ҳам феълӣ гуфтан нашоёд.

Гуфтаҳои боло тасаввури моро дар бораи таносуби сохтор (модел)-и ҷумла ва шаклдигаргунии грамматикӣ он тағйир медиҳад. Дар шаклҳои синтаксисии бо алоқаи предикативӣ сохташудаи компонентҳо, қолаби ҷумлаҳо ё компоненти ягонаи ба воқеият нисбатдошта он воқеияти ғайризабоние инъикос мешавад, ки мундариҷаи нутқ – фикрро дар бар мегирад ва ба ҳолат далолат мекунад: *Рӯз. Равшанӣ. Гарм. Ториқӣ.* Агар аз ду компонент низ иборат бошад, ашё ва аломати онро дар бар мегирад, чараён ё сукутро низ дар бар гирифта метавонад:

Турнаҳо омаданд.

Мактуб имзо шуд.

Мактуби беном.

Ҷавоб наомадааст.

Бедонабоз ҳайрон шуд [Улуғзода, 1956, 87].

Восеъ ҳам баромад [Улуғзода, 1979, 93].

Аноргул ҳангаиш канд [Улуғзода, 1979, 112].

Ҳавлӣ ором ва хилват [Улуғзода, 1979, 118].

Яктаркиба / дутаркиба будан, феъл доштан ё надоштан, ки дар шакли нахвӣ алоқаи предикативӣ унсурҳои модели ҷумла ифода

мешаванд, аломатҳои устувори ҷумла мебошанд, ки дар ҳама қолабҳои сохтори семантикии он ба мушоҳида мерасанд. Маънои грамматикӣ замон, модалият нишонаҳои зарурӣ, аммо тағйирёбандаи ҷумлаанд. Ба ин маънӣ, ки ҳамон як қолаб метавонад модалияти гуногун (амали реалӣ, ирреалӣ), замонҳои гуногун, шахсҳои гуногунро ифода кунад. Чунончи: *Восеъ ҷувоз мекашад* [Улуғзода, 1979, 35].

Рӯйирост пурсид [Улуғзода, 1979, 38].

Доругаро задӣ? [Улуғзода, 1979, 87].

Восеъ аз ҷо бархоста гапро тамои кард [Улуғзода, 1979, 39].

Барф дар хандақ ҳар сол анбор карда мешуд [Улуғзода, 1979, 42].

Бо амри амлокдор навқарон дастӣ Восеъро кушоданд. Назир зуд ҷомаширо кашид ба китфи ӯ партофт [Улуғзода, 1979, 97].

Як коса об биёрд [Улуғзода, 1979, 98].

Аломатҳои тағйирёбандаи ҷумлаҳо чун меҳваре метавон тасаввур намуд, ки компонентҳои доимиҳо дар худ нигоҳ медоранд ва бетағйир боқӣ мемонанд. Онҳо мураккаб мешаванд, ба паҳлуҳои гуногуни нахвӣ даҳлат мекунад, аммо ҷавҳари қолабии онҳо, робитаи байни унсурҳои асосии қолабҳо нигоҳ дошта мешаванд. Агар тасаввур намоем, ки ҷумла чун воҳиди иртиботӣ аз ба ҳам омадани вақт ва модалияти объективӣ иборат аст, маънои онро дорад, ки ин меҳвар бе ҳуди сохтор, ки он дар худ дорад, тасаввур карда мешавад. Кӯшишҳои маҳдуд кардани маънои грамматикӣ аз сохтори семантикии ҷумла ҳам маънои ҳаминро дорад, зеро мафҳумҳои ба ном «формулаҳои семантикӣ»-и типӣ «фоил - амал», «фоили ҳолат - ҳолат», «ашё – аломати он», «ашё – миқдори он» ва монанди инҳо дар забон тавассути шаклҳои муайяни нахвии калимаҳо, ки қолаби муайяни бо маъноҳои гуногунро, ки таҳти мафҳуми «маъноҳои грамматикӣ» мефаҳмонанд, ба асос гирифта мешуд ва меҳвари предикативӣ бе сохтор мемонд, яъне маънои грамматикӣ дар болозикршуда гунаҳои ниҳоят ҳархела мегирифт. Ба ин тариқ, дигарфаҳмиҳо дар мафҳуми феълнокии ҷумлаҳо аз ҳалли ҳархелаи проблемаи таносуби нахв ва семантика ва агар васеътар гӯем,

воқеияти забонӣ ва ғайризабонӣ сар мезананд ва оқибат ба фарқи миёни шарҳ ва таҳлили қолаб/моделӣ ҷумла оварда мерасонанд. Ҳамин андешаҳо муҳаққиқонро ба он водор намуданд, ки ба таҳқиқоти назариятчиёни пешбари наҳв, ба мисли В.В. Виноградов тақия намоянд ва дар ин бора андешаҳои Н.Ю. Шведоваро поёнтар шарҳ хоҳем дод.

Як қисми муҳаққиқон, ки формулаи номинативӣ-феълии ҷумларо ҷун қолаби сечузъаи компоненти облигаторӣ (панҳнкунандагӣ)-и феъл мешуморанд, далели худро маҳз ҳамон элементи паҳнкунандаи сеюм медонанд, аммо иштироки онҳо дар ҷумла бавосита аст ва он ба релятивӣ будани маъноӣ калима вобаста аст ва паҳнкунандаи маъноӣ ҳамин унсур ба ҳисоб меравад на сохтори ҷумла. «*Падарам меҳонад*» ва «*Падарам китоб менависад*» ҳамон як қолабе ҳастанд, ки дар боло ғоил – амали ғоил ғуфтем. Онро Золотова низ таҳқиқ намуда, бо рамзи А+Бв ифода мекунад ва меғӯяд, ки рамзҳо бо сарҳарф компонентҳои қолаб ва бо ҳарфи хурд паҳнкунандаи дохилиунсурианд. Ҷумлаи «*Падарам дар бог қарор дорад*», ҳамчун модели дучузъа, аммо бо ба ҳам омадани унсури дигаргуна аст. Қолаби маъноӣ типидошта бо шакли грамматикӣ, ки ном ва ҷойи предметро номбар мекунад, сохта мешавад: *Падарам дар бог*. Феъл дар ин ҷо ҳатмӣ нест. Беш аз ин ба тарзи ифодаи адабии ғуфтуғӯӣ муқобил ғузошта мешавад. Ворид намудани ин феъл гунаи услубии адабии китобиро ба вучуд меорад. Аммо дар мисоли боло гунаҳои «*Падарам дар бог қарор дорад*» ва *Падарам дар бог* аз ҳам фарқи ҷиддӣ надоранд. Феъли ёвар ғирифтани ҷузъи асосӣ дар қолаби ягонаи мазкур унсури иловагиро талаб мекунаду бас А+Бг, ҷунон ки дар гунаи болоӣ мушоҳида намудем. Пас, саволе ба миён меояд, ки оё ҳамин дигаргунии дохиликомпонентӣ то кадом андоза барои қолаби ҷумла муҳим ва қобили қабул аст ва оё ба сохтори семантикии он таъсир расонида метавонад?

Дар ин қолабҳо то ҷӣ андоза муҳим будани унсури дохилии «в»-ро танҳо дар он сурат эҳсос мекунем, ки мушкилоти ғузаранда ва монда будани амал – феъл ба миён меояд. Яъне қолабҳоеро фарқ мекунем, ки

мавҷудияти унсури дохилӣ чун қолаби ҳатмӣ нест, қолабҳое мавҷуданд, ки дар онҳо унсури дохилӣ чун ҷузъи муҳим дар ҷудо намудани сохтор нақш мебозад. Ниҳоят, ҳамин гуна баҳсҳо ва андешаҳои гуногун қолабҳои шартии ҷумларо ба миён овард. Дар солҳои шастуми асри гузашта дар илми наҳв мафҳуми тарҳи (қолаби) шартии сохтори фишурдаи (ҳадди ақали) ҷумла ба вучуд омад.

Аз ду мисоли боло мебинем, ки шакли аввал *Падарам китоб менависад ба феъл ниёз дорад*, онро бе феъл ифода кардан номумкин аст, аммо дар мисоли дуюм – *Падарам дар бог ба феъл ниёз надорад*, он вобаста нест, танҳо метавонад ҳамчун унсури иловагӣ онро қабул намояд.

Дар ин маврид нақши монда ва гузарандагии феъл низ муҳим аст. Агар амали феъл хусусияти гузарандагӣ дошта бошад, он гоҳ мо онро зикр накарда наметавонем. Он аслан дар иборасозӣ бештар ошкор мешавад. Семантикаи гурӯҳҳои феълҳои монда бештар бо маънои ҳолат, тағйири ҳолат, шуғл алоқамандӣ дорад, семантикаи феълҳои гузаранда бошад, бештар амалҳои мушаххасро ифода мекунад: *Мардакро зада-зада ба дарахт баста монданд* [Улуғзода, 1979, 45].

Восеъ ноилоҷ барзагови тоқашро ҳам ба бозор баровард [Улуғзода, 1979, 48].

Онҳо ба харҳошон савор шуда равон шуданд [Улуғзода, 1979, 21].

Ин далели иловагӣ ба ман бисёр маъқул шуд [Айнӣ, 2010, 23].

Дар деҳаи Камоли хоҳар ва язнаи ӯ зиндагӣ мекарданд [Улуғзода, 1979, 51].

Дар тағи қир ба Восеъ расид. Отаамро ба тухмат мекушанд!.. [Улуғзода, 1979, 64].

Отсиз дар аввалҳои ҳукумати худ монанди падараш ба Султон Санҷари Салҷуқӣ итоат кард [Айнӣ, 2012, 78].

Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ ҳамеша монанди як мағрури худписанд лоф аз шуҷоат ва қахрамонӣ мезад [Айнӣ, 2012, 109].

Дуяшон дар сояи таги гарами гандум нишастанд [Улуғзода, 1979, 76].

Зани Назир либоси ўро шуст. Дуяшон боз ду бор ба ишкор баромаданд [Улуғзода, 1979, 71].

Тобистони соли 1865 падару писар ба даравгариш галлаи Мўминҷонбойи балҷувонӣ киро шуданд. Баъд аз тамои шудани дарав бой Восеъро барои хирманкўбӣ нигоҳ дошт [Улуғзода, 1979, 76].

Зани ў дар ҳавлиш дарун аз Аноргул пурсид [Улуғзода, 1979, 36].

Ў ба осие баргаиш. Овози онҳоро Восеъ дар берун бараъло шунида меҳобид [Улуғзода, 1979, 76].

Наимшоҳ хостгориш Шакарро беҳуда рад кардааст [Улуғзода, 1979, 89].

Бандиҳоро Балҷувон мебурданд [Улуғзода, 1979, 42].

Ин тафовут сабаби он мегардад, ки ҷумлаҳои содаи дорои ин гурӯҳи феълҳо дар категорияи гуногуни нахвӣ қарор гиранд. Аз ҷумла, онҳо боиси ба ду гурӯҳи асосии ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати иштироки аъзоҳои пайрав ҷудо шудани ҷумлаҳо мегарданд: ҷумлаҳои ҳуллас ва тафсилӣ. Чунончи: *Саидалиш тундмизоҷ ва баддаҳон қаҳраш омада як дашноми қабех ба номи зани Давлат дод. Ман ба ҳоким арз мекунам! Ба амир арз мекунам! Фигон аз беҳи ҷигари ў бархост* [Улуғзода, 1979, 45].

Бобои модариам ва тағоҳоям аз ҳамин деҳа буданд [Айнӣ, 2010, 87].

Ман ҳам Бухоро рафта меҳонам [Айнӣ, 2010, 98].

Фотима ба роҳи омадааш баргаиш [Улуғзода, 1979, 67].

Ту ҳилагар будай! Ҷавон як қабза сараки гандуми сабзро дунбулбирён мекард [Улуғзода, 1979, 55].

Сару тани ҷигда-ҷигдааш, поҳояш олудаи хоку хокистар, дастҳояш сиёҳ буданд [Улуғзода, 1979, 55].

Дуяшон аввал чапотӣ ва баъд дунбулбирёнро тановул карданд [Улуғзода, 1979, 55].

Ризо равон шуд. Аз ҷониби сангоби хушк тапар-тапари асптозӣ ба гӯш мерасид [Улуғзода, 1979, 56].

Ба осонӣ мушоҳида намудан мумкин аст, ки фарқи семантикӣ байни феълҳои гузаранда ва монда ба баъзе хусусиятҳои грамматикӣ онҳо вобастагӣ дорад:

1) феълҳое, ки қобилият, малакаро ифода мекунанд, хусусияти дугунагӣ надоранд, баръакс, феълҳое, ки амалҳои мушаххасро ифода мекунанд, баъзеашон хусусияти дугунагӣ доранд: *Аҳмад хонда метавонад. Аҳмад китоб мехонад;*

2) онҳо ба ҳилофи феълҳои монда имконияти муайянкунии микдорро доранд: *кам мехонад, бисёр мехонад;*

3) ба зудӣ аз монда ба гузаранда ва баръакс табдил меёбанд: *хӯрокро пухтам – хӯрок пухт, чӯбро сӯхт – чӯб сӯхт.*

Метавон гуфт, ки ҳамин гуна нақшо тартиби калимаҳои ҷуфт низ анҷом медиҳад: *Гули аргувонӣ. Гул – аргувонӣ. Муаллим Анварӣ. Акрам – муаллим. Баъзе қолабҳои зикршуда ибора бошанд, – гули аргувонӣ, муаллим Анварӣ, қолабҳои дигар – Акрам – муаллим. Гул – аргувонӣ ҷумла ба шумор мераванд. Мувофиқати шаклҳо дар номгузории ашё ва шумора бо алоқаи предикативӣ, дутаркибагии сохтор бо тартиби калима ва бо бандаки хабарӣ дар мавқеи постпозитивӣ муайян карда мешавад. Сармо буд. Сард буд. Мо ду нафар будем. Дар қолаби ҷумлаи дутаркиба гоҳо қисмати номии ҷумла ҷойи озод дорад: Ду нафар будем мо. Аммо ин қолаби маъмулӣ нест.*

Забоншинос Н.Ю.Шведова ба сифати ҷунин тарҳ ё қолаби фишурдаи сохтори нахвӣ ҷумла ё бунёди ташаккули ҷумла воҳиди предикативиро пешниҳод намуд ва он баъдтар дар грамматикаи илмӣ забони русӣ [Шведова, 1973, 43] инъикос ёфт. Аз рӯйи ин ақида, ба тарҳи фишурдаи сохтори ҷумла танҳо ҷузъи ифодакунандаи муносибати предикативӣ ҷумла (хабарҳои феълӣ, номӣ ва масдарӣ) дохил гардида, дигар аъзоҳои шарҳдиҳандаи он сарфи назар мешаванд, ҳол он ки бидуни ҷунин ҷузъҳо асли матлаб дар ҷумла сарех ифода намеёбад. Ҷунончи, тарҳи сохтори ҷумлаи «*Турнаҳои қатор ба сарзамини тоҷикон парвозкунон омаданд*» Npl+Vpl мешавад, ки дар он N - номинатив

(соҳиби амал, ҳолат, аломат), V - вербум (ифодаи амал, ҳолат, аломати воқеан дар замони муайян ба вуқуъ пайваста) ва pl - плурал (шумораи чамъ) аст. Дар ин тарҳи фишурда аъзоҳои пайрави эзоҳдиҳандаи сараъзоҳо (муайянкунандаи мубтадо қатор, ҳолҳои макони ба сарзамин ва тарзи амали парвозкунон, инчунин муайянкунандаи ҳоли макон тоҷикон) ба назар гирифта нашудаанд.

Забоншиносон аз рӯйи таҳқиқоти минбаъда ба чунин хулоса омаданд, ки тарҳи мухтасар на танҳо бунёди сохтори чумла, балки бунёди маъноии онро низ бояд дар бар гирад. Дар ин сурат тарҳи мухтасари чумлаи боло ва чумлаи «*Тайёраҳои қиркунанда дар фазои муҳорибаҳои шадид пайдо шуданд*» бояд чунин бошад: Npl Vpl N loc, ки дар он N loc номинатив локал (исми ифодакунандаи макон) аст.

Тарҳ ё қолаби шартии чумла фишурда ё мукаммал мешавад. Тарҳи фишурда танҳо бунёди сохтори чумларо, тарҳи мукаммал ҳам бунёди сохторӣ ва ҳам бунёди маъноии чумларо ифода мекунад. Дар намунаи боло Npl Vpl тарҳи мухтасар, вале - Npl Vpl Nloc - тарҳи мукаммали ишораи шартии чумла аст [Шведова: 1973, 132-133].

Тарҳи шартии сохтори грамматикӣ ва маъноии чумла дутаркиба ё яктаркиба мешавад. Тарҳи дутаркибаи сохтори чумларо ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

Ба гурӯҳи якум тарҳи шартии чумлаҳои дутаркиба шомил мегардад:

1. Npl Vfs *Зардолуҳо гул кард*; Npl Vfpl *Зардолуҳо гул карданд*.
2. Npl Adj Corpf *Одамон шоду хурраманд*; *Кӯҳҳо барфпӯш аст*.
3. Ns Ns Corpf *Фарзона шоира аст*; *Ин кас – меҳмони ман*.
4. Ns Ns | Adv Corpf *Тайёрӣ ба дараҷаи олӣ буд*. *Муносибати ӯ меҳрубона аст*; *Гандум - ҳама ҷо, пазанда - ҷо ҷо*. *Ӯ кӯҳу дараву дашт мепаймуд*.

Ба гурӯҳи дуюм тарҳи шартии сохтори чумлаҳои дутаркибаи масдарӣ дохил мешавад:

1. Inf Vf *Пурсидан зарар надорад; Сигор кашидан манъ карда шудааст.*

2. Inf Adj Corpf *Аҳд шикастан хуб нест; Дӯсти ҷониро фаромӯш кардан мушкил аст.*

3. Inf Ns Corpf *Мардӣ набувад фитодаро пой задан; Дар ҷавонӣ тавба кардан наишъан пайғамбарист.*

4. Inf Npr Advpr Corpf *Аз дӯст як шиорат, аз мо ба сар давидан.*

5. Inf Inf Corpf *Сухани ноб гуфтан дурр суфтан аст.*

Тарҳи шартии сохтори ҷумлаҳои яктаркиба дар забони тоҷикӣ чунин навъҳоро фаро мегирад:

1.V pl3 *Уштурсро бо кафлес об намедиҳанд; Ёро бе ту ҳам мегӯронанд* [Улуғзода, 1979, 38].

2. Adjfsn Cops3 *Тип-торик буд. Имрӯз хеле хунук (аст).*

3.Vs Inf / Inf Vs *Ба хона бояд (боястӣ) рафт(ан); Ба хона нашоёд рафт(ан); Ба хона рафт(ан) бояд (боястӣ); Ба хона рафтан нашоёд.*

4. Inf Adj Corpf *Ба хона рафтан мумкин.*

5. Vs Inf / Inf Vs *Ба хона метавон (наметавон) рафт(ан); Ба хона рафт(ан) метавон.*

6. Inf Adj Corpf *Ба хона рафтан даркор (лозим, зарур), ҳатмист.*

7. N Corpf *Оромӣ (буд, ҳукмфармо буд); Аввалҳои баҳор (аст, буд).*

Аз баррасии мавзӯ ва масоили меҳварии боби якум ба чунин **натиҷагирӣ** расидем:

1. Омӯзиши равияҳои забоншиносӣ дар шинохти ҷумла гуногунандеширо ба миён овардааст. Масалан, намояндагони чараёни шаклӣ-грамматикӣ ҷумларо ҳамчун ибора тавсиф мекарданд, ҷонибдорони ин равия ба сараъзоҳо танҳо аз рӯйи хусусияти морфологиашон баҳо дода, аъзои пайрав ва ҷумлаи содаро сарфи назар менамуданд. Ин муносибат боиси он мегардид, ки синтаксис чун ҷузъи морфология нишон дода шавад.

2. Сарфи назар аз ҳамаи ин ихтилофҳо, назарияҳои нисбатан мукамал ва мушаххас дар мавриди ҷумлаи сода ҳамчун воҳиди асосии

наҳв аллакай дар солҳои панҷоҳуми асри гузашта комилан ташаккул ёфт.

3. Баёни фикр танҳо бо сарҳади ҷумлаҳо маҳдуд намегардад, аммо муносибати мантикиро дар ифодаи мақсад маҳз қолаби ҷумлаҳо муайян мекунад. Ҷумла чун воҳиди асосии нутқи инсон, қолабҳои наҳвии ба ҳам алоқаманди дорои хусусияти сохторӣ ва маъноӣ мебошад. Дар ҷумла ҷанбаи муҳимтарин хусусияти маъноӣ мебошад, ки тавассути муносибати предикативии байни сараъзоҳои ҷумла ифода мегардад.

4. Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ, ҳарчанд ки аъзои ҷумла намешаванд, дар ташаккули сохтори грамматикӣ ҷумла саҳми калон мегузоранд. Микдоран пешоянду пасояндҳо ва пайвандакҳо дар забон мисли калимаҳо зиёд набошанд ҳам, дар алоқии грамматикӣ калимаю ибораҳои таркибии ҷумлаҳои сода вазифаи басо мураккабро адо мекунанд. Калимаҳои модалӣ, ҳиссача ва нидо бештар дар ифодаи тобишҳои маъноӣ ва муносибатҳои субъективона, ҳиссиёту ҳаяҷони гӯянда ба қор бурда мешаванд.

5. Ҷумлаҳо аз нигоҳи сохтор бо ҳам умумият дошта метавонанд. Ҳамин умумият боиси сохтори ягона доштан ва мавзӯи баҳси наҳв қарор гирифтани онҳо аст, аммо ҷумла таркиби луғавӣ ҳам дорад, ки маҳз ба туфайли он аз ҷумлаҳои дигар фарқ карда, ҷанбаи махсуси онро ташкил медиҳад.

6. Дар байни воҳидҳои забон ҷумла воҳиди асоситарини муошират буда, матн ҳам, ки имрӯз таваҷҷуҳи бисёр муҳаққиқон ба он равона аст, бе мавҷудияти ҷумлаҳои ҷудогона вуҷуд дошта наметавонад. Сохтори ягона ва асосии ҷумла, бунёди онро се категорияи предикативият – шахс, замон, модалият ташкил медиҳанд. Ҳангоми набудани ҳатто яке аз ҳамин категорияҳо ҷумла вуҷуд дошта наметавонад.

7. Маҷмуи мафҳумҳои замонӣ ҷузъи ҳатмии маънои предикативии ҷумла буда, яке аз мафҳумҳои замонӣ шакли мавҷудияти он аст. Категорияи замон дар наҳв аз категорияи замони фъл дар сарф

фаротар аст, зеро он мураккаб ва гуногуншакл буда, дар ҷумлаҳои феъл имкони ифодаи мафҳуми замонро дорад.

8. Мувофиқат ё мутобиқат ба лаҳзаи нутқ метавонад, маҳаки истифодаи шаклҳои замони дар гуфтугӯи ҳамарӯза бошад, вале дар ҳикоя, махсусан, дар нутқи хаттӣ, алаҳхусус, дар нутқи бадеӣ, он шарт чун маҳак истифода мешавад.

9. Мафҳуми грамматикӣ ҳар яке аз се замон – гузашта, ҳозира, оянда бо ҳамзамонии ҳодисаву воқеаҳо бо лаҳзаи грамматикӣ нутқ, бо пеш ё пас аз он ба вуқӯъ омадан муқаррар карда мешавад. Барои матнҳои адабии бадеӣ саволи мураккаб дар таносуби ғӯянда ва шунаванда (суханвар ва сомеъ) ба миён меояд, зеро муаллиф ҳодисаҳоро бо ҷашмони персонажҳояш мебинад, вале ин савол ба масъалаи композитсияи асари бадеӣ, сохти образи муаллиф тааллуқ дорад.

10. Аломати барҷастаи категорияи шахс ҳамчун ҷузъи маъноӣ предикативӣ ҷумла ба муқобилгузори робитаи иштироккунандагони нутқ, муносибати ғӯянда бо сомеъ ва шахси сеюм, предмети берун аз мавзӯи нутқ ба мисли низомии шаклҳои феъл ва ҷонишинҳои шахсӣ асос ёфтани он аст.

11. Майдони наҳвӣ ҷумла – низомест, ки дар атрофи сохтори ибтидоӣ ҷумла қолабҳои ҳосилаи мунтазам тағйирёбандаи грамматикӣ – семантикӣ ва вариантҳои наҳвӣ амал мекунанд.

12. Ҷумла аз маҷмуи муносибатҳои гуногун ва мураккаби грамматикӣ иборат аст, ки ҳар аъзои он паҳлуи ҷудогонаро ифода мекунад. Агар феъл барои ифодаи амал, ҳолат, вазъият, замон, ҷараён хизмат кунад, барои ифодаи ҳуди предмет масоҳат, муносибат боз ҳиссаҳои дигари нутқ, шаклҳои гуногуни грамматикӣ онҳо, воситаҳои грамматикӣ истифода мегарданд.

БОБИ II

ХЕЛҲОИ ҶУМЛАИ СОДА АЗ РҶӢИ СОХТУ ТАРКИБ ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОҶИҚӢ

2.1. Ҷумлаҳои содаи яктаркиба

Ҷумла ҳамчун воҳиди наҳв сатҳи гуногуни ташаккул дорад: сохтори грамматикиро асоси предикативии ҷумла ташкил медиҳад; сохтори семантикиро ҷузъҳое, ки маънои субъект ва предикати он, амал, ҳолати бесубъектиро ифода мекунанд, мефаҳмонанд; сохтори коммуникативиро – ҷузъҳое, ки тема ва ремаро дар бар мегиранд, ифода мекунанд. Бинобар ин ҷумла дар асоси ба ҳисоб гирифтани аломатҳои гуногун: мазмун, вазифа, сохтор сохта мешавад.

Ба андешаи забоншинос Б. Камолиддинов, дар таснифоти ҷумлаҳои сода чунин аломатҳо бояд ба эътибор гирифта шаванд: «Маънои грамматикии ҷумла – муносибати предикативӣ (воқеъшавии амал, ҳолат ва аломати ҷумла ба василаи маъноҳои (категорияҳо) грамматикии модалият, замон, шахс) ва шаклу воситаҳои ифодаи он асоси таснифоти сохтории ҷумлаҳои содаро ташкил медиҳад» [Камолиддинов, 2010, 12].

Дар таснифоти сохтории ҷумлаҳои сода мубтадо ва хабар, ки ду пояи асосии ҷумлаҳои содаанд, нақши бузург доранд. Аз рӯйи мавҷуд будани ҳар ду сараъзо ё яке аз онҳо ҷумлаҳои содаро ба дутаркиба ва яктаркиба ҷудо мекунанд. Аз ин маълум мегардад, ки дар маркази ҷудо намудани ҷумлаҳо ба яктаркиба ва дутаркиба аломати сохторӣ-семантикӣ меистад, ки мувофиқи он ҷумлаи дутаркиба гуфта ҷумлае фаҳмида мешавад, ки дар асоси муносибати предикативӣ ду сараъзо дорад: мубтадо ва хабар. Масалан, дар ҷумлаи зерин: *Мирзоакрамбой барои ин пешкаш панҷ таноб боғи худро ғуруҳт* [Улуғзода, 1979, 16].

Мубтадо – **Мирзоакрамбой**, хабар – **фурӯхт**. Ё дар чумлаи Қитъаҳои калони замини корам аҳён-аҳён вомехӯранд [Улуғзода, 1979, 17]. Мубтадо бо исм –**қитъаҳо** ифода ёфта, хабар бо шакли тасрифии феъли **вомехӯранд** сурат гирифтааст. Дар чумлаи номии: *Ҳавлӣ ором ва хилват* дар мавқеи ашёи нутқ мубтадои бо исм ифодаёфта **хавлӣ** ва хабари бо сифатҳои ифодаёфтаи **ором ва хилват** мебошад. Байни калимашакл бо мафҳуми предмети нутқ – мубтадо ва предмети нутқ – хабар алоқаи предикативӣ сурат мегирад, ки бе ин алоқа чумла вучуд дошта наметавонад. Зери мафҳуми чумлаҳои яктаркиба чумлаҳои фаҳмида мешаванд, ки асоси предикативияшон бо як сараъзо сурат мегирад ва он ё мубтадо ё хабар аст. Масалан, дар чумлаи: *«Аспаро дар пушти дарвозаат баста даромадам»* хабар бо феъли тасрифии **даромадам** ифода ёфта, ба шахси якуми танҳо далолат мекунад. Дар чумлаи содаи яктаркибаи зерин хабар бо феъли тасрифии **андохт** ифода ёфта, ба шахси сеюми танҳо ишора мекунад: *«Чанд пул ҷарима андохт?»*

Бояд гуфт, ки иштироки танҳо як сараъзо дар чумлаҳои яктаркиба боиси нопуррагии маълумот намегардад. Чумлаҳои яктаркиба чун дигар намудҳои чумлаҳои дутаркиба маълумоти пурраро дар бар мегиранд. Дар чумла барои ифодаи фикр як сараъзо ҳам кофист. Чунончи:

Афсӯс, ки калони рӯбаҳо шудӣ [Айнӣ, 2010, 16].

Ба ман ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед! [Айнӣ, 2010, 30].

Ба ҷойи ошпазӣ ҳам ноҷаандозӣ мекунӣ [Айнӣ, 2010, 32].

Қишлоқхоро ҷазирбод намекунад?.. [Улуғзода, 1979, 39].

Писарашро ҳам ба ин кор гирифт. Куртаи дуруштнахи карбоси худро кашида партофта бо тани бараҳна кор мекард [Улуғзода, 1979, 40].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ чумлаҳои яктаркиба ба эътибори таркиб ва вазифаи грамматикӣ сараъзоҳояшон ба ду гурӯҳ чудо карда мешаванд:

а) чумлаҳои содаи яктаркибаи бемубтадо;

б) чумлаҳои содаи яктаркибаи беҳабар.

Ба гурӯҳи якуми ҷумлаҳои яктаркиба чунин навиҷи ҷумлаҳо дохил мешаванд:

Муайяншаҳс: *Ана баъд ба даруни боғатон кӯшику айвонҳо андозед* [Улуғзода, 1979, 44]. *Ба ҳаққи Худо ва ҳурмати нону намаки дар ҳамин боғ хӯрдагиат, аввал маро бикӯш ва баъд дарахтонамро бибур!* [Улуғзода, 1979, 46]. *Ба амир арз мекунам!* [Улуғзода, 1979, 47]. *Ва гоҳе дар ҷувозхонаи сокиту ороми худ хилват ихтиёр мекард. Нигоҳубини асп, тараддуди обу ҳезуми хона ҳам ба уҳдаи зану духтараи монда буд* [Улуғзода, 1979, 50].

Номуайяншаҳс: *Сипас боз барф мекашиданд ва боз шибба мекарданд. Як-ду ҳафта ҳамин тарз кор карданд* [Улуғзода, 1979, 41]. *Мардакро зада-зада ба дарахт баста монданд* [Улуғзода, 1979, 45].

Умумишаҳс: *Оҳанро дар гармиаи мекӯбанд;*

Бешаҳс: *Ҷувозро гардондан лозим аст* [Улуғзода, 1979, 50].

Пули ҷаримаи сабилмондари чӣ тавр, аз кучо бояд пайдо кард? Бақияи кӯшпулӣ, танобпулӣ, мирона, ноҳақона ва гайраро чӣ гуна бояд адо кард? [Улуғзода, 1979, 35].

Ба гурӯҳи дуюми ҷумлаҳои содаи яктаркиба чунин хели ҷумла дохил мешавад:

Унвонӣ: *Бухоро. Соли 1917. Аввалҳои зимистон. Дарои Ниҳон! Дар ин асно кӯҳе ба назараи омад, ки дарои онро «Дарои Ниҳон» мегуфтанд* [Айнӣ, 1984, 104].

Дар асоси ин таснифот аломатҳои сохторӣ, ифодаи сарфии сараъзоҳо, маъноӣ семантикӣ, семантикаи грамматикӣ ҷумлаҳо, чунин нишондоди мантиқӣ-семантикӣ ба мисли муайянӣ ва номуайянӣ чун категорияҳои тафаккур, ки бо воситаҳои забонӣ ифода меёбанд, ба эътибор гирифта мешавад.

Категорияҳои муайянӣ ва номуайянӣ дар ҷумлаҳои феълӣ ифода меёбанд ва дар дараҷаҳои гуногуни мафҳумияти амал ва соҳиби он, инчунин муқаррароти коммуникативӣ ҷумла сурат мегиранд.

Ҷумлаҳои яктаркиба аз ҷумлаҳои содаи дутаркиба бо чунин хусусиятҳои худ фарқ мекунанд:

1. Бо хусусиятҳои маъноӣ грамматикӣ.
2. Бо мӯҷазбаҳои фикр.
3. Таркиби грамматикӣ худ.

Инчунин хусусияти барҷастаи ҷумлаҳои содаи яктаркиба он аст, ки дар онҳо яке аз сараъзоҳо иштирок мекунанд ва ҳолат ба зикри сараъзон дуюм нест.

Аломатҳои мафҳумӣ дар асоси таснифоти ҷумла аз рӯйи хусусияти модалияти обективӣ ва таносуби ду ҷузъиёти тафаккур ба ҳисоб гирифта мешавад. Мазмунҳои гуногуни модалияти обективӣ дар ҷумлаҳои ифодакунандаи модалияти воқеӣ ва дар ҷумлаҳои ифодакунандаи ирреалияти модалӣ (модалиҳои ғайривоқеӣ) ифода меёбад. Тобишҳои гуногуни маъноӣ модалияти субъективӣ дар ҷумлаҳо, ки мафҳуми тахмин, шубҳа, боварӣ, имконпазирӣ, имконнопазирӣ ифода мекунанд, зухур меёбад.

Аз рӯйи таносуби ҷузъҳои тафаккур (ашёи тафаккур ва аломатҳои он) ҷумлаҳо ба тасдиқӣ (он чи оид ба ашёи тафаккур дар назар аст, тасдиқ меёбад) ва инкорӣ (он чи оид ба ашёи тафаккур дар назар аст, инкор карда мешавад) ҷудо мешаванд. Аломатҳои функционалии ҷумла дар мақсаднокии коммуникативӣ ва оҳанги он зоҳир мегардад.

Ба масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои номӣ чи дар забоншиносии хориҷӣ ва чи забоншиносии ватанӣ муҳаққиқоне ба мисли А.А. Потебня, А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова, М.В. Панов, В.В. Бабайсева, Ф.К. Буженик, А.С. Попов, И.П. Распопов, Г.Н. Акимова, С.А. Ризинсон, О.С. Морозова, А.П. Сковородников, Ш. Рустамов, Фитрат, Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ, Б.Ниёзмӯҳаммадов, С. Атобуллоев, А. Эшонҷонов, М. Норматов, Б. Камолиддинов, М. Қосимова, Ш. Рашидов, Ф. Шарифова ва дигарон машғул шудаанд.

Маълум мешавад, ки масъалаи моҳияти ҷумлаҳои содаи яктаркиба объекти омӯзиши олимони ватанӣ ва хориҷӣ, ки намоёндагонӣ

мактабҳои забоншиносианд, қарор гирифтааст. Таваҷҷуҳи хос ба ин навъ чумлаҳо дар таҳқиқотҳои Б. Ниёзмӯҳаммадов [1960], Грамматикаи забони тоҷикӣ [1963], Т.Б. Алисова [1970, 1971], В.Г. Гак [1967, 1969, 1971, 1973], Д. Тоҷиев [1981], Н.Д. Арутюнова [1975, 1976, 1980, 1982, 1983, 1998], О.Н. Селиверстова [1973, 1977, 1982, 1983], Г.А. Золотова [1973, 1979, 1982, 1988], В.В. Богданова [1977, 1982, 1987], М. Норматов, Ш. Рашидов [1988], Б. Камолиддинов [2010], М. Норматов [2015], Е.Н. Ширяев [1983, 1997], И.Б. Шатуновский [1991, 1996, 2000], А.В. Бондаренко [1984], Н.Ю. Шведова [1989], Т.А. Демешкина [1997, 2000], С.А. Рисинзон [1992], О.С. Морозова [1988], Ф.Шарифова ва дигарон зоҳир гардидааст.

Дар қорбасти назарияи чумлаҳои яктаркиба А.А. Шахматов, А.А. Пешковский, В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова, Г.А. Золотова, Н.Д. Арутюнова, В.Г. Адмони, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Д. Тоҷиев, Ш. Рашидов, Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов, М. Норматов ва Ф. Шарифова саҳми арзанда гузоштаанд. Нахустин бор А.А. Шахматов истилоҳи «чумлаҳои яктаркиба»-ро истифода бурдааст. Муҳаққиқон кӯшиш кардаанд, ки махсусияти муносибатҳои забонии мафҳуми номинативиро ба семантикаи воқеият тасвир ва меъёри ҷудо намудани категорияи чумлаи номиро дар системаи нахвӣ забон муайян намоянд.

Забоншиносон чумлаҳои унвониро ба гурӯҳи чумлаҳои яктаркибаи номӣ шомил намудаанд. Дар мавриди чумлаҳои содаи яктаркибаи номӣ, хусусият ва тафовути онҳо аз чумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ забоншинос Б. Камолиддинов чунин зикр намудааст: «Чумлаҳои яктаркибаи номӣ муносибати предикативиро ифода мекунанд, вале имконияти ифодаи ин муносибат дар онҳо маҳдудтар аст, чунки дар чумлаҳои яктаркибаи номӣ шаклҳои феълӣ ба қор бурда намешаванд. Муносибати предикативӣ дар онҳо бо ёрии категорияҳои модалият ва замон ифода меёбад. Тарзу воситаҳои грамматикӣ ифодаи ин категорияҳо низ фарқ мекунанд: агар дар чумлаҳои яктаркибаи феълӣ ин категорияҳои нахвӣ бо ёрии сифаҳо ва шаклҳои замонии феъл ифода

ёбанд, дар ин ҷумлаҳои яктаркибаи номӣ ба воситаи интонатсия, матн ва мавриди суҳан ифода мешаванд. Воқеияти аломат дар ҷумлаҳои яктаркибаи номӣ ба замони ҳозира далолат мекунад, аммо баъзан вобаста ба замони амалу ҳолати хабари ҷумлаҳои дигари матн ба замонҳои гузашта ва оянда ҳам далолат карда метавонад» [Қамолиддинов, 2010, 18].

Ҷумлаҳои унвонӣ ба гурӯҳи ҷумлаҳои содаи яктаркибаи номӣ дохил мешаванд. Онҳо аз лиҳози мазмун, маъноӣ шакли грамматикӣ, сохтори нахвиашон аз ҷумлаҳои дигар фарқ мекунад. Ҷумлаҳои унвонӣ хусусияти тасвирӣ доранд, бинобар ин бештар дар тасвири манзараю ҳодисаҳои табиат, замону макон ва ғайра ба қор бӯрда мешаванд. Чунин навиш ҷумлаҳои сода танҳо аз таркиби муҷтадо иборат буда, ягон ашё, ҳодиса, ҳолат, қой, замонро номбар мекунад ва дар баробари ин мавҷуд будани он чизӣ номбаркардашонро тасдиқ менамоянд. Ҷумлаи унвонӣ, - қайд кардаанд забоншиносон М. Норматов ва Ш. Рашидов, - предметро номбар мекунад, ки гӯянда аз ҳама пеш фақат мавҷудияти он, ҳастии он, вучуд доштани онро нишон доданӣ, маълум карданӣ ва ё фаҳмонданист. Ин мақсад, ки бо номбар кардани ҳуди предмет ҳосил мешавад, ба баёни ҳаракату ҳолат, макону воситаҳои машғулияти он ҳоҷат намемонад. Ба ин маънӣ аъзои марказии ҷумлаи унвонӣ дорои сифати муҷтадо мебошад. Вале аз муҷтадои ҷумлаи дутаркиба фарқ дорад: иҷрокунандаи амал, предмети дорои аломатро номбар намекунад [Норматов, Рашидов, 1988, 122].

Муҳаққиқон ҷумлаҳои унвониро вобаста ба вазифааш ба ду гурӯҳ ҷудо намудаанд:

1. Ҷумлаҳои унвонии тасвирӣ.
2. Ҷумлаҳои унвонии ишоратӣ.

Ҷумлаҳои унвонии тасвирӣ дар чунин ҳолатҳо истифода мешаванд:

1. Дар вақти тасвир кардани ягон предмет, ҳодиса, қой ва ғайра барои алоҳида қайд кардани мавҷудияти онҳо, барои ифода кардани ҳодисаҳои табиат, ки вақт, замони амалиёти персонажҳо ва ҳолати

хавошиносии табиатро мефаҳмонанд: *Эй офтоби оламтоб* [Айнӣ, 2010, 444]; *Бухоро. Арки амир* [Айнӣ, 2010, 297].

2. Барои номбар кардани манзара, ки ҷойи амалиёти персонажҳо ва ё предмети тасвиршаванда мебошад: *Деҳаи Соктаре. Ин деҳа аз тобеоти райони Ғиждувон буда, як фарсах – 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар канори дарёи Зарафшон воқеъ аст* [Айнӣ, 2010, 9].

Деҳаи Маҳаллаи Боло. Ин деҳа дар якфарсахӣ (8 километрӣ)-и ғарби шимолии қалъаи Ғиждувон дар доираи хоки туман (район)-и Шофирком, аз ҷумлаи деҳоти Деҳнави Абдуллоҷон, дар доманаи реги равоне, ки ба дашти Қизил мепайвандад, воқеъ шудааст. Қаротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд, ки ба шуми арбобкамолҳои он Одина аз маҳбубаи дилороми худ абадӣ ҷудо шуда буд [Айнӣ, 2010, 43].

3. Барои ифода кардани ҳар хел ҷамъомадҳо, барои тасвир кардани ҳолат, ки ба замон ва ҷойи амалиёт вобастагӣ дорад: *Наврӯзгоҳ. Майдони ҷӯшухурӯширо таҷассуи мекунад. Хурду калон, пиру барно ҳама симои идона доранд* [Чархи гардун, 2017].

4. Барои ҳар хел ҳодисаҳои овозиро номбар кардан ва барои ифодаи якчанд маъниҳо ҷумлаҳои унвонии тасвирӣ ба кор бурда мешаванд: Чунончи: – *Э маъсумаи покдомани ман! Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам дарҳол худро ҳалок намуда нест кунам, ҳеҷ набошад, ҳамин ҳоли ҳозир сарамро гирифта аз ин ҷоҳо гойиб шавам, ба тарзе, ки баъд аз ин ҳеҷ кас ному нишони маро аз ин ҷоҳо наёбад ва агар мурда хок шавам, гарди ман ба домони поки ту нанишинад»...*[Айнӣ, 2010, 456].

Ҷумлаҳои унвонии ишоратӣ. Ҷумлаҳои унвонии ишоратӣ ба ҳастии предмети номбаркардааш ишора карда, диққатро ба он ҷалб мекунад. Гӯянда барои нишон додани предметҳои дуру наздик ин хел ҷумлаи унвониро истифода мебарад. Ҷумлаҳои унвонии ишоратӣ ҳиссачадор ва беҳиссача мешавад.

Чумлаи унвонии ҳиссачадор. Чумлаи унвонии ҳиссачадор бо оҳанги махсус, ба воситаи имо ва ҳиссачаи ишоратӣ ба ҳастии предмет ишорат мекунад. – Мана, Восеъ. Мана ин хати ҷаноби амлокдор [Улуғзода, 1979, 109].

Ана, тақсир, арзи ман [Улуғзода, 1979, 333].

– *Ана ҳаминҳо газалҳои домоллои акаат* [Айнӣ, 2010, 132].

– *Ана инаш ледина... Ана инаш ях ...* [Айнӣ, 2010, 278].

Чумлаи унвонии ишоратии беҳиссача. Чумлаи унвонии ишоратии беҳиссача вақте ба кор бурда мешавад, ки гӯянда ягон ашёро ногаҳон дида, ба шавқ омадааст, хурсанд шудааст, ё дар воҳима афтодааст ва бо ҳамин ҳолат ба касе мавҷудияти онро нишон индиҳад. Имо ва оҳанги талаффуз ба ҳар як кас имконият медиҳад, ки ба воситаи чунин чумлаи унвонӣ ҳастии предметро нишон диҳад: *«Позарезон! Позарезон!» Ин садо аз тарафи як гурӯҳи мардум бо шодиёна баланд шуд* [Айнӣ, 2010, 160].

Чумлаҳои унвонӣ яке аз шаклҳои хеле одӣ ва содаи ифодаи фикр мебошанд. Бо ин хусусияти худ аз чумлаҳои дигар фарқ меkunанд. Чумлаи унвонӣ шакли муъҷазӣ тасвир намудани табиат, муҳиту ҳолат ва инчунин ҳолати ботинии инсон мебошад. Онҳо шакли хеле қулайи ифодаи таъсирот ва хотироти худ мебошанд. Чумлаҳои унвонӣ бо тарзи ифода, сохту таркиб, ҷойгиршавии аъзоҳо ва ифодаи фикр аз чумлаҳои дигари яктаркиба фарқ меkunанд. Чунончи: *Дар ҷустуҷӯи хӯрок. Решачӣ. Ба умеди алав* [Баҳром, 2019, с. 142].

Аспдавонӣ. Аспдавониро ҳам медонем. Бе вай ҳам ҷони аспҳо баромада мондагӣ [Ҷалил, 1978, 114].

Ҳолатҳоеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки чумлаҳои унвонӣ паси ҳам омада, ҳар яке аз онҳо як фикри ҷудогонаро ифода меkunанд.

Хулоса. Чумлаи содаи унвонӣ бо матн муносибати зичи семантикӣ дорад. Аксар фикре, ки дар чумлаи унвонӣ ифода меёбад, дар чумлаҳои дигар шарҳу эзоҳ меёбад ва ё бо ёрии чумлаҳои дигар пурра мегардад. Аксари чумлаҳои унвонӣ мафҳум ва ё фикри тоза, чизи навро ифода мекунад.

Дар ҷумлаҳои унвонӣ матлаб на ҳамеша беғаразона ва мӯътадил ифода меёбад. Онҳо эҳсосоти гуногуни гӯянда, муносибати салбию эҷобӣ нисбат ба предмет, ҳодиса, вақеаи зикршаванда ва баҳои ўро низ дар бар мегиранд. Тасвири табиат худ эҳсосоти лирикиро дар қалби нигоранда ва хонанда бедор мекунад. Агар бар болои он муносибатҳои дигари гӯянда зам гардад, ҷумлаҳои унвонӣ ба воситаи услубии пурҷозиба баён кардани фикр табдил меёбанд. Предмеро ном бурда, ба муҳокимаи умум во гузошта бо ин васила мақсадро возеҳу пуртаъсир ифода кардан яке аз омилҳои имконоти услубии ин воҳиди наҳвии забон ба шумор меравад. Чунин ҷумлаҳои унвониро нависандагон ба мақсади муассир ва муҷаз баён намудани фикр истифода мебаранд: *Дараи Ниҳон! Дар ин асно кӯҳе ба назараи омад, ки дараи онро «Дараи Ниҳон» мегуфтанд* [Айнӣ, 1984, 3].

Қаротегин. Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд, ки ба шуми арбобкамолҳои он Одина аз маҳбубаи дилороми худ абадӣ ҷудо шуда буд [Айнӣ, 1958, 3].

Дар маҷмӯъ, масъала доир ба моҳияти ҷумлаҳои яктаркиба дар илми забоншиносӣ баҳсбарангез аст. Ин сохтор пештар дар ҷорҷӯбаи равияи мантиқӣ ва равонӣ баҳо дода мешуд. Нуқтаи назар нисбат ба вазифаи сараъзое, ки дар ҷумлаи яктаркиба мавҷуд аст, яке аз масъалаҳои баҳснок мебошад ва дар ин ҷода басо ихтилофи назар мушоҳида мешавад. Баъзе забоншиносон диққати асосиро ба хабар ва баъзеи дигар ба мубтадо равона кардаанд. Ба аъзои асосии ҷумлаҳои номӣ набояд аз рӯи мавқеи морфологӣ баҳо дод, чунки исм аз рӯи нақши наҳвиаш сервазифа аст. Бинобар ин нақши наҳвии исмро набояд аз рӯи нишондодҳои грамматикӣ муайян намуд. Зарур аст, ки хусусияти фикри ифодашуда ва вазифаи коммуникативии ҷумларо ба инобат гирифт. Аъзои асосии ҷумлаи номӣ аз рӯи нишондоди махсуси предикативӣ муайян карда намешавад. Набудани аломатҳои муҳими ҷумла дар баъзе ҷумлаҳои номӣ имкон намедихад, ки ба онҳо мақоми ҷумла дода шавад.

2.2. Ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншаҳс

Ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншаҳс аз навъҳои дигари ҷумлаҳои яктаркиба шинохта шудааст. Чи тавре ки дар сарчашмаҳо зикр гардидааст, ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншаҳс як навъи ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ буда, дар робита ба онҳо то охириҳои солҳои шастум на дар китобҳои дарсӣ ва на дар асарҳои ҷудогонаву мақолаҳои алоҳида ишора нашудааст [ниг. Ниёзмӯҳаммадов, 1960].

Ҷумлаҳои муайяншаҳс чунин навъи ҷумлаҳои яктаркибае мебошанд, ки аъзои асосиашон хабар буда, аз рӯйи шакли грамматикӣ он шахсияти соҳиби амал муайян карда мешавад. Соҳиби амал ё гӯянда, ё ҳамсухбати он шуда метавонад. Масалан, дар ҷумлаи *Росташиро гӯям, он қадар интизор набудам* [Улуғзода, 1979, 84]. Аз рӯйи бандаки феълӣ маълум аст, ки соҳиби амал шахси якуми танҳо, яъне гӯянда аст: *интизор набудам (ман)*.

– *Ба ман ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед!* [Айнӣ, 2010, 31].

Дар ин ҷумла ҳам соҳиби амал гӯянда аст, вале аз мисоли якум бо он фарқ мекунад, ки соҳиби амал на шахси якуми танҳо, балки дуҷуми чамъ аст. Яъне соҳиби амал ҳам гӯянда ва ҳам ҳамсухбати ўст. Дар мисоли зерин соҳиби амал шахси дуҷуми танҳо, яъне ҳамсухбати гӯянда аст: *Гӯё ҳама корро дуруст иҷро мекунӣ ва ягон камбудие надорӣ*. Дар ин ҷумла соҳиби амал на як шахси танҳо, балки якҷанд нафаранд: *Чой нӯшидан намехоҳед*.

Азбаски аломати барҷастаи ҷумлаҳои муайяншаҳс бо бандакҳои феълӣ ва хабарӣ ба шахсҳои якум ва дуҷум далолат кардани хабар аст, онҳоро аз рӯйи ин ба гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст:

А) ҷумлаҳои муайяншаҳс, ки хабарашон ба шахси якум далолат мекунад. Бандакҳои феълӣ ва хабарии ҷумлаҳои муайяншаҳс шаҳодат медиҳанд, ки соҳиби амалу аломати хабар шахси якум - гӯянда аст: *Ба амир чӣ нависам? Ба шӯру балвои фуқаро чӣ вачҳ гӯям? Ба Остонақул-қушбегӣ чӣ хел арздошт кунам?..* [Улуғзода, 1979, 350].

Шакли феълии шахси якуми танҳо шахси мушаххасро ифода мекунад. Шакли ҷамъи шахси якум чандон мушаххас нест, зеро шумораи ҷамъ ҳамчун соҳиби амал имкон медиҳад, ки на танҳо гӯянда, балки шахсони ҳамроҳи ӯ буда ва ҳатто ашхоси зиёди номаълум ҳам чун соҳибамаал эътироф шаванд:

– Ба ёбон ба тамошо **мебароем**, ба ҷавоб **гирифтани омадем** [Айнӣ, 2010, 38].

Ҷумлаҳои муайяншахс, ки хабарашон ба шахси дуюм далолат мекунад. Ин гуна ҷумлаҳои муайяншахс мусоҳиби гӯянда, яъне шунавандаро мефаҳмонад. Ин қабил ҷумлаҳо бештар дар муҳовара кор фармуда мешаванд, бинобар ин ба шароити нутқ алоқаи зич доранд:

– *Чаро хӯрокатро нахӯрдаӣ? Ё магар бетоб шудӣ?*

– *Бетоб нестам,*

– *Хӯрокат хунук шудааст, гарм карда биёрам.*

– *Аввал об биёр, ташинаам.*

– *Чӣ хӯрдӣ, ки ташина шудӣ?*

– *Кас ҳеҷ чиз нахӯрда бошад ҳам, ташина мемондааст. Обро биёр* [Улуғзода, 1979, 33].

Дар ифодаи маънои муайяни шахси якум ва дуюм дар шаклҳои танҳо ва ҷамъ ширкат мекунад. Чунончи, феъли шакли ҷамъ нисбат ба шакли танҳо бештар тобишҳои маъноӣ зоҳир мекунад.

Феъли шахси якум ҷамъ ба маъноҳои зерин меояд:

а) *фурӯтанӣ, махсусан дар услуби илмӣ: Ин маърузаро ба бузургдошти устод Айнӣ мебахшем;*

б) *такаббур ва манманӣ, барои махсус таъкид кардан: Ҳа, боз лозим шуда мондем;*

в) *барои ба гуфтори худ додани обуранги муассирӣ, бузургманишӣ ва мутантанӣ. Бештар дар нутқи муаллиф истифода мешавад. Чунончи: Хайр, барои сиҳат ва саломат аз ҷанг ва аз хизмати аскарӣ баргаишани ту менӯшем* [Икромӣ, 1969, 174]; *Гаҳвораширо ҷунбонда будем* [Икромӣ, 1969, 174].

Феъли шахси якуми танҳо ҳангоми мурочиат ба шахси дуюми танҳо дар шакли чамъ истифода мешавад: *Ҳоло худро чӣ тавр ҳис мекунем-* (мурочиати табиб ба бемор).

Шакли феъли шахси якуми чамъ баъзан барои ба амале водор кардани шунаванда истифода мешавад: Рафтем,- ба тарафи дар нигоҳ карда гуфт. Бармегардем ба мусоҳибаи ҳоким бо шоир [Улуғзода, 1988, 54].

Ифодаи хабари чумлаи содаи муайяншаҳс бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ. Чумлаи содаи яктаркибаи муайяншаҳсе, ки хабараш бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтааст, асосан маънои майлу хоҳишро мефаҳмонад. Хабарӣ чумлаи содаи яктаркибаи муайяншаҳс бо шаклҳои гуногуни сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мегардад:

Аорист. Асосан, шахси якуми танҳои аорист ба вазифаи хабарӣ чумлаи муайяншаҳс омадааст: *Магар, Давлатро ба Шаҳрисабз фиристонад?* [Улуғзода, 1979, 65]. Магар ин ки туро ба Балчувон, ба ихтиёри ҳоким фиристонам [Улуғзода, 1979, 117].

Шакли феълии шахси дуюми танҳо нишон медиҳад, ки субъекти амал шахсест, ки гӯянда ба он мурочиат мекунад, яъне ҳамсухбати ўст. Маънои шахси муайяно ин намуд чумла ҳамон вақт ифода мекунад, ки агар гӯянда бевосита ба ҳамсухбаташ мурочиат кунад: *Муҳаббати халқро нос дор.* [Улуғзода, 1979, 111].

Б) Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ. Хабарӣ чумлаи муайяншаҳс бо ин шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ниҳоят кам истифода мегардад: *Аз кӯча, аз ин кӯчаю гузаргоҳи навбатдор ҳам сиҳат-саломат дур шуда метавониста бошем* [Иқромӣ, 2009, 290].

Хабарӣ чумлаи содаи муайяншаҳс бо сиғаи эҳтимолӣ низ ифода шуда метавонад. *Чунин навъи чумлаҳо кам мушоҳида мегардад. Чунончи: Гушина мондагистӣ?* [Улуғзода, 1979, 299].

Восеъро дастгир мекардагистед, албатта [Улуғзода, 1979, 351].

Феъли шакли шахси дуом танҳо на фақат мурочиат ба ҳамсухбат аст, балки гӯянда ба ҳудаш низ мурочиат намуда истифода мебарад. *Ба*

худам гуфтам: «Ҳоло ҳамин китобро мехонӣ ва мазмунаширо ҳифз мекунӣ. Пагоҳ дар дарсат истифода мебарӣ.»

Хабари ҷумлаҳои муайяншахс метавонад дар қолаби сиғаи амрӣ чи дар шакли танҳо ва чи ҷамъ ифода шавад.

Эй рафта зи дил, рафта зи бар, рафта зи хотир,

Бар ман манигар, тоби нигоҳи ту надорам (Симин);

Хабари ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншахс бо сиғаи амрӣ ифода гардида, чунин тобишҳои маъноиро зоҳир мекунад:

а) **амру фармон:** *Гиряро бас кун* [Улуғзода, 1979, 123]; *Ҷомаамро биёр* [Улуғзода, 1979, 118]; *Бигиру харҷи роҳ бикун* [Улуғзода, 1979, 54]; *Меҳмонро дар меҳмонсарой ҷой бидеҳ* [Улуғзода, 1979, 77];

б) **орзуву ҳавас:** *Ҳамеша дар ҳама ҷо марди диловар бош!* [Улуғзода, 1979, 34];

в) **таъкид:** *Худи ҳозир ин гапро ба ҳеҷ кас нагӯй* [Улуғзода, 1979, 40];
То омадани ман аз хона набаро.

Дар ҳолати қабул кардани пешванди шаклсози «би»маъноӣ таъкид пуркувваттар мегардад: *Дар ин ҷо дасту рӯят, поятро бишӯй* [Улуғзода, 1979, 76];

г) **мурочиат:** *Хақ будани худро исбот кунед* [Иқромӣ, 1969, С. 329];

ғ) **водор кардан:** *Аз нӯги ин қарзатро кан боқимондаширо ба рӯзгорат харҷ намо* [Самадов, 2015, с. 43].

Ҷумлаҳое, ки аъзои асосиашон бо дигар шаклҳои феъли ифода ёфтаанд, муайяншахс ба ҳисоб намераванд. Инчунин ҷумлаҳое, ки хабарашон бо феъли шахси сеюми танҳо ва ҷамъ ё феъли замони гузашта ифода ёфтаанд, ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс ҳисоб намешаванд. Ин бо он шарҳ дода мешавад, ки, аввалан, феъли замони гузашта аз рӯйи шахс тағйир намеёбад, соҳиби амал дар чунин ҷумлаҳо танҳо ба шакли аналитикӣ муайян карда мешавад, яъне дар таркиби феъли замони гузашта мавҷудияти ҷонишини шахсӣ ё исм дар назар аст. Бинобар ин фӯрӯгузори мубтадо дар ҷумлаҳое, ки хабарашон ба феъли замони

гузаштаи танҳо ифода ёфтааст, бар он шаҳодат медиҳад, ки ин ҷумлаҳо нопурраанд. Мубтадои фуруғзоршуда аз матн барқарор мегардад.

Феъли шахси 3-юми танҳо наметавонад аъзои асосии ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс бошад, зеро ин шакл ба шахси мушаххас ишора карда наметавонад; амале, ки феъли шахси сеюм ифода мекунад, на танҳо бо номи шахс, балки бо номи ашё низ мутобиқат мекунад. Ба шавҳараш хеле дилаш сӯхт [Улуғзода, 1979, 32].

Бӯйи гулу райҳонро ба машом меовард; Чашмакзани ситораҳоро гоҳо пинҳон мекард; Ба рӯйи тиреза нақши симини хешро мегузошт [Улуғзода, 1979, 33].

Бинобар ин ҷумлае, ки аъзои асосии он бо хабари феълии шахси сеюми танҳо ифода ёфтааст, нопурра мебошад, мутадои фуруғзоршудаи он чи дар лаҳзаи нутқ ва чи дар матн барқарор мешавад. Мисол: Бигзор барои худаш хона созад.

Муҳаққиқон монандии семантикӣ ва сохтории ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахсро бо ҷумлаҳои дутаркибае, ки мубтадояшон бо ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфтаанд, ишора мекунанд. Ба ақидаи Е.С. Скобликова, «қариб ҳамеша маълумоти мувофиқро дар ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс мубтадоҳои ман, ту, моро илова намуда, ҷумларо ба дутаркиба табдил додан мумкин аст» [Скобликова, 2006, 79]. Чунончи:

Ду танки овозадори фашистҳоро сӯзондем (кӣ? Мо-мубтадо). *Аспаро дар пушти дарвозаат баста даромадам* (ман-мубтадо). *Дар Боги Зогон чӣ кор мекунӣ?* (мубтадо-ту) [Улуғзода, 1979, 37].

Ба янгаам, ба Гулйизор салом бигӯ, Ҳасанҷону Давлатҷонро аз барои ман мучӣ кун [Улуғзода, 1979, 54].

– *Гап задан намехоҳӣ?* – *Бирав бо говонат гап зан* [Улуғзода, 1979, 74].

Ҷумлаҳои яктаркиба ва дутаркиба аз ҷиҳати маъно монанданд, вале аз ҷиҳати сохтор фарқ мекунанд. Дар ҷумлаҳои дутаркиба мубтадои бо ҷонишини шахсии шахси якум ва дуум ифодаёфтaro ба мазмунӣ

чумла халал ворид накарда, фурӯгузор кардан мумкин аст. Вале бояд дар хотир дошт, ки шифоҳӣ баён намудани мубтадои бо ҷонишини шахсӣ ифодаёфта ҳамон вақт имконпазир аст, ки диққати гӯянда ба соҳиби амал равона шуда бошад:

– *Ба издивоҷи духтарат бо ин ҷавон розӣ ҳастӣ?* [Улуғзода, 1979, 98].

Ба ӯ гуфтам [Айнӣ, 2010, 31].

– *Инро хӯрда-хӯрда раветон!* [Айнӣ, 2010, 37].

Ба ёбон ба тамошо мебароем, ба ҷавоб гирифтаи омадем [Айнӣ, 2010, 38].

Як коса об биёред [Улуғзода, 1979, 98].

Хусусияти чумлаҳои яктаркибаи муайяншахс имкон медиҳад, ки ба такрори мубтадое, ки дар матн ишора шудааст, роҳ надихем.

Дар китоби «Забони адабии муосири тоҷик» (2015) чумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс аз ҷиҳати ифодаи марому мақсад ба ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ чудо карда шудаанд [ниг. Забони адабии муосири тоҷик, 2015, 175]. Дар ин асар дар шаклгирии чумлаҳои мураккаби тобеъ, пайвасти сертаркиб ва омехта саҳм доштани чумлаи содаи яктаркибаи муайяншахс таъкид шудааст. Аз сабаби он ки объекти таҳқиқи мо чумлаҳои сода мебошад, ин масъаларо канор мегузорем.

Забоншинос А.М. Пешковский қайд мекунад, ки хабарҳои ифодакунандаи шахси якум ва дуум бе мубтадо истифода мешаванд, чунки «хабар дар ин ҷо пурра мустақил аст ва ба мубтадо эҳтиёҷ надорад» [Пешковский, 1956, 58].

Зикр кардан бамаврид аст, ки аввалин бор чумлаҳои яктаркибаи муайяншахс аз ҷониби акад. А.А. Шахматов муайян карда шудааст, ҳарчанд ба махсусияти чумлаҳои мубтадоёшон бо ҷонишини ифодаёфта М.В. Ломоносов пештар тавачҷуҳ зоҳир намуда, таъкид намудааст, ки пеш аз феъл ҷонишинҳои шахсӣ фурӯгузор мешаванд, зеро таъкиди онҳо зарур нест. Чунончи: Офтоби тулӯъкардаистодаро мебинам. Дуо мекунам: Илоҳӣ тӯйи фарзандонатонро бинед! [Айнӣ, 1985, 25].

Шифохӣ ифода нашудани мубтадо дар ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс ба сохтори онҳо таъсир намерасонад: муносибати предикативӣ асоси ҳар гуна ҷумлаи содаро ба мисли ҷумлаҳои дутаркиба ташкил медиҳад.

2.3. Ҷумлаи содаи яктаркибаи номуайяншахс

Аз таҳлилу баррасии адабиёти назарӣ ва дастурҳои таълимӣ доир ба ҷумлаҳои содаи яктаркиба маълум гардид, ки дар нимаи дуюми асри бистум оид ба ҷумлаҳои номуайяншахс маълумоти мукамал дода нашудааст. Аксари таърифҳои ба ин навъи ҷумла додашуда якранг буда, хусусиятҳои семантикию грамматикӣ он шарҳ наёфтаанд [ниг. Ниёзмұхаммадов, 1960; ГЗТ, 1963: ЗАҲТ, 1970; 1984]. Дар ин сарчашмаҳо аломати асосии ҷумлаҳои номуайяншахс, ба шахси сеюми ҷамъ далолат намудани хабари он ва аслан номуайян будани соҳиби амал зикр шудааст. Ба назари мо, чунин аломатгузорӣ чандон дуруст нест. Ҳолатеро мушоҳида намудан мумкин аст, ки гӯянда субъекти амалро медонад, вале ба зикри он эҳтиёҷ нест: *Таъмири хонаро **тамом карданд**. Моро то сари роҳи калон гусел карданд*.

То соли 1986 аз рӯи сарчашмаҳои дар боло зикргардида ҷумлаҳои содаи яктаркибаи номуайяншахс таълим дода мешуд. Норасоии ин асарҳо дар он буд, ки тобишҳои маъноӣ, вазифаи шаклҳои феълӣ ифода нагардидааст. Ин шакли грамматикӣ ифодакунандаи маъноӣ номуайянии соҳиби амал мебошад. Соҳиби амал дар ин навъи ҷумлаҳо ифода намеёбад ва дар баъзе маврид барқарор мегардад, ё умуман барқарор намешавад, ки ин ба семантикаи матн вобаста аст.

Чунончи: *Отаамро бо тўҳмат мекушанд* [Улуғзода, 1979, 64].

Акаамро мекушанд! Восеъро дар саҳни ҳавлӣ дар наздикии боргоҳи амир нигоҳ доштанд [Улуғзода, 1979, 518].

Дар мавриди умумият ва фарқияти ҷумлаҳои номуайяншахс ва умумишахс Б. Ниёзмұхаммадов чунин менависад: Ҷумлаҳои номуайян-

шахсу умумишахс шаклан хеле наздик буда, аз ҳамдигар бо он фарк мекунад, ки дар ҷумлаи номуайяншахс ба воситаи кадом ҳиссаи нутқ (исм ва ё ҷонишин) ифода ёфтани мубтадоро аз хабар фаҳмидан имконнопазир аст, вале дар ҷумлаи умумишахс аз хабари ҷумла ба осонӣ яке аз ҷонишинҳои шахсӣ будани мубтадоро фаҳмида метавонем [Ниёзмухаммадов, 1960, 98].

Хусусияти хоси ҷумлаи яктаркибаи номуайяншахс он аст, ки иҷрокунандаи амал на гӯяндаву на шунаванда, балки ғоиб аст. Шахси сеюми ҷамъ ба ифодаи ҳамин маънӣ хеле мувофиқ аст, аз ин рӯ хабари ин гуна ҷумлаҳо бо он ифода мегардад. Сабаби номуайяншахс ном гирифтани ин ҷумлаҳо он аст, ки предмети ғайришахс субъекти дар назар доштаи ин гуна ҷумлаҳо шуда наметавонад. Дар ин гурӯҳ ҷумлаҳо гӯянда диққати асосиро ба амалу ҳолат дода, ба субъект эътибор намедихад, зеро вай дар иҷрои амал ҳеҷ гуна саҳме надорад, аз ин рӯ ҳоҷат ба зикри он нест. Сабабҳои номаълум мондани субъектро забоншинос Норматов М. чунин шарҳ додааст:

1. **«Иҷрокунандаи амал дар ҳақиқат номаълум аст, онро гӯяндаву шунаванда дарк карда наметавонад».** Ин ҳолатро дар мисолҳои зерин мушоҳида намудан мумкин аст.

2. **Иҷрокунанда ба ҳама маълум, бинобар ин ба зикри он ҳоҷат нест:** *Мебоист шаб дар Тутибуни Ҳайдар ҷамъ мешуданд* [Улуғзода, 1979, 448].

Матлабро ба Рисолат – модари Зебӣ фаҳмониданд [Улуғзода, 1979, 9].

3. **Иҷрокунандаро намегӯянд ва ё ном намебаранд, зеро аз худ шароит маълум аст:**

Бандихоро Балҷувон мебурдаанд [Улуғзода, 1979, 96].

Ҷӯро «Аҳмади Калла» мегуфтаанд [Айнӣ, 2010, 322].

4. **Диққатро ба амалу ҳолат дода ба иҷрокунанда эътибор намедиханд** [Норматов, 2015, 179-180]

Ҳарчанд ки дар ин гуна ҷумлаҳо соҳиби амал номаълум аст, вале он дар тафаккури гӯянда дар назар аст. Дар ҷумлаҳои номуайяншахс на

зикри соҳиби амал, балки зикри амал, ҳодиса, ҳолат муҳим аст. Одатан, хабари феълӣ оид ба зарурати амал маълумот медиҳад. Чунончи:

Сипас боз барф мекашиданд ва боз шибба мекарданд. Як-ду ҳафта ҳамин тарз кор карданд [Улуғзода, 1979, 41].

Мардакро зада-зада ба дарахт баста мондаанд [Улуғзода, 1979, 44].

Аҳёнани аз боиси зане ҳам меҷангиданд [Улуғзода, 1979, 69].

Шакли чамъи феъл дар ҷумлаҳои номуайяншахс маънои чамъро дар назар надорад. Соҳиби амал метавонад як нафар бошад ва онро барқарор кардан душвар нест, ба ин матн ё лаҳзаи нутқ кумак мерасонад. Мисол: Шуморо аз дастатон мегиранд ва ба қаср медароранд.

Дар мавриди аломатҳои ҷумлаҳои содаи яктаркибаи номуайяншахс забоншинос Б. Камолиддинов чунин ишора кардааст: «Дар ҷумлаҳои яктаркибаи номуайяншахс хабар шаклан ба шахси сеюми чамъ далолат кунад ҳам, вай номаълум аст. Дар чунин ҷумлаҳо зикри ҳуди амал, ҳолат ва аломат нисбат ба соҳиб ё сабабгори он муҳимтар аст, бинобар ин ба зикри мубтадо эҳтиёҷе намеронад»:

Ба гирдогирди гулзор райҳон ва нозбӯйи кошта буданд [Улуғзода, 1979, 15].

Воқеан, дар ин ҷумлаҳо иҷрои амали кошта шудани райҳону нозбӯй ва ба тарабхона фуруд овардан барои хонанда ё шунаванда иттилои нав ва муҳим ба шумор меравад, вале зикри аз тарафи кӣ анҷом дода шудани ин амал чандон муҳим нест ё умуман аҳамият надорад. Пас, дар ҷумлаҳои номуайяншахс сабаби зикр наёфтани мубтадо он нест, ки соҳиби амалу ҳолати ҷумла воқеан барои нависанда ё гӯянда маълум нест, балки он аст, ки эҳтиёҷ ба зикри он нест.

Воқеаю ҳодисаҳо муқаррарӣ ва сабабгори онҳо ба ҳама маълум бошад, фикр дар қолаби ҷумлаҳои яктаркибаи номуайяншахс ифода мегардад: *Онҳо хомӯш роҳ мерафтанд. Одат ҳамин будааст: Вақти ба шиқор рафтан хеле кам гап мезананд* [Улуғзода, 1979, 348].

Ҷӯро Мирзои қорӣ меғуфтанд. Девонаҳоро барои «муолиҷа» ба пеши эшонҳо мебурданд [Улуғзода, 1979, 7].

Ба шахси сеюми шумораи ҷамъ далолат кардани хабар муҳимтарин аломати грамматикӣи ҷумлаҳои номуайяншахс аст. Аммо номуайянии соҳиби амал, ки баъзе забоншиносон онро низ аз аломатҳои муҳими ин хел ҷумлаҳои яктаркиба медонанд, асоси муқобилгузори он бо хелҳои дигар шуда наметавонад, зеро дар қатори ҷумлаҳои намуайяншахсе, ки дар ҳақиқат субъекти амалашон номуайн мебошад, ҷумлаҳоеро ҳам дучор меоянд, ки соҳиби амали онҳо маълум аст ё пай бурда мешаванд. Дар забони тоҷикӣ дар гуфтугӯ низ чунин ҷумлаҳо зиёданд, ки ба шумораи ҷамъи шахси сеюм далолат мекунанд. Чунончи: Хӯрокро хӯрда **тамом карданд**; Пештар меҳмонҳоро **гусел кардаанд**.

Аз рӯйи ақидаи И.П. Распопов «дар ҷумлаҳои яктаркибаи номуайяншахс мавқеи аъзои асосии дувум (яъне мубтадо) гӯё таҳрифшуда аст». Ин аз он ҳувайдост, ки аз хабари ҷумлаи номуайяншахс мо муқаррар карда наметавонем, ки иҷрокунандаи амал як ё якчанд кас аст. Инро дар мисоли зерин дида мебароем: *Аз радио хабарҳои охириро дода истодаанд. Имрӯз стипендия медиҳанд.*

Моҳиятан аломати «номуайянии соҳибони амал» барои маълумоти дақиқи мазмун вазифаи ҷумлаи номуайяншахсро ҳангоми набудани ягон хусусияти соҳибони амал ғайр аз «номуайяний», ки бо шакли ҷамъ ифода ёфтааст, ки дар ин ҷумлаҳо маънои иловагӣ надорад, муайян мекунад.

Вале бояд дар назар дошт, ки мавҷудияти феъли шахси сеюми ҷамъи замони гузашта ё ҳозира-оянда на ҳамеша нишондиҳандаи номуайянии соҳиби амал аст. *Намехоҳанд, бало ба пасашон. Бигзор ин масъаларо ҳудашон ҳал кунанд. Савдо карданд [Улуғзода, 1979, 12].*

Дар ин мисолҳо сухан дар бораи ашхосе меравад, ки гӯянда онҳоро медонад.

Муҳаққиқон М. Норматов ва Ш. Рашидов бо кадом шаклҳои замони сиғаи хабарӣ, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва сиғаи эҳтимолий

ифода ёфтани хабари чумлаҳои яктаркибаи номуайяншахсро муфассал маънидод намудаанд [ниг. Норматов, Рашидов, 1988, 66-68].

Бояд зикр намуд, ки чумлаҳои содаи яктаркибаи номуайяншахс, асосан, бо сиғаи хабарӣ ифода меёбанд. Ҳоло бо кадом шаклҳои сиғаи хабарӣ ифода гардидани хабари чумлаҳои номуайяншахсро дида мебароем:

1. **Замони гузаштаи наздик:** *Рӯзи дигар бо чӯбдастҳои дарозашон омада Восеъро ба амлоқдорхонаи Ховалинг ҳай карда бурданд* [Улуғзода, 1979, 30].

Як қисми асирони ҳашариро ба сангбуррӣ ва сангқобӣ ва қисми дигарашонро ба сангқашонӣ кор фармуданд [Айнӣ, 2012, 47].

2. **Замони гузаштаи ҳикоягӣ:** *Дар баъзеи ин деғҳо шиннӣ чӯшонда қиём мегирифтанд; Шаҳр ва деворҳои вайро хароб мекарданд* [Айнӣ, 2012, 35].

Зарфҳои пурнафтро отаи зада ба шаҳр андохта, сӯхторҳо ба амал меоварданд [Айнӣ, 2012, 35].

Шабона ҳам шабеҳун зада роҳи сохташударо вайрон ва ӯрдугоҳи муғулро парешон мекарданд [Айнӣ, 2012, 48].

3. **Замони гузаштаи нақлӣ:** *Дубора ба Марв ҳуҷум карда боз қасони бисёреро куштаанд* [Айнӣ, 2012, 4].

Бародаратро ба чӣ гуноҳ зиндон кардаанд? [Улуғзода, 1979, 103].

4. **Замони гузаштаи дур:** *Аз вилоятҳои Мовароуннаҳр, Самарқанд ва Бухоро ба Салҷуқиён хирочгузор буданд. Чандин шаҳри дигари Хуросонро соҳиб шуда буданд* [Айнӣ, 2012, 15].

Ҷӯро дар алоқаи ғайришаръӣ бо модари султон – Турконхотун доштани тухмат карда буданд [Айнӣ, 2012, 31].

Барои гулрез кардани отаи он дар вай резаҳои ҳар гуна филизот – металл ва аз ин ҷумла ҷӯянрезаҳо омехта буданд [Айнӣ, 2010, 148].

Шамшерҳоиашонро ба шифту девори хонаҳо овехта монда будаанд [Улуғзода, 1979, 206].

5. **Замони оянда:** *Туро, албатта, ба зиндон меандозанд* [Айнӣ, 2012, 4].

Бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ хабари ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс ифода меёбад, ки мисолҳои зерин далели ин ақидаанд:

Танҳо ба корҳои умумии мамлакат сарф мекарда бошанд [Айнӣ, 2012, 7].

Ба ҳуҷум тайёр шуда истода духҳои бадани худро бархезонда бошанд [Айнӣ, 2012, 7].

Бояд дар ғайрат, шуҷоат ва нигаҳдориҳои номус аз занони лурҳои исёнкор кам набошанд [Улуғзода, 1979, 147].

Сиғаи эҳтимолӣ: *Аз ягон чиз шубҳа кардагистанд* [Иқромӣ, 1969, 169].

Ба ақидаи муҳаққиқон ҷумлаҳои номуайяншахс нибат ба муайяншахс камистеъмоланд, вале дар матнҳои адабиёти бадеӣ ва дар забони зинда васеъ истифода мешаванд: *Сангҳоро чида, замин кушода деҳқонӣ кардаанд. Боғу бўстонҳо кардаанд. Дар кӯҳҳои баланд шахру қалъаҳо сохтаанд* [Улуғзода, 1979, 205].

Ду-сета навкару сарбозро ҳам зада маиб кардаанд [Улуғзода, 1979, 208].

Аммо маъноӣ «номуайянии соҳиби амал»дар мазмуни сохтори ҷумлаҳои номуайяншахс имкон намедихад, ки ин навъ ҷумлаҳо дар услуби илмӣ истифода шаванд.

Забоншиносон доир ба ҷумлаҳои яктаркибаи номуайяншахс маълумот дода, онҳоро ба ҷумлаҳои дутаркибаи мубтадояшон бо ҷонишинҳои номуайяни ифодаёфта аз ҷиҳати семантика наздик медонанд. Дар ин гуна ҷумлаҳо мубтадо на аз вазъияти нутқ, на аз матни пешина ва на аз баъдина муайян карда намешавад, мисле, ки дар ҷумлаҳои нопурра бошанд. Барқарор кардани мубтадои ғуруғзоршуда номувофиқии услубиро ба бор меорад, зеро он ба мисли ҳашв (такрори маънӣ) ва он симои наҳвии каломро мезудояд ва сохторро дигар мекунад. Ин ба мисли он ки тобиши номуайяниро дар ҷумла нест мекунад, ҳол он ки ҷаззобият дар он аст. Ба ибораи дигар, дар ҷумлаҳои

номуайяншахс мубтадо тасодуфан фурӯгузор нашудааст, чунон ки дар ҷумлаҳои нопурра ба назар мерасад, балки махсус бо мақсади муайян аз нутқ ё аз ҷумла партофта шудааст. Ин бо мақсади таъкид кардани на соҳиби амал, балки зарурати худӣ амал истифода мешавад.

Муаллифони «Грамматикаи 80» П.А. Лекант, И.Н. Пудовченко дар баробари ҷумлаҳои яктаркибаи феълии номуайяншахс ҷумлаҳои номуайяншахси номиро низ ҷудо намудаанд. Ин типӣ ҷумлаҳо ҳолати номуайянии шахс, аъзои асосии ҷумлаҳои номуайяншахси номиро муаррифӣ мекунанд, ки бо ибораҳои сифати феълии кӯтоҳшуда ё тарзи мафъули шакли ҷамъӣ ифодакунандаи ҳиссиёти инсонӣ (хурсанданд, фориғболанд), ҳолати рӯҳӣ (ором, меҳрубонӣ, дӯстдорӣ), муносибат (самимона, дӯстона, дағалона) инъикос гардидааст: *Тобистон ба саёҳат ба Осӣи Марказӣ рафтем. Дар он ҷо бо мо самимӣ буданд. Дар ин ҷо аз ман ранҷидаанд.*

Н.Д. Арутюнова чунин ибрази ақида намудааст, ки «фурӯгузори мубтадо умуман нест кардани мавқеи онро дар назар надорад, чунки худӣ шакл ва маъноӣ функционалии ҷузъи тобеи синтагматикӣ-хабар мавҷудияти мубтадоро таъкид мекунад. Ин имкон дод, ки чунин хулоса барорем, ки «махсусияти сохтори ҷумла дуаъзогии он аст» [Арутюнова, 1974, 54].

Ҳамин ақидаро Г.А. Золотова низ ҷонибдорӣ мекунад. Мавсуф дар мақолаи «Оид ба таснифоти ҷумлаҳои сода» менависад: «Ҷумлаҳои номуайяншахс низ дар бораи амали шахси муайян маълумот медиҳанд, вале соҳиби амал аз он ки ба зикри он эҳтиёҷ нест, оварда намешавад. Он ҳамеша шахси сеюми танҳо ё ҷамъ аст. Ҳамин тариқ, ҷумлаҳои номуайяншахс яке аз навъҳои ҷумлаҳои яктаркиба нестанд, балки онҳо варианти коммуникативӣ-услубии ҷумлаҳои дутаркибаанд, ки дар бораи амали мубтадоӣ бо ҷонишини шахси сеюм ифодаёфта маълумот медиҳанд» [Золотова, 1973, 78].

2.4. Ҷумлаи содаи яктаркибаи умумишахс

Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи умумишахс бо гурӯҳи ҷумлаҳои содаи феълӣ мансуб буда, чунин ҷумлаҳои бемубтадоанд, ки амал ё ҳолати онҳо ба ягон шахс тааллуқ дорад. Амали дар ин ҷумла нишондодашуда ба умум дахл дорад. Чунончи: *Чизатро эҳтиёт куну ҳамсояро дузд **нагир**; Гандум корӣ –гандум **даравӣ**, чав корӣ-чав **даравӣ**; Дарди худ пеши дардмандон **бигӯ**.*

Доир ба ҷумлаи содаи яктаркибаи умумишахс ҳам дар китобҳои дарсӣ ва ҳам дар асарҳои ҷудогонаи забоншиносии тоҷик ва рус маълумоти умумӣ ва мухтасар дида мешавад. Дар ҳамаи асарҳо қайд карда мешавад, ки иҷрокунадаи амал дар ин навъ ҷумлаҳо ба таври умумӣ ифода меёбад. Аксарият шахси дуҷуми танҳо ва ҷамъи сиғаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандиро воситаи асосии ифодаи хабари ин ҷумла шуморидаанд. Забоншиноси рус А.М. Пешковский доир ба ҷумлаҳои умумишахс чунин ибрози андеша намудааст: «Ҷумлаи умумишахс яке аз шаклҳои дӯстдоштаи мурочиати шахсӣ дар забон мебошад ва ин хусусияти муҳимми нахвӣи он ба шумор меравад» [Пешковский, 1938, 45]. Чунончи:

*Ба тирӣ хидмати модар **падар кун**,*

*Ҷавонию ҷунун аз сар **бадар кун** (Носири Хусрав).*

*Пеши табиб мараву пеши дардманд **рав** (Зарб.).*

Забоншинос Ш. Рашидов дар рисолаи номзadiaш «Ҷумлаҳои содаи яктаркиба дар забони адабии ҳозираи тоҷик» тамоми хусусиятҳои ин навъи ҷумларо шарҳ додааст.

Маълумоти муфасссал дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ва дастури таълимии М. Норматов ва Ш. Рашидов доир ба ин навъи ҷумлаи яктаркиба дода шудааст.

«Яке аз аломатҳои барҷастаи ҷумлаи умумишахс он аст, ки ба вазифаи хабари он феълҳои амрӣ меоянд»-қайд гардидааст дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (2019). Инчунин бо сиғаи

хабарӣ ифода гардидани хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс таъкид шудааст. Чунончи: Дар дами парешонҳоӣ дӯстро мешиносӣ (Зарб.) ; Бо як даст гирех намебандӣ (Зарб.);

Дар дастури таълимии «Омӯзиши ҷумлаҳои содаи яктаркиба» бо чор сиға ифода ёфтани хабари ҷунин ҷумлаҳои сода зикр ёфтааст.

Ҷумлаҳои содаи яктаркиба аз ҳамдигар ҷиҳати умумӣ ва фарқкунанда доранд. Ҷиҳати умумии ин навъи ҷумлаҳо аз он иборат аст, ки як сараъзо (хабар) доранд. Ҷиҳати фарқкунанда дар семантикаи онҳо ифода мегардад. Масалан, ҷумлаҳои содаи умумишахс ба амале далолат мекунанд, ки он ба шахси конкрету муайян нигаронида нашуда, ба умум дахл дорад. Онро ҳар як шахс қабул карда метавонад, ба он мувофиқ меояд, зеро амали ин навъ ҷумлаҳо дар зиндагӣ санҷида шудааст. Дар ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахс хабар зоҳиран ба шахсҳои гуногун (ғӯянда, шунаванда ва ғоиб) далолат мекунад, вале мундариҷаи умумии ҷумла ба шахсони ҷудогона муносибате надорад: *Гуфтаҳои бузургонро ба амал ор (Зарб.)*;

Барои дӯстон ҷонро фидо кун,

Валекин дӯст аз душман ҷудо кун (Ҷомӣ).

Хабари ҷумлаҳои умумишахс агар ба шахси дуҷуми танҳо далолат кунад ҳам, аз ҷиҳати вазифа ва мазмун ба ҳамаи шахсҳо мансубият дошта метавонад. Чунончи: *Сухан бисёр дону андаке гӯй...; Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир...(Рӯдакӣ); Пурдону кам гӯй; Ангура хӯру боғаша напурс; Дидадаро шав, ба дида ҷо шав.*

а) Хабарӣ ҷумлаҳо шаклан ба шахси дуҷуми танҳо ва ҷамъ далолат мекунад: *Ранҷи ҳуду роҳати ёрон талаб (қун). Пинҳон натавон дошт гирифтори дилро. Рӯзи нек ба рӯзи бад мадиҳед (Зарб.).*

б) Шахси сеҷуми ҷамъро ифода мекунад: *Оҳанро дар гармияш меқӯбанд. Мушкро бо сир озмоянд (Зарб.).*

в) Ба шахси якуми танҳо ва ҷамъ низ далолат мекунанд: *Хизр гуфта бо хирс вохӯрданд; Дар вақти гули кавар яхро шикастем бо табар (Зарб.).*

Азбаски дар ҷумлаҳои умумишахс маъноҳои грамматикӣ шахсу шумораи феъл арзиши маъноӣ худро қисман ё бартамом аз даст додаанд, аз тағйир додани шакл ба мундариҷаи ҷумла чандон ҳалал ворид намешавад: Рӯзи нек ба рӯзи бад мадеҳ // Рӯзи некро ба рӯзи бад намедиҳанд. Мушкро бо сир озмой // Мушкро бо сир меозмоянд // Мушкро бо сир озмудан мумкин аст [Ҷамолиддинов, 2010, 16].

Дар ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахс ҳулосаҳои таҷрибаи рӯзгор, фикрҳои пандомӯз ифода меёбанд, бинобар ин бештарини зарбулмасалу мақолҳо дар ҳамин қолаб воқеъ шудаанд. Ҳатто дар мисолҳои зерин, ки зарбулмасал ё мақол нестанд, ҳамон гуна мазмун ба назар мерасад: *Аз ришаи гирифта ба мӯйлабаи пайванд мекунад (Зарб). Ба дарё ташина бурда, ташина меорад. Аз дар даромад, аз дариҷа баромад (Зарб).*

Аз ин рӯ, дар онҳо маъноҳои модалии зарурат, сабабияти объективӣ вобастагӣ ифода меёбад.

Ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахс аз маҷмуи ҷумлаҳои яктаркиба бо он фарқ мекунанд, ки амали ба умум дахлдоштаро ифода менамоянд. Онҳо дорои аломати махсуси сохторӣ нестанд ба сифати ҷузъи сохторташқилкунанда, калимашаклҳо, ки маънои маҷозӣ доранд, истифода мешаванд. Аниқтараш ин навъи ҷумлаҳоро чун ҷумлаҳои махсуси семантикӣ бемубтадо, ки дар асоси ба маънои маҷозӣ истифода намудани як қатор шаклҳои феълӣ ба вуҷуд омадаанд, бояд эътироф намуд.

Ба сифати хабари чунин ҷумлаҳо феъли шахси дуҷуми танҳои замони ҳозира ё оянда истифода мешавад. Дар муқоиса бо феъли шахси яҷуми танҳо ва ҷамъ, ки дар он баръало муносибат ба субъекти мушаххаси нутқ маҳфуз аст, маънои феъли шахси дуҷум нисбатан номуайян ва васеъ аст. Ҳангоми ба маънои маҷозӣ истифода бурдани ин шаклҳои феълӣ муносибат ба соҳиби мушаххаси амал гум мешавад ва маънои умумро мегирад.

Амале, ки дар ин ҷумлаҳо ифода ёфтааст, ба умум, ба ҳар як шахс тааллуқ дорад. Агар хабари ин ҷумлаҳо дар шакли замони ояндаи феъл

оварда шуда бошад, ба сохтори семантикии ин ҷумла маънои модалии имконпазирӣ ё имконнопазирӣ илова мешавад. Чунончи: *Дар дами пареишони дӯстро мешиносӣ.*

Амал ва ҳолате, ки гӯянда баён мекунад, дар шакли феъли замони ҳозира ва баъзан дар замони оянда истифода мешавад. Сарфи назар аз он ки гӯянда дар ин навъ ҷумлаҳо бештар дар бораи худ маълумот медиҳад, феъли шахси якуми танҳоро ба шахси дуум иваз карда маънои умумӣ мебахшад, яъне он ҳодисаҳое, ки дар ҳаёти гӯянда рух медиҳанд, метавонад, ба ягон шахс тааллуқ дошта бошанд: Чизатро эҳтиёт кун, ҳамсояро дузд нагир.

Хабари ҷумлаҳои умумишахс дар шакли шахси дууми танҳои сиғаи амрӣ меояд. Маънои амр ба мазмуни сохтори ҷумлаҳои умумишахс чунин тобишҳои маъноӣ медиҳад:

1) **Маслиҳат, насиҳат, хоҳиш, илтиҷоро, ки на ба як шахс, балки ба умум тааллуқ дорад, ифода мекунад.** Чунончи: *Обро надида мӯза накаш. Дарди худ пеши дардмандон бигӯ (Зарб.). Ранҷи худ роҳати ёрон талаб (кун). Рӯзи нек ба рӯзи бад мадиҳед (Зарб.).*

2) **Имконпазирӣ ё имконнопазирӣ амал:** *Ба касе дар муддати дароз қарзулҳасана намедиҳанд* [Айнӣ, 1985, 107].

3) Амале, ки истехзоомез баҳо дода мешавад: *Наход ҳамин хел сахт гап зананд.*

4) Амале, ки бар муқобили хоҳиш иҷро мекунанд: *Аз тарбияи духтар дида кори камқадртар нест. Нокасонро тарбият кардан шикасти давлат аст* [Баҳром, Ғаф., 2019, 67].

5) Мавқеи махсусро ҷумлаҳое ишғол мекунанд, ки шакли феълии дар сиғаи амрӣ истифодашуда ба маънои маҷозӣ истифода мешавад ва як амал боиси содир гаштани дигар амал мегардад: *Даст додам, оринҷ капид.*

6) Шахси сеюми ҷамъро ифода мекунад: *Оҳанро дар гармияш меқӯбанд. Чӯҷаро дар тирамоҳ мешуморанд.*

7) Баъзан хабари ин гуна ҷумлаҳо шахси якуми ҷамъро ифода мекунад: *Дар вақти гули кавар яхро шикастем бо табар.*

8) Хабарӣ ин гуна ҷумлаҳо шахси якуми танҳоро ифода мекунад: *Хизр гуфта бо хирс вохӯрдам.*

2.5. Ҷумлаи содаи яктаркибаи бешахс

Ҷумлаи яктаркибаи бешахс як хели ҷумлаи яктаркибаи бемуфтадост. Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи бешахс чунин қолаби ифодаи фикр аст, ки дар он хабарӣ ҷумла умуман ба шахс далолат намекунад. Ин қабил ҷумлаҳо аслан бешахсанд. Ҷумлаҳои яктаркибаи бешахс амалеро мефаҳмонанд, ки иҷро шудани он зарур, лозим, мумкин, имконпазир ё баръакс нодаркор, номумкин ва имконнопазир доништа шудааст. Чунончи: *Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард. Ба гапи душман фирефта набояд шуд (Зарб.).*

Пули ҷаримаи сабилмондари чӣ тавр, аз қучо бояд пайдо кард? Бақияи қўшпулӣ, танобпулӣ, мирона, ноҳақона ва гайраро чӣ гуна бояд адо кард? [Улуғзода, 1979, 35].

Хабарӣ ҷумлаи бешахс ҳама вақт таркибӣ мешавад. Вай бо масдари феълҳои модалӣ **бояд, набояд, боист, нашо, феълҳои тавоништан, шудан**, калимаҳои **зарур, даркор, лозим, мумкин** ифода меёбад. Чунончи:

Бо ин меҳмон бо эҳтиёт муносибат кардан лозим аст [Айнӣ, 2012, 38].

Сустӣ набояд кард... Аммо ҳозир чӣ кор бояд кард? [Улуғзода, 1979, 456].

Шояд дарди сарро зудтар дафъ кунад [Улуғзода, 1979, 456].

Як одами обрӯмандро беобрӯ кардан чӣ лозим? [Улуғзода, 1979, 30].

Ин одамро аз мадраса пеш кардан лозим аст [Айнӣ, 2010, 195].

Дар ифодаи муносибати модалӣ имконпазирӣ имконнопазирӣ феъли ёвари **шудан** ва калимаҳои **мумкин** (номумкин), **имконпазир**

(имконнопазир) истифода мешаванд: Сагро бо зӯр ба шикор бурда (бурдан) намешавад. Баҳрро дар пиёла ҷой додан мумкин нест (Зарб.).

Муҳаққиқон М. Норматов, Ш. Рашидов ҷумлаи бешахсро аз ҷиҳати ифодашавии хабараш ба панҷ хел ҷудо кардаанд, ки мо низ маводи гирдовардаамонро аз рӯйи ин таснифот чунин гурӯҳбандӣ намудем:

1. **Хели якуми ҷумлаи бешахс.** Ба ин навъ ҷумлаҳое дохил мешаванд, ки хабарашон ба масдар ва феълҳои модалии **бояд, набояд, боист, шояд, нашо** ифода мешавад. Ҳиссаи масдари хабар дар забони адабии муосири тоҷикӣ қариб ҳама вақт дар шакли кӯтоҳ, ки зоҳиран ба асоси замони гузаштаи феъл монанд аст, кор фармуда мешавад: *Дар дили дӯст ба ҳар ҳила роҳ бояд ёфт (Зарб.); Бояд дар баробари ҷиддӣ камар бастан ба таҳсилу баҳои хубу аъло гирифтани кӯшиши лозим* [Улуғзода, 1979, 29].

Бояд боиси бахшиши Худо гардад [Айнӣ, 2010, 173].

Ҷувориро ба тартибе бояд кишт [Айнӣ, 2010, 203].

2. **Хели дуҷумлаи бешахс.** Хабарҳои хели дуҷумлаи бешахс ба воситаи масдар ва феълҳои ёвари **тавонистан** ифода мегардад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ин феъл қариб ҳамеша якҷо бо масдари кӯтоҳ меояд: *Рафтаре боз наметавон овард (Зарб.); Баҳрро дар пиёла наметавон ҷой дод; Пинҳон наметавон кард гирифтани дилро; Аз хомӯшистодан мурод ҳосил намешавад.*

3. **Хели сеҷумлаи бешахс.** Хабарҳои ин навъ ҷумлаи бешахс ба воситаи масдари феълҳои **шудан** ифода мегардад. Чунончи: *Дӯкони рӯзона баста монда намешавад* [Айнӣ, 1985, 76].

Оҳани тафсонро бо мушт кӯфтан баҳодури намешавад [Улуғзода, 1979, 40].

Даҳони мардумро баста намешавад [Улуғзода, 1979, 305].

4. **Хели чорҷумлаи бешахс.** Хабарҳои хели чорҷумлаи бешахс ба воситаи масдари пурра ва калимаҳои модалии **лозим, даркор, зарур,**

мумкин ифода меёбад: *Дар вақтҳои охир ба пеши дар бароварданиш ҳам мумкин нашуд* [Айнӣ, 2010, 210].

Ба онҳо барои аз ин ҷанг голиб шуда баромадан қалъаро гирифтани даркор буд [Айнӣ, 2012, 154].

Дар вақти музд гирифтани ҳамин нуктаро ба назар гирифтани лозим аст. – Дубора тариқидан лозим нест [Айнӣ, 1985, 15].

5. Хели панҷуми ҷумлаи бешахс. Хабари хели ҷумлаи панҷуми бешахс ба воситаи феъли мафъулӣ ифода мешавад. Дар бештарини мавридҳо фоил дар ин гуна ҷумла зикр намешавад: Мабодо ба хушкӣ баромада худро яккаву танҳо ба ўрдуи муғулон зада талаф нашавад [Айнӣ, 2012, 55].

Дар вақти намози пешин бо баҳонаи шикор дар Норақ ҳозир шавад [Улуғзода, 1979, 173].

Аз намунаҳои боло пайдост, ки чунин қолабҳои нахвӣ барои ифодаи амалу ҳолат ва мафъули он (на мушаххас зикр намудани фоили амалу ҳолат) хеле созгоранд. Вале ин тарзҳои ифода на танҳо дар панду андарз ва зарбулмасалу мақолҳо, балки дар баёни муқаррариҳои фикр ҳам мушоҳида мешаванд.

Аломати хоси семантикаи грамматикӣ ҷумлаҳои бешахсро муҳаққиқон, одатан, дар мафҳуми ғайримуташаққилӣ, ғайриихтиёрӣ, набудани назорати шифоҳӣ дар амал ва ҳолат муайян намуданд. Ин хусусияти хос дар ҳамаи намудҳои сохторӣ-семантикӣ ин навъ ҷумла дида мешавад. Чунончи: Сагро бо зўр ба шикор бурда (бурдан) намешавад.

Дар «Грамматикаи академии забони адабии ҳозираи тоҷик» (2019) боби «Ҷумлаҳои яктаркиба», ки ба қалами забоншинос Б. Камолиддинов мансуб аст, ҷумлаҳои яктаркибаи бешахс аз рӯйи шакли грамматикӣ хабар ба ду навъ ҷудо карда шудааст:

1. Ҷумлаҳое, ки хабарашон бо ёрии калимаҳои модалӣ ва шакли пурра ва ё мухтасари масдар ифода мешавад. Чунин ҷумлаҳо боз ба се гурӯҳ ҷудо карда шудааст [ниг. ГЗАҲТ, 2019, 483].

2. Чумлаҳое, ки хабари онҳо бо шаклҳои тасрифшавандаи феъл ифода меёбад [ГЗАҲТ, 2019, 483].

Дар чумлаҳои бешахс матлаб батафсил ифода ёфта, баёни фикр нисбатан муътадил, ба тариқи нақлу ҳикоят сурат мегирад. Бинобар ин, рангорангии оҳанг ва тағйири ҷойи аъзоҳо дар онҳо характернок нест. Дар чумлаҳои бешахс маъноӣ модалият хеле барҷаста ифода меёбад.

2.6. Чумлаҳои яктаркибаи унвонӣ

Чумлаҳои унвонӣ дар миёни чумлаҳои содаи яктаркиба ягона гуруҳи чумлаҳои номиро ташкил медиҳанд, ки бо ин хусусияташон аз чумлаҳои яктаркибаи феъли ё хабари фарқ меkunанд. Дар заминаи маводи тақим чумлаҳои унвонӣ ба гуруҳҳои зерин тақсим карда шуданд.

Чумлаҳои унвонии ишоратӣ. Чумлаҳои унвонии ишоратӣ ба ҳастии предмети номбаркардааш ишора карда, диққатро ба он ҷалб меkunад. Гӯянда барои нишон додани предметҳои дуру наздик ин хел чумлаи унвониро истифода мебарад. Чумлаҳои унвонии ишоратӣ ҳиссачадор ва беҳиссача мешавад.

Чумлаи унвонии ҳиссачадор. Чумлаи унвонии ҳиссачадор бо оҳанги махсус, ба воситаи имо ва ҳиссачаи ишоратӣ ба ҳастии предмет ишорат меkunад. – *Мана, Восеъ. Мана ин хати ҷаноби амлоқдор* [Улуғзода, 1979, 109]. *Ана, тақсир, арзи ман* [Улуғзода, 1979, 333].

Чумлаи унвонии ишоратии беҳиссача. Чумлаи унвонии ишоратии беҳиссача вақте ба қор бурда мешавад, ки гӯянда ягон ашёро ногаҳон дида, ба шавқ омадааст, хурсанд шудааст, ё дар воҳима афтадааст ва бо ҳамин ҳолат ба қасе мавҷудияти онро нишон индиҳад. Имо ва оҳанги талаффуз ба ҳар як қас имконият медиҳад, ки ба воситаи чунин чумлаи унвонӣ ҳастии предметро нишон диҳад: «*Позарезон! Позарезон!*» *Ин садо аз тарафи як гурӯҳи мардум бо шодиёна баланд шуд* [Айнӣ, 2010, 160].

2.7. Чумлаҳои содаи дутаркиба

Чи тавре дар сарчашмаҳо ишора шудааст, чумлаҳои содаро, ки дар ташкили он ҳар ду сараъзо иштирок мекунад, бо истилоҳи «дutarкиба»ном мебаранд. Бунёди чумлаҳои содаи дутаркибаро ду сараъзо – мубтадо ва хабар ташкил медиҳанд: **Санҷар ба воситаи он расмҳо он ду фидоиро аз хароботе ёфта ҷазо дод** [Айнӣ, 2012, 12].

Отсиз дар аввалҳои ҳукумати худ монанди падараш ба Султон Санҷари Салҷуқӣ **итоат кард** [Айнӣ, 2012, 13].

Ғалабаҳои Султон Муҳаммад дар роҳи васеъ кардани мамлакати Хоразмшоҳиён ҳамагӣ **тасодуфӣ буданд** [Айнӣ, 2012, 20].

Султон **Муҳаммади Хоразмшоҳ** ҳамеша монанди як мағрури худписанд **лоф** аз шуҷоат ва қаҳрамонӣ **мезад** [Айнӣ, 2012, 22].

Дар мисолҳои дар боло зикргардида мубтадо бо исмҳои хоси **Отсиз, Санҷар, Муҳаммад Хоразмшоҳ**, исми маънии **ғалабаҳо**, хабар бо феълҳои таркибии номии **ёфта ҷазо додан, итоат кардан, тасодуфӣ будан, лоф задан** ифода ёфтааст.

Азбаски асоси сохтори чумлаҳои содаи дутаркибаро ду сараъзо – мубтадо ва хабар ташкил медиҳад, ҳангоми ба хелҳо чудо кардани чумлаҳои содаи дутаркиба шаклҳои грамматикӣ сараъзоҳо ба эътибор гирифта мешавад. Аз рӯи шакли мубтадо чумлаҳои содаи дутаркибаро ба ду гурӯҳ чудо кардаанд: чумлаҳое, ки мубтадояшон бо ҳиссаҳои номӣ ифода ёфтаанд ва чумлаҳое, ки ба вазифаи мубтадои онҳо шаклҳои тасрифии феъл ва масдар омадаанд.

Аз ҷиҳати иштироки сараъзо ва аъзоҳои пайрав чумлаҳои содаро ба хуллас ва тафсилӣ чудо намудаанд.

Чумлаҳои хуллас аз мубтадо ва хабар таркиб ёфта, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ серистеъмоланд. Чунончи: **Восеъ ҷавоб надод, сукут кард** [Улуғзода, 1979, 35].

Сагира бачамард будааст [Улуғзода, 1979, 51].

Фотима бесаранҷом гаист, асабонӣ шуд [Улуғзода, 1979, 53].

Ризо равон шуд [Улуғзода, 1979, 63].

Норинчиён шӯру ғавго бардоштанд [Улуғзода, 1979, 65].

Ҳмеояд [Улуғзода, 1979, 69].

Дар ҷумлаи якум мубтадо бо исми хоси **Восеъ** ва хабар бо феълҳои таркибии номии **ҷавоб надод, сукут кард**, ифода ёфта, чида шуда омадааст. Мубтадои ҷумлаи дуюм исми шахс – **сағира** ва хабар – **бачамард будааст** номӣ мебошад. Мубтадои ҷумлаи сеюм исми хоси **Фотима** ва хабар - феълҳои таркибии **бесаранҷом гашт, асабонӣ шуд** буда, чида шуда омадааст. Дар ҷумлаи чорум мубтадо исми хоси **Ризо** ва хабар феъли таркибии номии **равон шуд** мебошад. Дар ҷумлаи панҷум мубтадо бо исми шахс – **норинчиён**, ки ишора ба маҳал аст, зикр ёфта, хабараш феъли **шӯру ғавго бардоштанд** мебошад. Дар ҷумлаи шашум мубтадо бо ёрии ҷонишини шахсии шахси сеюми танҳо-ӯ ва хабар бо феъли мустақил – **меояд** ифода гардидааст. Хабарӣ ҷумлаҳои дар боло зикргардида аксар ба сифаи хабарии замони гузашта мансуб аст.

Ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилӣ. Ҷумлаи содае, ки дар таркиби он ғайр аз сараъзоҳо аъзоҳои пайрав низ мавҷуданд, тафсилӣ ном дорад. Чунин ҷумлаҳои сода нисбат ба ҷумлаҳои содаи дутаркибаи хуллас бештаранд. Аз ҷиҳати хусусияти семантикӣ ҷумлаҳои содаи дутаркиба матлабро пурра ва муфассал баён мекунад: дар ҷумлаи дутаркибаи хулласи *Мирзоакрамбой галтида монд* матлаб лучу урён ифода ёфтааст. Дар ҷумлаи дутаркибаи тафсилии *Оқибат Мирзоакрамбойи фарбеҳу ғафс ба обу арақ гӯтида нафасаи танг шуда галтида монд* [Улуғзода, 1979, 15] матлаб васеъ ва фарогири хусусиятҳои зоҳирӣ ва ботинии субъект ифода гардидааст. Хонанда бо мутолиаи ҷумлаи мазкур симои субъектро хаёлан тасаввур мекунад.

Дар ҷумлаҳои зерин мубтадо асосан бо ёрии исмҳои ифодакунандаи шахс – **пешхизматон, Ҳасан ва Давлат, норинчиён**, исми маънии **шодӣ**, исми мушаххаси **офтоб** ифода шудааст. Хабарӣ ин ҷумлаҳо бо шаклҳои тасрифии феъл ифода ёфта, ба замонҳои гузаштаи наздик (реҳтанд, фарёд зад), замони гузаштаи ҳикоягӣ (**кафанда баромаданӣ**

мешуд), замони гузаштаи дури (**рафта буданд**) сиғаи хабарӣ зикр гардидаанд: *Пешхизматони* ҳоким *ӯро ба пойгаҳ* *кашида ба сараи аз сатил оби хунук* **рехтанд** [Улуғзода, 1979, 15].

Шодиш *ӯ тугён зада синаашро* **кафонда баромаданӣ мешуд** [Улуғзода, 1979, 15].

Оқибат офтоби толеи ӯ ҳам **тулӯъ кард!** [Улуғзода, 1979, 15].

Ҳасан ва Давлат – писарони хурдсоли *Восеъ* *барои чидани алафҳои хӯрданӣ ба богот* **рафта буданд** [Улуғзода, 1979, 23].

Норинҷиён *Восеъ* *писари Шакарро* **шинохтанд**. *Чавон* *саросемаву ошуфтаҳол* **фарёд зад** [Улуғзода, 1979, 67].

Ҷумлаҳои содаи дутаркиба, ки мубтадои онҳо бо масдар ё ибораҳои масдарӣ ифода ёфтаанд, аз ҷумлаҳои содаи мубтадояшон номӣ бо аломатҳои зерин фарқ мекунанд:

1. Масдар мисли сифат ё сифати феълӣ аввал исм (субстантиватсия) шуда ба вазифаи мубтадо намеояд. Вай хусусиятҳои феълиашро ниғаҳ дошта мавқеи мустақилро ишғол мекунад. *Шунидан* *кай бувад монанди дидан* (Зарб.). *Хондан* *вазифаи асосии мост*. *Шунидану ҳазми панд осон нест* [Улуғзода, 1979, 30].

2. Агар дар ҷумла масдар ё иборайи масдарӣ ба вазифаи мубтадо омада бошад, бештар хабарҳои номӣ талаб мекунад: **Олим шудан** *осон, одам шудан* *душвор* (Зарб.).

Дар ҷумлаҳои дутаркиба аломати мубтадо бо ёрии хабар эзоҳ меёбад. Хабар маъноӣ асли ё луғавӣ ва грамматикӣ дорад. Аз ҷиҳати семантика ҷумлаҳои содаи дутаркибаро ба ду ҳел ҷудо кардаанд: ҷумлаҳои дутаркибае, ки хабарҳояшон сода ва таркибианд. Дар гурӯҳи аввал маъноӣ луғавию грамматикӣ бо феълҳои сода ё сохтани тасрифшаванда ифода мегардад: *Ману ӯ ҳар ду ба сари дӯкони бофандагии падарам* **рафтем** [Айнӣ, 2010, 25].

Акаам патаррос зада аз сари дӯкони падарам **гурехт** [Айнӣ, 2010, 30].

*Ман ба пеши модарам рафта ин фармоиши падарро **расонидам*** [Айнӣ, 2010, 30].

*Сабза ва себарғаҳои лаби ҷӯй ва дигар алафҳои худрӯ ба назари кас ҳим-ҳим тофта чашими одамро **мебурданд*** [Айнӣ, 2010, 31].

*Тағоиҳо каланд, табар, дасткола ва дигар асбобҳоро дар галтакҳо ниҳода пеи **ронданд*** [Айнӣ, 2010, 31].

*Дуяшон дар болои кӯрпаи гафси коҳ ба паҳлуи ҳам **нишастанд*** [Улуғзода, 1979, 78].

Дар гурӯҳи дуҷум маънои луғавӣ бо ҷузъи асосӣ, маънои грамматикӣ бо феъли ёридиханда ифода мешавад: *Ман дар он вақт бисёр **хурдсол будам*** [Айнӣ, 2010, 25].

*Акаам ин хоҳиши маро қабул карда осӣро ба ман **тамошо дод*** [Айнӣ, 2010, 36].

*Майсаҳои ҷаву гандуми тирамоҳ кишташуда замини сиёхро нӯшонида **сабзу хуррам карда буданд*** [Айнӣ, 2010, 40].

*Бобои пир ва қариб барҷомонда падарамро дуо ва миннатдорӣ карда **гусел намуд*** [Айнӣ, 2010, 47].

*Падарам ба ин сухани модарам сарашро пасу пеи ҷунбонда **нимхандае кард*** [Айнӣ, 2010, 49].

Гурӯҳи дуҷумро боз ба ду хел чудо кардан лозим аст: ҷумлаҳои дутаркибае, ки хабарҳояшон бо феълҳои таркибии феълӣ ва ҷумлаҳои дутаркибае, ки хабарҳояшон бо феълҳои таркибии номӣ ифода шудаанд:

а) феълҳои таркибии феълӣ: *Ба болои ҳамин гап зани Наимшоҳ нону чой дар даст **даромада омад*** [Улуғзода, 1979, 81].

*Роҳи пурпечутоб ва пурфарозу нишеб ҳам асп ва ҳам саворони моро хеле **монда карда буд*** [Улуғзода, 1979, 86].

*Рӯзе як кАбутари (кафтари) ёбӣ нохост парвоз карда омада ба ҳуҷрааш **даромада мондааст*** [Айнӣ, 2010, 64].

*Фардои он шаб падарам маро ба нишон додани гори «аждаҳохона» **бурдан хост*** [Айнӣ, 2010, 71].

*Иқромхоҷа аз ҳавли дарун ба рӯйидарича гузашта, ба баромадгоҳи ёбон **рафта истод*** [Айнӣ, 2010, 71];

б) феълҳои таркибии номӣ: *ӯ бо дили тапону рухсори алвон дар дами дари ҳавлӣ **пайдо гардид*** [Айнӣ, 2010, 83].

*Сару либоси Аноргул баъд аз кашокаи дуру дарози фурӯшгор ва харидор ба ҳашт танга **савдо шуд*** [Айнӣ, 2010, 92].

*Падарам дар Соктаре баъд аз фориғ шудани аз кори деҳқонӣ ҳамеша ба бофандагӣ **машғул шуд*** [Айнӣ, 2010, 92].

Ҳаминро бояд зикр намуд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар ифодаи хабарӣ ҷумлаҳои содаи дутаркиба тамоми навъҳои феъл истифода мегардад. Дар объекти таҳқиқи мо, ки забони насри бадеӣ интихоб гардидааст, мавқеи феълҳои таркибии номӣ устувортар ва серистеъмол аст. *Чингизӣ бо ин афзор бо сангҳои панҷудӣ, даҳудӣ киштиҳои Темурмаликро сангборон **кардан гирифтанд*** [Айнӣ, 2012, 46].

*Дар ҳар ҳол ман ин одамро то охир **таъқиб ва думболагирӣ хоҳам намуд*** [Айнӣ, 1985, 46].

2.8. Ҷумлаҳои содаи пурра ва нопурра

Сохту таркиб ва ҳелҳои ҷумла ба талаботи фикр вобаста аст. Сохтори ҷумла талаб мекунад, ки он аъзоҳои ҷумла, ки дар ифодаи матлаб заруранд, оварда шаванд. Ҷумлаҳоро аз ҷиҳати мукаммалии таркибашон, мавҷуд будан ё набудани он аъзоҳои ҷумла, ки дар ифодаи фикре ҷузъҳои ҳатмии сохтори ҷумла маҳсуб мешаванд, ба пурра ва нопурра ҷудо мекунанд [Қамолиддинов, 2010, 25].

Доир ба ҷумлаҳои содаи пурра ва нопурра на дар ҳамаи асарҳои назариявӣ ва амалӣ маълумоти муфасссал ба назар мерасад. Чунончи, дар Грамматикаи академӣ (1986; 2019) танҳо ба мавҷудияти ҷумлаҳои пурра ва нопурра ишора карда шудааст. Дар китоби «Наҳви забони тоҷикӣ» (2010) доир ба ин навъи ҷумлаҳои сода маълумоти бештар дода шудааст. Муаллиф ҷумлаҳои пурраро чунин таъриф мекунад: Дар ҷумла ҳамаи аъзоҳое, ки дар ифодаи фикр заруранд, вучуд дошта бошанд, ҷумлаи

пурра шуморида мешавад: Иброҳимҷон ба палата баргашт. Одамиён барои нобуд сохтани зӯрӣ ва ситам офарида шудаанд (Ф.М.). Нохунро аз гӯшт ҷудо карда намешавад (Зарбулмасал.) [Камолиддинов, 2010, 25].

Доир ба мавқеи истифодаи ҷумлаҳои содаи нопурра ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки чунин ҷумлаҳо табиатан дар муколама истифода мешаванд. Нависанда, гӯянда ва ё шунаванда дидаву доништа ҷумларо дар шакли нопурра меорад ва медонад, ки дар шакли нопурра овардани ҷумла ба ифодаи матлаб, баёни мақсад зарар намерасонад. Пурсиш бо мақсади муайян, барои фаҳмидани чизи номаълум ё муайян намудани ахборе сурат мегирад:

– *Дарвозӣ меишӣ, бача? – пурсид ӯ, зеро аз лаҳҷаи таронахони ҷавон дарвозӣ буданиаш маълум мегардид.*

– *Ёфтӣ, – ҷавоб дод ҷавон.*

– *Аспони киро мепойӣ?*

– *Аспони худамро не, албатта.*

– *Аз он хӯҷаинро?*

– *Наёфтӣ, ошно.*

– *Чаро?*

– *Аспҳо аз он меҳмони хӯҷаинмай.*

– *Меҳмони хӯҷаинат одами бадавлат будааст* [Улуғзода, 1979, 100].

«Хусусияти ифоданокии ҷумлаҳои нопурра дар он аст, ки онҳо ифодаи мақсадро бештар вобаста ба саволи додашуда, вобаста ба мазмуни ҷумлаи пурра нишон медиҳанд. Дар ин гуна ҷумлаҳо моҳияти тасвир вобаста ба гӯяндаю шунаванда ифода карда мешавад. Ба тарзи дигар гӯем, ҷумлаҳои нопурра бо вучуди ноқисии таркиби худ мафҳуми васеъро дар бар мегирад» [Ҳусейнов, 1973, 145].

Матни дигар: *Амирқул ба наздики суфа омада истод.*

– *Кистӣ ту? Чӣ кор дорӣ? – пурсид мириаб.*

Одам куштам ман, – гуфт Амирқул. – Хӯҷаинро куштам. Куштагӣ Назир не, ман. Ба дилам нагунҷид омадам... Чӣ коре, ки кунед...

Мириаб ва одамонаш дар ҳайрат монда, ба якдигарашон нигоҳ карданд, баъд боз ба қотили бо пойи худ омада назар дӯхтанд. Чашимони ӯ

сӯрохи варамкардаи кунднигоҳ, рӯяш ба ранги хок, пойҳои бараҳнааш лойолуд, як эзорпочааш чиркин ва олудаи хасу хошок буд.

– Пеиштар биё!

Амирқул се қадам пеиштар омад. Мириаб номаш, кучой ва чикора буданаширо пурсид. Амирқул ҷавоб дод. Баъд мириаб гуфт:

Ту девонаӣ магар? Ё хоб дидӣ? Васвосӣ шудӣ?

Ман ҳушёр. Куштам.

– Аз барои чӣ куштӣ?

Ҳамту... куштам [Улуғзода, 1979, 187].

Аъзои зикрнагардидаи ҷумлаи содаи нопурра аз матн ва вазъияти сухан тасаввур карда мешавад. Чунин ҷумлаҳои сода дар асарҳои насри зиёд мушоҳида мегарданд. Ҷумлаҳои содаи нопурра бо мақсади услубӣ-мучазбаёнӣ истифода мешавад.

Агар пурсанда аз ҷавоб қонеъ бошад ва маълумоти заруриро ба даст орад, бо ҷумлаи нопурра иктифо мекунад.

– Инро чаро овардӣ? – гуфт.

– Шояд ба шумо ҳамин хуш ояд гуфта фикр кардам, – гуфтам дар ҷавоб.

– Ба худат кадомаш нагз менамояд – гулобиааш ё сафедааш?

– Гулобиааш!

– Чаро?

– Сабабаширо намедонам, ба назарам нагз менамояд.

Ҳабиба гули сафедро ба рухсорааш ниҳода аз ман пурсид:

– Ба ман кадомаш мезебад – гулобиааш ё сафедааш?

– Гулобиааш, – гуфтам ман.

– Чаро?

– Чунки гулобиааш ба рӯятон ҳамранг аст [Айнӣ, 2010, 115].

Агар савол саҳеҳ набошад, ба пурсиш бо савол ҷавоб медиҳад:

– Ба ман чӣ кор доред?

– Як кор дорам, намедонам, мекунад ё не?

– Агар аз дастам наояд чӣ? [Айнӣ, 1985, 76].

БОБИ Ш

ХЕЛҲОИ ҶУМЛАИ СОДА АЗ РҶӢИ МАҚСАДИ ГУФТОР ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОҶИҚӢ

Дар ташаккули ҷумла оҳанг нақши муҳим дорад, зеро оҳанги гуфтор ҳам вазифаи грамматикӣ ва ҳам услубиро иҷро мекунад. Бо ёрии оҳанг ба итмом расидани ҷумла муайян карда мешавад ва тақсимшавӣ ба пораҳои маънодори нахвӣ сурат мегирад, обуранги ҳиссии нутқ, майлу хоҳиши иродавӣ, инчунин тобишҳои гуногуни маъноӣ модалӣ ифода меёбад. Ҷумлаҳо аз рӯи қолабҳои таърихан мустаъмали дар забон мавҷудбуда, яъне тарҳи сохторӣ, ки имконоти васеи луғавии нутқро дороанд, сохта мешаванд. Ин схема сохтори камтарини ҷумлаҳоро, чи якҷузъа ва чи дучузъа (яктаркиба ва дутаркиба), сабт мекунад. Ба сохтори минималӣ (камтарин) ҳамон ҷузъҳои ҷумла нисбат дода мешаванд, ки мақоми ҷумларо дошта бошанд. Чунончи, дар мисоли *Падарам* дар *Соктаре* баъд аз *фориг шудани* аз *кори деҳқонӣ* ҳамеша ба бофандагӣ *машғул мешуд*, ҷумла аз рӯи схемаи дучузъа – «исм + феъл» сохта шудааст. Ба таркиби сохтори минималӣ маҳз ҳамин ҳисса дохил мешавад: *Падарам машғул шуд*. Дигар аъзоҳои ҷумла ин тарҳро васеъ мекунанд, ки ба категорияҳои замонӣ ва модалии феъл асос ёфтааст. Мисол: *Ҷавон Восеъро аз кӯча гардонда овард*. *Ҷавон Восеъро аз кӯча гардонда меорад*. *Ҷавон Восеъро аз кӯча гардонда хоҳад овард*. *Ҷавон Восеъро шояд аз кӯча гардонда орад*. *Ҷавон Восеъро аз кӯча гардонда оварда буд*. *Ҷавон Восеъро аз кӯча нахоҳад гардонда овард*. *Ҷавон метавонист Восеъро аз кӯча гардонда орад*.

Ин ҷумлаҳо реалӣ ва ирреалӣ, тасдиқӣ ва инкорианд. Ба ҳар гуна ҷумла мафҳуми умумии модалияти воқеӣ (объективӣ), мафҳуми гуногуни замонии муайян ё номуайян хос аст. Мисоли аввал чунин аломатҳои грамматикиро аз қабилӣ фақти иҷрошаванда дар замони муайян: замони ҳозира, гузашта ва оянда дорост. Чунин мисолҳо ҷумлаҳои модалии

реалӣ ва шакли наҳвиашон мафҳуми ифодакунандаи замони муайянро (шаклҳои замони ҳозира, гузашта, ояндаи тарзи фоилии феъл) ташкил медиҳанд. Чунончи: *Чӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ нур аз сурхоб шуда мешорид* [Айнӣ, 2010, 94].

Фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лӯнда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо дар паҳлуи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкиштӣ барои худ лона **месохтанд** [Айнӣ, 2010, 94].

Модар нӯги каловаи чигилшудаи аҳволи падарамро **ёфта буд** [Айнӣ, 2010, 94].

Дар ҳар ҷо-ҳар ҷойи пеши чодирҳо самоворҳои калон **дар ҷӯш буданд** [Айнӣ, 2010, 97].

Бақияи муздро галабон дар Бухоро **хоҳад гирифт** [Улуғзода, 1979, 107].

Аз ҳамон мазорҳо якеро зиёрат мекунам Хӯҷаин, албатта, товони таппончаашро талаб хоҳад кард [Улуғзода, 1979, 107].

Дар мисолҳои зерин маълумоти имконпазир, матлуб ё зарурӣ, вале дар асл вучуднадошта ифода ёфтааст. Ин ҷумлаҳо маънои замони номашлумро доранд ва ҷумлаҳои модалии ирреалианд. Хабарии ин ҷумлаҳо бо феълҳои сифаи шартӣ – хоҳишмандӣ ва амрӣ ифода шудааст. Чунончи:

– *Ту ҳам забон баровардӣ?! Гум шав, падарлаънат!* [Улуғзода, 1979, 132].

Инъоматон бояд мувофиқи бурутатон бошад [Айнӣ, 2010, 166].

Дар ҷумлаи – *Бояд бемории Аҳмад-махдум сохта бошад*, аслан, бояд феъли модалии шояд, истифода шавад, аммо гӯянда ҳарчанд тахмин мекунад, вале боварии қатъӣ ба гумонаш дорад, бинобар ин феъли модалии бояд истифода шудааст

Ҷумлаи воҳиди асосии нутқ аст, ки мубодилаи афкор тавассути он сурат мегирад. Ҳангоми мубодилаи афкор мақсади гӯянда тавассути оҳанг ифода мегардад ва ба навҳои зерин ҷудо мешавад:

Ҷумлаҳои хабарӣ (ҳикоягӣ);

Чумлаҳои саволӣ;

Чумлаҳои амрӣ;

Чумлаҳои хитобӣ.

3.1. Чумлаи содаи ҳикоягӣ (хабарӣ)

Дар забоншиносӣ чумлаҳоеро, ки хусусияти иттилоърасонӣ, маълумот додан, ҳикоя кардан дар бораи ҳодиса ва ё воқеаро доранд, бо истилоҳҳои «чумлаҳои хабарӣ ё ҳикоягӣ» ном мебаранд. Истифодаи ҳар ду истилоҳ ҷоиз аст. Дар чумлаҳои хабарӣ (ҳикоягӣ) мутакаллим ё нигоранда аз ҳодиса ё воқеае хабар медиҳад, дар атрофи масъалае баҳс мекунад. Фикр ба тариқи хабар додан, ҳикоят ва нақлу ривоят ифода меёбад. Шаклҳои замони сифаҳои хабарӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ, эҳтимолиӣ ва шаклҳои замони феълҳои нақлӣ ба вазифаи хабар меоянд. Интонатсияи хабар додан ё ҳикоят намудан ҳам ба ин тарзи баёни фикр мусоидат мекунад: гуфтор бо оҳанги паст оғоз ёфта, тадриҷан қувват мегирад, оҳанги ғўйиш дар охири чумла паст шуда меравад. Аз ҳамин сабаб калимаҳо дар аввали чумла бурро, равшан ва баландтар, вале дар охир паст талаффуз мешаванд. Дар саҳеҳ ифода кардани фикр дар чумлаҳои хабарӣ ҳам тартиби калима ва бо мақсади таъкиди маъно тағйир додани тартиби муқаррари аъзоҳои чумла аҳаммияти хоса касб мекунад [2010, 20].

Дар мавриди вазифа, хусусият ва тобишҳои маъноии чумлаҳои содаи ҳикоягӣ дар асару дастурҳои илмӣ ва таълимӣ маълумот дода шудааст. Дар қисмати синтаксиси «Забони тоҷикӣ» [1971; 1976; 1981;], «Грамматикаи забони тоҷикӣ [1960; 1961], китоби Б. Ниёзмӯҳаммадов [1960]» ниҳоят маълумоти кӯтоҳ ба назар мерасад. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1986; 2019] ва «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [1995] оид ба чумлаҳои содаи ҳикоягӣ маълумоти муфассалу пурратар, ки ба қалами забоншинос Ш. Рустамов тааллуқ дорад, дида мешавад. Баъдан дар китобҳои дарсии забоншиносон Б. Камолиддинов

[2010] ва М. Норматов [2015] чумлаҳои ҳикоягӣ шарҳ ёфтааст. Азбаски китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» асари бунёди аст, дар раванди кор ба маълумоти он таъия намудем.

Чумлаҳои ҳикоягӣ. Чумлаҳои ҳикоягӣ дар бораи олами ҳастӣ маълумот медиҳанд, гуянда ба воситаи онҳо ягон ҳодисаю воқеаро нақл мекунад, муҳокима меронад, хулоса ва пешниҳодҳои худро пешкаш мекунад, фикреро тасдиқ ё рад менамояд. Инчунин чумлаи содаи ҳикоягӣ барои ҷавоби савол ба кор бурда мешавад. Дар асарҳои бадеӣ аломатҳои дар боло зикргардида барҷаста инъикос ёфтаанд. Масалан, дар порчаи матни зерин нависанда тавассути чумлаҳои ҳикоягӣ дар бораи воқеаи говдуздӣ батафсил маълумот додааст: *Ман аз Кармина тӯда баромада аз болои Ҳазора ба роҳ даромадам. Ба нияти савғой кардан ба Ҳаким-қассоб аз деҳаи Ўртакурғони Ҳазора як барзаговро бо як модагов ба даст оварда пеш андохтам. Барои ҷағалат додани роҳ ва пайгумкунӣ аз гузари Дулдул аз Зарафишон гузашта, аз болои Бободугӣ, Тошработ ва Ришти шабона роҳ рафта дар се рӯз ба Розмоз расида молҳоро сиҳат-саломат ба Ҳаким-қассоб супурдам* [с. 128].

Чумлаҳои ҳикоягӣ оҳанги махсус доранд ва ба таври муътадил бо оҳанги на паст ва на баланд гуфта мешаванд. Ин навъ чумла бо оҳанги паст оғоз гардида, дар яке аз аъзоҳо баланд мешавад. Оҳанги аз ҳама баланд ба калимае меафтад, ки задаи мантиқӣ қабул кардааст. Дар чумлаҳои содаи ҳикоягии забони тоҷикӣ задаи мантиқӣ, асосан, ба хабар меафтад: *Он бегоҳ ва шаб шоди гӯё дербоз роҳи хонаи Восеъро гумкарда боз ба меҳмони онҳо омад. Восеъ дар сари роҳаш аз Ховалинг биринҷ ва гӯшту равған харида оварда буд. Аноргул палав пухт. Аз лингаҳои Восеъ ва Назир қанду наботи савғотӣ ба рӯи дастархон ҷида шуд. Чақ-чақи дилафрӯз, хандаҳои хушҳолӣ то дили шаб дар хона танинандоз буд* [Улуғзода, 1979, 293].

Категорияи модалият хоси ҳама гуна чумлаҳои ҳикоягӣ буда, ба категорияи замон алоқаманд аст. Хусусияти объективии модалият дар он ифода мешавад, ки ба воситаи чумла дар бораи ашё ва ҳодисаҳои олами

хастӣ, ки ба таври воқеӣ дар яке аз замонҳо мавҷуд мебошад, хабар дода мешавад. Чунончи, ҳоло чанд матнро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Замони гузаштаи наздик. Дар ҷумлаҳои зерин феълҳои **овехтанд**, **бӯсид** ва **ҳалқа зад** хабари ҷумлаҳои ҳикоягӣ буда, амали дар фосилаи наздик ба анҷомрасидаро мефаҳмонанд: *Гульизор, Ҳасан ва Давлат паррон омада ба падарашон овехтанд. Восеъ ҳар сеи онҳоро ба синааш паҳш карда аз сару рӯяшон бӯсид. Дар ҷаишонаш ашк ҳалқа зад* [Улуғзода, 1979, 293].

Дар асарҳои насрӣ бештари ҳодисаву воқеаҳо хусусияти тасвирӣ доранд. Ин гуна ҷумлаҳо ба замони гузаштаи ҳикоягӣ мансубанд. Нависанда ё гӯянда чизҳои дидаашро ҳикоя мекунад: *Шабҳо меҳмонхонаи вай аз одам нур мешуд. Ба расми кӯҳистониён ҳар кас дар бағалаш, қабати миёнбандаш чизе аз хӯрданиҳо меовард. Нон, чормағзу тиста, тухми пухта, гӯшти яхнӣ ба дастархони умумӣ афканда мешуд. Меҳмонон зич нишаста аз забони бародархондаҳо – ва чун Назир пас аз ду рӯз ба Сарихосор рафт, аз он баъд танҳо аз забони Восеъ ҳикояҳои аҷибу ғариби ӯро мешуниданд. Дар ҷустуҷӯи бародархондаи нокомаш он ҷама сарсонӣ ва машаққатҳоро таҳаммул кардани Восеъ ҳамсуҳбатонашро ба ҳайрат меандоخت* [Улуғзода, 1979, 294].

Замони гузаштаи нақлӣ. Нависанда тавассути ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар бораи ҳодиса ва воқеаҳои нақл мекунад, ки дар бораи он аз каси дигар маълумот гирифтааст, худ шояди воқеӣ нест: *Ин халқи қадимӣ ва аҷдодони ӯ дар умри чандинасраи худ аз гардиши айём бисёр ҷафоҳо дидаанд. Ғосибону ҷафокорони «худӣ» ва аҷнабӣ ба сари онҳо хеле рӯҳои сахтро овардаанд* [Улуғзода, 2002, 4].

Замони ҳозираи давомдор: Лекин ман ба умеди ояндаи хандон аз ҳамин вақт сар карда хандида истодаам. Аммо зӯриш вай аз шумо зиёдтар ба гардани ман афтода истодааст [Айнӣ, 2010, 476].

Замони гузаштаи дур: *Вай аз падари сугдӣ ва модари турк таваллуд ёфта буд* [Улуғзода, 2002, 5].

Ревахишён дар яке аз манзилгоҳҳо гумоштаи як нафар бозаргони самарқандӣ буд [Улуғзода, 2002, 20].

Бача то ҳафтсолагӣ дар Ҳафтрӯд дар тарбияи падараш буд [Улуғзода, 2002, 20].

Замони оянда: *Виркани азизамро аз гуломӣ озод мекунам [Улуғзода, 2002, 4].*

Шумоёнро ба ҳамин қавли худ гувоҳ мегирам [Улуғзода, 2002, 4].

Ҳамин тариқ, ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар доираи як замони муайян ба вуқӯ меоянд. Хабарӣ чунин ҷумлаҳо одатан бо сифати хабарии феъл ва ҳиссаҳои номии нутқи ифода мешавад: *Падарам то чиҳилсолагииаш полвон будааст. Вай қадбаланд, қоматаш рост, ришаи сип-сиёҳ, нӯсти рӯяш сиёҳтоб ва нигоҳи ҷаҳмонаш тези андак қаҳролуд буд. Дастони саҳти пурқувват дошт [Улуғзода, 1956, 11].*

Модарам аз падарам даҳ-понздаҳ сол ҷавонтар буд [Улуғзода, 1956, 11].

Меҳмон ҷаҳмбадаширо боло кард [Улуғзода, 1956, 15].

Вай зани ҷавони хушрӯй ва нозукандом буд [Улуғзода, 1956, 16].

Модалияти субъективӣ муносибати гӯяндаро ба фикр нишон медиҳад. Тобишҳои маъноии зарурат, имконпазирӣ, хоҳиш, орзуи ният, шубҳаву гумон, таҳмин, боварию нобоварӣ, баҳодихӣ, ҳаяҷон, афсӯсу дарғ, аҳсану офарин ба категорияи модалияти субъективӣ дохил мешаванд. Тарз ва воситаҳои ифодаи маъноии модалияти субъективӣ гуногун мебошад.

Оҳанг воситаи умумии ифодаи маъноҳои гуногуни модалияти субъективӣ ба шумор меравад. Ба воситаи оҳанг ҳама гуна ҷумла тобишҳои гуногуни модалӣ пайдо карда метавонад. Масалан, ба воситаи оҳанг муносибати муассирӣ, таъкид, шубҳа, боварию нобоварӣ, киноя, розигию норозигӣ ва ғайра баён карда мешавад [ГЗАҲТ. 2019, 302].
Чунончи: *Меҳмон ҷаҳмбадаширо боло кард. Вай зани ҷавони хушрӯй буд. Дар танаи атласкуртаи сабз, дар гӯшаи гӯшвории дароз, дар гарданаи*

марҷони сурх дошт. Вай бо модарам хандону шукуфон вохӯрдӣ кард [Улуғзода, 1956, 17].

Ман тарсида, ба модарам ҷафс шуда гирифтам. Бечора модарам кафи дасташиро ба рӯяш ниҳод ва овозе набаровад. Вай ба рӯйи меҳмонон зӯрбазӯракӣ табассум мекард [Улуғзода, 1956, 18].

Лаззати хониши ҳофизаи хушилхон барои ӯ шарбати заҳр гардид. Дилам ба ӯ месӯхт [Улуғзода, 1956, 18].

Яке аз воситаҳои маъмули ифодаи модалияти субъективӣ сиғаҳои феълӣ, таркиби ҷумла, ҳиссача, нидо, калимаҳои модалӣ, воҳидҳои туфайлӣ мебошанд. Феълҳои модалиии **хостан, тавонистан, бояд, шояд** ҳам дар шакли тасдиқ ва ҳам дар шакли инкор дар таркиби хабари ҷумлаҳои ҳикоягӣ меоянд. Дар чунин маврид маънои модалиии худро нигоҳ медоранд ва ҷумла ба туфайли онҳо тобишҳои гуногуни маъноӣ пайдо мекунад: *Ман асло мурдан намехостам* [Айнӣ, 2010, 27].

Дар ҳамон вақт аз тарси деғу ҷин маро бароварда тавонистанаи ба ман бисёр ғоидаи калон дод [Айнӣ, 2010, 72].

Фурӯшгор аз фурӯхта натавонистани он китоб умедашро канд [Айнӣ, 2010, 270].

Бояд чанд вақт – то сабук кардани қарзҳо ба обу явғони хона ва ба ширу ҷугротти хона қаноат кунем [Айнӣ, 2010, 28].

Амир баъд аз хондани ин ариза бояд ягон чора бинад [Айнӣ, 2010, 98].

Хабари ҷумлаҳои содаи ҳикоягӣ бо феълҳои таркибие ифода мешавад, ки ҷузъи номии онҳо маънои луғавии модалияти субъективӣ дорад. Феълҳои таркибии **орзу кардан, умед доштан, тахмин кардан** ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Чунин феълҳо дар маводи ҷамъовардаи мо хеле зиёд мушоҳида гардиданд: *Ман ҳам орзу доштам* [Айнӣ, 2010, 49].

Ман ба бисёр умр дидани ӯ умед надорам [Айнӣ, 2010, 339].

Ман ба бисёр умр дидани ӯ умед надорам; Синни ин касро аз шаст боло тахмин кардан мумкин буд. // Синни ин касро аз шаст боло тахмин

кардан мумкин буд. Ман борҳо ба он гуна курра соҳиб шуда савор шуданро орзу мекардам [Айнӣ, 2010, 69].

Асосан ба вазифаи хабари ҷумлаҳои содаи ҳикоягӣ сиғаи хабарӣ меояд. Сиғаҳои шартӣ-хоҳишмандӣ ва эҳтимоли низ ба вазифаи хабари ин навъи ҷумлаҳои сода меоянд, аммо камтаранд. Ҷумлаҳое, ки хабарашон бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шудааст, тобиши маъноӣ илтимос, хоҳиш, шарт, хилоф, мақсад, гумон, шубҳа, имконпазирӣ ва ғайра пайдо мекунанд: *Ҷро ҳаргиз малъун, ёгии сарбадор намегуфтед, балки дӯстаи медоштед* [Улуғзода, 1979, 492].

Мабодо ки инҳо ҷосус ва фитнаангез бошанд [Улуғзода, 1979, 492].

Мабодо вай баъди вафоти амир тахти аморатро зер карда гирифтани бошад? [Улуғзода, 1979, 441].

Мабодо мардум гап накунанд [Улуғзода, 1979, 297].

Шояд бо роҳи Тавилдараву Сарихосор омада истода бошанд [Улуғзода, 1979, 91].

Баъд ин хел духтарро шояд ҳеҷ кас ба занӣ ҳам нагирад [Улуғзода, 1979, 94].

Сиғаи эҳтимоли ба ҷумлаҳои ҳикоягӣ маъноӣ гумону шубҳа ва тахмин мебахшад. Ин маънӣ гоҳо бо тобиши маъноӣ орзуву ният омехта ифода мешавад: *Аноргул бо бачаҳо аз бог омадагист* [Улуғзода, 1979, 36].

Хайр, то пагоҳ ягон гап мешудагист [Улуғзода, 1979, 85].

Эҳтимол сар ба кӯҳу биёбон гирифта, пинҳон шуда гаштагист [Улуғзода, 1979, 156].

Як вақте ба мо фақирон ҳам озодӣ, рӯзи хуш меомадагист, ба рӯямон рӯшноӣ метофтагист [Улуғзода, 1979, 347].

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ маъноӣ зарурат ва ногузириро ифода мекунанд. Дар ин гуна ҷумлаҳо ба вазифаи хабар калимаҳои **хатмӣ, зарур, лозим, даркор, ногузир, матлуб, шарт, чоиз, фарз** ва ғайра ҳам дар шакли холис ва ҳам бо бандакҳои хабариву феълҳои ёридиҳанда меоянд: *Ин дафъа «барои Рафоҳатҷон» маҳсӣ харидан лозим* [Улуғзода, 1979, 10].

Қўрбошиҳоятон маҳаллоти шаҳрро дурустакак дидбонӣ карданашон лозим [Улуғзода, 1979, 182].

Ба ман на боғ даркор, на замин [Айнӣ, 2010, 44].

– Барои гувоҳӣ додан мусулмони комил будан шарт аст [Айнӣ, 1985, 105].

Бо вожаи **мумкин** ҷумлаҳои ҳикоягӣ тобиши майлу рағбат ва хоҳиш ифода мешавад: *Шоир шуданат мумкин аст [Айнӣ, 2010, 36].*

Наимшоҳ мумкин аст духтараширо қин кунад [Айнӣ, 2010, 90].

Бо зот нагзиву бади ҳайвонотро муайян кардан мумкин аст [Айнӣ, 2010, 344].

Истифодаи калимаи **мумкин** дар шакли инкор дар ҷумлаи ҳикоягӣ тобиши маъноӣ имконпазирӣ, зарурат ва ҳукмро пайдо мекунад: *Дар он вақт дигар гуна ҷавоб додан мумкин набуд [Улуғзода, 1979, 44].*

Дар он ҷо чизро дидан ва ҷойи нишаст ёфтан мумкин набуд [Улуғзода, 1979, 59].

Синну соли ин одамро ҳам тахмин кардан мумкин набуд [Улуғзода, 1979, 417].

Бояд зикр намуд, ки ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмоланд. Онҳо хусусияти тасвирӣ, нақл кардан, муҳокима рондан дар бораи ҳодисаҳои воқеиро доранд.

3.2. Ҷумлаи содаи саволӣ

Ҷумлаи саволӣ як навъи сермахсули ҷумлаҳои сода буда, аз дигар навъҳо бо он фарқ дорад, ки шунавандаро ба додани маълумот водор мекунад. Дар ин навъи ҷумлаи сода гӯянда аз мусоҳиби худ ягон чизро фаҳмидан меҷӯяд. Дар ҷумлаҳои саволӣ фикр ва мақсади гӯянда ба тариқи пурсиш ифода мешавад. Дар охири ҷумлаҳои саволӣ аломати савол гузошта мешавад.

Ҷумлаҳои саволӣ ҳам дар забоншиносии хориҷӣ ва ҳам тоҷик мавриди ҷустуру ковишҳои илмӣ қарор гирифтааст. Дар забоншиносии

хориҷӣ, хусусан рус, дар асару мақолаҳо ва дастурҳои таълимӣ доир ба ҷумлаи содаи саволӣ, навъҳои он, воситаҳои ифодаи савол маълумот дода шудааст.

Дар дастурҳои таълимии макотиби олии ва миёна аз ҷиҳати самти муҳабирот ҷумлаҳо ба ҳикоягӣ, хитобӣ ва саволӣ ҷудо карда шудааст [Белинитский А.М., Ҳочизода Б. 1936, 3-88; Бузургзода Л. 1942, 5-7; ГЗТ, 1963; Мирзоев А., Ниёзӣ Ш. 1948, 5-7; Ниёзмуҳаммадов Б. 1970, 216-218; ЗАҲТ. Қ. 2. 1970, 55-58] ва дар баъзе китобҳои дарсӣ ҷумлаҳои амрӣ илова гардидааст [Арзуманов С., Нестеренко С. 1951. 242-243; Арзуманов С., Джалолов В. 1969, 233-234; Ниёзмуҳаммадов Б., Рустамов Ш. 1969, 19-20]. Чунин таснифот дар забоншиносии рус низ анҷом дода шудааст [Пешковский А.М. 1956, 348-350; Руднев А.Г. 1960, 32-34; Грамматика современного русского литературного языка. 1970, 355-369; Распопов И.П. 1970, 85-98; Современный русский язык, 1976, 21-27], дар солҳои 80-уми садаи бист [Русская грамматика, 1980, 88; Белошапкова В. А. 1977, 94].

Муҳаққиқ, равшаншинос Ф. Лиматов роҷеъ ба талаботи саволу ҷавоб ба таври муколама ҷамъоварии маълумот сухан ронда навишта буд: «Савол як шакли ҳаракати фикр аст. Дар он лаҳзаи гузариш аз надонистан ба донистан, аз нафаҳмидан ба фаҳмидан аниқ гузашта мешавад».

Забоншинос Х. Ҳусейнов дар мавриди ҷумлаҳои содаи саволӣ чунин менависад: «Ҷумлаҳои саволӣ нисбат ба ҷумлаҳои хабарӣ таъсирноктаранд, зеро онҳо, баробари диққати хонандаро ба ин ё он объекти тасвир ҷалб намудан, ба як ё якчанд амалу ҳолатҳои дигар вобаста будани объекти тасвирро ҳам ба хотир мерасонанд. Ғайр аз ин, дар ифодаи онҳо мафҳуми ханда, изтехзо, тамасхур, ҳаҷв ва амсоли инҳо ҳам фаҳмида мешавад» [Ҳусейнов, 1973, 146].

– *Ба ту чӣ шуд? Чаро гиря мекуни? – гуфта пурсиданд.*

– *Акнун ман чӣ навъ ба Бухоро барои хондан меравам? Тӯй намекардед, намешуд-мӣ? – гуфт гирякунон.*

– *Чӣ навъ меравӣ? Вақташ шавад, худам бурда мемонам. Барои ин гиря чӣ лозим аст? – гуфт падарам.*

– *Пул-ку надоред, бе пул дар шахр чӣ гуна истода хонда мешавад? – гуфт боз бо ҳамон овози гиряолуд* [Айнӣ, 2010, 29].

Дар забоншиносии тоҷик ҷумлаҳои саволӣ аз ҷониби Собирҷонов С. бо унвони «Собственно вопросительные предложения в современном таджикском литературном языке» («Ҷумлаҳои саволи хоса дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ») [Собирҷонов, 1985, 216] баррасӣ гардидааст. Мавсуф дар рисолааш бештар ба ҷумлаҳои саволи хоса эътибор дода, махсусиятҳои онро нишон додааст.

Роҳу воситаҳои ифодаи савол дар ҷумлаҳои содаи саволӣ бо тарзҳои гуногун сурат мегирад. Дар таснифоти забоншиносону муҳаққиқон чунин воситаҳои ифодаи савол дар ҷумлаҳои саволи забони тоҷикӣ нишон дода шудааст. Чунончи, Л. Бузургзода се воситаи ифодаи саволро нишон додааст:

1. Ҳиссаҷаҳои саволӣ: магар, оё, -мӣ, - чӣ.
2. Ҷонишинҳои саволӣ: кӣ, чӣ, кучо, чанд ва ғ.
3. Оҳанги саволӣ [Бузургзода, 1942, 8-9] .

Дар таснифоти муҳаққиқон С.Д. Арзуманов, С. Нестеренко, С. Ҷалолов ба ҷойи ҷонишинҳои саволӣ таркибҳои – ё не, оё... [1938, 2021] шарҳ ёфтааст. Дар сарчашмаи дигар [ниг. Мирзоев, Ниёзӣ, 1948, 7-8] воситаҳои ифодаи савол ба панҷ гурӯҳ ҷудо карда шудааст:

1. Ҳиссаҷаҳои саволӣ: оё, магар, мӣ;
2. Ҷонишинҳои саволӣ: кӣ, чӣ, кадом, кай, чӣ хел, чанд, чӣ қадар, чаро, чандум, канӣ ва ғ.;
3. Пайвандакҳо: ё, ё худ, ё ки...;
4. Бе калимаҳои саволӣ, оҳанги баланд;
5. Ҳиссаҷаҳои саволи чӣ, -а, -я, -дия [Мирзоев, Ниёзӣ, 1948, 6-7].

Академик Б. Ниёзмуҳаммадов низ се воситаро таъкид намудааст [ниг. Ниёзмуҳаммадов, 1956, 5-7].

Дар баъзе таҳқиқот 9 воситаи ифодаи савол зикр шуда, ки баъзеи онҳо шубҳаноканд. С. Собирҷонов дар таснифоти хеш 9-воситаи ифодаи саволро зикр намудааст:

1. Интонатсияи саволӣ;
2. Ҷонишинҳои саволӣ;
3. Зарфҳои саволӣ;
4. Ҳиссачаҳои саволӣ;
5. Пайвандакҳои ё, ё ки, ё худ;
6. Таркибҳои ё не, аз чӣ сабаб? кай боз, кучо, бо кадом мақсад;
7. Фразеологизми «чӣ гуфтед?», «ҳамин тавр не»;
8. Калимаҳои хуб, хайр, дуруст;
9. Шакли инкории феъл [1985, 19-20].

С. Собирҷонов калимаҳои **хуб, хайр, дурустро** чун воситаи ифодаи маънои савол зикр карда, боз чунин андеша меронад, ки ба ин ақидаи хеш устувор нест: «Бояд қайд кард, ки калимаҳои хуб, хайр, дуруст дар охири ҷумла омада, ба савол тобиши модалии хоҳиш, даъват медиҳанд ва маънои саволии ҷумларо сушт мекунанд. Шакли инкорӣ бо ғарази услубӣ омада на ҳамеша чун воситаи савол истифода мешавад» [Собирҷонов, 1985, 19-20].

Муҳаққиқ С. Собирҷонов калимаҳои **хуб, хайр, дуруст**; шакли инкории феъл ва тартиби калимаро чун воситаи савол қайд намудааст, ки ба назари мо саҳеҳ нест [Собирҷонов, 1985, 19-20].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1986) чунин воситаҳо зикр гардидааст:

1. Интонатсия;
2. Ҷонишинҳои саволӣ;
3. Калима ва таркибҳои саволӣ;
4. Калимаву таркибҳои зарфии саволӣ;
5. Ҳиссачаҳои саволӣ [ГЗАХТ, 1986, 212].

Воқеан, воситаҳои грамматикӣ дар боло зикргардида ҳосил ҷумлаҳои саволианд.

Чумлаҳои саволӣ дар забони тоҷикӣ аз рӯйи маънову мазмун ба чумлаҳои саволии хоса, саволии риторикӣ ва саволии водоркунӣ тақсим мешаванд [ГЗАҲТ, 1986, 211].

Гурӯҳи асосӣ ва сермаҳсули чумлаҳои саволиро чумлаҳои саволии хоса ташкил менамоянд. Саволи чумлаҳои саволии хоса ҳатман ҷавоб талаб мекунад. Чунончи:

– *Шумо чаро дар вақти гармии бозор дӯконро партофта ба хона омадед? – Ба ман чӣ кор доред?*

– *Як кор дорам, намедонам мекунад ё не?* [Айнӣ, 1985, 76].

– *Кай меравам?* [Айнӣ, 1985, 76].

Чумлаҳои саволии хоса ғайр аз савол тобишҳои модалии тааҷҷуб, хайрат, шубҳа, тахмин, норизоӣ, нобоварӣ, гумон, қатъият, боварӣ, муҳокима ва ғайра дошта метавонанд:

– *Оя, шумо бибиамро дидагӣ-а? Гуфта диҳед, бибиам чи хел буданд?* [Улуғзода, 1956, 34].

Пас, ин фарзандони инсон бо ин ҳолати парешон чаро ин ҷо нишастаанд? [Айнӣ, 1958, 32].

Савсанро ҳавз бонг зада гирифта бурда бошад? [Икромӣ, 2009, 56].

Навъи дигари чумлаҳои саволӣ чумлаҳои саволии риторикӣ аст.

Саволи чумлаҳои саволии риторикӣ рамзӣ, пӯшида буда, ҷавоб талаб намекунад, дар ин гуна чумлаҳо тасдиқу инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риторикӣ ҳамчун воситаи услубии ифодаи образноки нутқи бадеӣ истифода мегардад: *Магар айб нест?* [Улуғзода, 1979, 29].

– *Аз ду бучаи чор қурут одам магар сер мешавад?* [Улуғзода, 1979, 56].

Магар аз тарафи ӯ кушта шудани Тӯрамурад муайян гардид? [Айнӣ, 1985, 135].

– *Магар ҳаққи 12-сола хизмати ман ним ҷувол гандум мешавад?*

Саволҳои риторикӣ гуногунанд. Як навъи онҳо маънии инкор дорад. Дар ин гуна чумлаҳои саволӣ инкор ба таври, рамзу киноя ифода

мешавад: *-Барои ин гуломӣ калонони қишлоқ, хусусан Мулло Хокироҳ магар кам кӯиши кард?* [Айнӣ, 1958, 41].

Магар мамлакат бе ҳоким аст? [Айнӣ, 1958, 56].

Чумлаҳои саволии водоркунанда. Чумлаҳои саволие ҳастанд, ки ҷавоб талаб намеkunанд, фикрро тасдиқу инкор намеkunанд, балки шунавандаро ба амале, иҷрои коре водор менамоянд. Ин гуна чумлаҳои сода чумлаҳои саволии водоркунӣ ном доранд:

Шумо сари ҳар тасвир муддатҳои тӯлонӣ менишастаед? [Оила, 2018].

Ҳоло ҳам нарафтаӣ? Магар то пагоҳ хоб меkunӣ? [Оила, 2017].

Тарзу воситаҳои ифодаи савол дар чумлаҳои саволӣ гуногун аст. Воситаи асосии ифодаи чумлаҳои саволӣ интонатсия ба шумор меравад. Дар ҳамаи чумлаҳо тарзи талаффуз мавқеи муайян дорад. «Чумлаҳо, махсусан ба туфайли оҳангноки, ба ифодаи ин ё он мазмун қодир мегарданд. Бе интонатсия ба як мақсади муайян истифода кардани чумла ниҳоят мушкил, ҳатто номумкин аст. Мафҳуми орзу, илтимос, хоҳиш, зорӣ, пурсиш, амр, фармон ва ғайра маҳз ба интонатсия вобаста аст» [Ҳусейнов, 1973, 146].

Интонатсия унсури ногузири ташаккули ҳамаи навъҳои чумлаи саволӣ мебошад. Интонатсияи саволӣ аз интонатсияи хабарӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар чумлаҳои саволӣ калимае, ки савол ба вай мансуб аст, хеле ҷуқувваттар талаффуз мешавад. Ҷойи калимаҳое, ки задаи мантиқӣ гирифтаанд, дар чумла нисбатан озод аст. Бинобар ин интонатсияи чумлаи саволӣ дар забони тоҷикӣ як хел нест. Агар калимаи заданок дар охири чумла ояд, интонатсияи саволӣ ором оғоз ёфта, дар охир ҷуқуват мегирад ва баландтар мегардад: *- Ба он ҷо даромадан меҳоҷӣ? - пурсид Паша?* [Улуғзода, 1956, 81].

– Аэроплан сӯхт? Парранда? Чӣ хел? – ҳайрон шудам ман? [Улуғзода, 1956, 84].

– Ту? Бо ҳамин пойи ланг? – тисханд зад ҳоким [Улуғзода, 1979, 329].

Агар калимаи заданок дар аввали ҷумлаи саволӣ воқеъ шуда бошад, ҷумла бо оҳанги баланд оғоз ёфта, тадриҷан паст мешавад. Ҳамаи аъзоҳои ҷумла дар аввали ҷумлаҳои саволӣ омада метавонанд, вале ин ҳолат барои хабар хос нест. Агар хабар дар аввали ҷумла ояд, хатман задаи мантиқӣ қабул мекунад:

Канӣ ёб, он чиз чист? [Улуғзода, 1956, 41].

Меғурезед аз ман?

– *Медиҳӣ?*

– *Надода чӣ илоҷ?* [Улуғзода, 1979, 38].

Дар ташаккули ҷумлаҳои саволӣ ба замми интонатсия воситаҳои зиёди дигар низ истифода мешаванд. Дар ифодаи ҷумлаҳои саволӣ калима, таркиб ва ҳиссаҳои саволӣ мақоми хоса доранд. Истифодаи онҳо ба мақсади саволдиҳанда ва ба кадом аъзои ҷумла мансуб будани аъзои ҷавобшавандаи ҷумла вобаста аст. Дар ҷумлаҳои саволӣ ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ низ фаровон истифода мешаванд. Ин воҳидҳои саволӣ мувофиқи аъзоҳои ҷумла сурат мегиранд. Ҷонишинҳои саволии кӣ, чӣ, кихо, чиҳо барои муайян намудани субъекти грамматикӣ истифода мешаванд ва худ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:

– *Ёбой ман не, дигарон.*

– *Кихо?* [Улуғзода, 1979, 57].

– *Кӣ омад?* [Улуғзода, 1979, 79].

Ҷонишинҳои саволии **кист, чист, кӣ буд, чӣ буд, кӣ, чӣ** ва калимаҳои **чӣ шудааст, чӣ кор мекунад, чӣ даркор** ва монанди инҳо барои муайян намудани амали субъект истифода шуда, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд:

Аз чӣ метарсем? [Улуғзода, 1979, 87].

– *Номат чист?*

– *Ба номам чӣ кор дорӣ?* [Улуғзода, 1979, 74].

– *Номат чист?*

– *Аноргул, – оҳиста гуфт духтар.* [Улуғзода, 1979, 76].

Ту духтари кӣ мешавӣ? [Улуғзода, 1979, 76].

– *Бандаи Худо, ту кистӣ? Чи корай?* [Улуғзода, 1979, 186].

Чӣ? Ба пеши духтараи? - ҳайрон шуда Фирӯза пурсид [Икромӣ, 2009, 56].

Калима ва таркибҳои саволии **киро, чиро, аз кӣ, бо кӣ, бо чӣ, ба кӣ, ба чӣ** ва амсоли инҳо барои муайян намудани объекти ҷумла истифода мешаванд ва ҳудашон дар ҷумла вазифаи пуркунамдаро адо менамояд:

– *Аспони киро мепойӣ?* [Улуғзода, 1979, 100].

– *Боз гандуми **киро** дуздидӣ?* – *хандида гуфт «меҳмон»* [Улуғзода, 1979, 76].

Лутфия бо ин гапаш чӣ гуфтани мешуд? Чиро дар назар дошт?.. [Улуғзода, 1979, 180].

– *Аз онҳо чиро пурсида фаҳмидӣ?* [Улуғзода, 1979, 251, 360].

– *Ҷанҷол аз чӣ сар шуд?* [Улуғзода, 1979, 251, 38].

– *Безорам. – Аз чӣ?* [Улуғзода, 1979, 251, 57].

Дар матни асарҳои бадеӣ ду воҳиди саволӣ омада, фикрро пурқувват мекунад: -*Мардум **чӣ** меғӯянд, калонҳо, миришабҳо **чӣ** ҳаёл доштанд?* [Икромӣ, 2009, 83].

Дар мисоли зерин калимаи саволии **кӣ?** такрор омада, пурсишро пурқувват кардааст: - *Кӣ вай, кӣ? Рӯзибой?* [Икромӣ, 2009, 55].

Калимаву таркибҳои саволии **кадом, чӣ хел, чӣ гуна, чӣ** ва ғайра барои муайян кардани аломати предмет истифода мешаванд ва худ ба вазифаи муайянкунанда меоянд: Дар ин бевақтии шаб ман пеши кадом калоншаванда меравам? – намедонам гуфт Назир [Улуғзода, 1979, 95].

Восеъ ба ӯ аз ватанаи чӣ хабари хуше расонда метавонист? [Улуғзода, 1979, 222].

Ман ба онҳо чӣ хел ҷавоб диҳам дуруст мешавад? [Улуғзода, 1979, 274].

Як гурӯҳ калимаву таркибҳои зарфии саволӣ барои муайян намудани ҳолати ҷумлаи саволӣ истифода мешаванд ва мутаносибан ба вазифаи ҳолҳои гуногун:

1) **замон:** *Биллоҳи азим, охир, то кай мо ҷафо мекашем? То кай монанди ана, ин гови ту чашмамон бастагӣ, юги золимон ба гарданамон, хорию зорӣ кашида, мутеу фармонбардор шуда мегардем? То кай?* [Улуғзода, 1979, 39];

2) **макон:** - *Акаам кучо шуд?* [Улуғзода, 1979, 52].

Ризо кучо шуд? [Улуғзода, 1979, 63].

– *Усто Барот! Шумо дар кучо? – гӯён овоз дод* [Айнӣ, 2010, 76].

– *Аз кучо ёфтед? – гуфта пурсид арбоб бо хурсандӣ* [Айнӣ, 1985, 93].

– *Деҳқони хокпош дар ҳар моҳ пули нақдро аз кучо меёбад? – гуфт Ҳамроҳ-рафиқ* [Айнӣ, 1985, 146];

3) **тарз:** *Дар он ҷо зиндагӣ чӣ тавр, нарху наво чӣ гуна аст? Дар ин гармӣ дилат чӣ хел мешавад?* [Улуғзода, 1956, 106];

4) **микдору дараҷа:** – *Чанд вақт манғитзанӣ мекунӣ?* [Улуғзода, 1979, 52].

– *Ту аввали шаб чанд пул доштӣ? – ба ҳисоби якҷоя даромаданд. – Хуб, ба ҳар сад танга ҳар моҳ чӣ қадар фоида медиҳед?* [Айнӣ, 1985, 124].

Ту аз ҷаноби Қорӣ чанд танга қарз гирифтан меҳоҳӣ? [Айнӣ, 1985, 138];

5) **сабабу мақсад** ва бо ҳамин маънои ҳолӣ ба вазифаи хабар меоянд: *Чаро ягон савориро киро карда савор шуда наёмадед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, ки дар ин гуна мавридҳо фоида баред?* [Айнӣ, 1985, 129].

– *Тӯйи Бибизагораро тамошо карданӣ омадагистед?* [Икромӣ, 2009, 23].

– *Ман туро дузд гумон кардам, – гуфт вай қомати худро рост карда, – барои чӣ овоз намебарорӣ?* [Икромӣ, 2009, 55].

Ба чӣ мақсад аз он ҷо омадед? [Икромӣ, 2009, 62].

Дар ифодаи маънои пурсиш калимаи саволии **чаро** истифода мегардад. Баъзан барои нишон додани ҳолати руҳии қаҳрамону персонажҳо, фардикунонии асар нависанда гунаи шевагии онро истифода намудааст. Дар мисоли зерин ҷонишини саволии **чиба (чаро)**

истифода гардидааст: *Ман **чиба** хушомад занам? - гуфт ходим* [Икромӣ, 2009, 35].

Чиба интур мегӯед? - эътироз кард миёнрав [Икромӣ, 2009, 101].

Дар чумлаҳои саволӣ бо интонатсия маъноӣ илтиҷо, хоҳиш ифода гардидааст, ки онро ҳиссаҷаи **кошки** пурқувват гардонидаст: *Кошки шумо ягон илоҷе карда аз вай пули қарзро, лоақал нимаширо рӯёнида медодед?* [Икромӣ, 2009, 53].

Чумлаҳои саволӣ ҳар қадар кӯтоҳу муъҷаз бошанд, пурсиш дар онҳо ба ҳамон андоза равшан ва баръакс, чумлаҳои саволӣ чӣ қадар тафсил ёбанд, ё дар қолаби чумлаҳои мураккаб ифода ёфта, чумлаҳои содаи зиёдро дар бар гиранд, пурсиш дар онҳо ҳамон қадар тира ва норавшан ифода мегардад. Аз ҳамин сабаб ба ҷуз интонатсияи саволӣ ба кор фармудани воситаҳои дигар низ эҳтиёҷ пайдо мешавад. «Таъкиди пурсиш ҳамеша бо интонатсияи саволӣ ва задаи мантиқӣ ифода намегардад, баъзан бо мақсади таъкиди мундариҷаи саволи тамоми чумла лозим меояд, ки бар замми интонатсияи саволӣ ҳиссаҷаҳо низ кор фармуда шаванд» [Камолиддинов, 1992, 58]

Дар ташкили чумлаҳои саволӣ ҳиссаҷаҳои саволӣ низ фаровон иштирок менамоянд. Ҳиссаҷаҳои саволӣ ҳам аз ҷиҳати ифодаи маъно ва ҳам аз ҷиҳати вазифа дар чумла аз ҷонишинҳои саволӣ фарқ мекунанд. Аксарияти ҳиссаҷаҳо ба замми маъноӣ саволӣ тобишҳои гуногуни модалиро ифода мекунанд. Ҳиссаҷаҳо аз ҷонишинҳои саволӣ инчунин бо он хусусияти худ фарқ мекунанд, ки дар чумла ба вазифаи аъзоҳои чумла намеоянд. Дар ифодаи маъноӣ савол дар чумлаҳои саволӣ ҳиссаҷаҳои саволи **оё, магар, наҳод** дар забони адабӣ ва ҳиссаҷаҳои **чӣ, -а** ва **-мӣ** дар нутқи гуфтугӯӣ истифода мешавад: *Наҳод бибиотун барин зани боиззат ва зоҳиран бодавлат ҳамин хел кунад?* [Улуғзода, 1956, 103].

Магар гурғи ба хун ташина барраи ширбозро дида, ба нолиданҳои ӯ раҳм мекунад? Магар мори афъӣ бо дандони захрпоши худ баданатонро фақат хорида мемонад? Магар дузди роҳзан барои амнияти шумо роҳатонро мепояд? [Икромӣ, 2009, 89].

Баъдтар барем-чӣ? [Икромӣ, 2009, 146].

- *Пули зиёдатиашонро ба бечораҳо бахшанд чӣ?* [Икромӣ, 2009, 38].

Ҳиссаҷаи саволии **оё** маънои саволро бо тобиши шубҳа ифода мекунад. Вай бештар дар аввали ҷумла ва гоҳо дар мобайни аъзоҳои ҷумла, пеш аз калимае меояд, ки задаи мантиқӣ гирифтааст:

Оё симои тасхиркунанда нест, хонандаи арҷманд ?

Ҳиссаҷаҳои **наход**, **наход ки** ва **на ин ки** саволро бо тобиши таачҷуб, нобоварӣ ва норозигӣ ифода мекунанд. Ин ҳиссаҷаҳо асосан дар аввали ҷумла ва гоҳо дар паҳлуи аъзои таъкидшавандаи ҷумла меоянд:

***Наход ки** ҳеч кас ба вай ёрӣ надод?* [Икромӣ, 2009, 56].

Наход, ки ӯ, яъне тӯра рағу пайро аз чарбӯ фарқ карда натавонад? [Улуғзода, 1979, 13].

Наход ҳамон амири қоҳири пурдаҳишти хунрез ҳамин пирамарди миҷморуқ бошад?.. [Улуғзода, 1979, 152].

– *На ин ки ҳамин ҳавои на он қадар сард ба пойи одам таъсир кунад?*
– *гуфт Қорӣ дар ҷавоб* [Айнӣ, 1985, 63].

Наход, ки динат, имонатро ба панҷоҳу панҷ танга фурӯшӣ?! [Улуғзода, 1979, 312].

Ҳиссаҷаҳои саволии **-мӣ**, **-а**, **-ку**, **-дия** дар маводи мо серистеъмол аст. Ин ҳиссаҷаҳо дар забони ғӯишҳо истифода мешавад. Нависандагон низ онро дар нутқи персонажҳо истифода мекунанд: *Шумо хату савод доред-мӣ? Китоб мехонед-мӣ?* [Улуғзода, 1956, 103].

Ҳамин хел зани хуб рӯяиро менӯшидааст-мӣ? [Улуғзода, 1956, 99].

Ба омаданамон ду ҳафта шуд-а, Шариф? - ба рафиқи худ муроҷиат намуд Ҳаит [Улуғзода, 1956, 95].

Фирӯзачон набераи шумо будааст-дия?-гуфт вай ба кампир [Икромӣ, 2009, 27].

- *Э, э боз ман қарздор шуда баромадам-ку?* [Икромӣ, 2009, 56].

О, ба хаёлам Савсани бечораро як моҳ пеш аз ин аз ҳавзи гузар ёфта гирифта буданд-ку? [Икромӣ, 2009, 83].

Ҳиссаҷаи саволии **чӣ** ду мавриди истифода дорад:

1) ҳамчун калимаи туфайлӣ пеш аз ҷумлаи саволӣ омада, маънои саволро пешакӣ огоҳу таъкид мекунад. Дар ин маврид ҷумлаи саволӣ бо дигар воситаҳои саволӣ меояд: *Чӣ ўро аз ин ҷойҳо мегурезонад?*

– *Чӣ шуд?* – *гуфта пурсид* [Айнӣ, 1985, 100].

Чӣ арз дорад? – *ноиб пурсид* [Айнӣ, 1985, 147].

2) Баъд аз ҷумла ва ё калимаи алоқаманд омада, пурсишро ифода мекунад. Ин савол маънои муҳокима ва таклиф низ дошта метавонад. Дар ин гуна мавридҳо ҷумлаи саволӣ бештар аз як калимаву ҳиссаҷаи саволӣ иборат мешавад: – *Агар падару модарат ин коратро шунаванд, чӣ мегӯянд?* – *Шумо ин касро «шоир» гуфтед, ин чӣ маънӣ дорад?* [Айнӣ, 2010, 132].

Кампир чӣ тавр? [Икромӣ, 2009, 82].

Бақияи қўшпулӣ, танобпулӣ, мирона, ноҳақона ва гайраро чӣ гуна бояд адо кард? [Улуғзода, 1979, 35].

Дар асарҳои бадеӣ ҳолатҳои мушоҳида мегарданд, ки дар як матн чанд ҷумлаи саволӣ пайиҳам омада, маънии саволро таъкид намуда, дар бораи шунаванда маълумоти саҳеҳтар гирифтани меҳода:

– *Кампир, - гуфт вай, - магар хонаю ҷое надорӣ? Ин писарат? Кият мешавад? Ҳа, ин ҳам бехонумон?* [Икромӣ, 2009, 61].

Қозӣ чӣ? Раис чӣ? Мириабу оқсақол чӣ? Магар онҳо барои бадбахтии оилаи ту даст баҳам набуданд? Бе ёрӣ ва ҳамдастии онҳо Ғаниҷон чӣ мекард? Магар хатти қарздори бардурӯғи турсо қозикалон, раис мӯҳр накарданд? [Икромӣ, 2009, 115-116].

Дар ҷумлаи зерин ду воситаи савол истифода гардида, ду саволро пеш мегузорад:

– *Аз падарам чӣ хабар, кӣ омад?* [Икромӣ, 2009, 97].

Чаро овозаи намебарояд, чаро гурунг- гурунг карда аз рӯйи одатаи суруд намехонад? [Икромӣ, 2009, 99].

Ин чӣ ҳодиса, ин чӣ найранг, ин чӣ беадолатӣ?! [Икромӣ, 2009, 214].

Ҳиссаҷаи саволии **-а** саволи иловагиро бо тобишҳои муҳокима ва гумон мефаҳмонад. Бинобар ин ҳамчун воситаи иловагии ифодаи маъноӣ савол вақеъ мегардад: – *Худоба шукр, нағз шудед-а?* [Икромӣ, 2009, 117].

Нависанда барои ҷолиб ва муассир ифода кардани матлаб ба таври муқобилгузорӣ чанд ҷумлаи саволиро ба кор бурдааст: *Падар ба ин дараҷа разил, духтар ба ин дараҷа поквичдон ва ҳалим; падар ба ин дараҷа бераҳм, духтар ба ин дараҷа ғамхор ва раҳмдил?! Бедарак намегӯянд, ки аз хор гул, аз занбӯр асал мерӯяд! Инҳо ҳама майлаш, аммо миришаби бадсириш мабодо дар ин ҷо будани ӯро аз духтараш фаҳмида нагирад? Чаро Оймулло дар ин бора гап назад? Чаро ин тавр шуд?* [Икромӣ, 2009, 214].

Хулоса. Ҷумлаҳои содаи саволӣ дар асарҳои бадеӣ яке аз воситҳои муҳимтарини объекти тасвир буда, онҳо, одатан, бо мақсади дар шакли кӯтоҳи пурмазмун дода тавонистани амалу ҳолатҳо ва ҳиссиёти гуногун ба кор бурда мешавад. Чунин ҷумлаҳо бештар дар одоби муҳоварат дучор меоянд. Чунончи: *Биринҷ харидан ҳам даркор нест, – гуфт модарам.*

– *Чаро? – гуфта пурсид падарам, – охир шир бе биринҷ хӯрок намешавад-ку.*

– *Биринҷ ҳаст!*

– *Дар кучо? – падарам тааҷҷубкунон аз ҷойи хобаш нимҳез шуд* [Айнӣ, 2010, 28].

Ту ҳам меҳӯрӣ?

– *Бошад, меҳӯрдам, набошад, ҳамин ҳалвои қоқтӣ ҳам шудан мегирад.*

– *Ман ёфта диҳам, меҳӯрӣ?*

– *Албатта!*

– *Ин тавр бошад, ба падарам «ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед» гуфта зорӣ кун!*

– *Магар шумо намехӯред?*

– *Ман ҳам меҳӯрам.*

– *Ин тавр бошад, худатон чаро аз падар намекурсед?* [Айнӣ, 2010, 30].

– *Як қабза ҳалво чӣ қадар мешавад? – аз падар ман курсидам.*

– *Як лӯнда!*

– *Як лӯнда ҳалворо ман меҳӯрам ё акаам? – гуфта тааҷҷубкунон боз курсидам* [Айнӣ, 2010, 33].

Таҳлили маводи дар дастдоштаи мо нишон дод, ки дар ифодаи ҷумлаҳои саволӣ бештар интонатсияи саволӣ, ҳиссачаҳои **магар, наҳод, мабодо** серистеъмол буда, дар нутқи муаллиф, яъне дар сухани тасвирии нависанда нуфузи бештар доранд.

Ҳиссачаҳои **-мӣ, -чӣ, -а, -ку, -дия** дар нутқи персонажҳо истифода гардидаанд.

Дар асарҳои бадеӣ барои ифодаи маъноӣ пурсиш ҷонишинҳои саволии **чӣ, кӣ, кист, чист** серистеъмоланд.

Аз калима ва таркибҳои саволӣ бештар калимаҳои **киро, чиро, аз кӣ, ба кӣ** зиёд корбаст гардидаанд, ки ин бо шароити нутқ ва талаботи матн вобаста аст.

– *Аспони киро мепойӣ?* [Улуғзода, 1979, 100].

– *Боз гандуми киро дуздидӣ? – хандида гуфт «меҳмон»* [Улуғзода, 1979, 76].

Лутфия бо ин гапаш чӣ гуфтанӣ мешуд? Чиро дар назар дошт?.. [Улуғзода, 1979, 180].

– *Аз онҳо чиро курсида фаҳмидӣ?* [Улуғзода, 1979, 360].

– *Ҷанҷол аз чӣ сар шуд?* [Улуғзода, 1979, 38].

– *Безорам. – Аз чӣ?* [Улуғзода, 1979, 57].

3.3. Ҷумлаи содаи амрӣ

Ҷумлаи амрӣ як навъи ҷумлаҳои сода махсус меёбад. Аз баррасии сарчашмаҳо маълум гардид, ки дар забоншиносии тоҷик то солҳои ҳафтодум ҳангоми таснифи ҷумлаҳои сода ин хели ҷумлаи сода зикр нагардидааст. Масалан, дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» [1947; 1956;

1961] дар бораи ҷумлаҳои содаи саволӣ, ҳикоягӣ ва хабарӣ маълумот дода шуда, ҷумлаи содаи амрӣ ишора нашудааст. Таснифи ҷумлаҳои сода дар асарҳои Б. Ниёзмӯҳаммадов «Ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ» [1956] ва «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [1960] аз ҷиҳати оҳангнокии ва ифодаи мақсад гуногун сурат гирифтааст. Мавсуф дар асари соли 1956 навиштааш ҷумлаҳои содаро ба се гурӯҳ: саволӣ, ҳикоягӣ ва амрӣ ва дар таҳқиқоти 1960 анҷом додаш ба ҳикоягӣ, саволӣ ва хитобӣ ҷудо намудааст. Барои далел дар ҳар ду таснифот як матнро ҳам ба ҷумлаҳои амрӣ ва ҳам ба хитобӣ мисол овардааст [ниг. Ниёзмӯҳаммадов, 1956, 8; 1960, 97]. Қисми мисолҳои овардаи муаллиф доир ба ҷумлаҳои хитобӣ дар китоби «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [1960] ба ҷумлаҳои амрӣ мансуб аст. Чунончи: Ба ин сӯ нигоҳ кун! Чашмонатро пӯш-гӯён фарёд мекашид. Инро хуб хонда, ҳамаашро ба дафтарат кӯчон, пагоҳ ба ман нишон медиҳӣ.

Муҳаққиқ С.А. Арзуманов дар китоби «Забони тоҷикӣ» [1951] ҷумлаҳои содаро ба чор гурӯҳ: саволӣ, ҳикоягӣ, хитобӣ ва амрӣ ҷудо намуда, маълумот додааст [1951, 54]. Дар як сарчашма [Грамматикаи забони тоҷикӣ, 1960; 1961] мавҷудияти ҷумлаҳои амрӣ ишора шудааст, дар сарчашмаи дигар [ГЗАҲТ, 1986] мукамалтар шарҳ ёфта, воситаи ифода ва тобишҳои маъноии он зикр гардидааст. Забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов дар китоби «Ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ» «ҷумлаҳои содаро аз ҷиҳати мақсаду оҳанг тасниф намуда, дар мавриди ҷумлаҳои амрӣ низ ибрази андеша намудааст. Сабаби рух додани чунин ҳолат дар он аст, ки доир ба таснифоти ҷумлаҳои сода мухталифандешӣ мавҷуд буд.

Дар китобҳои «Забони тоҷикӣ» (синтаксис) барои синфҳои 7-8 наشري 1974 ҷумлаи амрӣ зикр нагардида, аммо дар нашрҳои минбаъда [1976, 24; 1979, 21; 1981, 21; 1982, 21] доир ба ҷумлаҳои амрӣ маълумот дода шуда, роҳҳои ифодаи онҳо зикр нагардидааст. Дар ин китобҳои дарсӣ маълумот якранг, яъне такрор аст.

Дар забоншиносии рус низ доир ба ҷумлаҳои содаи ҳикоягӣ, хитобӣ, саволӣ ва амрӣ асару мақолаҳои ҷудогона навишта шудаанд. Дар ин самт хизмати В.В. Виноградов назаррас аст. Дар «Грамматикаи забони русӣ» чунин хусусиятҳои ҷумлаҳои амрӣ таъкид гардидааст: бо шакли сифаи амрӣ ифода ёфтани маънои амр, хабари он ҳам ба шахси дуюм ва ҳам ба якум далолат мекунад; маънои амр бо ҷумлаҳои масдариӣ амрӣ ифода мегардад; интонатсия нақши созгор дорад [Грамматикаи забони русӣ, 1954, 364-367].

Забоншинос М.Н. Қосимова мавҷудияти ҷумлаҳои амриро дар насри асри X ишора намудааст. Баъдан дар китобҳои дарсӣ ва таълимии минбаъда ҷумлаи амрӣ дар қатори ҷумлаҳои саволӣ, ҳикоягӣ, хитобӣ пурра таълим дода мешуд.

Ҳангоми баррасии ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс, умумишахс, бешахс, унвонӣ муҳаққиқон М. Норматов ва Ш. Рашидов дар бобати ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахси амрӣ, умумишахси амрӣ ишора карда, бо сифаи амрӣ ифода гардидани онҳоро шарҳ додаанд [Норматов, Рашидов, 2001, 25]

Маълумоти муфассал ва саҳеҳ дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дода шудааст, ки он ба қалами Ш. Рустамов мансуб аст. Таърифи ба ин ҷумла додашуда муфассал мебошад: «Ҷумлаҳои амрӣ фармон ва супоришро мефаҳмонанд, маънои даъват, хоҳиш, илтимос ва маслиҳат низ бо ҷумлаи амрӣ ифода мешавад. Ба кадоме аз ин маъниҳо омадани ҷумлаҳои амриро вазъияти нутқ ва матн нишон медиҳад. Феъли ҷумлаҳои амрӣ бо феъли фармоиш ифода меёбад, ки он ба сифаи амрӣ баробар аст. ... хабари ҷумлаҳои амрӣ ҳамчун қоида бо сифаи амрии феъл ифода мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо сухан ба шахси дуюм нигаронида мешавад, ки он асосан иҷрокунандаи супориш ва амру фармон аст» [ГЗАҲТ, 1986, 215-216]. Дар ин асар 11 роҳу воситаҳои ифодаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои амрӣ шарҳ ёфтааст, ки ҷолибанд.

Ҳарчанд дар китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимии пешин дар бораи ин навъи ҷумла маълумот дода шуда буд, аммо тамоми махсусиятҳои ин навъи ҷумлаи содaro пурра дар бар намегирифт. Дар солҳои аввали садаи бисту якум ҷумлаҳои амрӣ дар ҷониби забоншинос М. Абдурахмонова таҳлилу баррасӣ гардид. Мухаққиқ монографияашро соли 2010 бо унвони «Ҷумлаҳои амрӣ дар забони адабии тоҷикӣ» ба нашр расонид, ки ин асар аз се боб иборат буда, дар боби аввал воситаҳои ифодаи ҷумлаҳои амрӣ баррасӣ гардидааст. Мавсуф бо воситаи сиғаи амрии феъл, ҳиссачаҳо, нидо ифода ёфтани ҷумлаҳои амриро шарҳ додааст. Боби дуюм ба сохтори грамматикӣ ҷумлаҳои амрӣ бахшида шудааст. Боби сеюм «Раванди нутқ дар ифодаи амр» ном дошта, водоркунӣ, навъ ва вазифаҳои он баррасӣ гардидааст. Ин асар ба сифати сарчашмаи муҳим дар бораи ҷумлаҳои амрӣ маълумот медиҳад.

Бояд тазаққур дод, ки дар ифодаи ҷумлаҳои амрӣ нақши оҳанг барҷаста аст, чунон ки Т.Н. Хаскашев хусусиятҳои махсуси оҳанги гуфторро таъкид карда, қайд мекунад: «Оҳанги ангеziш ё амр барои фразаҳои хос мебошад, ки гӯянда ба воситаи онҳо шунавандаро тавассути навъҳои гуногуни амр (амр, фармон, илтимос, хоҳиш, маслиҳат ва ғ.) ба иҷрои коре бармеангезонад, водор мекунад [Хаскашев, 1989, 87-88]». М. Абдурахмонова ҳамин ақидаро тақвият дода, чунин зикр намудааст: «Оҳанги ангеziш дар се типи ҷумлаҳо равшантар зоҳир мешавад:

1. Ҷумлаҳои амрие, ки хабари онҳо бо шакли сиғаи амрии феъл ифода мешавад: - Чароғро даргиронда деҳ-гуфт Ашӯр... [Улуғзода, 1979, 302].

2. Ҷумлаҳои амрие, ки дар онҳо барои ифодаи амр ҳиссачаҳо ва феълҳои ифодакунандаи маъноҳои иродавӣ ба кор бурда мешаванд: Бигзор, Наимшоҳ духтарашро ба Восеъ никоҳ карда диҳад... [Улуғзода, 1979, 302].

3. Ҷумлаҳои яккалимагӣ ва нопурраи амрӣ: Тезтар! Хомӯш! Бас! Марҳамат як пиёла чой [Абдурахмонова, 2010, 21-22].»

Забоншинос Б. Камолиддинов умумият ва фарқи чумлаҳои амриро чунин шарҳ медиҳад: «Чумлаҳои амрӣ аз як ҷиҳат ба чумлаҳои саволи наздикӣ доранд: дар чумлаҳои саволи асли гӯянда мақсади худро ба тариқи пурсиш ифода карда сомеъро ба ҷавоб додан водор намояд, дар чумлаҳои амрӣ ҳам гӯянда шунавандаро ба иҷрои амале водор мекунад. Дар забон тарзу воситаҳои водоркунӣ гуногунанд» [Камолиддинов, 2010, 22].

Чумлаҳои амрӣ тобишҳои гуногуни зиёди маъноӣ доранд, ки дар матн маълум мегардад. Дар маводи ғирдовардаи мо чунин тобишҳои маъноӣ мушоҳида гардид:

1. Амр ва супориш. *Ту ҳам ба касе нафаҳмон* [Айнӣ, 2010, 26].

Бедонаро аввал ягон ҳафта парвариш кунед [Улуғзода, 1979, 12].

– *Ҳоҷиқул аз бедонаҳо яқта зӯраширо биёр, як ҷанг андохта бинем кани!* [Улуғзода, 1979, 13].

– *Ба гапи мардҳо қатӣ нашав!* [Улуғзода, 1979, 83].

Ӯ гуноҳ надорад, озодаш кунед! [Улуғзода, 1979, 96].

Калимаи шаҳодататро хон кани, бинам, медонӣ ё не! [Улуғзода, 1979, 109].

– *Мана, Восеъ, ҳаққи якрӯзаатро гир!* [Улуғзода, 1979, 109].

Сиғаи амр гоҳо бо пасванди шаклсози «би»меоҷад, ки ба маънои амр оҳанги қатъият мебахшад: *Оҳистатар, оҳистатар бигелонед! Нозим, ту андак-андак бардошта бигелон* [Улуғзода, 1979, 22].

– *Бигир шарм накун, насибат будааст* [Улуғзода, 1979, 76].

2. Таъкиди матлабро ифода мекунад: – *Ба ӯ даст нақобед, ӯ беғуноҳ аст!* [Улуғзода, 1979, 111].

– *Кӯрнамакӣ накун! Дирӯза ошро аз ёдат набарор!* [Айнӣ, 2010, 37].

– *Оварда додани табакро аз хотир фаромӯш накунед! – гуфт* [Айнӣ, 1985, 39].

3. Маънои даъват. Маънои даъват дар дохили матн нисбат ба чумла барҷаста ва ҷолиб ифода меёбад: – *Фуқаро, бихез, газот бикун! Тег ба даст бигир. Тег наёбӣ – таёқ бигир. Табару теши бигир. Аз золим қасос*

бигир... Аломатро, ки дидед тайёр шавед. Хоб бошед – бедор шавед. Бедор бошед – савор шавед. Ба газот бархезед! [Улуғзода, 1979, 111].

4. Нияту орзу: *Илоҳӣ тӯӣи фарзандонатонро бинед!* [Айнӣ, 2010, 25].

– *Илоҳӣ ҳамаатон мударрис шавед, муфти шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ шавед ва қозикалон шавед!... – гӯён дуо кард* [Айнӣ, 2010, 31].

«Тӯраҷон, хайр кунед, илоҳӣ зиёрататон қабул шавад! Илоҳӣ Ҳазрати Баҳоваддин дастгири шумо шаванд! Илоҳӣ ҷаҳонгир шавед!» гӯён кафи дастҳои чиркини пурзахми худро қариб ба риши ӯ мерасониданд, аз бару остинаш мекашиданд [Улуғзода, 1979, 266].

5. Маслиҳату насихат: *Ягон духтари бечораро ёфта, хонадор шав. Ҷуфти говро кор фармуда деҳқонӣ кун* [Айнӣ, 1984, 167].

6. Илтимос: – *Бардоред, инҳоро гирифта баред!* [Айнӣ, 2010, 21].

– *Наравед, нишинед!* [Айнӣ, 2010, 111].

Ба ин кас як табақ ошӣ сергӯшту равған кашед, ба рӯяш якто нони тафтон пӯшонда диҳед! [Айнӣ, 1985, 39].

– *Марҳамат кунед, як пиёла чой хӯред!* [Айнӣ, 1985, 71].

– *Андак аз болотар хонед! – мегуфт* [Айнӣ, 1985, 72].

7. Таскину тасалло: – *Биё, гузар, оби рӯд аз буҷулаки поят намеояд, натарс!* – *гуфт* [Айнӣ, 2010, 39].

Ором шав, духтарҷон осуда бош [Раҳим Ҷалил, Шӯроб, 78].

8. Навозиш ва ғамхорӣ: – *Додар, илоҳӣ ҳазорсола шавӣ, намури!* [Айнӣ, 2010, 89].

9. Таклиф: – *Ба ман пагоҳонӣ як дона гули навишукуфтаи хушбӯй биёр!* – *Ба ҳисоби аберааш як хӯрок гулқанд¹⁵ марҳамат кунед!* – *гуфт* [Айнӣ, 1985, 24].

10. Зорӣ ва илтиҷо: *Хоки поятон шавам, тӯраҷон, саги даратон шавам, аз гуноҳам гузаред* [Улуғзода, 1979, 14].

– *Хоки поятон шавам, бек, илоҳӣ ба сад дароед* [Улуғзода, 1979, 15].

– *Бигир, садқаат шавам, духтари ноошно* [Улуғзода, 1979, 77].

Садқаи номатон шавам, акаи Назир, ба доди мо бирасед [Улуғзода, 1979, 90].

Аз баррасии мисолҳои гирдоварда маълум мешавад, ки дар ифодаи маънои амр на танҳо сифаи амрӣ, балки шаклҳои гуногуни сифаҳои дигар низ ба кор бурда мешаванд. Дар ин сурат амру фармоиш бо тобишҳои хоҳиш, илтимос ва ғайра ифода меёбад. Тобишҳои гуногуни маънои амр дар ҷумлаҳои амрӣ матлабро муассир ифода мекунад.

Дар ифодаи ҷумлаҳои амрӣ сифаи амрии феъл, оҳанг, баъзан сифаи хабарӣ, ки ба маънои амр меояд, ҳиссачаҳои модалӣ-иродавӣ нақши муҳим мебозанд.

Яке аз вазифаҳои асосии ҷумлаҳои амрӣ водор кардан буда, гӯянда тавассути он иҷрои амалеро талаб мекунад.

3.4. Ҷумлаи содаи хитобӣ

Дар ҷумлаҳои хитобӣ матлаб бо ҳиссиёти баланд ва ҳаяҷон ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷумлаҳои амрӣ, ҳикоягӣ ва саволӣ ҳангоми бо ҳиссиёти баланд ва оҳанги нидову хитоб талаффуз шуданашон ба ҷумлаҳои хитобӣ табдил меёбанд [ГЗАХТ, 1986, 218]: *Писарам, ман дар ҳамин ҷо! «Ё пирам!» гуфта, бардошта зан!* [Улуғзода, 1956, 14].

– *Биё ҷудо мешавем, Умархон!*

Не, ё ту маро мегалтонӣ, ё ман туро! [Улуғзода, 1956, 14].

– *Ба меҳмонат гӯй, дам шавад! - хашимгинона амр кард падарам.*

– *Хонаро ба сараш бардошт-ку! – Мегӯй! Ту кай боз гапи маро мегардондагӣ шуда мондагӣ шуда мондӣ! - инро гуфта падарам ба рӯйи модарам як шаппотӣ зад* [Улуғзода, 1956, 16].

Барои бо оҳанги махсус ва пуршиддат ифода кардани ҷумлаҳои сода ва ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ воситаҳои зиёди луғавию грамматикӣ истифода мешаванд. Мухотаб, нидо, ҳиссачаҳои

қувватдиханда, калимаҳои модалӣ аз муҳимтарини онҳо ба шумор меравад. Чунончи:

– *Виркан! Бидон, ки шавҳари аввалу охирам туй!... Аввалу охир!... Аввалу охир!!!*. [Улуғзода, 2002, 56].

Бародар! Ғам махӯр ва андӯҳгин мабош! [Айнӣ, 1958, 104].

– *Бача, бисёр фарёд макун!* [Айнӣ, 1958, 49].

Гулбибӣ! Ту, бие, ба хонаи ман пеши модарат меҳобӣ [Айнӣ, 1958, 111].

– *Шумо сода будед, бародар! – гуфт Қоришшамба ба сартарош* [Айнӣ, 1985, 13].

Инак, ман! Бубин! Душманони ту ҳама монанди мананд! Ман ҳоло асири туям, аммо ба ту сар хам намекунам, аз ту наметарсам!» [Улуғзода, 1979, 319].

Ҷумлаҳои хитобиро аз ҷиҳати мазмун, воситаҳои ифода ва аломатҳои грамматикӣ ба ду хел чудо кардан мумкин аст:

а) ҷумлаҳои хитобии аслӣ;

б) ҷумлаҳои ҳикоягӣ, амрӣ ва саволии ба хитобӣ табдилёфта [Қамолиддинов, 2010, 25].

Аломатҳои характерноки ҷумлаҳои хитобии аслӣ чунинанд:

а) Хабарҳои ҷумлаҳои хитобӣ бо феълҳои содаи зихӣ ва таркибии зинда бод, поянда бод, нест бод, хучаста бод ва ғайра ифода ёфта, баробари ҳиссиёти баланд ба мундариҷаи ҷумла тобишҳои модалӣ неххоҳиву орзумандӣ ва ё баръаксро мебахшад:

Илоҳӣ, забонат бурида бод! [Айнӣ, 1985, 205].

Зинда бод пеширафти Тоҷикистон! Зинда бод озодиҳои занон! [Айнӣ, 1984, 402].

– *Қадам расид, бало нарасад!* [Иқромӣ, 2009, 100].

Ҷаноби ясавул! Садқаат шавам, пеши поят мирам, арзи маро гӯш кун! [Айнӣ, 1984, 15].

б) Дар таркиби ҷумлаҳои саволии риторикӣ пурсишҷонишинҳои **чӣ, чӣ хел, чӣ гуна, чӣ қадар, чӣ андоза** ва ғайра омада, фараҳмандӣ,

мафтунӣ ва ё баръакс, ғаму ғусса, дарду алафро мефаҳмонанд: – *Чӣ хел зани хушрӯй!* (Ф.М.); *-Чӣ тавр нағз!* (Ҷ.И.). *Эй чарх, ин чӣ рӯзест! То чӣ андоза ба сирати аҷдоди аҷдодони худ қариб аст тинати баъзе нусхаҳои бани баишар!* (Ф.М.).

в) Калимаҳои **ачаб, аҷоиб, басо, бағоят, бисёр** ва ғайра низ дар ҷумлаҳои хитобӣ ҳиссиёти қаноатмандӣ, мамнунӣ, мафтунӣ, таачҷуб ва ҳайратро ифода мекунад: *Аҷоиб фасл аст фасли баҳор!* [Иқромӣ, 2009, 76]. *Аҷаб ҷойи дилкушо!* [Муҳаммадиев, 1974, 51].

г) Ҳиссаҳои ишоратӣ ана, мана ҳам дар дохили ҷумлаҳои хитобӣ омада, таачҷуб, ҳайрат, гоҳе хушнудию қаноатмандиро мефаҳмонанд: *-Ана, Асгар Понсад! Ин шаҳри аз одам холи аз мол пур ба ту пешкаш! Ту барои як беандешагии Иброҳими Галлу ҳамаи моро айбдор макун!* [Айнӣ, 1984, 269].

Мана, Восеъ, ҳаққи якрӯзаатро гир! [Улуғзода, 1979, 109].

«Мана, гиреду тӯраамро дуо кунед!» гуфта, як ҳамён тангаро бароварда ба болои гадоён пошида буд [Улуғзода, 1979, 267].

ғ) Нидоҳо низ алоҳида ё дар дохили ҷумла омада, таачҷуб, ҳайрат, норозигиро мефаҳмонанд: *-Ўй, ака, ин ҷо ист!* [Айнӣ, 1984, 322].

- Воҳ! Ту Ёдгори ман ҳастӣ?! –гӯён худро аз болои минбар ҳаво дод. – Э мардум! [Айнӣ, 1984, 267].

- Ҳайрият! Аз рехтани хуни ту ҳалос шудам. Ту зинда мемонӣ, Виркани далер [Улуғзода, 2002, 66].

- Вой бар ҳоли мани нагунбахт! [Улуғзода, 2002, 125];

д) Калимаю таркибҳои ифодакунандаи таҳсин: **аҳсант, офарин, бораккало, бале, қандата зан, қанд занед** ва ғайра дар ифодаи эҳсосоти қаноатмандӣ ва изҳори миннатдорӣ ва сипос истифода мешаванд: Аз издиҳомии мардумон ғалоғула, нидоҳои таҳсину тасанно баланд шуданд:

– Офарин, Виркани далер!

– Ҳамоварди Ёдхишетақ танҳо туй!

– Ту ўро мағлуб мекуни!

– Худоён паҳлавонии Сугдро ба ту фармудаанд! [Улуғзода, 2002, 57];

е) Чумлаҳои беаъзо таачҷуб, хайратро мефаҳмонанд ва ҳамеша хитобӣ мешаванд: *Тавба! Ту кӣ будани худатро намедонӣ, Зайнаб! (Ҷ.И.)*; – *Воачабо! Чӣ шуд, ки ман ба ту дил бохтам-а!* [Муҳаммадиев, 1974, 46];

ж) Чумлаҳои хитобӣ, ки дар ҳангоми боздид, хайрбод, муборакбод ба кор бурда мешаванд: *Ассалом! Хайр! Падруд! Алвидоъ! ва ғайра.*

– *Писарҷонам, алвидоъ! – навҳа мекард ӯ; Модарҷонам, алвидоъ! Алвидоъ, эй диёри азизам!* [Улуғзода, 2002, 92].

Зинда таслим намешавем! – хитоб кард ӯ. Падруд, бародарон [Улуғзода, 2002, 216];

з) Дар як миқдор қолабҳои рехтаи синтаксисӣ, ки дуои хайр ё дуои бадро ифода меkunанд, фикр хитобан ифода гардидааст: *Илоҳо, дастатон дард набинад, хоҳарам! Э, зор монад хотири парешон! – Аммо худпарастон ҳам ҳастанд дар олам. – Бало аз пасашон!* [Муҳаммадиев, 1974, 85].

Дар чумлаҳои ҳикоягӣ, саволӣ ва амрӣ фикр бо ҳиссиёту ҳаяҷон ва ё хитобан ифода шавад, онҳо ҳам ба чумлаҳои хитобӣ табдил меёбанд:

– *Муаллим, чӣ мешавад, ки ҳама якҷоя дар пеши ана он машъала сурат гиронем? – Фикри аҷоиб!; – Ҳасан, баъзан кӯдаки тапа – тайёр мешавӣ-а?!* [Муҳаммадиев, 1974, 71].

– *Зуд бароед, аскарони сурх паҳш карданд!*

– *Кӯрнамакӣ накун! Дирӯза ошро аз ёдат набарор!* [Айнӣ, 1985, 37].

Дар матни бадеӣ чумлаҳои хитобӣ паси ҳам омада, ҳиссиёту ҳаяҷонро барҷаста ифода меkunанд, ки ба хонанда таъсир мерасонад:

– *Палид! Саг! – дод зад вай, – Ман туро аз мурдан халос кардам, умратро харида!* [Улуғзода, 2002, 100].

Пеши хоҷаат зону бизан! Бахиоши бихоҳ!-гуфт яке аз бозаргонон ба Виркан.

– *Тавба кун! – фармуд дигаре* [Улуғзода, 2002, 104].

Яке аз воситаҳои ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва шиддат гирифтани оҳанги гуфтор инверсия мебошад:

– *Дур кун, ӯро!* [Улуғзода, 2002, 181].

– *Инсоф бидеҳ, амир!* [Улуғзода, 2002, 181].

Бародарон! Рафтем ба бӯстонсаро! [Улуғзода, 2002, 210].

Хулоса, корбасти ҷумлаҳои хитобӣ дар насри муосир яке аз воситаҳои ифоданок ва муассир баён кардани матлаб мебошанд.

3.5. Ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ

Ба тасдиқӣ ва инкорӣ чудо кардани ҷумлаҳо бо мазмуни муносибатҳои воқеии дар онҳо ифодашуда вобаста аст. Хусусияти тасдиқӣ ё инкории ҷумла инъикоси муносибатҳои байни ҳодисаҳои воқеият аст. Чунончи дар ҷумлаи: Темурмалик баъд аз тамои намудани сохтмони қалъа он ҷойро бо озуқа ва аслиҳа пур кард – вобастагии байни тасаввурот оид ба амал чун предмет ва дар бораи он (сохтмон) мавҷуд аст: яъне – амал – пур кард.

Забоншинос Б. Ниёзмуҳаммадов ҷумлаҳои содаи инкорӣ ва тасдиқиро ҷумлаҳои содаи яккалимагӣ номидааст [ниг. Ниёзмуҳаммадов, 1960, 98].

Ҳамин тариқ, ҳамон ҷумлаҳое тасдиқӣ ба ҳисоб мераванд, ки агар дар онҳо алоқа байни предметҳо ва аломати онҳо дар воқеият мавҷуд бошад ва ҳамон ҷумлаҳое инкорӣ маҳсуб меёбанд, агар дар онҳо ин робита вуҷуд надошта бошад.

Муқобилгузори аз рӯи принципи тасдиқӣ – инкорӣ хоси маъност. Он инъикоси мутақобилаи принципи модалияти реалӣ ва ирреалӣ набуда, балки мафҳуми модалияти объективии дар ҷумла ифодаёфта мебошад. Масалан, дар ҷумлаҳои: Девоизанӣ камобеш ду ҳафта тӯл кашид [Улуғзода, 1979, 153]; Муллобача ҷой мекашид. Ниёз дастархонро меғундошт [Улуғзода, 1979, 134] далели реалӣ тасдиқ карда мешавад, яъне ҳам ҷумлаи тасдиқӣ ва ҳам инкорӣ маънои модалияти воқеӣ дорад.

Дар ҷумлаҳои: Аз масҷидҳо овози муаззинҳо баланд гардид // Аз масҷидҳо овози муаззинҳо баланд нашуд. – воқеияти факти амал тасдиқ

карда мешавад, яъне ҳам ҷумлаи тасдиқӣ ва ҳам инкорӣ модалияти воқеӣ дорад.

Ҷумлаҳои: $\bar{U}$ ҷавоб дод// $\bar{U}$ ҷавоб надод низ модалияти якхела доранд, вале модалияти ирреалӣ, зеро далелҳое, ки дар бораи онҳо сухан меравад, воқеӣ (ичрошаванда) нестанд.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» хусусиятҳои инкорӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно, мақсаду муносибат ва интонатсия аз ҷумлаҳои тасдиқӣ тафовут надоранд ва мисли онҳо ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Албатта, дар ин ҷо ҳам доираи истифодаи ҷумлаҳои ҳикоягӣ васеъ аст, чунки инкор ба маънои аслиаш асосан хоси ҳамин гурӯҳи ҷумлаҳои сода мебошад. Дар ҷумлаҳои саволӣ, амрӣ ва хитобӣ тарзҳои махсуси инкор низ ба назар мерасанд. Шаклҳои инкор дар ҷумлаҳои амрӣ ва хитобӣ барои ифодаи боздоштани амали субъект, илтимосу хоҳиш, нияту орзу ва ҳиссу ҳаяҷон истифода мешаванд [ниг. ГЗАҲТ, 1986, 219].

Категорияи инкор ба мазмуни ҷумла алоқаманд буда, он аз ҷиҳати сохтор муҳим аст. Оид ба нақши муҳимми сохтории инкор муқобилгузории баъзе навъҳои ҷумла шаҳодат медиҳад: Бедонабоз ҳайрон шуд // Бедонабоз ҳайрон нашуд. Вазифаҳо супорида шудаанд (дар ҳолати дуҷумлаи варианти ҷумлаҳо дида мешаванд: ҷумлаҳо бо тағйири сохтор ва бетағйири сохтор): Шаб. Соати се. Шаб нест. Соат се нашудааст.

Дар дигар ҳолатҳо категорияи инкор ба сохтори ҷумла таъсир намерасонад: Меҳмон рост омада ба ҷувозхона даромад; Барф дар хандақ ҳар сол анбор карда мешуд [Улуғзода, 1979, 42].

Барф дар хандақ ҳар сол анбор карда намешуд; Ошӯби деҳқонон пахш карда шуд [Улуғзода, 1979, 43] // Ошӯби деҳқонон пахш карда нашуд.

Инкори грамматикӣ, одатан, бо ҳиссачаи **на-** (**не-**) сураат мегирад ва мавҷуд набудани он маънои тасдиқро дорад.

Муаллифони «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1986)

инкорро дар ҷумлаҳои сода ба умумӣ ва ҷузъӣ ҷудо намудаанд. Инкори умумӣ ба тамоми ҷумла мансуб буда, хабари ин гуна ҷумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мегардад: Аммо писараш ноқобил ва сарсаригард шуда, на дар замин ва на дар дуредгарӣ кор накардааст [Айнӣ, 2010, 51].

– Чаро ту ўро нигоҳ надоштӣ, мардаки дилозор [Улуғзода, 1979, 53].

Хайр, ту хафа нашав, ака [Улуғзода, 1979, 53].

Духтарак ҳам ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати покдилона монда, аз вай ҷудо шудан ва як нафас бе ў монданро намехостааст [Айнӣ, 2010, 53].

Ятим ин таклифи духтарро қабул накардааст [Айнӣ, 2010, 53].

Вале андозчини қаротегинӣ доди онҳоро намешунид. Аммо маро назад ва ҷанг ҳам накард [Айнӣ, 2010, 180].

Инкори ҷузъӣ ба яке аз аъзоҳо ва ё ба яке аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла тааллуқ дорад: Инҳо на парвои зану фарзанд доранд, на ғами хўроку пўшок. [Айнӣ, 2010, 149].

Хайрият, ки на ба ман ва на ба ў зарар нарасид [Айнӣ, 2010, 149].

На дарпарда дошт ва на тағораи обрезаӣ. Ман на ғалтидам ва на аз ақл бегона шудам... [Айнӣ, 2010, 287].

Аммо на дасташ ва на пояш ба ягон ҷойи Махдум намерасид... [Айнӣ, 2010, 295].

Албатта, ман дар он вақт на харитаро медонистам, на кураро ва на ба ҷӣ чиз хизмат кардани ин асбобҳоро [Айнӣ, 2010, 331].

Инкор пурра ва нопурра мешавад. Инкори пурра бо роҳи гузоштани ҳиссаҳои инкории **на** – пеш аз хабар сураат мегирад, чунин ҷумла умумиинкорӣ ном дорад. Ҳиссаҳои инкории **на** – пеш аз дигар аъзоҳои ҷумла ояд, инкори нопурраро ифода мекунад. Чунин ҷумлаҳоро инкории нопурра меноманд, зеро онҳо тасдиқро ифода мекунанд:

Падарам то тамом кардани ин кор на нон хўрд ва на ҷой нўшид [Айнӣ, 2010, 47].

Дар ҷумлаи: Саидалӣ, ҳамин чорбоғатро ба ман намефурӯшӣ [Улуғзода, 1979, 44] – инкор ба ҳолат тааллуқ дорад, инчунин дар муносибати муайян маҳдуд карда шуда, дар ҷумла яклухт ифода ёфтааст.

Маъноӣ тасдиқро ҳиссаҷаи инкорӣ пеш аз мубтадоистода ҳам дигар карда наметавонад. Масалан: На модару на духтару на писар ба саволи ӯ ҷавоб медоданд [Баҳром, Ғаф., 2019, 89].

Ҳамин тариқ, категорияи инкор бевосита бо категорияи предикативият алоқаманд аст. Маҳз танҳо ҳиссаҷаи инкорӣ, ки пеш аз хабар меояд, маъноӣ тамоми ҷумларо инкорӣ карда метавонад. Ҳиссаҷаи инкорӣ, ки пеш аз дигар аъзоҳои ҷумла меояд, ба маъноӣ умумӣ тасдиқӣ ҷумла таъсир расонида наметавонад. Аммо ҳиссаҷаи инкорӣ пеш аз хабар ҷойгирифта ҳам на ҳамеша аломати ҷумлаи инкорӣ шуда метавонад. Гоҳо дар ҷунин мавридҳо ҷумла маъноӣ инкоринашро гум мекунад:

1) Ҳангоми такрори ҳиссаҷаи на-: Ман нахандида наметавонистам – яъне инкор ҳангоми дар ҷумла такрор шуда омадан тасдиқ қатъиро мефаҳмонад. На ин на он ҷуръат намекард, сухан намегуфт [с. 321];

2) Ҳангоми тобиши дигари маъноӣ гирифтани ҳиссаҷаи на- (не)-:

– **тахмин:** Мабодо ӯ занбӯруғҳои заҳрдорро чида наомада бошад? [Айнӣ, 2010, 42].

Вай як умраш аз сари танӯру оташдон онсӯтар наомада бошад, чиро медонад? [Улуғзода, 1979, 280].

– **умумикунонӣ:** Кӣ амирро лаънат нахондааст? [Айнӣ, 1984, 307].

– **хавотирӣ:** Мабодо сирри мо ба воситаи ин духтарак фош гардад [Айнӣ, 2010, 455].

– **зарурат:** Чӣ хел ман гиря накунам?! // Ман бояд гиря кунам.

Ба вазифаи воҳиди инкорӣ ҳиссаҷаи **на- (не -)**, мафҳуми инкорро қувват медиҳад, омада метавонад: Ариза бепул нест, мақбул [Улуғзода, 1979, 153].

Ҳиссаҷаи **на- (не-)** ҳангоми такрор шудан вазифаи пайвандакро иҷро мекунад: Лутфия на тасдиқ кард ва на инкор [Улуғзода, 1979, 154].

Ин мард бошад, на турба дораду на асо [Улуғзода, 1979, 195].

Вожаи **на-** дар ин ҷумла вазифаи пайвандаки пайвасткунандаро иҷро карда истодааст.

Тақвияти инкор бо ёрии ҷонишинҳои инкорӣ ва зарф сурат мегирад: Ҳеч чиз аз бад шудани вазъи обу ҳаво дарак наметод:

Ҳеч кас аз пеши худ чизе нашуд,

Ҳеч оҳан ханчари тезе нашуд (Мавлавӣ).

– Ҳеч вақт ёфт намешаванд [Айнӣ, 1985, 42].

Ҳиссаҳои **на- на** ҳамеша инкорро ифода мекунад, он метавонад барои қувват додани маънои тасдиқ хизмат кунад: Онҳо то ба шаҳр даромадани душман нагурехта ҳам наметавонистанд [Айнӣ, 2012, 77].

Аломати грамматикии ҷумлаи инкорӣ вожаи инкории «нест»мебошад, ки дар ҷумлаи сода вазифаи хабарро иҷро мекунад: Не, бе асп мондан хуб нест [Улуғзода, 1979, 35].

Ман ин хел одами ноинсоф ва кӯтоҳандеш нестам [Улуғзода, 1979, 15].

Ниҳоят, инкор метавонад бо ёрии оҳанг (интонация), тартиби калима, баъзе ҳиссаҳои ҳиссӣ (эмотсионалӣ) низ ифода ёбад, ки ин бештар ҳоси забони зинда аст: Дар он ҷо на бору бунаҳ мондааст ва на аспу одам [Айнӣ, 2012, 65].

Ҳамин хел ман шуморо интизор шуда мешинам?

Ҷумлаҳои инкорӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешавад:

1) ҷумлаҳои инкории ҳоса ва 2) ҷумлаҳои инкории ғайриҳоса.

Ба гурӯҳи якум ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки табиатан маънои инкор доранд, онҳо аз шаклҳои ғайриинкор сохта нашудаанд. Ба вазифаи хабари ин гуна ҷумлаҳо асосан калимаҳои нест, **не, на** меоянд:

Болохонаро шабона бекас мондан дуруст нест [Айнӣ, 2010, 195].

Ин хатро хондан мумкин нест [Айнӣ, 2010, 197].

Дар забони тоҷикӣ дар баробари калимаҳои **нест, не, на** чанд калимаи дигар низ ҳаст, ки дорои маънои инкор буда, ҳамчун ҷумлаҳои нопурраи инкорӣ истифода мешаванд: **ҳаргиз, асло, ҳеч:**

Ў дар хона нест (Р.Қ.).

– Ин аспатон магар хоназод аст?

– Не (С.А.).

– Ин некии маро аз ёд намебаровардагистӣ?

– Асло [Улуғзода, 1979, 10].

Дар таркиби ҷумлаҳои сода мисли **ҳеч, ҳаргиз, асло, ба ҷуз**, бе калимаҳои инкорӣ низ меоянд. Азбаски хабари ин гуна ҷумлаҳо ба воситаи морфемаҳо аз шакли тасдиқии он сохта шудааст, онҳо ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ғайрихоса дохил мешаванд. Калимаҳои инкории зикршуда тобишҳои модалии ҷумларо қувват медиҳанд, инкорро таъкид менамоянд, маъноҳои иловагӣ мебахшанд, матлабро мушаххастар менамоянд:

...ба гапҳои вай ҳеч бовар намекунам (Ҳаким Карим).

Дар кӯча ба ҷуз ҳар дуи инҳо дигар ҳеч кас набуд (Ҳаким Карим).

Васияти вайро мо асло фаромӯш намекунем (Раҳим Ҷалил).

Ман инро ҳаргиз фаромӯш намекунам (Юсуф Ақобиров).

Бе Шумо ин кор буд намешавад (Раҳим Ҷалил).

Аз ҷиҳати хусусияти семантикӣ ҳамаи ҷумлаҳои инкории хоса ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории умумӣ дохил мешаванд. Як қисм ҷумлаҳои инкории ғайрихоса ҳам, ки дар онҳо инкор тамоми ҷумларо фаро мегирад, ба ҷумлаҳои умумии инкорӣ мансуб мебошанд.

Ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ғайрихоса ҷумлаҳое дохил мешаванд, ки бо воситаҳои гуногуни грамматикӣ аз ҷумлаҳои тасдиқӣ сохта шудаанд.

Азбаски хабар воҳиди предикативии ҷумла, яъне воситаи асосии ахбор ба шумор меравад, тасдику инкорро ифода намудани ҷумла, асосан, ба он вобаста мебошад. Хабарҳои ҷумлаҳое, ки дар бораи набудани чизҳо, ҳодисаву воқеаҳо ва инкори фикр маълумот медиҳанд, дар шакли инкор меоянд, ки аз шакли ғайриинкори он сохта шудаанд. Чунончи: Ў аз фикри ҷоҳу мансаб намегузашт [Улуғзода, 1979, 8].

Қоришкамба на ба чинифурӯш нигоҳ мекард ва на ба нонфурӯш

[Айнӣ, 1985, 18].

Дирӯза ошро аз ёдат набарор! [Айнӣ, 1985, 35].

Аммо даҳяки он ош ҳам насиби ман нашуд [Айнӣ, 1985, 35].

Дар хабарҳое, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода шудаанд, префикси инкории **на**-бо феъли ёвар меояд. Чунончи: – Оварда додани табакро аз хотир фаромӯш накунед! [Айнӣ, 1985, 38].

– Хучра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред? [Айнӣ, 1985, 35].

Бо хӯшачинии мо барин одамони бебизоат аз хирмани шумо барин одамони доро чизе кам намешавад [Айнӣ, 1985, 52].

Калимаи **не** дар муколима ҳамчун ҷумлаи мустақили инкорӣ истифода мешавад. Дар ин гуна мавқеи наҳвӣ алоқаи шакливу маъноии ҷумлаҳои диалогӣ, ки дар шакли саволу ҷавоб воқеъ мегарданд, барҷастатар зоҳир мешавад:

ӯ он хатро бароварда ба дастам меод. Ман хатро аз назарам гузаронида:

– Хонда диҳам? – гуфта пурсидам.

– Не [Айнӣ, 1985, 71].

– Худатон хат навишта метавонед? – гуфта арбоб аз ман пурсид.

– Кам-кам.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба бой як хат нависед-чӣ?

– Мешавад.

– Қалам доред?

– Не [Айнӣ, 1985, 93].

Дар ҷумлаҳои чидааъзо бо ҳиссаҳои **на** қолабе ҳаст, ки дар он аъзои чидаи якум бо ҳиссаҳои инкорӣ омада, ногузирни пайвандаи **балки** ва дар шакли тасдиқ воқеъ шудани хабари ҷумларо тақозо мекунад. Дар ин қолиб ва ба ин маънӣ ҳиссаҳои **на** бо ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд: Алҳол ӯ на танҳо табассум мекард, балки дарзери лаб механдид [Айнӣ, 1985, 43].

Соҳиби хона ба вай на фақат паноҳ, балки нону ош ҳам дод

[Улуғзода, 1979, 71].

– Ин гаронӣ дар ман аз мизочам не, балки аз аҳволи тумани Шофирком омад [Айнӣ, 2010, 95].

Албатта, на танҳо ба он кӯдаки 4-сола, балки дигарон ҳам маънии сухани маро нафаҳмида буданд [Айнӣ, 2010, 225].

Дар ин мунозираҳо на танҳо ҳамон 5 протсент хушзеҳнон, балки ҳамаи шогирдон иштирок мекарданд [Айнӣ, 2010, 226].

Агар хабари ҷумла чида шавад, ҳиссаҷаи инкорӣ пеш аз хабарҳо омада, инкори умумиро ифода мекунад ва хабарҳо морфемаҳои инкорӣ қабул намеkunанд: – Вай то ин вақт на маро дастгир карда тавонист, на ту ва на Назирро [Улуғзода, 1979, 360].

Ин на дoston аст, на очерк аст, на муболиға (С.А.).

Дар як ҷумлаи сода ду ва ё зиёда инкори умумӣ дар вақте имконпазир мегардад, ки хабарҳои инкории он ба тарзи чида омада бошанд. Ин гуна инкорҳо хусусияти шумур ва ё муносибати замонӣ дошта, миқдори онҳоро бо ягон адади муайян маҳдуд кардан мумкин нест, чунки ин қолаб кушода аст: Он гуна одамҳо на ба воситаи аз худ кардани программаи мадраса ва на ба воситаҳои мунозираҳои сҳоластикӣ дарсхонаҳо расидаанд [Айнӣ, 2010, 258].

Ҳоло вай на хона дорад, на мол дорад, на ҳомӣ ва на муттако [Икромӣ, 2009, 179].

Аз таснифоти маводи гирдоварда маълум гардид, ки дар ифодаи маънои инкор дар ҷумлаҳои содаи инкорӣ ҳиссаҷаи **на, не**, ҷонишини манфии **ҳеч**, вожаҳои **асло, ҳаргиз, ба ҷуз** истифода гардидаанд. Вожаи **не** дар забони зинда ва вожаи **на** дар нутқи китобӣ истифода мешавад. Вожаи **асло** дар забони зинда ва ҳаргиз дар нутқи меъёрӣ серитеъмоланд.

Хулосаи боби сеюмро метавон дар бандҳои зерин ифода намуд:

1. Маънои грамматикӣ ҷумла – муносибати предикативӣ (воқеъшавии амал, ҳолат ва аломати ҷумла ба василаи маъноҳои (категорияҳои) грамматикӣ модалият, замон, шахс) ва шакли воситаҳои ифодаи он асоси таснифоти сохтори ҷумлаҳои содаро ташкил медиҳад

2. Категорияи инкор бевосита бо категорияи предикативият алоқаманд аст. Маҳз танҳо ҳиссаҷаи инкорие, ки пеш аз хабар меояд, маънои тамоми ҷумларо инкорӣ карда метавонад.

3. Иштироки танҳо як сараъзо дар ҷумлаҳои яктаркиба боиси нопуррагии маълумот намегардад. Ҷумлаҳои яктаркиба чун дигар намудҳои ҷумлаҳои дутаркиба маълумоти пурраро дар бар мегиранд. Дар ҷумла барои ифодаи фикр як сараъзо ҳам кофист.

4. Дар ташаккули ҷумла нақши бориз бар зиммаи оҳанг аст, зеро ҳам вазифаи грамматикӣ ва ҳам услубиро иҷро мекунад. Бо ёрии оҳанг ба итмом расидани ҷумла муайян карда мешавад ва тақсимшавӣ ба пораҳои маънодори нахвӣ сурат мегирад, обуранги ҳиссии нутқ, майлу хоҳиши иродавӣ, инчунин тобишҳои гуногуни маънои модалӣ ифода меёбад.

5. Ба тасдиқӣ ва инкорӣ чудо кардани ҷумлаҳо бо мазмуни муносибатҳои воқеии дар онҳо ифодашуда вобаста аст. Хусусияти тасдиқӣ ё инкории ҷумла инъикоси муносибатҳои байни ҳодисаҳои воқеият аст.

6. Дохил кардани мубтадо дар ҷумлае, ки дар он навъи сохтори ҷумларо тағйир медиҳад, ба маънои он тобишҳои нав дохил мекунад ва ҷумлаи яктаркибаро ба дутаркиба табдил медиҳад.

7. Ҷумлаҳои яктаркиба навъи махсуси семантикӣ-сохтори ҷумлаҳои содаанд. Дар муқоиса бо ҷумлаҳои дутаркиба онҳо як аъзои асосӣ (сараъзо) доранд, ки ҳам предмет, ҳам ҳодиса, ҳам ҳолатро номбар мекунад ва ба мавҷудияти онҳо ишора намуда, ин муносибатро ба воқеият ифода мекунад, яъне моҳияти замони нахвиро ба воқеияти объективӣ ба расмият медарорад. Он аъзои асосӣ ягона марказест, ки ҷумлаи яктаркибаро ташкил мекунад. Мавҷуд набудани сараъзои дуюм ба нопуррагии ҷумла шаҳодат намедиҳад ва ин хусусияти семантикӣ-сохтори ҷумлаи яктаркиба аст.

8. Аз рӯйи ифодаи мақсад ҷумлаҳо ба **ҳикоягӣ (хабарӣ), саволӣ, хитобӣ ва амрӣ** чудо мешаванд. Ба гурӯҳи алоҳида ҷумлаҳое ҳам, ки аз

рӯйи ифодаи мақсад орзуву хоҳишро мефаҳмонанд, чудо карда мешаванд, ҳарчанд аз рӯйи анъана онҳо ба гурӯҳи ҷумлаҳои амрӣ бояд дохил шаванд. Ҳангоми ифодаи обуранги ҳиссӣ ҳар як навъи ин ҷумлаҳо метавонанд ҷумлаи хитобӣ шаванд. Хусусияти ҷумла дар асоси ба ҳисоб гирифтани аломатҳои ба сохтори ҷумла вобаста асос меёбад. Чунончи, ҷумлаҳо вобаста ба миқдори воҳидҳои предикативӣ (якто ё якчандто) сода ва мураккаб мешаванд.

9. Ба тасдиқӣ ва инкорӣ чудо кардани ҷумлаҳо бо мазмуни муносибатҳои воқеии дар онҳо ифодашуда вобаста аст. Хусусияти тасдиқӣ ё инкории ҷумла инъикоси муносибатҳои байни ҳодисаҳои воқеият аст.

10. Алоқаҳои наҳвӣ, ки дар ҷумла инъикос меёбанд, нисбатан мураккабанд ва дар муқоиса бо алоқаҳои ба ибораҳо хос гуногунанд. Ҳангоми муайян намудани навъи алоқаҳо ва хусусияти онҳо, чи ҷиҳати беруна – ифодаи зоҳирии онҳо ва чи дохилӣ – он муносибатҳои наҳвӣ, ки дар ҷумла сурат гирифта, бо муҳимияти коммуникативии он вобастаанд, бояд ба назар гирифта шавад.

11. Фарқи ҷумлаи яктаркиба аз дутаркиба дар табиати семантикӣ-сохторӣ ва тарзи ташаккули мафҳумҳои асосии грамматикӣ онҳо маҳфуз аст: дар ҷумлаҳои дутаркиба ба тарзи аналитикӣ тавассути муносибати мубтадою хабар (мавқеи сохтории ҷумла дар назар аст, бинобар ин тағйирнопазирии луғавии ягон мавқеъ навъи ҷумларо дигар намекунад) дар ҷумлаҳои яктаркиба тарзи аз ҳам ҷудонашавандагӣ ба воситаи ҷойи як сараъзо, яъне бо ёрии муносибатҳои предикативӣ ё бе онҳо муайян карда мешавад.

БОБИ IV

НАҚШ ВА МАВҚЕИ АЪЗОҲОИ ҶУМЛАИ СОДА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ

4.1. Аъзоҳои ҷумлаи сода

Аъзоҳои ҷумла аз рӯи вазифа, муносибатҳои грамматикӣ-синтаксисии худ нисбат ба якдигар ва аз рӯи ифода ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Ба гурӯҳи якум мубтадо ва хабар дохил мешаванд, ки онҳо сараъзоҳои ҷумлаанду дар ташаккули ҷумла маҳз ҳамин аъзоҳо асосӣ мебошанд ва маҳз ҷумла ба воситаи ҳамин ду меҳвар ташкил шуда, вазифаи мухобиротии худро адо менамояд. Мубтадо, махсусан, хабар дар ташкили ҷумла нақши асосӣ мебозад, зеро, одатан, хусусияти предекативӣ дар хабар зоҳир мегардад. Чунончи: *Писари тундхӯ бо чунин таънаҳояш ба дили падар захмҳои дарднок мезад; Қозӣ аз пеши зонуи худ як лӯла қогазро гирифта, сар то пой вайро аз назар гузаронид ва боз ба бандӣ нигоҳ кард* [Айнӣ, 1984, 190].

2. Ба гурӯҳи дуюм муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол дохил мешаванд, ки онҳо аъзоҳои пайрав ба шумор мераванд. Онҳо низ дар навбати худ бо хусусиятҳои грамматикашон аз якдигар фарқ мекунанд. Онҳо мубтадо ва хабарро равшану возеҳ менамоянд, шарҳу эзоҳ медиҳанд. Чунончи: *Мулозим дастӣ худро кашидаву кушода ба бунӣ гардани ҷавони дастбаста як шаптоии сахт зад* [Айнӣ, 1984, 192]. Дар ҷумлаи боло **ҷавон** муайянкунандаи соҳибӣ, **дастбаста** ва **сахт** муайянкунандаҳои аломатанд. Дар ҷумлаи зерин калимаҳои **ҷел** ва **ишкел** ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омада, хабарро пурра карда истодааст (Чиро аз назар гузаронданд? Ҷел ва ишкелро): *Зиндонбонон ҷел ва ишкелӣ бандиёро як-як аз назар гузарониданд* [Айнӣ, 1984, 194]. Дар зиндон танҳо Ёдгор ва чанд нафар кӯру кару лангу мафлуки

дигар монда буданд [Айнӣ, 1984, 195]. Баъд аз як моҳ бандиён озод шудан гирифтанд [Айнӣ, 1984, 195].

Дар чумлаи боло таркиби **дар зиндон** ба вазифаи ҳоли макон ва **баъд аз як моҳ** ба вазифаи ҳоли замон омадааст. Дар ҳамин вақт чанд нафар аз шогирдпешагон як касро дасту гардан баста кашола карда оварданд [Айнӣ, 1984, 195].

Инҳоро дар Регистон ба пеши назари мардум гӯсфандвор сар буридан даркор аст [Айнӣ, 1984, 190].

Аъзоҳои чумла ба воситаи ҳиссаҳои мустақили нутқ – исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл, зарф ифода меёбанд. Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ бошанд, дар ифодаи муносибатҳои гуногуни синтаксисии аъзоҳои чумла ёрӣ мерасонанд.

«Аъзоҳои чумла категорияи наҳвӣ мебошанд, ки дар асоси бо ҳам омадани калимаҳо ва ибораҳо дар чумла ба вучуд меоянд ва муносибатҳои сохтории унсурҳои чумларо инъикос менамоянд» [Виноградов, 1955, 412].

Қайд кардан лозим аст, ки байни ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои чумла робита ва ҳатто таъсири тарафайн мавҷуд аст. Лекин байни ҳиссаҳои нутқу аъзоҳои чумла аломати баробарӣ гузоштан мумкин нест, зеро ҳар яки онҳо вазифа ва хусусиятҳои хоси грамматикӣ доранд. Чунончи: Фирдавсӣ аз китобхонаи Аскофӣ «Қуръон» талабид [Улуғзода, 1988, 90].

Дар мисоли боло чор исм - се исми хос ва як исми ҷинс истифода гардидааст, ки ба саволи исм ҷавоб мешаванд, номи ашё ва одамонро ифода меkunанд. Аммо ин ҳиссаи нутқ дар наҳв вазифаҳои гуногунро адо меkunанд: **Фирдавсӣ** – мубтадо, **китобхона** – ҳоли макон, **Аскофӣ** – муайянкунандаи соҳибӣ, **Қуръон** – пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта.

Моҳияту вазифаи синтаксисии калима ё ибора ҳамчун аъзои чумла бо функцияе, ки он дар чумла адо менамояд, муайян мегардад [Виноградов 1955, 412].

4.2. Сараъзоҳои ҷумла

Мубтадо ва хабар пояи асосии шакли грамматикӣ ҷумлаҳои дутаркиба мебошанд, ки муносибатҳои предикативиро ифода менамоянд. А.Н. Гвоздев дар китоби «Современный русский литературный язык» [1973, 56] дуруст қайд мекунад: «Пайваста ифода ёфтани муносибати предикативӣ мағзи сохтори ҷумларо ташкил медиҳад, аз ин сабаб мубтадо ва хабар сараъзоҳои ҷумла номида мешаванд» [Гвоздев, 1973, 56]. Мубтадо аъзои асосии ҷумлаи дутаркиба ба шумор рафта, хабар онро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад.

Хабар аз бобати маъно ва шакл танҳо ба мубтадо вобаста буда, амалу ҳолат, аломату хусусияти мубтадоро, ки дар замони муайяне воқеъ гардида, ба шахсу шумораи муайян тааллуқ дорад, мефаҳмонад. Хабар дар натиҷаи вобастагӣ ба мубтадо вазифаи худро пурра адо менамояд. Муносибати хабарӣ, ки хосияти зарурӣ ва хоси ҷумла аст, дар муносибати хабарӣ–предикативӣ оид ба амал, ҳодиса, ҳолат, вазъият ва аломат дар ҷиҳат ва замони муайян тасдиқ ё инкор мешавад. Чунончи:

Ҳолат: Шунидани саргузашти Ёдгор ба ин шахс таъсири аҷиб бахшид [Айнӣ, 1984, 207].

Амал: Дари обхона кушода шуд [Айнӣ, 1984, 206].

Вазъият: Бадани ин шахс монанди бузи дар кӯбкорӣ тахташуда пора-пора ва хуншор шуда буд [Айнӣ, 1984, 206].

Ҳодиса: Подшоҳ Николайро бекор карданд [Айнӣ, 1984, 190].

Аломат: Даруни обхона тангу торик буд [Айнӣ, 1984, 210].

Лабҳои ин савор ғафс буд. [Айнӣ, 1984, 213].

Бурутҳои ин шахс гурбагӣ буд [Айнӣ, 1984, 214].

Аломати грамматикӣ мубтадоро хабар ифода мекунад, ки бо шаклҳои тасрифӣ феъл ва ё ҳиссаҳои дигари нутқ ифода меёбад. Чунин ҳолатро дар мисолҳои зерин дида метавонем: Баъд аз рафтани ясаулбошӣ ва тӯпчибошӣ мерганон хобиданд [Айнӣ, 1984, 224].

Рӯзи панҷшанбе – дуҷуми сентябр, аз долони дарвозаи арк садои пойи раванда ва оядае шунида намешуд [Айнӣ, 1984, 190].

Дар мисолҳои боло, дар ҷумлаи якум хабар – **хобиданд** буда, шакли тасрифии феъл, замони гузаштаи наздик аст ва дар шакли ҷамъ ифода ёфтааст. Мубтадо – **мерганон** исми шахси сеюми ҷамъ аст. Хабарӣ ҷумлаи дуҷум бо феъли таркибии феъли – **шунида намешуд** ва мубтадо бо исми маънии – **садо** ифода гардида, амал ба замони гузаштаи ҳикоягӣ дар шакли инкорӣ омадааст.

4.3. Мубтадо

Мубтадо сараъзои ҷумла аст, ки предмети фикрро далолат мекунад ва бо калимаҳои гуногунмаъно ифода меёбад, ки мафҳуми предмети грамматикӣ доранд... Мубтадо аъзои мустақили ҷумла буда, ба саволҳои кӣ, кӣҳо, чӣ, чӣҳо ҷавоб мешавад [ГЗАХТ, 1986, 227].

Мубтадо чунин сараъзост, ки сараъзои дигар – хабарро ва аъзоҳои пайравро ба худ тобеъ намуда, худ ба ягон аъзои дигар тобеъ намешавад. Мубтадо қариб ҳамеша дар аввали ҷумла меояд. Чунончи: **Санҷар** ба воситаи он расмҳо он ду фидоиро аз хароботе ёфта ҷазо дод. **Отсиз** дар аввалҳои ҳукумати худ монанди падараш ба Султон Санҷари Салҷуқӣ итоат кард [Айнӣ, 2012, 13].

Забоншинос М. Норматов махсусиятҳои мубтадорро таъкид намуда, чунин меафзояд: «Мубтадо дар забони тоҷикӣ баъзе хусусиятҳо ва аломатҳои грамматикӣ дорад, ки онҳо барои фарқ кардани он аз аъзоҳои дигари бо предмет ифодашудаи ҷумла ёрӣ мерасонад:

1. Мубтадо баъди бандҳои изофӣ намеояд;
2. Пешояду пасоянд намегирад;
3. Ба ягон аъзо тобеъ нест, яъне вай шоҳи ҷумла аст» [Норматов, 2015, 38].

Забоншинос Б. Камолиддинов чунин аломатҳои мубтадорро ишора кардааст: «Мубтадо аломатҳои грамматикӣ дорад:

а) Аз рӯи шахсу шумора хабар ба он мувофиқат мекунад.

б) Бо пешоянду пасояндҳо таркиб намеёбад» [Камолиддинов, 2010, 35].

Ифодаи мубтадо бо ҳиссаҳои нутқ. Мубтадо предметро ифода мекунад, аз ин рӯ ҳама гуна калимаҳое, ки хусусияти предметӣ доранд, дар ҷумла мубтадо шуда метавонанд. Ифодаи мубтадоро ба ду гурӯҳ чудо кардан ба мақсад мувофиқ аст. Ба гурӯҳи аввал он ҳиссаҳои нутқ дохил мешаванд, ки бевосита ба ашё далолат мекунанд ва вазифаи асосии нахвиашон дар ҷумла мубтадо шудан аст. Тамоми навъҳои исм, ҷонишинҳои предметӣ ва масдар чунин хусусиятро дороанд.

Ифодаи мубтадо бо исм. Мубтадо – иҷрокунандаи амалу ҳолат аст. Ин гуна хусусият ба тамоми навъҳои исм як хел хос нест, аз ин рӯ дараҷаи ба вазифаи мубтадо омадани исмҳо якранг нест:

А) Исми хос. Исмҳои хоси ифодакунандаи шахс дар ин вазифа серистеъмоланд. Дар насри бадеӣ чунин навъи мубтадоҳо зиёд мушоҳида мегарданд. Дар маводи мо исмҳои хоси шахс серистеъмоланд: **Абдулаҳадхон-тӯра** аз шароби ноб сархуш дар базмҳои ӯрда бо ҳамроҳии дастаи созандаву сарояндагон танбӯр навохта, дилхушӣ карда нишаста буд [Улуғзода, 1979, 12].

Мирзоакрами шӯрбахт хоҳу ноҳаҷ ҳам шуда ҳамчунин ҳолати чорпо ба худ гирифтӣ ба ҷойи бедонаи хоини худ ба ҷанг даромад. **Ҳочиқул** мисли бедона бол меафшонд, питпилиқ мекард ва гоҳе бедона буданашро фаромӯш карда монанди ҳар ҷуфтақ мезад [Улуғзода, 1979, 12].

Абумуслим дар вақти хуруҷ ва иқтидори худ аз арабҳои истилогар ва тарафдорони онҳо шашсад ҳазор касро кушта буд [Айнӣ, 2012, 121].

Синдбод бо ин қувваи мусаллаҳ арабҳои Нишопурро тамоман кушта нест кард [Айнӣ, 2012, 122].

Темурмалик охир ғайр аз ба хоинон лаънат ва нафрат фиристодан ва рафиқони худро барои интиқомкашӣ аз душманони ғаддори хунхор

ташвиқ карда, ба онҳо часорат ва ғайрати тоза додан, барои худ воситаи тасаллии дигаре наёфт [Айнӣ, 2012, 54].

Исмҳои хоси ғайришаҳс низ ба вазифаи мубтадо омада метавонад, аммо нисбатан каманд: **Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм** дар он замонҳо ободтарини мамлакатҳои Шарқи ислом буданд [Айнӣ, 2012, 3].

Банокат, Хатлон, Вахш, Чағониён, Тирмиз, Балх, Марв, Шодбох, Нишопур, Нисо, Шахристон, Дехистон, Абевард ва Тӯс барин чандин вилоятҳо ва шаҳрҳои ободи серодам буданд [Айнӣ, 2012, 4].

Хучанд монанди чандин шаҳрҳо ва навоҳии дигари Мовароуннаҳр ва Хуросон дар ҳучуми Чингиз ба ҳоли худ гузошта шуда буд [Айнӣ, 2012, 4].

Б) **Исми чинс.** Мубтадо бо исми чинси ифодакунандаи шахс зиёд ифода мегардад: Хоҷагон, хусусан, хоҷағони мираконӣ ва ғиждувонӣ ба дуохонӣ ҳам машғулӣ мекарданд: **Мардум** беморон ва девонагонро аз атроф ба хонаҳои онҳо меоварданд [Айнӣ, 2010, 10].

Падару бобоҳои ман аз ҷумлаи хоҷағони соқтарегии ин деҳа буданд [Айнӣ, 2010, 10].

Пахтакашон аз пахтачаллобон ғӯзаи ҷойдориро гирифта бо даст кашида, аз ҳаллоҷӣ гузаронида пахтаи тозакардаро бо пунбадонааш ба хӯчаин месупурданд ва дар ин кор ҳаққи ночизе мегирифтанд [Айнӣ, 2010, 12].

Сартароши солхӯрда деҳқони ҷавонеро рӯйи санг шинонда мӯйи сарашро метарошад [Айнӣ, 2010, 12].

Исмҳои чинси ғайришаҳси ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун низ ба вазифаи мубтадо меоянд: **Хучуми** ногаҳонии шабона – шабохун муваффақиятнок баромад [Айнӣ, 2012, 44].

Манчаникҳо ба кор даромаданд [Айнӣ, 2012, 44].

Нафти оташирифта ба рӯйи об қадре сӯхта хомӯш мегардид [Айнӣ, 2012, 47].

Ҷангҳои манҷаниқӣ ва ҷархӣ чандин рӯзҳо бар зарари чингизиён давом карданд [Айнӣ, 2012, 47].

Аммо **боғу бӯстонҳо** бо токҳои ангур ва дарахтони мевадор ва киштзорҳо бо ҳосилоти бисёрашон барқарор монда буданд [Айнӣ, 2012, 49].

Шаҳр дар муҳосира монд [Айнӣ, 2012, 50].

Фочиаи таслими шаҳри Хучанд ва қатли ом карда шудани аҳолии он барои Темурмалик як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ шуд [Айнӣ, 2012, 54].

Баҳор, баҳори хурраму хандон, сабзпӯш ва гулбасар дар айни чавлону худнамоӣ [Айнӣ, 2012, 19].

Гунчишкҳо, фароштурукҳо чаҳ-чаҳкунон дар осмони софи лочвардӣ парафшон ва дар ташвишу тараддуди ошёнсозӣ... [Айнӣ, 2012, 11].

Ифодаи мубтадо бо сифат. Сифат низ ба вазифаи мубтадо омада метавонанд. Дар ин ҳолат сифат ҳам худи предмет ва ҳам аломати ҳамон предметро инъикос мекунад. Ба ин вазифа он сифатҳое истифода мешаванд, ки бо роҳи субстантиватсия аз сифат ба вазифаи исм гузашта, категорияи исмро қабул намудаанд: Чавонон дар ин хусус бисёртар таачҷуб мекарданд [Айнӣ, 2012, 17].

Чавонон дар ин хусус бисёртар таачҷуб мекарданд [Айнӣ, 2012, 17].

3. Ифодаи мубтадо бо ҷонишин. Чи тавре ки дар сарчашмаҳо қайд шудааст, ҷонишинҳои предметӣ дар ҷумла бевосита ба вазифаи мубтадо меоянд. Ҳамаи ҳелҳои ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ, саволӣ, таъинӣ, номуайянӣ, манфӣ ва муштарак мубтадои ҷумла шуда метавонанд. Ҷонишинҳои шахсӣ ва таъиниву нафсӣ-таъкидӣ нисбатан бештар ин вазифаро адо мекунанд:

А) Ҷонишинҳои шахсӣ. Ҷонишинҳои шахсӣ дар ҳар се шахс ҳам дар шакли чамъ ва ҳам танҳо ба вазифаи мубтадои ҷумла меоянд. Азбаски дар асари бадеӣ нависанда нақлқунанда аст ва сухани тасвирии ӯ аз нутқи вай бармеояд, ҷонишинҳои шахсии шахси якуми танҳо ва чамъ, инчунин ҷонишини шахси сеюми танҳо бештар истифода

мегардад: **Ман** дар он вақт аз ҳад зиёд пурмуболиға будани ин нақли падарро ҳаргиз ҳис накарда будам [Айнӣ, 2010, 200].

Ў дар беҳи ҳар поя танҳо чор дона бехчастро монда бачкиҳои дигарро канда партофт [Айнӣ, 2010, 203].

Ту корвонро наҷот додӣ, моро аз аҷали муаллақ раҳондӣ! [Улуғзода, 2002, 15].

Вай аз падари суғдӣ ва модари турк таваллуд ёфта буд [Улуғзода, 2002, 19].

Вай бемаҷолу бесадо ба ҷавон таслим шуд [Улуғзода, 2002, 40].

Шумо ба ҳар гуна лофу газоф гӯш наандозед, худатонро ба хатар наандозед [Улуғзода, 2002, 145].

Дар ифодаи абстрактии ҷонишинҳо ҳар як предмет, ки ба вай ишора карда мешавад, на фақат бо сохти зоҳирӣ, инчунин бо тамоми хусусиятҳои ба назар меояд. Масалан, дар ифодаи ҷонишинҳо, аз як ҷиҳат, ба предметҳо ишора карда шавад, баробари ҳамин, аз онҳо таъкид ва соҳибият низ тасаввур карда мешавад. Ин хусусиятро ҷонишини **ман** – шахси якуми танҳо дорост: **Ман** рафта бобоятонро оғӯш кардам ва худамро дошта натавониста гирия кардам [Улуғзода, 1956, 15].

Ман аз он ғазали латиф ва савти зариф об шуда, сарамро ба китфи модарам таъя дода нишаста будам [Улуғзода, 1956, 17].

Ман тарсида ба модарам маҳкам часпида гирифтаам [Улуғзода, 1956, 18].

Б) Ҷонишини нафсӣ: Ҷонишини нафсии худ ҳам алоҳида ва ҳам бо бандакҷонишинҳои шахсӣ–соҳибии **-ам, -ат, -аш, -амон, -атон, -ашон** ба вазифаи мубтадо меоянд: **Худи** ҳамин барои ман як ғоида аст [Айнӣ, 1985, 10].

Худаш ҳам дар як кодок нишаст [Айнӣ, 1985, 75].

Худам сари синаамро бар рӯ ба рӯи шуълаи оташ рост нигоҳ дошта, ба лаби гулхан нишастам...[Айнӣ, 1985, 75].

Худам ҳам дар ин фикр будам [Улуғзода, 2002, 67].

Худат чаро намебарой? [Улуғзода, 2002, 176].

Таъсирнокии ҷонишинҳо аз категорияи грамматикӣ ва қонуниятҳои истеъмол гардидан ва аз хусусияти услубии онҳо муайян мегардад, чунки онҳо, одатан, ба предметҳои муайян ва муқаррар ишора мекунад: **Ман** поҳоямро ба сандалӣ дароз карда якрӯя ёзидам [Айнӣ, 1985, 76].

Онҳо ба ҳар кадом одами кирошуда ғайр аз тӯшаи сафар боз панҷсӯмӣ пули русӣ ҳам доданӣ шуданд [Улуғзода, 1979, 200].

Калимаҳои **камина** ва **банда** дар мавридҳои алоҳида ҳамчун ҷонишини шахсӣ, яъне шахси якуми танҳо, ба вазифаи мубтадо истифода мешаванд: **Банда** бегуноҳ нестам [Улуғзода, 1979, 215].

Банда ба имом гуфтам [Улуғзода, 1979, 17].

Камина, дарвоқеъ, аз ҷониби шумо ҳеҷ як гапи ҷоғазӣ надорам... [Улуғзода, 1979, 285].

Аз барои ҳамин **камина** боз ба ҳузури шумо омадам [Улуғзода, 1979, 285];

В) Ҷонишинҳои саволӣ: **Кӣ** ба набарди ин ҷокари суғдӣ мебарояд [Улуғзода, 2002, 176].

Кӣ гирифта бошад? [Улуғзода, 1979, 36].

Г) Ҷонишинҳои таъинӣ. Ҷонишинҳои таъинӣ ду вазифаи услубиро адо мекунад; **якум таъинот:** **Ҳама** хешони дуру наздики хонадони бухорхудотҳо огоҳ буданд [Улуғзода, 2002, 122].

Ҳамаашон солхӯрда буданд [Улуғзода, 1979, 23].

Ҳама хандиданд [Улуғзода, 1956, 42].

Дуюм – таъкид: **Ҳар кӣ** аз болои бурҷу бораҳо ба шаҳр нигоҳ мекард [Улуғзода, 2002, 171].

Ҳар ду то миён бараҳна [Улуғзода, 2002, 58].

Ҳар кадомат аз ҷонат сер шуда бошӣ, наздик биё! [Улуғзода, 2002, 107].

Ҳар кас ба ҳар шева мусибати худ, дарду алами худро гуфта мегирист, нола мекард [Улуғзода, 2002, 193].

Ҳар ду бари кӯча аз тамошобинон пур буд [Улуғзода, 1979, 41].

Ҳар кадоми онҳоро баду муллобача ба ҳамин шарт додам [Айнӣ, 1985, 48].

Ғ) Ҷонишинҳои номуайяни. Ҷонишинҳои номуайяни нисбат ба ҷонишинҳои шахси камистеъмоланд. Аслан, ҷонишинҳои номуайяни **кадом, чанд, баъзе, дигар** бештар истифода гардидаанд: **Дигарон** мекалавиданд [Улуғзода, 2002, 208].

Кадоме аз аҳли ҳадис ё аз уламои кубор ба ин нукта ишорат кардааст [Улуғзода, 1979, 39].

Чанд нафар талабагони авбош рафта ба Амини Муш ёри дода, ба ӯ ҳамроҳӣ карданд [Айнӣ, 1985, 30].

Аз онҳо болотар дар ҳаво **як чанд** мурғони лошахӯр ҳам менамуданд [Айнӣ, 1985, 80].

Чанд нафари он силоҳдорони ношинос таппончаҳошро муҳайи паррондан карда истода ходимони бонкро ба садо набаровардан амр фармуданд [Айнӣ, 1985, 115].

Кадам шоир бой шудааст? [Айнӣ, 1985, 80].

Ҷонишинҳои номуайяни монанди ҷонишинҳои шахси ба вазифаи мубтадо серистеъмоланд. Ҷонишинҳои **баъзе** ва **кадом (кадоме)** шахсро ифода намуда, нисбат ба дигар ҷонишинҳои номуайяни бештар ба вазифаи мубтадо меоянд. Ҷонишинҳои мазкур дар ин вазифаи нахвӣ бо муайянкунанда меоянд: **Баъзе** талабаҳо ба сабаби дар зери ҳимояти ягон одами калон ё шогирди ягон муллои бонуфуз будан, ба воситаи онҳо хучраеро ба даст дароварда чанд гоҳе аз дарбадарӣ халос мешуданд [Айнӣ, 2010, 247].

Баъзе мунозирачиён ба домумло хитоб карда шубҳаҳо баён мекарданд [Айнӣ, 2010, 256].

Чанде аз хидматгортон ба гӯрковӣ ва дафни мурда машғул буданд [Улуғзода, 2002, 17].

Дар замони пеш **баъзе** мадрасаҳо кутубхонаи махсус ҳам доштааст [Айнӣ, 2010, 244].

Д) **Чонишинҳои манфӣ.** Чонишини манфии ҳеҷ ба вазифаи мубтадо дар шакли таркибии **ҳеҷ кадом, ҳеҷ кӣ, ҳеҷ чӣ, ҳеҷ як** меояд:

Ҳеҷ кас намеояд [Улуғзода, 2002, 40].

Ҳеҷ кадоми онҳо дар контураи шахриашон баъд аз соати кор пул намонданд [Айнӣ, 1985, 17].

Ҳеҷ кадоми онҳо пули нақд дода натавонистанд [Айнӣ, 1985, 74].

Е) **Чонишинҳои ишоратӣ:** **Инҳо** бузургзодагон, авлоди шоҳон ва маликони деҳаҳо буданд [Улуғзода, 2002, 119].

Ин ба ман бисёр алам кард [Улуғзода, 1979, 21].

Он оташ чандон гармӣ дошт [Айнӣ, 1985, 56].

Ифодаи мубтадо бо шумора. Шумораҳо субтантиватсия шуда, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд. Шумораҳои микдорӣ ҳамчун номи адад дар ин вазифа зиёда истифода мешаванд. **Дуяшон** бо ниҳояти шиддат ва тундӣ шамшерзанӣ мекарданд [Улуғзода, 2002, 15].

Садҳо ҳазор мардум аз насл ба насл дар кашидани деворҳо ва таъмини онҳо меҳнат мекарданд [Улуғзода, 2002, 118].

Шумораҳои аслий ва тахминӣ дар ин вазифаи наҳвӣ бештар нумератив мегиранд ва ё бо чонишини таъинии ҳар таркиби устувори номиро ташкил медиҳанд. Шумораи тартибӣ хусусияти исмӣ пайдо карда, дар мавриди ба вазифаи мубтадо омадан бештар тафсил меёбад. Азбаски шумораҳои тартибӣ шахси танҳоро мефаҳмонанд, ҳангоми мубтадоро ифода кардани онҳо хабар дар шакли танҳо меояд: **Ҳар се** нафар роҳи шаҳри Бухоро пеш гирифтем. **Дуяшон** ба якдигар нигоҳ накарда, дилсардона дастфишорӣ намуданд [Улуғзода, 1979, 356].

Дуяшон ҳамроҳ ба деҳа даромаданд [Улуғзода, 1979, 51].

Дуяшон аввал чапотӣ ва баъд дунбулбирёнро тановул карданд [Улуғзода, 1979, 56].

Ба вазифаи мубтадо шумораҳои тахминӣ серистеъмоланд: Баъд **ду-се нафар** балҷувониҳои ношинос ҳам: «лозим нест, додарон, пули нону чойро худамон додем» гуфта пули Назирро гардонданд [Улуғзода, 1979, 377].

Ду-се нафар зани ҷавон сар ба зер афканда ё рӯйхошонро бо нӯги рӯмолҳои худ нима пӯшониданд ва овози баланд намебароварданд [Улуғзода, 1979, 341].

Ду-се нафарашон дар кунчи дарахтзор заминро кофта оташдон месохтанд [Улуғзода, 1979, 255].

Як сӣ нафар деҳқону ҷӯпон дар ҳавлии беруни арбоб ҳозир гардиданд [Улуғзода, 1979, 67].

Шумораҳои таркибӣ дар нақши мубтадо кам мушоҳида гардиданд: Чилу се нафар савор бо сардории ӯ ба тарафи Сурхоб – ба назди Саидалӣ, равона шуданд [Улуғзода, 1979, 356].

12. Ифодаи мубтадо бо сифати феълӣ. Сифати феълӣ ба исм гузашта, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меояд. Чунин сифатҳои феълӣ, асосан, шахсро ифода мекунанд. Аммо вазифаи грамматикӣ сифати феълӣ дар ҷумла муайянкунанда шудан аст: **Кушташудагон** ва маҷрӯҳони дастаи Молик дар регзор монданд [Улуғзода, 2002, 17].

Кӯбанда рухсати ворид шудан гирифта дарро яла карду тез-теш кадам партофта пеши суфа омад [Улуғзода, 2002, 159].

Бошандагони Шодоб аз шарри имони худ ба дод омадану додрас наёфтанд [Улуғзода, 1979, 16].

Шунавандагон ҳар дам баҳ! Баҳ! гӯён сар мечунбонданд [Улуғзода, 1979, 24].

Гӯянда аз ханда бозистода буд [Улуғзода, 1979, 61].

13. Масдар. Масдар ба вазифаи мубтадо камтар меояд: **Омадани** ровии ҷавон айнӣ муддаост [Улуғзода, 1979, 20].

Зикри мубтадо, қайд менамояд проф. Б. Камолиддинов ба талаботи фикр, созмони ҷумла ва шакли грамматикӣ хабар вобаста аст: хабарҳои феълӣ ба шахси якум ва дуҷум далолат кунанд, бо ҷонишин ном бурдани соҳиби амалу ҳолат (ман, мо, моён, ту, шумо) шарт нест, зеро мусоҳибон ҳангоми муколама ҳозиранд ва шакли хабар ба субъекти амалу ҳолат ишора мекунанд. Аз ин ҷост, ки ҳамеша матлабро бе мубтадо оғоз намуда, матлабро дар қолаби ҷумлаи дутаркиба баён кардан ҳолат нест.

Агар мақоми соҳиби амалу ҳолат таъкид ёфта бошад ва ё амалу ҳолати субъектҳои гуногун ба тариқи қиёс баён шуда бошад, дар мақоми мубтадо зикр кардани ҷонишин ҳатмист [Қамолиддинов, 1992, 68].

Бояд зикр намуд, ки дар асарҳои бадеӣ, дар нутқи муқолимавӣ, нутқи тасвирӣ ин ҳодиса мушоҳида мегардад, яъне мубтадои ҷумла зикр намегардад: – Ҳа, дар телевизор дида будем (Б.Ф.).

Ҳусни хати зебо доштед (Б.Ф.).

– Ҳеч чизро намефаҳмидаед (Б.Ф.).

Барои ҳамин ин қадар сурх шудӣ? [Баҳром, П, 2019, 9].

Моту маҳбут аз ду дасти ман бо ду даст гирифтеду рост ба чашмонам чашм дӯхтед ва мунтазири ҷавоб тағйири авзои маро менигаристед? [Баҳром, П, 2019, 14].

Баъди хатми мактаби миёна ба нияти таҳсили илм ба шаҳр рафтам [Баҳром, П, 2019, 15].

Дар донишгоҳ ҳуҷҷатҳоямро супоридаму дар хобгоҳ иқоматгоҳ гирифтам ва сипас аз пайи Шумо рафтам [Баҳром, П, 2019, 15].

– Дигар нависандаро шинохтан намехоҳам [Баҳром, П, 2019, 16].

Боз кучои шаҳрамонро ба шумо нишон диҳам?.. Хайр, аввал ба ягон ресторани хуб рафта, хӯрок хӯрем чӣ? [Баҳром, П, 2019, 16].

Мубтадо аз ҷиҳати шакли грамматикаш: сода, сохта таркибӣ ва тафсилӣ мешавад. Мубтадоҳои содаю таркибӣ бештар муайянкунанда-хоро ба худ тобеъ намуда, тафсил меёбанд. Аз ин ҷиҳат имконият ва тарзи тафсилёбии мубтадоҳои номӣ ва масдарӣ як хел нест:

Саркардагони Султон Муҳаммад ҳам ба итлоати ӯ якдилу якзабон набуданд [Айнӣ, 2012, 17].

Ин ғалабаҳои тасодуфии осон дар ӯ як ақида пайдо кунонид [Айнӣ, 2012, 20]. **Фиристодагон** фаҳмиданӣ буданд [Улуғзода, 2002, 136].

Мубтадои сода. Мубтадои сода, одатан, бо як калимаи мустақилмаъно ифода меёбад. Он калима ҳиссаҳои гуногуни нутқ шуданш мумкин аст. Чунончи:

Исм: Қарахитойён ба самарқандиён кинаи сахт доштанд [Айнӣ, 2012, 30].

Темурмалик ҳам бо киштиҳои худ аз сафи ҷанг ба пеши қалъаи обии худ баргашт [Айнӣ, 2012, 43].

Шӯрапушт аввал он зарбаҳоро писанд накард [Улуғзода, 1956, 49].

Ҷонишин: Ё афкори оммаро ба назар намегирифт, ба муҳаббат ва нафрати оммаи мардум эътибор намедод [Айнӣ, 2012, 30].

Вай Кали Ашӯр ном қиморбозу бедонабози ғиждувониرو мешинохт [Улуғзода, 1979, 10].

Шумо асил дӯсти ман, ғамхори ман ҳастед [Улуғзода, 1979, 15].

Вай шона, ресмон, сӯзан, сурма, даҳани фаранг, тишкол, сақич ва монанди ҳамин чизҳоро мефурӯхт [Улуғзода, 1956, 41].

Мубтадои таркибӣ. Мубтадои таркибӣ ду калимаи ҷудогона як мафҳумро ифода намуда, агар ба вазифаи мубтадо ояд, мубтадои таркибӣ номида мешавад [Норматов, 2015, 44].

Мубтадоҳои таркибӣ аз ҷиҳати сохт хеле гуногунанд: Чунончи: **Ду нафари онҳо** пешопеши саворони дигар асп ронда суханҳои ба мусофири мо нофаҳмо: «Ҳазрати амирнинг эсанликларига Худо тавфику адолат берсун!»-ро мад кашида бо овози баланд ҷор меандохтанд [Улуғзода, 1979, 151].

Ду нафари онон аз тарафе гӯсфандеро кашола карда меоварданд; [Улуғзода, 1979, 255].

Ду-се нафарашон дар кунчи дарахтзор заминро кофта оташдон месохтанд [Улуғзода, 1979, 255].

Ҳеч кас охири умри худро ба тарзи қатъӣ намедонад [Айнӣ, 2010, 7].

Аҳли қишлоқи мо ҳамагӣ аъзои колхозанд [Айнӣ, 1984, 406].

Ду каси дигар бо ду бели ҷӯбин он қиёмро лат медоданд [Айнӣ, 2010, 34].

Арбоб Ҳотам манам [Айнӣ, 1985, 91].

Амини Муш ба аҳли маҷлис хитоб кард [Айнӣ, 1985, 30].

Қорӣ-ишкамба белчаро аз дасти аттор гирифта аз нӯги вай гулқандро бо дандонаш канда гирифт [Айнӣ, 1985, 24].

Яхшибек-удайчӣ бедонаро аз кафас бароварда ба дасти тӯра дод [Айнӣ, 1985, 91].

Аҳмад-Махдум вазъияти моҳ, офтоб ва заминро ба ҳисоб гирифта аз гирифтани моҳ пешакӣ хабардор мешудааст [Айнӣ, 2010, 327].

Махдуми Гав ҳамаи ин суҳанонро бо хандаи қаҳ-қаҳаомехта гуфт [Айнӣ, 2010, 87].

Аҳмади Дониш бо диққат он рақамхоро аз назар мегузаронид [Айнӣ, 2010, 324].

Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки мубтадоҳои таркибӣ аз ҷиҳати сохт хеле гуногунанд, ки онҳоро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

1. Исмҳои ҳосе, ки баёниҳои онҳо ҳамчун таҳаллус, лақаб ва унвон истифода мешаванд. Чунин навъи мубтадоҳои таркибӣ дар асарҳои бадеӣ зиёд мушоҳида мешаванд: Баъд аз он дар замони ҳукумати Язид ибни Муовия (солҳои 60-64 ҳиҷрӣ – 680-684 милодӣ) **Муслим ибни Зиёд** ва баъд аз вай **Асад ибни Абдуллоҳ** ва дигарҳо пай дар пай ба Мовароуннаҳр ҳуҷум карданд [Айнӣ, 2012, 43].

Мирзои Қорӣ бедонаро ба дасташ гирифта, бо ангуштонаш почҳо ва нӯли онро санчид [Улуғзода, 1979, 11].

Махдуми Гав аз чойник як пиёла чой кашида нӯшида боз суҳанаширо давом намуд [Айнӣ, 2010, 303].

Қорӣ-ишкамба бо кӯтоҳ кардани мӯйлабаш ҳатто ба кушода гирифтани лӯнгӣ мунтазир нашуда, аз ҷояш ҷаста бархост [Айнӣ, 1985, 17].

Эргаш-акаам ба ман гуфт [Айнӣ, 2010, 39].

Биби-бой ҷомаширо ба сараш гирифта ҳамроҳи ҷетим аз дарвоза баромадааст [Айнӣ, 2010, 62].

2. Исмҳои, ки бо баёниашон якҷо як мафҳумро мефаҳмонанд: Бобо Соиб (падарам Соиби Исфакониро бисёр дӯст медошт) [Айнӣ, 2010, 134].

Амаки эшонам одамонро фиреб дода пулашонро хӯранд [Айнӣ, 2010, 92].

Ба ӯ мегӯӣ «Маро **акаи Восеъ** аз барои гандум ё чав фиристод» [Улуғзода, 1979, 62].

Акаи Чобир илтимос кард [Улуғзода, 1979, 62].

3. **Исмҳои таркибие, ки номҳои шахс, асар, мавзеъ ва номи мансабҳои давлатиро мефаҳмонанд:** Дар соли 56 ҳиҷрӣ (676 милодӣ) **Саид ибни Усмон** ба Мовароуннаҳр ҳучум кард [Айнӣ, 2012, 39].

Оби Тира аз дараи ҳамноми худ баромадан замон бо ҳамсояву ҳамсафараш – оби Гармак вохӯрда, ҳамроҳи он ба Сурхоб мерезад [Улуғзода, 1979, 62].

Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ халифаро бедин эълон кард [Айнӣ, 2012, 19].

Баъд аз он дар замони ҳукумати **Язид ибни Муовия** (солҳои 60-64 ҳиҷрӣ – 680-684 милодӣ) **Муслим ибни Зиёд** ва баъд аз вай **Асад ибни Абдуллоҳ** ва дигарҳо пай дар пай ба Мовароуннаҳр ҳучум карданд [Айнӣ, 2012, 43].

Мирзои Қорӣ бедонаро ба дасташ гирифта, бо ангуштонаш почаҳо ва нӯли онро санчид [Улуғзода, 1979, 11].

Аскарони сурх дар қарор душман ором гирфт [Айнӣ, 1984, 320].

4. **Ҷонишинҳои таркибии ҳеҷ кадом, ҳеҷ як, ҳеҷ кас, ҳар кадом, ҳар як, ҳар хел, ким-кӣ, ким-кадом** низ ба вазифаи ин навъи мубтадо истифода мешаванд. Хусусияти фарқкунандаи ин гурӯҳи мубтадо дар он зоҳир мегардад, ки онҳо барои конкрет шудани маъно бо эзоҳдиҳанда меоянд. Калимаи эзоҳдиҳанда ба мубтадо ё бо изофат ва ё ба воситаи пешоянди аз тобеъ мегардад: Дар ин гуна шиканҷаи саҳти ҳам молӣ, ҳам меҳнатӣ ва ҳам динию вичдонӣ **ҳеҷ кас** тоқат карда наметавонист [Айнӣ, 2012, 107].

Ҳар кадоми он шахрҳои беному нишонрафта (монанди Нишопур, Нисо, Шодбох ва дигарҳо) дар миёнаи боғҳо, бўстонҳо ва гулу гулзорҳо фуру рафтагӣ буданд [Айнӣ, 2012, 107].

Ҳеч кадоми ин гуна хабарҳо ба азму иродаи Темурмалик зиён нарасонд [Айнӣ, 2012, 36].

Ҳар кадом аскари араб бо ҳар кадоми зану духтари асирафтода ба ҳар гуна муомила кардан ҳақ дошт [Айнӣ, 2012, 173].

Ҳеч кадоми мо дар умри худ банг накашидаем [Айнӣ, 2012, 302].

5. Воҳидҳои фразеологӣ, фраземаҳое, ки аксар аз ду ва ё зиёда калима ташкил мешаванд: **Аскарони Сурх** дар вилояти Дарвози Сағирдаштро барои худ қароргоҳ карда буданд [Айнӣ, 1984, 356].

Гули сари сабади ин зиёфат Қоришкамба ва ноибидар деҳаи Галаосиё бошандаи қозикалон Мирзохӯҷаи шикамбанда буданд [Айнӣ, 1985, 152].

Роҳи оҳани Тирмиз-Душанбе оғоз гардида буд [Айнӣ, 1984, 385].

Нахӯдаки пеши қошук шудан ба ту намезабад [Улуғзода, 1956, 65].

Мубтадои тафсилӣ. Мубтадои тафсилӣ гуфта, чунин мубтадорро меноманд, ки аз ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно таркиб ёфтааст. Дар ин гуна мубтадо як калима асосӣ буда, калимаҳои дигар бевосита ва ё ба восита онро шарҳу эзоҳ медиҳанд ва ҳамаи калимаҳо дар якҷоягӣ мубтадои ҷумла шуморида мешаванд. Ба вазифаи мубтадо ибораҳои изофӣ, безофа, ва ё омехта омада метавонанд. Дар таркиби ин гуна мубтадоҳо муайякунанда, пуркунанда ва ҳол ҷой дошта метавонанд. **Тирҳои пӯлодпайкони синашикоф** аз камонҳои ҷавонони тоҷики кодирандоз ҷафта аз даричаҳои кишти баромада бо суръати барқ дар ҳаво парвоз мекарданд [Айнӣ, 2012, 13].

Киштиҳои сарпӯшидаи Темурмалик бо ёрии шамоли мувофиқ дар рафти об монанди барқу бод мерафтанд [Айнӣ, 2012, 13].

Халифаҳои банӣ Умайя дар айёми ҳукмронии худ (ғайри Умар ибни Абулазиз) зулму бедоро аз ҳад гузарониданд [Айнӣ, 2012, 110].

Мирони Кӯлобу Балҷувон, Ҳисор, Масҷох, Қаротегин, шоҳони Дарвозу Бадахшон байни худҳошон доим ба ҷангу ҷидол буданд [Улуғзода, 1979, 69].

Аскарони миллӣ аз ухдаи ҳар кор баромада метавонанд [Айнӣ, 1984, 315].

Чойи мубтадо дар чумла. Мубтадо яке аз аъзоҳои серистеъмоли чумла буда, бо ҳамаи аъзоҳои пайрав ва хабар ҳамшафат чой мегирад. Аз ин рӯ, дар мавқеъҳои гуногуни чумла ба он дучор омадан мумкин аст. Ин маънои онро надорад, ки мубтадо дар чумлаҳои сода чойи нисбатан муқаррари табиӣ надорад. Мубтадо чун предмети сухан дар аввали чумла чой гирифта, хабар ва ба туфайли он таркибҳои онро шарҳу эзоҳ дода, аз ҷиҳати гуногун пурра менамояд. Аз ҷиҳати семантикӣ бевоситаю бавосита ба мубтадо вобаста будани аъзоҳо асос шудааст, ки мубтадо бештар пеш аз онҳо чой гирад: **Сомӣ, Дониёл ва Садод** ҳам ҳар кадом ба ҳар тараф гурехтанд [Айнӣ, 1984, 350].

Духтари Мулло Чортории шугнонӣ тор менавохт [Айнӣ, 1984, 362].

Гулнор аз тарси мор худро ба рӯи кат гирифта беҳиссу ҳаракат монда буд [Айнӣ, 1984, 383].

Устоамак ба сари кори худ нишаста ва қаламҳои пӯлодинашро бо қайроқ тез кард [Айнӣ, 1984, 350].

Мубтадое, ки дар аввали чумла меояд, асосан, ба мафҳуми маълум далолат мекунад, бинобар он бо исмҳои хос ва ҷонишинҳо ифода мегардад: **Сайид Акбар** мувофиқи номи ҳудаш аз қадаш зиёдтар калон шуда рафтааст. **Ӯ** ба ҳунаромӯзӣ майл накард ва ин корро ба худ ордонист.

Икромхоча давида ба тарафи ҳавлии дарун гурехт [Айнӣ, 2010, 84].

Лутфулло дар ҳамин вазъият каланди дӯстбойияшро босуръат зада аз даруни ҷӯй аз тарафи омади об лой кашида ба танаи худ банд мекард [Айнӣ, 2010, 88].

Падарам дар Соктаре баъд аз фориғ шуданаш аз кори деҳқонӣ ҳамеша ба бофандагӣ машғул шуд [Айнӣ, 2010, 91].

Ман ва Хайбар аз вай пештар ба хона даромада модарро аз омади падар хабар дода будем [Айнӣ, 2010, 94].

Вақте ки дар ҷумла мубтадо таъкид карда шудааст, он дар паҳлӯи хабар ва баъд аз он ҷой мегирад: Бузург суҳанварест ин **Фирдавӣ** [Улуғзода, 1988, 26].

Беҳаё ту, золим ту, беномус **ту!!** [Айнӣ, 1958, 185].

Чӣ гуна одам буд **Одина?** [Айнӣ, 1958, 91].

Дар асарҳои бадеӣ ба тарзи ҷида истифода намудани мубтадо маъмул аст, ки ба ин вазифа аз ҳиссаҳои нутқ бештар исму ҷонишинҳои истифода мегарданд: **Аксари деҳқонон** (соҳибдеҳаҳо) ва **сарватмандон** ба тарафи душманони Муқаннаъ буданд [Айнӣ, 2012, 117].

Шоҳмуҳаммад-қушбегӣ ва **Муҳаммадшариф-девонбегӣ** ба муқобили Ҳочибӯрон игво сар карданд [Улуғзода, 1979, 314].

Нозим, Назир, Муллосафар, Қосим ва боз панҷ-шаш нафар аз Дарай Мухтор буданд [Улуғзода, 1979, 334].

Зану шӯйи ҷавон дар айвончаи хонашон баҳузур нишаста гандумшӯрак меҳӯрданд [Улуғзода, 1979, 334].

4.4. Хабар

Дар забоншиносии тоҷик доир ба хабар ва омӯзиши он ҳамчун сараъзои ҷумла аз аввалҳои қарни XX сар карда, дар китобу дастурҳои таълимӣ маълумот дода шудааст. Дар аввалин дастури таълимӣ «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» (1926), ки ба қалами Сайидризо Ализода мансуб аст, доир ба хабар маълумот дода шуда, бо исм, сифат, замир, адад ва масдар ифода ёфтани мубтадо зикр гардидааст [2010, 82]. Абдуррауфи Фитрат дар боби сеюми китобаш «Қойидаҳои забони тоҷикӣ» [2010], ки «Наҳв»унвон дорад, хабарро ҷузъи асосии ҷумла номида, нақши онро дар бунёди ҷумла муҳим ва асосӣ медонад ва бе иштироки хабар мавҷуд набудани ҷумларо таъкид мекунад. Абдуррауфи Фитрат хабарро чунин таъриф мекунад: «Хабар калимае аст, ки бештар дар охири ҷумла меояд ва калимаҳои тартибшударо ба омадани худ ҷумла мекунад» [2010, 150].

Ин таъриф дар назар сода намояд ҳам вазифаи нахвии хабарро хуб шарҳ додааст.

Дар китоби дарсии «Наҳви забони тоҷикӣ» (1936) барои мактабҳои миёна хабар чунин таъриф дода шудааст: «Хабар он аъзои ҷумла фаҳмида мешавад, ки ба саволҳои ҷӣ кор кард, ҷӣ кор мекунад, ҷӣ мешавад ва мубтадои ҷӣ ҷавоб медиҳад» [1936, 5].

Дар ин сарчашма дар бораи таркиби хабар, вазифаи грамматикӣ он, мавқеи ҳиссаҳои нутқ дар ифодаи хабар маълумот мушоҳида нагардид.

Соли 1942 дар китоби «Грамматикаи забони тоҷикӣ» хабарро аз ҷиҳати сохт ба сода ва мураккаб ҷудо намудаанд, ки саҳеҳ нест. Феълҳои таркибии номӣ ва феълиро ҳамчун хабари мураккаб шарҳ додаанд. Албатта, ин бо таъсири забони русӣ аст, зеро забоншиносону шевашиносон дар асарҳои феълҳои таркибии номӣ бо истилоҳи «феълҳои мураккаб» ном бурдаанд [ниг. Розенфелд А.А., 1954; Расторгуева В.С., Керимова А.А. 1964; Маъсумӣ, 2011]. Дар ҳамин сол аз ҷониби забоншинос Л. Бузургзода китоби «Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ» (1942) (барои омӯзишгоҳҳои педагогӣ) таълиф гардид. Муаллифи ин асар дар боби «Хабар» доир ба феъл маълумот дода, хабарро ба сода ва мураккаб ҷудо мекунад ва дар навбати худ феълҳои мураккабро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад:

1. Баъзе феълҳои мураккаб аз ҳиссаҳои номӣ ва феълӣ иборатанд.
2. Гурӯҳи дигари феълҳои мураккаб аз шаклҳои гуногуни феъл иборатанд [Бузургзода, 1942, 17].

Баъдан, забоншинос А. Мирзоев мақолаеро бо номи «Хабарҳои феълӣ ва номӣ» (1966) нашр намуд, ки дар он доир ба хабарҳои феълӣ ва номӣ маълумоти мукаммал дода шудааст.

Забоншинос А. Эшонҷонов рисолаеро бо номи «Хабарҳои номӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1969) таълиф намуд. Дар рисолаи мазкур хабарҳои номӣ пурра таҳлилу баррасӣ гардидаанд.

Дар асару мақолаҳои олимону муҳаққиқон доир ба сохт ё таркиби хабар андешаҳо гуногунанд. Забоншинос Р. Ғаффоров хангоми баррасии маводи шеваҳо дар китоби «Шеваи ҷанубӣ» (Ҷ. 3. 1979) хабарҳои феълиро баррасӣ намуда, онҳоро аз ҷиҳати сохт ба се гурӯҳ: содда, таркибӣ, тафсилӣ ҷудо намудааст, ки ин таснифот дақиқ ва мукамал буд. Бояд зикр намуд, ки дар забоншиносии рус низ хабарро аз ҷиҳати сохт ба се гурӯҳ: сода, таркибӣ, тафсилӣ ҷудо намудаанд [ниг. Виноградов, 1955, 389-345; Лекант, 1976, ГРЯ. Т.2. 237-258].

Дар дастурҳои таълимӣ, асару мақолаҳои то нимаи асри XX навиштаи муҳаққиқону забоншиносон доир ба хабар ва омӯзиши он маълумот гирифтани мумкин аст. Дар ин сарчашмаҳо хабарро ба ду категория: феълӣ ва номӣ, аз ҷиҳати сохт ба сода ва мураккаб ҷудо кардаанд.

Муҳаққиқ С. Шербоев рисолаеро бо номи «Хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1985) таълиф намуд. Дар рисолаи мазкур хабарҳои феълӣ аз ҷиҳати сохту таркиб, роҳҳои ифода таҳлилу баррасӣ гардидаанд. Муҳаққиқ дар мавриди сохтор ё таркиби хабарҳои феълӣ чунин ибрози андеша мекунад: «Хабарҳои соддаи феълӣ на танҳо бо шаклҳои синтетикӣ феъл, балки бо шаклҳои аналитикӣ феъл ҳам ифода меёбанд» [Шербоев, 1985, 34]. Муҳаққиқ маводи зиёдеро дар асоси чор ҷанбаи феъл баррасӣ намудааст.

Маълумоти дақиқу муфассал дар робита ба ин сарафзои ҷумла дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1986) мавҷуд аст: Хабар яке аз сарафзоҳои ҷумла буда, амал, ҳолату вазъият ва аломатеро ифода менамояд, ки ба предмети суҳан - мубтадо нигаронида шудааст. Дигар аъзоҳои ҷумла (ҳол, пуркунанда ва муайянкунандаи таркиби хабар) ба хабар тобеъ гашта, ба вазъияти он ба мубтадо муносибат пайдо мекунад. Ба вазифаи хабар, асосан, феъл зиёд истифода мешавад. Ба ин вазифа исм, сифат, ҷонишин, шумора, масдар, сифати феълӣ ва калимаҳои дигар низ меоянд, ки аз онҳо исм, сифат ва масдар бештар истифода мешаванд [ГЗАҲТ. 1986, 233].

Дар ин сарчашмаи муътамад тамоми хусусиятҳои хабар шарҳ ёфтааст, ки ҳангоми баррасии мавзӯ мо ба он така намудем.

Хабар аломати мубтадоро вобаста ба шахсу шумора, замон ва тобишҳои зиёди модалӣ ифода мекунад. Дар иртибот ба ин хусусияти хабар проф. Б.Камолиддинов чунин гуфтааст: «Муносибати предикативии мубтадою хабар, ки маънои грамматикӣ чумла аст, маҳз бо ёрии ҳамин маъноҳои (категорияҳои) нахвӣ ифода мегардад. Ғайр аз ин, бисёр муносибатҳои дигар (ба мисли мафъул (объект), макон, сабаб, шарт ва ғайра), ки ба воситаи аъзоҳои пайрави чумла ифода мешаванд, маҳз ба василаи хабар бо мубтадо алоқамандӣ пайдо мекунанд» [Камолиддинов. 2010, 27].

Хабар сараъзои чумлаи дутаркибаест, ки аз ҷиҳати грамматикӣ ба мубтадо тобеъ буда, вазифаи предикативӣ ва инчунин маъноҳои грамматикӣ сиға ва замонро ифода мекунад. Ин тобеият бо ёрии востаҳои гуногуни грамматикӣ аз қабилӣ бандакҳои феълию хабарӣ, тартиби калима, калимаҳои ёвар, мавқеи ҷойгиршавӣ ва интонатсия сурат мегардад. Чунончи: Модарам баъд аз ҷой дам карда овардан ба пеши падар дастархон кушод, нон ва ғӯлунгоб **ниҳод** [Айнӣ, 2010, 94].

Читкуртаи сурхи кӯхнаи гулдораш ба ҳама катҳои худ андоми латифу мутаносиб ва миёни борики ўро **аён месохт** [Улуғзода, 1979, 84].

Дар чумлаи якум хабар – **кушод, ниҳод** чида шуда, ба сиғаи хабарии замони гузаштаи наздик, шахси сеюми танҳо далолат мекунад. Дар чумлаи дуюм хабар - **аён месохт** ба замони гузаштаи ҳикоягӣ далолат мекунад. Хабарӣ ин чумла бо мубтадо – **читкурта** аз ҷиҳати шахсу шумора мувофиқат мекунад. Муайянкунанда бо мубтадо дар шахсу шумора мувофиқат кардааст, ки ин аз энклитикаи **-аш** падидор аст.

Тобеияти хабар ба мубтадо шаклӣ (қолаб) аст, зеро мақсади асосии фикр бо ёрии хабар ифода меёбад.

Дар забони тоҷикӣ ба вазифаи хабар, асосан, феъл серистеъмол аст. Чунончи: Дохунда як дақиқа хомӯш монда боз **ба гап даромад** [Айнӣ, 1984, 383].

Равшан ба хонаи ӯ рафта, сабақ **хонда меомад** [Улуғзода, 1956, 172].

Ман ба мактабравии ӯ сӯзон-сӯзон **ҳасад мебурдам** [Улуғзода, 1956, 172].

Ман саводомӯзии Азизхонро нақл карда, ба дурустии сухани амакам **шак меовардам** [Улуғзода, 1956, 172].

Ба ин вазифа исм, чонишин, шумора, сифати феълӣ ва калимаҳои дигар низ меоянд, ки аз онҳо исм, сифат ва масдар бештар корбаст мегарданд.

Хабарҳо аз ҷиҳати ифодаи сарфӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: феълӣ ва номӣ.

Хабарҳои феълӣ. Аз ҷиҳати ифода хабарҳо феълӣ ва номӣ мешаванд. Хабарҳои феълӣ амал, таъсиру ҳаракат ва ҳолатро мефаҳмонад ва бо ҳамаи шаклҳои тасрифшавандаи феъл ифода мегарданд: Аспони он гурӯҳи дусаднафарӣ дар пеши ҷодирӣ соҳибонашон бедаи кабуд **мехӯрданд** [Айнӣ, 2010, 94].

Касе ба хонаи ман **даромад** ва хисир–хисир карда чизҳоро **гундоштан гирифт** [Айнӣ, 1958, 192].

Наимшоҳ саҳт ғамгин ва парешонҳол дар кунҷе **нишаста буд** [Улуғзода, 1979, 67].

Хабарҳои феълӣ чунин маъноҳоро мефаҳмонанд:

А) Амалеро мефаҳмонад, ки аз тарафи мубтадо иҷро шудааст. Ба вазифаи мубтадои ин гуна ҷумлаҳо, асосан, исмҳои ҷондор ва амалкунанда меоянд: Қаландарбача гоҳ-гоҳ рафта сархонаи ҷилимро **тоза карда боз меомад** [Айнӣ, 1984, 302].

Ҳатто сағҳо ҳам садоҳои махсуси шодиёна бароварда ба хурсандии соҳибашон **ҳамроҳӣ мекарданд** [Айнӣ, 1984, 301].

Шамол аз тарафи шимоли шарқӣ **меомад** [Айнӣ, 2010, 41].

Шамол торафт **шиддат мекард** [Айнӣ, 2010, 42].

Бод ҳам аз дунбол – аз тарафи пушт **мевазид** [Айнӣ, 2010, 43].

Ман ҳам як каллапӯш занбӯрӯғро ба сари синаам маҳкам часпонда роҳи хонаро **пеш гирифта**м [Айнӣ, 2010, 42].

Тағоиҳо каланд, табар, дасткола ва дигар асбобҳоро дар ғалтакҳо ниҳода пеш **ронданд**. Бобоям нон, чойчӯш ва дигар чизҳоро ба хӯрчин андохта ба хар **савор шуд** [Айнӣ, 2010, 42].

Б) **Амалеро мефаҳмонад, ки мубтадо қабул кардааст**: Дар рӯ ба рӯи оғил ва собот як меҳмонхонаи хиштихомӣ бо суфааш **бино ёфта** буд [Айнӣ, 2010, 17].

Зардолуҳои рӯйидаричаи мо гул карда бо шукуфаҳои худ дар боғча **зинати хубе дода буданд** [Айнӣ, 2010, 37].

Ёбон аз рӯйидаричаи мо **васеъ ва хушҳавотар буд**, [Айнӣ, 2010, 38].

Майсаҳои чаву гандуми тирамоҳ кишташуда замини сиёхро пӯшонида **сабзу хуррам карда буданд** [Айнӣ, 2010, 37].

Сабза ва себарғаҳои лаби чӯй ва дигар алафҳои худрӯ ба назари кас ҳим-ҳим тофта чашми одамро **мебурданд** [Айнӣ, 2010, 37].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар мавриди ба вазифаи хабар омадани феъл чунин ишора рафтааст: «Феъл ягона ҳиссаи нутқест, ки амал, ҳаракат ва ҳолати мубтадоро дар замони муайян нишон медиҳад» [ГЗАХТ. 1986, 233]. Азбаски исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ ва масдар, ки амалу ҳолат ва ҳаракати мубтадоро ифода намеkunанд, ҳангоми ба вазифаи хабар омадани онҳо феълҳои ёвар ва бандакҳои хабарӣ истифода мегарданд. Чунончи: Ҳаво на сард будо на гарм ва бағоят **форам буд** [Айнӣ, 2010, 38].

ӯ дарсҳои якҷафтагиашро такрор карда **аз ёд накардааст** [Айнӣ, 2010, 37].

Бузғолагон ҳам монанди бачагон ба ҳам шох ба шох монда **чангбозӣ мекарданд** [Айнӣ, 2010, 40].

– Ин замбӯруғҳо талх ва **заҳрдоранд** [Айнӣ, 2010, 37].

Сухбати аскарони сурх ба ман бисёр **дилхоҳ ва шодибахш буд** [Айнӣ, 1984, 176].

Рӯйи ҳаво аз ғубор **тиратар мешуд** [Айнӣ, 2010, 41].

Хабарҳои номӣ аломат, хусусият, кор, машғулият ва амсоли инҳоро фаҳмонда, бо ҳиссаҳои номӣ (сифат, шумора, исм, ҷонишин) ва баъзе шаклҳои тасрифнашавандаи феъл (сифати феълӣ ва масдар) ифода меёбанд. Исм, ҷонишин ва масдар ба вазифаи хабар омада бошанд, бидуни тағйири мазмун ба ҷойи мубтадо омада метавонанд: Сару либоси Аноргул баъд аз кашокаши дуру дарози фурӯшгор ва харидор ба ҳашт танга **савдо шуд** [Улуғзода, 1979, 92].

Восеъ бошад як аспӣ саманди бақуввати давандро худаш савор шуда ва аспони дигарро ҳай карда, аз ақби онҳо **ҳаракат менамуд** [Улуғзода, 1979, 107].

Восеъ шаб бо ҳамроҳии саиси амлоқдор дар саисхона, наздики аспҳо, лингаашро болишт ва ҷомаашро болопӯш намуда, ба рӯйи бедаи хушк **хоб кард** [Улуғзода, 1979, 107].

1. **Аломатеро мефаҳмонад, ки ба мубтадои ҷумла нигаронида шудааст.** Мубтадои ин гуна ҷумлаҳо аксар бе муайянкунандаи сифатӣ меояд: Падарам **хафа ва хотирпарешон буд** [Улуғзода, 1956, 161].

Янгаам миёнақад, гулрухсор, чашмонаш **калон-калон буд** [Улуғзода, 1956, 161].

Ин духтарчаи сиёхчашмаки кулчарӯй бисёр **қобила ва хушфаҳм буд** [Улуғзода, 1956, 171].

2. **Ҳолати мубтадоро мефаҳмонад:** Раҳими Қанд аз ин инъоми талабагон бисёр **хурсанд шуд**. Як хизматгори сирдонамон **бемор шуд** [Айнӣ, 1985, 30].

Ман хеле **хурсанд мешудам** [Айнӣ, 1985, 30].

Сардии ҳаво **баланд шуда буд** [Айнӣ, 2010, 71].

Бародарам ва ман дар он ҷо ба кори падарам **ёрӣ дода**, як қитъа замини бо каланд шудгор кардашударо аз аҷриқ ва решаи алафҳо **тоза намудем** [Улуғзода, 1956, 155].

Халқ аз босмачиён **ба дод омада буд** [Улуғзода, 1956, 158].

Сохт ва таркиби хабар. Хабарҳо аз ҷиҳати сохташон сода, таркибӣ ва тафсилӣ мешаванд. Агар хабарҳои феълӣ бо хабарҳои сода ва ё сохта ифода ёфта бошанд, хабарҳои феълии сода ва агар бо феълҳои таркибии феълӣ ё номӣ ифода шуда бошанд, хабарҳои феълии таркибӣ номида мешаванд. Дар хабарҳои таркибӣ маъноӣ луғавиро ҷузъи асосии феълҳои таркибии номӣ ифода мекунанд, вале ҷузъи ёридиханда ифодакунандаи маъноӣ грамматикӣ хабар ва муносибати он бо мубтадо ба шумор меравад. Дар хабарҳои таркибии феълӣ феълҳои ёридихандаи **будан** ва **истодан**, ки шаклҳои замонии феъл месозанд, инчунин **гирифтан**, **мондан**, **фиристодан** ва амсоли ин, ки барои ифодаи мутлақият ё давомнокии амал хизмат мекунанд, унсури бегона буда, бештар дар гуфтугӯ истифода мешаванд. Дар хабарҳои феълӣ, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода гардидаанд, феълҳои ёридихандаи **кардан** (**намудан**), **шудан** (**гардидан**, **ёфтан**, **сохтан**) бештар кор фармуда мешаванд.

1. **Хабарҳои сода.** Хабарҳои сода бо калимаҳои алоҳида ифода мешаванд, ки бештар бандакҳои хабарӣ, аз ҷумла **аст** қабул кунанд. Дар маводи мо чунин навъи хабарҳо зиёд мушоҳида гардиданд: Гурезаҳо ба кӯҳсор дар гашти рӯз **расиданд** [Улуғзода, 2002, 212].

Исёнгарон саросема бар фарози кӯхтали тарафи шарқӣ **хазиданд** [Улуғзода, 2002, 213].

Панҷ-шаш нафар сарбозро аз зин **ғалтонданд**, **куштанд** [Улуғзода, 2002, 214].

Писараш аз чингизиён **гурехтааст** [Айнӣ, 2012, 70].

Ҳанӯз ӯ ва қаҳрамони ӯ аз ёди дӯсту душман **набаромадааст** [Айнӣ, 2012, 76].

Падараш ба тарафи ростии об **гузаштааст** [Айнӣ, 2012, 86].

Ба ғайр аз калимаҳои алоҳида ба гурӯҳи хабарҳои сода хабарҳое, ки аз феълҳои таркибии феълӣ ва номӣ ташкил ёфтаанд, низ дохил мешаванд. Дар ин таркибҳо маъноӣ асосиро яке аз калимаҳо (асосан калимаи дар аввал омада) ифода менамояд. Калимаи дуюм маъноӣ

ибтидоиашро гум карда, ҳамчун ёридиҳанда воқеъ шуда, нисбат ба ҷузъи маънодори феъл тобиши намудӣ медиҳад. Ин гуна хабарҳо хоҳ аз ду калима, хоҳ аз се калима сохта шуда бошад ҳам, аз ҷиҳати маъно ба як калима баробаранд, бинобар ин ба гурӯҳи хабари сода дохил мешаванд: Муғулон мурдаҳои худро бардошта, мурдаи Темурмалик ва писарашро дар он ҷо **монда рафта буданд** [Айнӣ, 2012, 86].

Аз паси вай дигарон ҳам ба рафиқони бадбахташон падруд гӯён худҳошонро ба ҷаррӣ **партофтан гирифтанд** [Улуғзода, 2002, 86].

Тағоиҳо шоҳхоро ба пеши боғи девордор **бурдан гирифтанд** [Айнӣ, 2012, 86].

Маъмурони халифаҳои араб ҳар сол дар бадали хироҷи Бухоро аз хамин матоъҳо барои халифа **мебурдагӣ шудаанд** [Айнӣ, 2012, 95].

Ин бутҳо ва бозичаҳо ҳайкалтарошон, заргарон, наққошон ва дуредгарони Бухоро бо кандакориҳо, бо нақшу нигорҳои гуногун ва нигинакориҳо **сохта мебаромаданд** [Айнӣ, 2012, 96].

Воҳидҳои фразеологие, ки дар ҷумла ба вазифаи хабар омадаанд, низ ба гурӯҳи хабари сода дохил мешаванд: Пешхизмати пештарааш рони чапи ўро кушода **чаши андохт** [Айнӣ, 2012, 83].

Ясовул бо нигоҳи пурсиш ба Қатағанўғлон **чаши дўхт** [Айнӣ, 2012, 83].

Кампир то бозгашти писараш сабр накарда **аз дунё чаши пўшид** [Улуғзода, 1979, 175].

Хабарҳои феълии сода ба воситаи феълҳои гуногунмаъно, ки дорои категорияи шахс, шумора, замон ва сиға мебошанд, ифода ёфта, амал ва ҳаракати мубтадоро нишон медиҳанд. Дар ин гуна хабарҳо ифодаи ҳам мафҳуми луғавӣ ва ҳам категорияи феълӣ ба зиммаи як калима меафтад. Чунончи: Амиркул аз девори боғе ҷаҳида ба юнучқазор **фуромад** [Улуғзода, 1979, 180].

Занон, духтарон ва бачагон тўб-тўб шуда бар рӯи хомаҳои рег ва дар ҳавои кушода **менишастанд** [Айнӣ, 2010, 47].

Дуяшон бо нӯги пой қадам монда омада ба ҳезумхонаи торик **даромаданд** [Улуғзода, 1979, 185].

Дар забони адабӣ ҳамаи феълҳо ба вазифаи хабарҳои сода истифода мешаванд.

2. **Хабарҳои таркибӣ.** Ба ин гурӯҳ хабарҳое дохил мешаванд, ки чӯзӣ асосиро шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифии феъл ташкил карда, ёридиҳандаи онҳо маънои ибтидоии худро қисман нигоҳ доштаанд. Ба ин вазифа феълҳои тобиши маънои модалӣ доштаи **хостан, тавонистан, боистан** ва **шудан** истифода мешаванд: Дар охири зимистон падарам ба Маҳаллаи Боло **рафтаг хост** [Айнӣ, 2010, 92].

Тағоиям баъд аз даҳ рӯз дар хонаи мо истодан ба пеши падару модараш **рафтаг хост** [Айнӣ, 2010, 100].

Инҳо ба саҳтии истиқомати мадраса **тоб оварда натавонистанд** [Айнӣ, 2010, 16].

Аммо одамони ӯ чӯйро **баста натавонистанд** [Айнӣ, 2010, 87].

Баъд аз ин бояд он гуна кафш бо **оташирак гирифта шавад** [Айнӣ, 2010, 316].

Амир баъд аз хондани ин ариза бояд ягон чора **бинад** [Айнӣ, 2010, 98].

Ман амлоқдор, мушрифи хирочу закоти султониам ва бояд туро аз барои ин гуноҳат **чазо диҳам** [Улуғзода, 1979, 31].

Бачагон «ҳаю бош» гуфта ба пароканда шудани онҳо **монё мешуданд** [Айнӣ, 2010, 47].

Духтари хатиб аз ин кори ӯ зоҳиран **дар ҳашм мешуд** [Айнӣ, 2010, 113].

3. **Хабарҳои феълии тафсилӣ.** Чӯзҳои хабарӣ тафсилӣ бештар бо феълҳои тасрифӣ ва сифати феълӣ ифода ёфта, ҳар ду чӯз маънои воқеии худро нигоҳ медоранд ва ҳар кадом мустақил истифода шуда метавонанд: КАбутар аз даруни дег парида баромада парвозкунон ва муаллақзанон аз даруни ҳучра берун шуда **ба ҳаво рафтааст** [Айнӣ, 2010, 65].

Аммо *ӯ* чавобе надода харро **савор шуда баромада рафт** [Айнӣ, 2010, 117].

Дар он *чо* ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат, як *ҷузгири мешигӣ*, як бандча лос ва чор тахта коғазии машқии *хӯқандӣ харида дод* [Айнӣ, 2010, 138].

Иброҳимхоҷа ба мо як шадда мушаки коғазӣ **харида дод** [Айнӣ, 2010, 156].

Бародари калонам *гӯшт*, биринҷ ва равған **харида овард** [Айнӣ, 2010, 224].

Даллолон ба *ӯ* аспҳои берунаро арзон **харида доданд** [Айнӣ, 2010, 420].

Хабарҳои номӣ. Хабарҳои номӣ бо ҳиссаҳои номии нутқ ва масдари сифати феълӣ ифода мешаванд, онҳо аломати мубтадоро нишон медиҳанд. Хабарҳои номӣ нисбат ба мубтадо хусусияти муайянкунандагӣ зоҳир мекунамд ва онҳо ҳосият ва аломати мубтадоро вобаста ба замон далолат мекунамд. Ҷузъи номии хабарҳои номӣ дорои маъноӣ луғавӣ буда, маъноӣ грамматикӣ хабар (шахс, шумора, замон)-ро бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёвар ифода мекунамд. Хабарҳои номӣ дар шакли ҳолис, яъне бе бандакӣ хабарӣ ва феълҳои ёвар омада метавонанд, ки дар ин маврид онҳо замони ҳозирро мефаҳмонанд. Як хусусияти фарқкунандаи хабарҳои номӣ аз хабарҳои феълӣ дар он аст, ки хабарҳои номӣ, агар асосан исм ё ҷонишин бошад, баёния мегиранд: Ҳар сол *рӯзи якуми моҳи Навсард сари соли суғдӣ* - **Наврӯз буд** [Улуғзода, 2002, 47].

Ӯ моро дар диёри ҳудамон **ғариб кард, бехонумон кард.**

Ба вазифаи хабар омадани ҳиссаҳои гуногуни нутқ

Хабар бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода мегардад:

1. Ифодаи хабар бо исм. Исмҳо дар вазифаи хабар ҳолат, вазъият ва аломати мубтадоро нишон медиҳанд. Дар ифодаи аломати мубтадо хабари исмӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: ба гурӯҳи якум исмҳои меоянд, ки бе эзоҳдиҳанда ҳам аломати мубтадоро мефаҳмонанд. Гурӯҳи дуюмро

исмҳое ташкил мекунад, ки ҳамеша эзоҳдиҳанда мегиранд. Азбаски аломати тавсифии мубтадоро ҷузъи номии хабар ифода карда метавонад, бе бандаки хабарӣ низ меояд.

Хабари номӣ бе бандаки хабарӣ замони ҳозира ва аломати бардавоми мубтадоро ифода менамояд. Чунончи: Охири ханда – **гиря** (Зарб.).

Бадномии ишқ **номдорист!** (Б.Ф.).

Саломея, ту **точикӣ** (Б.Ф.).

Ба вазифаи ҷузъи феълии хабарҳои номӣ феълҳои ёвари **будан, шудан, ба шумор рафтан, гардидан, намудан** меоянд: **Ӯ** одами хуб буд. **Гӯгирд** дар кӯҳистон чизи камёб ва **гаронбаҳое** буд [Улуғзода, 1979, 33].

Тӯраи валиаҳд ҳокими мо, соҳиби молу ҷони мо, ҳам **соҳиби** нангу номуси мо **мебошад** [Улуғзода, 1979, 33].

Ин ҷо яке аз **муқаддасоти** кӯҳистониён – мазори Хоҷа Балҷувон **мебошад** [Улуғзода, 1979, 407].

Ба ҳоким беҳурматӣ кардан, ба подшоҳ беҳурматӣ кардан **гуноҳи** азим **мебошад** [Улуғзода, 1979, 411].

Ин пул ягона **гузаргоҳе** аз водии Ҳисор ба кӯҳистони Кӯлобу Балҷувон **мебошад** [Улуғзода, 1979, 443].

Як сӣ нафар деҳқону ҷӯпон дар ҳавлии беруни арбоб **ҳозир гардиданд** [Улуғзода, 1979, 67].

Дилҳо ҳама **мафтуни** рӯйи зебо **гардиданд** [Улуғзода, 1979, 96].

Ғоратгарони хирқапӯш морвор ҳар кадоме ба кунҷе хазида, **аз назар ғоиб гардиданд** [Улуғзода, 1979, 121].

Як маҳал дар кӯчаи калон як гурӯҳ саворони босавлату салобат, дар танашон ҷомаҳои рангоранги гаронбаҳо ва дар миёнҳошон шофу шамшери ба камарбандҳои куббадори зарнигору нукракӯб ҳамоил **пайдо гардиданд** [Улуғзода, 1979, 151].

Мусофирон бархоста, лингаҳошонро ба китфҳошон **гирифта раҳакӣ шуданд** [Улуғзода, 1979, 126].

Дар субҳидам доду фарёди Хайрӣ ва модари ўро шунида ҳамсоҷаҳо **чамъ шуданд** [Улуғзода, 1979, 182].

Бо ҳамроҳии се нафар мардикори дигар дарави як қитъаи калони ғалларо баҳо карда гирифта, ба кор **шурӯъ намуданд** [Улуғзода, 1979, 198].

Ҳамватанони мусофир ба якдигар саргузаштҳои аламноки худро нақл карда дарду **ҳасрат менамуданд** [Улуғзода, 1979, 221].

Як хусусияти фарқкунандаи хабарҳои исмӣ аз дигар хабарҳои номӣ дар он аст, ки нисбат ба субъект муносибатҳои гуногунро ифода мекунанд. Чунончи: мақсад, мансубият, муносибати хешутабарой, сарчашма ё пайдоиши предмет, доро будан ё набудан ба чизе, макони предмет, номи предмет, касбу машғулият, монанд кардан ба чизе ва ғ. Бофандагии падарам фақат барои пӯшок ва кӯрпа-болиши **хонавода буда**, чархисоётарошиаш барои **фурӯш буд** [Айнӣ, 2010, 17].

Сулолаи манғитиён – охири сулолаи феодалӣ дар **Бухорост** [Айнӣ, 2010, 495].

Касби асосии аҳолии ин деҳа **деҳқонӣ буд** [Айнӣ, 2010, 10].

Дар канори чанубии он рӯд **як чӯйчаи** осӣё **буд** [Айнӣ, 2010, 33].

Дар он солҳо ман аллакай **духтари** қадрас **будам** [Ҷалил, 1988, 10].

Ифодаи хабар бо сифат. Сифат серистеъмолтарин ҳиссаи нутқест, ки ба вазифаи хабар меояд, чунки он аломати предметро мефаҳмонад ва имконияти бештарро дорост. Аммо дар ин вазифа ҳамаи навъҳои сифат якранг истифода намешаванд. Сифатҳо нисбат ба исмҳо ва ҳиссаҳои дигари нутқ ба вазифаи хабар дар шакли ҳолис бештар меоянд. Инчунин бандакҳои хабарӣ, феълҳои ёвари **будан, шудан, гардидан, намудан, ба шумор рафтан, ҳаст** дар ифодаи хабар бо сифат ёрӣ мерасонанд: *Ин мард дар зиндагӣ ҳам ҳатман тамаъкору гадотабъ ва савдогармизоч будагист* [Ҷалил, 1988, 16].

Замини киштзор монанди регзор геҷсонак набуд [Айнӣ, 2010, 41].

Вай ба як тарзи асроромез ва хавфангез сокиту ором мебошад [Улуғзода, 1979, 407].

*Ба ман аз бачагон дида баррагон ва бузголагони навзод **ҳунармандтар намузданд*** [Айнӣ, 2010, 40].

*Кулчаҳои ширмол ва ҳалвоҳои зарҳалпеч хеле **дилкаш менамуданд*** [Айнӣ, 2010, 40].

*Заминҳо аз кишт монда **нокорам гардиданд*** [Айнӣ, 2010, 40].

*Аз ҷамоат боз садоҳо **баланд шуданд*** [Айнӣ, 2010, 96].

*Ғиждувониҳо бе ин ҳам ҳудайшон саркашӣ инодкор **ба шумор мерафтанд*** [Улуғзода, 1979, 8].

Сифатҳои дараҷаи одӣ дар вазифаи хабар хеле серистеъмол мебошад ва он агар ба замони ҳозира ишора намояд, ҳам дар шакли холис ва ҳам бо бандакҳои хабарӣ меояд. Бе бандаки хабарӣ омадани сифати дараҷаи одӣ ҳодисаи муқаррарӣ аст, зеро он дар ин маврид аломати предметро нишон медиҳад. Чунончи: *Ҳама ҷо **орому тинҷӣ*** [Иқромӣ, 2009, 73].

*Лаънати Кали Қурбон **масту аласт*** [Иқромӣ, 2009, 154].

*Даруни хона ва ошхона **торик ва хомӯш*** [Иқромӣ, 2009, 154].

*Ҳаво **хушк*** [Иқромӣ, 2009, 171].

*Худҳоишон **афсурда ва беҳол*** [Иқромӣ, 2009, 173].

*Бой аз омада рафтани табиб хеле **рӯҳбаланд ва хурсанд шуда буд*** [Иқромӣ, 2009, 160].

*Овози гафси равғанӣ, ҳаракатҳои **асабиёна ва дағал буданд*** [Иқромӣ, 2009, 137].

*Меҳмонхона ва рӯйи суфари барои домод ва ҷӯраҳои домод ва меҳмонони дигар **ороста буданд*** [Иқромӣ, 2009, 144].

*Асо аҷаб бачаи меҳрубон ва **хушфеъл аст*** [Иқромӣ, 2009, 145].

*Ғаниҷонбой ва ҳамроҳонаш андаке **сархуш, хурсанду шод буданд*** [Иқромӣ, 2009, 151].

*Он рӯз Абдурахмони мириаб хеле **парешонҳол ва оташин буд*** [Иқромӣ, 2009, 155].

Ака Махсум, марди миёнақад ва газгӯшт, бо чашмони сиёҳ ва шӯх, бо лабу даҳони ҳамеша ба табассум моил, хушгуфтор ва ситрагарм буд [Икромӣ, 2009, 173].

Қорӣ Усмон марди шоирмизоч, ширинсухан, мақолдон ва хушгап буд [Икромӣ, 2009, 174].

Сифат ба вазифаи хабар бо бандаки хабарии шахси сеюми танҳо ҳамчун ҳиссаи ёридиҳанда истифода мегардад: *Маҳри духтари нододанӣ вазнин аст* [Айнӣ, 2010, 58].

Аз ҳама чиз одам зӯр аст [Айнӣ, 2010, 75].

Қурбонниёз боҷасорати оқил аст [Айнӣ, 2010, 98].

Гули сафед ба рӯйи Қутбия ойтӯтем ҳамранг аст [Айнӣ, 2010, 117].

Хати ман бад аст [Айнӣ, 2010, 117].

Ифодаи хабар бо шумора. Шумора нисбат ба исм ва сифат ба вазифаи хабар камтар истифода мешавад. Дар ин вазифа шумораҳои аслии миқдорӣ ва шумораи тартибӣ истифода мешаванд. Шумораҳои миқдорӣ дар ин вазифа бештар нумератив мегиранд: *Монанди ин коркун дар байни ҳаширчиён 10 нафари дигар ҳаст* [Айнӣ, 2010, 110].

Дар забони тоҷикӣ шумораҳо дар асарҳои бадеӣ кам ба вазифаи хабар меоянд, онҳо бештар дар зарбулмасалу мақолҳо мушоҳида мегарданд: *Ду понздаҳ-як сӣ (Зарб.)*.

Шумораҳо бе ёридиҳанда низ ба вазифаи хабар меоянд: **Ин як** [Икромӣ, 2009, 182].

Дар ифодаи хабар бо шумора феъли ёридиҳандаи **будан, гардидан, шудан, ҳисоб ёфтан, намудан** истифода мегарданд, ки феъли ёвари **будан** нисбатан серистеъмолтар аст: *Яке аз онҳо ду таноб (ним гектар) буд* [Айнӣ, 2010, 45].

Яке бе девор ва дигаре як таноб буд [Айнӣ, 2010, 45].

Бари ин ҳавлӣ аз гарб ба шарқ тахминан 150 метр буд [Айнӣ, 2010, 50].

Ду нафар аз саркардагонаш ба хони Қарахитойён забон **як карданд** [Айнӣ, 2012, 18].

Ихтилоф ва нобудани ягонагӣ дар байни саркардагони лашқари Султон Муҳаммад як маразе буд [Айнӣ, 2012, 28].

Дар фикр ва дар ақидаашон дар ҳаққи одамон ҳам ҳар ду як буданд [Айнӣ, 2010, 84].

Ифода ёфтани хабар бо ҷонишин. Дар вазифаи ҷузъи номии хабарҳои номӣ ҷонишинҳои шахсӣ, саволӣ, ишоратӣ ва номуайяни бештар истифода мешаванд. Дар шакли ҳолис ба вазифаи хабар, асосан, ҷонишинҳои саволӣ меоянд.

Дар маводи ғирдовардаи мо ҷонишинҳои саволӣ, асосан, дар нутқи муколамавӣ истифода шудаанд, ки ин хоси услуби бадеист: *Одами аз бом ғурехтагӣ кӣ буд?* [Иқромӣ, 2009, 185].

Номат чӣ? [Иқромӣ, 2009, 185].

Кору борҳо чӣ тавр? [Иқромӣ, 2009, 190].

Соҳибаи кӣ? [Иқромӣ, 2009, 211].

Ҳусну ҷамолаш ба мо чӣ? [Иқромӣ, 2009, 200].

Хонадонаш чӣ тавр аст? [Иқромӣ, 2009, 217].

Ҷонишинҳо ба вазифаи хабар бо ёрии бандакҳои хабарӣ ва феъли ёвари **будан** меоянд: – «Одамони девсор» *киҳоянд*, ки аз онҳо тарсидан даркор *будааст?* [Айнӣ, 2010, 70].

– *Хуб, ғуноҳи Шарофзода чӣ будааст?* [Ҷалил, 1988, 34].

Ў кист... [Ҷалил, 1988, 82].

– *Сухани ёфтагит ҳамин аст?* [Ҷалил, 1988, 48].

Ман кистам ва чӣ кораам? [Ҷалил, 1988, 114].

Шумо духтари кӣ? [Ҷалил, 1988, 140].

Дар маводи ғирдовардаи мо ҷонишинҳои саволӣ ва ишоратӣ бештар ба вазифаи хабар истифода гардидаанд. Ба ин вазифа аз ҳелҳои ҷонишин, асосан, ҷонишинҳои саволии **чӣ?**, **чӣ тавр?**, **чӣ хел?** ҷонишинҳои ишоратии **ҳамин**, **ин тавр**, **чунин**, **ин** ва ҷонишини манфии **ҳеҷ** бо бандаки хабарии шахси сеюми танҳо-аст ва феъл омадаанд: *Барои ҳамин айши худро талх кардан чӣ зарур аст?..* [Ҷалил, 1988, 40].

«Ку он дили ҳассосу орзупарвари ту, он – ҳама афкори равшану донишу маърифатро **чӣ шуд?!**» [Ҷалил, 1988, 34].

Ман дигар ба шумо **чӣ гӯям?..** [Ҷалил, 1988, 36].

Мо сарҳисобамонро **чӣ хел меёбем?!** [Ҷалил, 1988, 82].

Аммо аз бахшидану набахшидани **ман чӣ суд ?** [Ҷалил, 1988, 37].

– Хуб, ҳосил **чӣ тавр шуд?!** [Ҷалил, 1988, 59].

Раиси мо ҳам аз ҳамин **хелаиш буд!** [Ҷалил, 1988, 60].

Сабаби носозиамон ҳамин **аст** [Ҷалил, 1988, 79].

Хайрияти кор, **ин тавр нашуд** [Ҷалил, 1988, 82].

Теги чашмони хурд-хурдаи ба ман **чунин намуданд** [Ҷалил, 1988, 82].

Арзам **ҳамин аст** [Икромӣ, 2009, 147].

Вазифаи мо ва шумо **ин аст** [Икромӣ, 2009, 222].

Дар ин деҳа меваи сардарахтӣ гӯё **ҳеҷ набуд** [Икромӣ, 2009, 11].

Хатои ман дар **ин буд** [Айнӣ, 2010, 32].

– Замон дигар шуд, одамон **дигар шуданд...** [Ҷалил, 1988, 79].

Ному насабашон **чӣ?..** [Ҷалил, 1988, 116].

Оча, мазаи асал **чӣ хел аст?** [Ҷалил, 1988, , 124].

Сифати феълӣ. Сифати феълӣ ҳамчун хабар аломати бардавоми мубтадоро нишон медиҳад. Вай дар ин вазифа дар шакли холис ва инчунин бо бандаки хабарӣ ва феълҳои ёвар истифода мешавад. Сифатҳои феълӣ замони гузашта ва оянда дар вазифаи хабар бештар дучор мешаванд: Дар ҳақиқат мӯйсараш монанди зиндониёни даври амирӣ баланд расида, то пешонӣ ва буни гарданаи **фуромадагӣ буд** [Айнӣ, 2010, 14].

Гиребонҳои **даридагӣ** [Икромӣ, 2009, 173].

Дасту пой ва сару рӯйҳои **харишида шудагӣ** [Икромӣ, 2009, 155].

Ин ҷӯйро ман **сохтагӣ!** [Ҷалил, 1988, 58].

Ана, нигар, аз таҳи зов санг **чиндагӣ...** [Ҷалил, 1988, 58].

Хабарҳои бо сифати феълӣ ифодашуда бо феълҳои ёвари **будан** зиёд истифода мешаванд, ки ин, пеш аз ҳама, ба услуби нигориши нависанда

вобаста аст ва он ба услуби муошират хос аст: *Акаам бо ман дар як ҷо хобида буд* [Айнӣ, 2010, 17].

Дар пойгаҳи меҳмонхона як дӯкони бофандагӣ шинондагӣ буд [Айнӣ, 2010, 17].

Дар рӯйи ҳавлӣ – дар байни ду оишхона як деги калони мис шинондагӣ буд [Айнӣ, 2010, 19].

Сифати феълӣ яке аз шаклҳои тасрифнашавандаи феъл буда, бештар аломати предметро ифода мекунад. Дар ҳолати ҳамин хусусиятро нигоҳ доштан сифати феълӣ ба вазифаи хабарӣ номӣ меояд. Ин гуна хабарҳо бо амалу ҳолати предмети суҳан далолат накарда, балки аломати онро вобаста ба замон ва ё замонӣ шахсу шумора ифода мекунанд. Сифати феълӣ дар шакли ҳолис ба вазифаи хабарӣ ҷумла омада бошад, аломати мубтадоро вобаста ба замон ифода мекунад [Норматов. 2015, 56].

Чунончи: *Дар пешониам ҳамин балонусха навиштагӣ* [Ҷалил, 1988, 142].

Абдулаҳадхон-тӯра аз шароби ноб сархуш дар базмҳои ӯрда бо ҳамроҳии дастаи созандаву сарояндагон танбӯр навохта, дилхушӣ карда нишастагӣ буд [Улуғзода, 1979, 12].

Восеъ дар адир ба як қитъа замин гандуми баҳорӣ коштагӣ буд [Улуғзода, 1979, 17].

Вай аз ин ҷо ниҳоят дур рафтагӣ [Ҷалил, 1988, 214].

Ифодаи хабар бо масдар. Масдар дар мавриди ба вазифаи хабар омадан хусусияти номӣ зоҳир карда, ҳамчун исм бандакҳои хабарӣ қабул мекунад, бо феълҳои ёвар ва ҷонишинҳо дар шакли таркиб воқеъ мегардад. Ба вазифаи хабар масдарҳо кам истеъмол мегарданд: *Рӯҳи исёнкори Исломо сари вақт ҷилавгирӣ кардан меҳост* [Баҳром, Ғаф., 2019, 101].

Падар ба аҳли оила боз чанд маслиҳату таъиноти дигар доду аз ҷо бархоста тадоруки сафарро соз кардан гирифт [Баҳром, Ғаф., 2019, 104].

*Боз беиштар қадру **эътибор ёфта**н меҳостанд. Падар мавқею мақоми худро устувор кардан меҳост* [Баҳром, Ғаф., 2019, 118].

*Мақсади шумоён халқро давлатманд баръакс, ҳамаро хонабардӯш сохта кардан не, ба давлати Русия **мутеъ кардан аст*** [Баҳром, Ғаф., 2019, 152].

*Фақат ба умеди худо **зиндагӣ кардан лозим*** [Баҳром, Ғаф., 2019, 101].

Ифодаи хабар бо феъли ҳол. Хабархое, ки бо феъли ҳол ифода ёфтаанд, ҳолати субъектро нишон медиҳанд. Феъли ҳол дар шакли холис, инчунин бо феълҳои ёридиҳанда (**шудан, гардидан**) ҳамчун предикатив истеъмол мегардад. Дар ин вазифа феъли ёвари **шудан** серистеъмол аст: *Султон Муҳаммади Хоразмишох барои ҳамин мақсад бо сесад ҳазор савор ба тарафи Ироқ **равон шуд*** [Айнӣ, 2012, 17].

*Темурмалик ба тарафи кӯҳистони Консой нигоҳ карда **равон шуд*** [Айнӣ, 2012, 86].

*Гулишан тарсону **ҳаросон шуд*** [Ҷалил, 1988, 217].

*Толиб чору ночор ҳамроҳи Назокат **равон шуд*** [Ҷалил, 1988, 229].

Феъли ёвари **гардидан** ба ин вазифа камистеъмол аст: Гулишан дигар ба ҷониби ронандаю мошин безътино аз пиёдагард ба сӯи истгоҳ **равон гашт** [Ҷалил, 1988, 223].

*Дили мани шашсола аз оҳи ӯ **ларзон мегашт*** [Ҷалил, 1988, 58].

Аз баррасии мисолҳо маълум гардид, ки феъли ёвари **будан** низ дар шакли тасрифӣ бо феъли ҳол ба вазифаи хабар омадааст: *Гульизор дар даруни хона **гирён буд*** [Улуғзода, 1979, 304].

– *Аз гуфтани номи он маъшуқаи меҳрубон ва ба қавли ту «номеҳрубон» ман аз тарс дар ҷавоб **тарсону ларзон будам*** [Айнӣ, 2010, 454].

*Шумо офтоби ман, монанди офтоб ҳамеша ба рӯям **хандон бошед...*** [Ҷалил, 1988, 376].

Ифодаи хабар бо зарф. Бояд қайд кард, ки зарф ҳам ба вазифаи хабар меояд, аммо на ҳамаи зарфҳо ба вазифаи хабар омада метавонанд. Аз таҳлили мисолҳои гирдомада маълум гардид, ки ба ин вазифа бештар

зарфҳои микдор меоянд: *Аз меваҳо дар ин ҷо танҳо ангур бисёр буд* [Айнӣ, 2010, 7].

Бойҳои калон аз ҳосили замини худ ба подшоҳ андоз намедоданд, ё ин ки бисёр кам медоданд [Айнӣ, 2010, 7].

Хизмати бойро аз пештара ҳам хубтар, бисёртар мекардааст [Айнӣ, 2010, 57].

Умуман дар Соктаре, ки деҳаи «девбандон»-ва дуохонон буд, афсонаҳои дев, чин ва аждаҳо бисёр буд [Айнӣ, 2010, 67].

Дар тӯй, албатта, харҷи талабаҳо бо дараҷаи намоён зиёда мегардид [Айнӣ, 2010, 261].

Ҳамон сол дар Зарафишон аввал об кам шуд [Айнӣ, 2010, 83].

Чаро ҳосили хуб умри ӯро кам мекарда бошад? [Айнӣ, 2010, 221].

Харҷи дарссаркунӣ дар пеши домulloҳои кунҷакӣ (ду гурӯҳи аввали дарсгӯён) бисёр кам буд [Айнӣ, 2010, 259].

Сабилмондаи пиёз дарди сарамро зиёд кард [Айнӣ, 2010, 290].

Тааҷҷуби шунавандагон торафт зиёд мешуд [Айнӣ, 2010, 346].

Ифодаи хабар бо воҳидҳои фразеологӣ. Воҳидҳои фразеологӣ як ҳиссаи калони ғановат ва намоёнгари ҳусну таровати ба худ хоси забони милли ба шумор мераванд. Бештарини онҳоро халқ офаридааст. Ибораҳои фразеологиро тағйир додан мумкин нест, чунки таркиби онҳо устувор аст. Аз ин рӯ онҳо дар ҷумла ҳамчун як аъзо истифода мегарданд. Дар маводи гирдовардаи мо мушоҳида шуд, ки ба вазифаи хабар воҳидҳои фразеологӣ зиёд истифода гардидаанд. Дар асрҳои бадеӣ истифодаи воҳидҳои фразеологӣ мавқеи хос доранд. Нависандагон барои муассир ва образнок баён намудани матлаб воҳидҳои фразеологиро ба кор мебаранд. Ба вазифаи хабар, асосан, ибораҳои фразеологии феълӣ корбаст мешаванд. Чунончи: **чаши дӯхтан, суханро дуто кардан, аз дунё гузаштан, дарун-дарун сӯхтан, даҳон накушодан, даҳони касеро бастан, пушти по задан, таноби касеро кашидан, кафгир ба таги дег бархӯрдан, курта-курта гӯшт гирифтан ва ғ:**

Сипас, духтар асари ашкро аз чашму рӯяш номаълум пок карду оҳи пурдарде кашид ва оҳиста ба чашми ман **чашм дӯхт** [Ҷалил, 1988, 116].

Ба қавли Шукуфа мардуми ин деҳа **сухани** раисро ҳаргиз **дуто намекардаанд** [Ҷалил, 1988, 78].

Падарам соли шасту ҳаштум **аз дунё даргузашт** [Ҷалил, 1988, 116].

Ҳамин очизӣ ва нотавонӣ маро муддатҳо **дарун-дарун месӯхт**.

Солҳои аввал аз ин ҳол ёрои ба касе даҳан кушодан надоштам [Ҷалил, 1988, 125].

Ана, бо ҳамин як суҳан онҳо **дахони** маро умрбод **баста буданд** [Ҷалил, 1988, 125].

Онҳо расму одатро **пушти по заданд** [Ҷалил, 1988, 125].

Фарзандонамро менигаристаму ба ҳолашон **дилам месӯхт** [Ҷалил, 1988, 127].

Мо вай катӣ гапзанон мекунем, танобашро **сахтакак мекашем** [Ҷалил, 1988, 130].

Бо ҳамин, мутлақан, **кафгират** ба таҳи дег **бархӯрд** [Ҷалил, 1988, 137].

Ман аз фараҳ ва шодмонӣ **курта-курта гӯшт мегирифтам** [Ҷалил, 1988, 152].

Аз баррасии маводи гирдоваришуда ба чунин хулоса омадем, ки қариб ҳамаи ҳиссаҳои нутқ ба вазифаи хабар омада метавонанд, вале қорбасти онҳо якранг нест: асосан, қисмати зиёди феълҳои тасрифӣ ба ин вазифа меоянд. Инчунин ҳиссаҳои номии нутқ, феълҳои ғайритасрифӣ ва воҳидҳои фразеологӣ низ ба вазифаи хабар истифода гардидаанд.

Хабар сараъзои тобеъ бошад ҳам, дар ифодаи фикр, баёни мақсади гӯяндаву нависанда нақши ниҳоят бузург дорад. Ба ибораи дигар хабарро «ҷони ҷумла» меҳисобанд. Таҳлили мисолҳо низ нишон дод, ки хабар воқеан ифодагари ҳақиқии амалу ҳолат аст.

4.5. Аъзои пайрави ҷумлаҳои сода

Дар ин фасли диссертатсия роҷеъ ба аъзоҳои пайрави ҷумлаҳои содаи забони муосири тоҷикӣ – муайянкунанда, пуркунанда, ҳолшарҳкунанда ва роҳу вижагиҳои ифодаи онҳо мулоҳизаву маълумот пешниҳод мегардад. Аъзоҳои пайрави ҷумла: муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол аз ҷиҳати маъно, вазифа, тарзи ифода ва воситаи алоқаашон бо аъзоҳои дигари ҷумла аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Онҳо муносибатҳои гуногун: аломат, соҳибият, мафъули (объекти) амал, замон, макон, сабаб, шарт ва ғайраро ифода намуда, барои пурратар баён кардани фикр ёрӣ мерасонанд.

Доир ба хусусиятҳои грамматикӣ аъзоҳои пайрави ҷумла забоншиноси маъруф Б. Камолиддинов чунин ибрози андеша намудааст: «Аъзоҳои пайрав дар ташаккули ҷумла ва сохтори наҳвии он саҳми калон мегузоранд. Агар муайянкунанда бар эзоҳи аъзоҳои ҷудогона омада, ба сохти ҷумла кам таъсир расонад, пуркунандаҳои бавосита ва баъзе ҳелҳои ҳол бо мундариҷаи тамоми ҷумла алоқамандӣ пайдо намуда, ҷузъи муҳими сохтори ҷумла ҳисоб мешаванд. Чунин аъзоҳои пайрави ҷумларо, ки дар таҷзияи маъноии ҷумла ширкат менамоянд, детерминантҳо меноманд. Муайянкунанда бештар дар таркиби ибора ҳамчун ҷузъи эзоҳдиҳанда хизмат мекунад, бинобар ин бо ибора алоқаманд аст. Пуркунанда ва ҳол ҷузъи сохтори ҷумла буда, маъною вазифаҳои наҳвии онҳо бештар дар ҷумла зоҳир мегардад» [Камолиддинов, 2010, 30].

4.6. Муайянкунанда

Он аъзои пайрав, ки шахс ё ашёи муайяншавандаро аз ҷиҳати аломатҳои зоҳириву ботинӣ ва соҳибият эзоҳ медиҳад, муайянкунанда номида мешавад [Норматов, 2010, 30]. Муайянкунанда пеш аз ҳама бар эзоҳи исм меояд. Азбаски ифодаи аломат ва ҳосият махсуси сифат аст,

муайянкунанда бештар бо ҳамин ҳиссаи нутқ ифода меёбад: *Чобуксаворони асти масти худхоҳӣ, салладору баришу фаиш, шаробиву кулоҳпӯш, савори тавсани ҷаҳолату гурур, шуҳрату ҳирс, маҳалгарову дасисакор* бо ҳар унвон дар ниқоби ҳизбу ҳаракат, дар нӯги забонишон дирафше аз миллату меҳан, додрасиву ҳақиқатхоҳӣ дар майдон ва кӯчаву бозор бо сад рангу ҷилва бо баландгӯяк аз тариқи радиоҳо ҷор мезананд [Улуғзода, 1979, 10].

Айёми мактабхонӣ ана ҳамин Салим хангоми дарсҳои **риёзиёту физика** муши мурда мешуд ва худро паси ҳамдарси дар курсии пеш нишаста пинҳон мекард [Улуғзода, 1979, 6].

Ин давлати нозанину сағираву мардумпарвара соҳибонаш бугӣ карда куштанд [Улуғзода, 1979, 12].

Ҳам роҳбару ҳам авом ба дастӣ тӯдаи гораггару найрангбоз, оқинадару дасисакор афтод [Улуғзода, 1979, 14].

Хангоми ба ёд овардани рӯзҳои талху мудҳиш якбора сафи чинҳои пешони мӯйсафеди Дилёб афзуд [Улуғзода, 1979, 15].

Муайянкунанда аъзои пайрави ҷумла буда, бо роҳу воситаҳои гуногун бо муайяншаванда алоқаманд мегардад. Дар мавриди алоқии грамматикӣ муайянкунанда ва муайяншаванда дар забоншиносии тоҷик асару мақолаҳо таҳия гардида, роҳҳои ифодаи онҳо зикр гардидааст. Дар байни ин пажӯҳишҳои илмӣ назарияи саҳеҳу дақиқ монографияи забоншинос Д. Тоҷиев «Тарзҳои алоқии муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ» (2015) мебошад. Д. Тоҷиев ба давраҳои қадимии забон сайр намуда, бо мисолҳои зиёд исбот намудааст, ки дар забонҳои қадимаи эронӣ муайянкунанда бо муайяншаванда, асосан, бо ду роҳ, ду воситаи алоқии грамматикӣ васл гардидаанд ва ин анъана дар давраи навини забони форсӣ-тоҷикӣ низ мавҷуд аст: «Маводи инкишофи марҳилаи забони форсии миёнаи забонҳои тоҷикию форсӣ аллакай тасдиқ намуданд, ки бандики изофӣ чун воситаи асосии ифодакунандаи алоқии муайянкунандагӣ таърихан аз ишораҷонишини нисбӣ пайдо шудааст. Чунин навъи махсуси сарфию

наҳвии алокаи муайянкунандагиро қолаби изофӣ меноманд, ки дар он муайянкунанда пас аз муайяншаванда омада, бандаки изофии -и ба чузъи муайяншаванда васл мегардад» [Тоҷиев, 2015, 12-13].

Роҳи дуҷуми алокаи байни муайянкунанда ва муайяншаванда алокаи ҳамроҳӣ мебошад, ки Д. Тоҷиев дар ин асараш доир ба ин тарзи алоқа ибрози андеша намудааст.

Алокаи грамматикӣ муайянкунанда бо муайяншаванда бо ёрии чунин воситаҳои синтаксисӣ сурат мегирад:

1. **Бандаки изофӣ.** Бандаки изофӣ, ки аз ҷумлаи асоситарин ва мумтозтарин воситаҳои алокаи наҳвӣ ба шумор меравад, дар алоқамандии муайянкунандаву муайяншаванда нақши муҳим мебозад. Чунончи: *Насим баъзан аз ин ҳам суҳанҳои нешдору захрогин мешуниду музтар мемонд* [Улуғзода, 1979, 30].

Вай ба пали пиёзу гашиз, ҷӯйҳои бодирингу каду, лӯбиёву помидор, ҷувориву карам ва дарахтон об мемонад [Улуғзода, 1979, 31].

Дар ин айём ҳоли оилаҳои серфарзанд табоҳтар шуд [Улуғзода, 1979, 18].

Эҳе, пеш болои дастархонаш нонҳои чаппотиву гирда, фатиру кулча, меваҳои хушку тар, ширу маска, пиёлаҳои пурасалу қандинаҳои рангобаранг намегунҷиданд... [Улуғзода, 1979, 19].

Дар ҷумлаи зерин бандаки изофӣ ба муайяншаванда (фарзанд) васл гардида, чанд муайянкунанда (нохалаф, сиёҳкору бадрафтор)-ро ба худ тобеъ намудааст: *Фарзанди нохалаф, сиёҳкору бадрафтор ҳамон меваи талх, захми носур, доғи рӯзгори падару модар ва пайвандону як диёр мешавад* [Улуғзода, 1979, 23].

Айёми кӯдакиву наврасӣ рӯзи дароз онҳо бо ҳам бозиву шӯхикунон боғ ба боғ мегаштанд [Улуғзода, 1979, 24].

Баъзан морфемаи **-е** вазифаи бандаки изофиро адо мекунад, ки ин тарзи ифода дар адабиёти классикӣ маъмул буда, дар адабиёти муосир камистеъмол аст. Тобиши иловагии маъноиро соҳиб аст ва маънои номуайяниро ифода карда истодааст. Агар муайяншаванда бо артикли **-е**

воқеъ гардад, изофат соқит шуда, алоқои муайянкунанда бо он аз рӯйи тартиби калима сурат мегирад: *Марде миёнаумр, риши расидаву мошубиринҷаш бетартиб, чашмонаш бечӯ, аз дасти духтараки ноболиге маҳкам дошта каш-кашон бозор даромад* [Улуғзода, 1979, 24].

2. **Пешояндҳо.** Пешояндҳо назар ба изофат камистеъмолтар мебошанд ва дар забони адабии имрӯза беш аз пеш мавқеи устувор гирифта, дараҷаи истифодаашон пай дар пай зиёд шуда истодааст, ки ин ҳодисаро дар насри бадеии муосир мушоҳида намудан мумкин аст. Чунончи:

*Дар ин қаламрав **мисли** ту шиновари зӯру ҷасур нест* [Улуғзода, 1979, 309].

*Ошно, бисёр шахрншинҳои **мисли** ту чорпахлу, каллакалон, хушмӯйсарро дидаам* [Улуғзода, 1979, 302].

Дар насри муосири тоҷик мушоҳида гардид, ки дар як ҷумла як муайяншаванда чанд муайянкунанда гирифтааст, ки бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ алоқаманд гардидаанд:

- 1) бо ёрии алоқои ҳароҳӣ: ин калла;
- 2) бо ёрии алоқои изофӣ: каллаи зормонда;
- 3) пешоянди мисли ва бандаки изофӣ: (каллаи) мисли харитаи ҷаҳон: *Ин каллаи зормонда **мисли харитаи ҷаҳон** ҳазору як нақш пайдо кардааст...* [Улуғзода, 1979, 299].

*Асламишӯх кулоҳ аз сар гирифта дур мепартояду бо хаши сари **мисли шиқамбаи гов лайсу сафедтобаширо** намоишкорона бо каф мемолад* [Улуғзода, 1979, 299].

*Ту ро бештар дар хоб дида, аз рухсораҳои **мисли барги гул дилкашат** мебӯсаму мебӯсам* [Улуғзода, 1979, 242].

3. **Пасояндҳо.** Бо чунин воситаи грамматикӣ муайянкунандаҳо бо муайяншаванда алоқаманд мегарданд, ки ҳоси забони зинда аст. Дар асарҳои бадеӣ, ки омехтагии услубҳо ба назар мерасад, чунин ҳодиса бештар мушоҳида мегардад. Дар мисолҳои зерин пасоянди **барин** ба ин вазифа истифода шудааст:

Ҳозир ҳам дастаи гул асту **шаҳбача барин** озода мегардад [Улуғзода, 1979, 380].

– Рӯи дурӯғгӯй сиёҳ, бо духтари фалонӣ фалониевич зану **шавҳар барин** шабу рӯз якҷоя мезияд [Улуғзода, 1979, 357].

Чӣ хел вазифадору мансабҳоҳ **мӯру малах барин** пеш-пешӣ поҳомон бозӣ мекунанд [Улуғзода, 1979, 355].

Уқоб барин чашими тезбин дорад партия [Улуғзода, 1979, 248].

Ниҳоят, дар авҷи тобистону коҳдарав Сарлашкар бо дипломи **забони гов барин сурх** ба зодгоҳ баргаишт [Улуғзода, 1979, 344].

Бо зардинаҳои рӯяшон моҳ, миёнашон химча, пошнаи кафшашон **нӯли зог барин борик** даст ба даст мегардад [Улуғзода, 1979, 311].

Яхпораҳо дами тег барин тезанд [Улуғзода, 1979, 311].

4. Ду воситаи грамматикӣ бо изофат ва пешояндҳо ё баръакс. Дар чунин вазифа, асосан, пешоянду бандакҳои изофӣ омада, аломат, хусусияти ашёву шахс, мафҳумҳои гуногунро барҷаставу ҷолиб нишон медиҳанд. Чунончи: Сарнавишт эшонро **чун намунаи хулқу атвори** бо ҳам мувофиқ дар як радиф гузоштааст [Улуғзода, 1979, 229].

Аммо кӯдак **бо дили чун булӯр соф кинаву адовати** ўро аз кучо донад? [Улуғзода, 1979, 210].

Рӯзҳои хушу гуворо **чун гавҳари ноёб** ганимат будаанд ва акнун ба орзуву ҳавас табдил ёфанд [Улуғзода, 1979, 187].

Ва боди шӯху дарахтони гарқи гул аз ин саҳнаи зебову нишотангез **чун хушдомани некдилу баҳиммат** аз қадами мубораки гулдухтарони бебоку танноз шоду ҳайрон худро ларзондаву афшонда, бар сари онҳо панҷа-панҷа гулбарг мепошанд [Улуғзода, 1979, 187].

Баргҳои нафиси гулҳо дар болои мижғону абрӯҳои пайвандӣ, рӯйи қурси моҳу гардани шабеҳи фаввораи шираи аз гулбаргҳо пурнақшу нигор, ўро **чун ҳури бихиштӣ** медиҳанд [Улуғзода, 1979, 185].

5. Алоқаи ҳамроҳӣ. Чунин тарзи алоқаи грамматикиро дар байни муайянкунанда ва муайяншаванда бо истилоҳи «муайянкунандаҳои беизофа» ном мебаранд. Муайянкунандаҳои беизофа низ предметро

шарҳу эзоҳ медиҳанд. Онҳо ҳам аз ҷиҳати ифода ва ҳам маъно, ҳам аз ӯйи воситаи алоқа ва ҳам мавқеи худ аз муайянкунандаҳои изофӣ фарқ мекунанд: *Табъаиш нақашид ва назараиш ин хел нонро нагирифт* [Улуғзода, 1979, 19].

Лекин дар ҳамин сафар рӯзи аз ҳама сиёҳу бадро дидам [Улуғзода, 1979, 21].

Бе ин бузургтарин шахр мисли мазор холиву дилгир метобад [Улуғзода, 1979, 21].

Зиндагии ширини ана ҳамон зану марда бефарзандӣ талх кард [Улуғзода, 1979, 26].

Илоҳо, аз амали ин кӯдак обу замин, падару модар ва мардум хайру баракате бинанд [Улуғзода, 1979, 23].

Забоншиноси шинохта Д. Тоҷиев ду тарзи ифодаи алоқои ҳамроҳиро дар байни муайянкунанда ва муайяншаванда: муайянкунандаҳои ҷонишинии алоқои ҳамроҳӣ ва муайянкунандаҳои шуморагии алоқои ҳамроҳӣ нишон дода, серистеъмолтар ва маъмул будани ин тарзро дар забони тоҷикӣ таъкид намудааст: Ин навъи муайянкунандаҳо бо ҷонишинҳои ишоратӣ, номуайянӣ, саволӣ ва манфӣ ифода ёфта, ҳамеша пеш аз муайяншаванда омада, бо алоқои ҳамроҳӣ ба он тобеъ мешаванд [Тоҷиев, 2015, 95]. Дар насри бадеӣ чунин муайянкунандаҳо серистеъмоланд:

Одинаро ҳам ягона орзу ҳамин буд [Айнӣ, 1958, 3].

Раҳимабегимро ягона муддао ин буд [Айнӣ, 1958, 16].

Ин андешаҳову мулоҳизаҳо хирмани сабру шикебои Бибиюширо ба бод меод [Айнӣ, 1958, 28].

Ҳодисае се-чор рӯз пеш аз ин (27-28 феврал ба ҳисоби кӯҳна) дар Петроград рӯй дода буд [Айнӣ, 1958, 28].

Сохти муайянкунанда. Муайянкунанда низ мисли хабар аз ҷиҳати сохт сода, таркибӣ ва тафсилӣ мешавад.

1. Муайянкунандаи сода. Муайянкунандаҳои сода бо калимаҳои сода, сохта ва мураккаб ифода мегарданд ва як мафҳуми ҷудогонаро

мефаҳмонанд. Чунин навъи муайянкунандаҳо дар адабиёти бадеӣ зиёд мушоҳида гардиданд: *Аз гови шохзан огили холӣ беҳтар – Руқия бидиррос зада, суханони барои ин хел мавридҳо тайёраширо қатор кард* [Ҷалил, 1988, 73].

Гурӯҳи бачаҳо субҳи барвақт ба кӯҳсор аз паи гулҳои наврӯзи рафта буданд [Баҳром, Ғаф., 2019, 178].

2. Муайянкунандаҳои таркибӣ. Муайянкунандаҳои таркибӣ низ як мафҳумро ифода мекунанд, вале ин мафҳум бо ду ва ё зиёда калима ифода мегардад: *Зангӯлаҳои чаҳорсаду сӣ уштурони боркаш дар хомӯшии баёни Ҳичоз чиринг-чиринг... нағмасози мақоми якнавохт ...* [Улуғзода, 2002, 19].

Ҳалқаи дастӣ ду касро кушода, яке аз онҳоро ба дастӣ худ мебурад [Баҳром, Ғаф., 2019, 182].

Хонаводаи онҳо дар солҳои қаҳшию муромурии ҷанг ҳам, баъди ҷанг ҳам, чандон азоб нақашда буд [Баҳром, Ғаф., 2019, 185].

3. Муайянкунандаҳои тафсилӣ. Муайянкунандаҳои тафсилӣ бо ду ва ё зиёда калимаҳо ифода меёбанд. Калимаҳои мустақилмаъно бо алоқаи синтаксисӣ васл гардида, мафҳуми мураккабро мефаҳмонанд. Чунин навъи муайянкунандаҳо дар насри бадеии муосир зиёд мушоҳида гардиданд. Ин навъи муайянкунандаҳо дар нутқи тасвирии нависанда нақши муҳим дошта, барои муассир ва хотирмон нишон додани образҳо, тасвири табиат, ҳодисаву воқеаҳо, симои персонажу қаҳрамонҳо истифода мегарданд: *Гурӯҳи бачаҳо ҳоло дар даст гулдастаҳои нофармони зарду сиёҳгӯшу бойчечак шӯру гавго барпо сохта поён омаданд* [Баҳром, Ғаф., 2019, 177].

Раис дар сараи рӯмоли ғичили сапсафед, дар тан камзӯли мовутии ҳаворанг, дар пояи мӯзачаи хиром, бо тозиёнаи нӯнакдори гулкорӣ ба соқи мӯзааш тап-тап зада, суханони Худоёрро берағбат гӯш меод [Баҳром, Ғаф., 2019, 177].

Торҳои мӯи сиёҳи ӯ аз таги рӯймол баромада бо рӯи сафедаш ҷанг [Баҳром, Ғаф., 2019, 177].

Аҳли деҳоти Гучумак аз қадимулайём рӯзи Наврӯзро дар Хирманҷо ном пуштаи баланди болаиш нисбатан ҳамвор ва қафояи ба пуштаҳои дигар часпидагӣ чашн мегирифтанд [Баҳром, Ғаф., 2019, 178].

Бурутҳои сиёҳи вай хор барин рост-рост гашта ба ранги сиёҳи чашмони ҳамранги бурутаиш як навъ мувофиқат доштанд. Фақат торҳои мошубиринчи ришаш дар ин миён ҷудо шуда, монанди мӯи бегона ба ин тирагии андоми ӯ намечаспид [Баҳром, Ғаф., 2019, 180].

Лабҳои нозуки вай агар ба табассум моил гарданд, анори аз ширинию серобӣ дарз хӯрдари монанд буданд [Баҳром, Ғаф., 2019, 182].

Солҳои ҷанг шаҳрҳои Осиёи Миёна аз оворагардҳои бенавоёни қисмати харобгаштаи Аврупо пур гашта буд [Баҳром, Ғаф., 2019, 188].

Худо дар тори сарам, агар хушрӯтарин духтари дунё ба ман расиданӣ бошад ҳам, ман ўро ба ту иваз намекардам [Баҳром, Ғаф., 2019, 189].

Аспе дошт саманди қаиқа, тезтаки нӯлодсуми фарбеҳсинаи пуштфарох, ёлдарози гавдум ... [Улуғзода, 2002, 19].

Ифодаи муайянкунанда бо ҳиссаҳои нутқ. Муайянкунандаҳо бо ҳиссаҳои номи нутқ ва ду шакли ғайритасрифии феъл – сифати феълӣ ва масдар ифода меёбанд. Ҳар кадоми ин ҳиссаҳои нутқ алоқамандона бо хусусияти луғавию грамматикӣ исми муайяншавандаро аз рӯи маъноҳои гуногун шарҳ медиҳанд. Аз таҳлили маводи мавриди таҳқиқ маълум гардид, ки муайянкунанда бо чунин ҳиссаҳои нутқ ифода меёбад:

Ифодаи муайянкунанда бо сифат. Алоқии сифат бо муайяншаванда, одатан, ба воситаи изофат сурат мегирад. Сифатҳои аслии мувофиқи табиати тавсифиашон муайяншавандаро аз ҷиҳати рангу таъм, ҳаҷму андоза, лаёқату қувва, синну сол, феълӣ атвор, вазъияти иҷтимоӣ, аломати зоҳирӣ ва ботинӣ ва монанди инҳо шарҳ медиҳанд: *Усмон амак одами миёнсоли баландқомати чорпахлӯ буд* [Улуғзода, 1956, 4].

Одинаи мазлуми ба замин афтодари ҳай мезад, ҳай лагадкорӣ мекард [Айнӣ, 1958, 14].

Фарзанди **нохалаф, сиёхкору бадрафтор** ҳамон меваи талх, захми носур, доғи **рӯзгори падару модар**, пайвандону як диёр мешавад [Улуғзода, 1979, 23].

Муллоҳои солору решадор ва пуртахаммул дар ибтидо ба навришҳо, ки муомилаи дурушту қайсариро сипар мекарданд [Улуғзода, 1979, 37].

Сад гуноҳи росту дурӯғи дигарро дар пояи печонда, аз кашокашу шоҳидбозӣ, таҳдиди мурофиаву ҷазо ҷонаширо ба лаб меоварданд [Улуғзода, 1979, 39].

Мардуми содадил, зудбовару сахӣ барои як худнамои пуркарруфар – муллотароии ширинсухани тафриқаандоз ҷонаширо фидо мекунад [Улуғзода, 1979, 39].

Анҷири норинҷӣ, бодомии навпаз, ҳар хел шафтолӯву ангур ва ноку себро Насим интиҳоб кард [Улуғзода, 1979, 56].

Қорӣ-шикамбаҳои бесаллаву шикам, тасбеҳҳои дарози ранга ба даст, бо боди бурут дар ҳалқаи тӯда-тӯда муридони дар маросиму маърақаҳо пайдо шуда, ҳукм бароварданд [Улуғзода, 1979, 37].

Муайянкунандаҳои изофии сифатӣ бо шакли қиёсии сифатҳои аслӣ низ фаровон истифода мешаванд. Сифатҳои дараҷаи қиёсӣ дар ин вазифа ҳам ба сурати ҳолис ва ҳам бо ҳиссаҳои таркибии «боз», «ҳам» ба сурати тафсиلى кор фармуда мешаванд. Шакли тафсилии муайянкунандаҳо аз шакли ҳолис фарқи нозуки маъноӣ дорад: вай муайяншавандаро аз он ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ки аломати ҳозираи он назар ба аломати пешинааш ба андозае бештар мебошад: *Насим бо оҳанги боз ҳам **нармавтар** ҷилави суҳанро дигар сӯ кашид* [Улуғзода, 1979, 36].

*Баъди пушти сар мондани теппаи рӯбарӯ пеши чаҳми мо манзараи боз ҳам **ҳайратангезу аҷибтар** намоён шуд* [Улуғзода, 1979, 288].

Барои ман аз ин бахти баландтар нест [Баҳром, Ғаф., 2019, 380].

Шакли дараҷаи олии сифат дар ифодаи муносибати ҷузъ аз кулл низ истифода мешавад. Ин гуна муайянкунандаҳо, одатан, пеш аз муайяншаванда ва бандаки изофӣ истеъмоли мегарданд:

*Яке аз охири **чафодидагони** анъанаи феодалиро ба хок месупорем* [Баҳром, Ғаф., 2019, 241].

Дар сурати зикр наёфтани объекти муқоиса таркиби «яке аз» ва дараҷаи олий бо бандаки изофӣ якҷо истифода мешавад: **Яке аз калонтарини ин дараҳои** танг дар самти шарқии водии Обимазор Дараи Мухтор аст [Улуғзода, 1979, 17].

Қаротегин аз ҷиҳати иқтисодӣ **яке аз пасмондатарини қаламравҳои** Бухорост [Айнӣ, 1958, 22].

Муайянкунаандаҳои сифатӣ бо шакли олии сифат бо ёрии пасванди **-тарин** зиёд ифода мегарданд: **Ширинтарин, рангинтарин солҳои** ҷавониву донишҷӯӣ мисли хобу хаёл сипарӣ шуданд [Улуғзода, 1979, 24].

Ин маротиба норизоии саҳттаринро боз дар шоҳидии ҳамдарсон ба миён мегузошт [Улуғзода, 1979, 29].

Ҷони зеботарини шаҳр ҳам ҷунбиш, омаду рафти одамон ва ҷӯшу хурӯши зиндагист [Улуғзода, 1979, 24].

Бе ин бузургтарин шаҳр мисли мазор холиву дилгир метобад, андешид Шамсиддин [Улуғзода, 1979, 24].

Сангину Мурод – ду тан **қавитарин паҳлавонони** ин маросим ба ҳам дарафтоданду атроф ба якборагӣ соқит гашт [Улуғзода, 1979, 24].

Доруга ва амлокдор дар назари мардум **ситамгортарин ва гаддортарини навкарони** амиру бекҳо буданд [Улуғзода, 1979, 327].

Бо сифатҳои нисбӣ. Ин гуна муайянкунаандаҳо аломати муайяншавандаро дар заминаи нисбат додан ба ашёи дигар таъйин менамоянд. Ба ин вазифа омадани сифатҳои нисбӣ дар маводи мо камистеъмоланд: *Оби софу ширини чашма бо тарнови ҷӯбин омада ба ҳавзчае мерезад* [Улуғзода, 1956, 4].

Айёми кӯдакиву наврасӣ рӯзи дароз онҳо бо ҳам бозиву шӯхикунон боғ ба боғ мегаштанд [Улуғзода, 1979, 24].

Вай Кали Ашӯр ном қиморбозу бедонабози гиждувониро мешинохт [Улуғзода, 1979, 20].

Ифодаи муайянкунанда бо исм. Муайянкунандаҳое, ки бо исм ифода меёбанд, маъноҳои басо гуногунро далолат мекунанд. Дар байни муносибатҳо ҳам муносибатҳои муайянкунандагӣ хоса, ҳам муносибатҳои ғайрихосаи муайянкунандагӣ мавҷуданд, ки дорои тобишҳои хеле гуногун мебошанд. Муҳимтарини онҳоро метавон ба таври зер зикр кард:

Муайянкунандаҳое, ки мансубиятро далолат мекунанд. Ин муайянкунандаҳо маънои васеи грамматикиро фаро мегиранд. Бо исми мушаххас онҳо предметҳои шахс, ғайришахс ва мисли инҳоро ифода мекунанд, ки исми муайяншаванда ба онҳо тааллуқ дорад: *Маросимҳои хайру худой* низ ба намоиши пури дастархону дег-дег пухтани оши палав ва шикамчаронӣ табдил ёфтанд [Улуғзода, 1979, 147].

Вай аз дилу ҷон ба базми ҳамдиёрон шарик мешуд [Улуғзода, 1979, 148].

Духтаракон ҳадаҳа асои дасти кампири Зикамоҳ шуда, гӯё рӯ-рӯи даст ӯро ба минбар мерасонанд [Улуғзода, 1979, 149].

Ҷ аз лофу газофи зани Мири ғавго – писари Азизи майлис дар ҳайрат, балки дар таҳлука афтод. Ҳамсари мири Ғавго – Бӣ-бӣ-сӣ бо шӯру шавқ гуфт [Улуғзода, 1979, 150].

Масофаи роҳ аз Ховалинг то Балҷувон камобеи чор фарсанг аст [Улуғзода, 1979, 320].

Шогирднешағони ҳоким пагоҳирӯз ҳанӯз офтоб набаромада аз хоб бархостанд [Айнӣ, 1958, 327].

Нони маълуму коммунисту комсомол ҳаром аст [Улуғзода, 1979, 37].

Агар муайяншаванда исми маънии сифатӣ бошад, муайянкунанда предмет ва ҳодисаҳоро нишон медиҳад, ки аломат ба он тааллуқ дорад: *Хайрияти сафар, ҳазрати Хоҷаи Хизр раҳнамову роҳбар, ободиву тинҷии сарзамину бақои кишвар, олам пури нур, чашими душман кӯр, умри ин ҷавонҳо ширину роҳашон беҳатар..* [Улуғзода, 1979, 149].

Пуру кампир баъди ҳолпурсӣ ба ободии макону хушбахтии аҳли хонадон дуо карданд [Улуғзода, 1979, 389].

Дар он ҷо ба воситаи гармии отаи ба даруни деги бисёр калоне об ҷӯшида бухор пайдо мекунад ва ин бухор мошин ва чарххоро дар ҳаракат меандозад [Айнӣ, 1958, 45].

Баъд аз он кишт аз гармии офтоб пажмурда шудан гирифт, як бор об дод [Айнӣ, 1958, 45].

Баъд аз ба хона даромада нишастани шумо ман ба пушти дари боло омада, аз тарқиши дар нигоҳ карда ва дар равшании чарог шуморо шинохта хотирчамъ шуда ба хона даромадам [Айнӣ, 2010, 363].

Бо исмҳои амал муайянкунанда ба ҳодисаҳое далолат мекунад, ки субъекти амал ба он нисбат дорад: *На ба пурсишҳои зани саройбон ҷавобе медод ва на хӯроке меҳӯрд [Улуғзода, 1979, 92].*

Пурсишҳои ӯ ва ҷавобҳои Восеъро тотор ба якдигарашон тарҷума карда медод [Улуғзода, 1979, 320].

То ба лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда ҳаворо гарду губор фурӯ гирифт [Айнӣ, 2010, 40].

Ва ҳаво бо вазиши шамолаке аз атри ин гулҳо хушу гуворотар мешуд [Улуғзода, 1979, 389].

Муайянкунандаҳое, ки аломатро аз ҷиҳати маҳалли ҷойгиршавӣ эзоҳ медиҳанд. Агар исми муайяншаванда дорои мафҳуми ҳаракат бошад, муайянкунанда инчунин сӯйи ҳаракати онро мефаҳмонад: *Азми сафари Душанбе кард [Улуғзода, 1979, 246].*

Шоҳроҳи Норак-Кофарниҳон дар ихтиёри муҷоҳиддин буд [Улуғзода, 1979, 246].

Роҳбари идора дар ҳузури ҳамкорон аз рӯйи навбат бо чакчаку муборақбод ҳуҷҷати хонаву калиди дарро ба ӯ супурд [Улуғзода, 1979, 229].

Исм ба вазифаи муайянкунанда на фақат дар таркиби изофӣ, инчунин дар таркибҳои пешояндӣ ва пасояндӣ низ воқеъ мешавад. Таркибҳои пешояндӣ ҳам бевосита пас аз муайяншаванда ва ҳам баъди муайянкунандаи аввали он воқеъ мешаванд. Дар ҳолати дуум онҳо тамоми сохтори пешинаро муайян мекунанд. Исми таркибҳои пешояндӣ низ, дар навбати худ, ҳиссаи эзоҳдиҳанда гирифта, ба сурати ибораи

номӣ ба исми муайяншаванда тобеъ шуда метавонад: *Беитарини хӯроки мо он зиимистон ҳалвоитари **ордичуворигӣ** бо загора буд* [Айнӣ, 2010, 223].

*Вазифаи Қорӣ дар ин кор – дар муомилаи **векселӣ** ба арбоб роҳбарӣ кардан ва роҳи **додугирифт** бо векселро ба ӯ нишон додан буд* [Айнӣ, 1985, 162].

*...дигарбора лашкари андӯҳу алам ба ман ҳучум оварда, **тамоми хавосамро** фаро гирифт* [Айнӣ, 2010, 217].

*Барои гирифтор нашудан ба ҳучуми **дуздон** ё шӯрапуштон (хулиганҳо) акаамро ҳамроҳ бурд* [Айнӣ, 2010, 268].

Баъзе муайянкунандаҳо бо муайяншавандаҳо бо ду воситаи алоқаи грамматикӣ изофат ва пешоянд вобаста мешаванд. Дар ин вазифа пешояндҳои аслий ва номӣ серистеъмол мебошанд. *Вай Кабири бо мактуби **шайх** ва девонбегӣ ба Кангурт омадаро фақат дида буд* [Улуғзода, 1979, 9].

Ифодаи муайянкунанда бо сифати феълӣ. Хусусияти сифатӣ ва феълӣ, ки сифатҳои феълӣ доранд, ба вазифаи нахвии онҳо бетаъсир намондааст: муайянкунандаҳои бо сифати феълӣ ифодашаванда на аломати доимӣ, умумизамонӣ, балки аломатеро мефаҳмонанд, ки омехтаи маъноҳои сифат ва феъл буда, дар доираи яке аз замонҳо ба зухур меояд. Чунин муайянкунандаҳо аломатро дар замони муайяне ифода меkunанд, бинобар ин як дараҷа хусусияти хабарӣ касб меkunанд: *Муғулони **зиндамондагӣ** пас гаштанд* [Айнӣ, 2012, 65].

*Чавони **изо кашидагӣ** лабаширо инчӣ намуда, ба замин нигоҳ кард* [Улуғзода, 1979, 59].

*Шояд, барои ин кор аз додою очааш гап **шундагӣ** барин...* [Ҷалил, 1988, 416].

*Ба ҳар як пора коғазӣ ба хати арабӣ **навиштагӣ**, гӯё дунё ёфта бошанд, мечаспиданд* [Ҷалил, 1988, 51].

*Вай ба абзори хари ман як назар карду бо ин таъбири аз солҳои **дарози ронандагӣ** одат гаштааш маркаби худро халачӯб зад ва мо ба раҳ даромадем* [Ҷалил, 1988, 52].

Мавқеи муайянкунандаҳое, ки бо сифати феъли ифода меёбанд, муқаррар аст. Онҳо ҳамеша пас аз муайяншаванда воқеъ мешаванд. Пеш аз муайяншаванда истифода шудани муайянкунандаҳои мазкур, ки аз талаби таъкид бармеояд, бисёр кам мушоҳида мешавад. Сифатҳои феъли дар ҳолати пешмавқеъ асосан ба сурати сода – яккалимагӣ вомахӯранд. Дар баробари ин гоҳо дар шакли тафсиلى бо ҳиссаҳои эзоҳдиҳанда кор фармуда шудани онҳо низ ба назар мерасад, ки хоси забони зинда аст:

Ҳамон вақт раиси колхозамон Ҷавлон гуфтагӣ як ҷавонмарди содданамои дилсиёҳ буд [Ҷалил, 1988, 56].

Бемуҳобот, ҳар каси дидагӣ «ё тавба!» гӯён гиребонаширо медоштаст [Ҷалил, 1988, 57].

Кор катӣ омадагӣ одам дар кӯча намондад, меҳмон мешавад [Ҷалил, 1988, 76].

Маро ҷавонзани малларанги логарандом дар чехрааш табассуми шармзадагӣ, як навъ хиҷолатомез истиқбол карду марҳабо гуфт [Ҷалил, 1988, 78].

Олимон себи кирм намехӯрдагӣ кашф кардаанд [Ҷалил, 1988, 96].

Баъзе ҷавонони дар шаҳр хондагӣ «феълу хӯямон рост наомад» гӯён сабаб оварда, аз рӯи қонуну қоидаи ҳукумат ба ин мардум гапу кори навро омӯхтани буданд [Ҷалил, 1988, 126].

Сонӣ як одами либоси урфи нӯшидагӣ ду-се бор кофта омаду аз ман гап гирифт [Ҷалил, 1988, 136].

Домани куртааш то ба миён бардоштагӣ, ҷаимонаш бечо, даҳонаш кафк мекард [Ҷалил, 1988, 171].

Дар Конибодом будагӣ хоҳарашон ба рӯзнома эълон дода, ҳамин Ҷангалукро дарак карда ёфт [Ҷалил, 1988, 350].

Ифодаи муайянкунанда бо масдар. Ба вазифаи муайянкунанда омадани масдар нисбатан камтар мушоҳида мешавад. Масдар исми муайянкунандаро бо тобиши пуркунандагии таъинот эзоҳ медиҳад:

Вай дар роҳи ҷӯяндагиҳо, дар роҳи сарфаҳм рафтан ба маънои рӯйдодҳои имрӯзӣ маишати таърих ба даст гирифтааст [Ҷалил, 1988, 478].

Албатта, таърих ягона воситаи равишан кардани роҳ ба сӯйи оянда нест [Ҷалил, 1988, 478].

Вай бо ҳамин рафтан дигар ба деҳа барнагаиш [Ҷалил, 1988, 477].

Баъдтар дар деҳа аз вачҳи бедарак рафтани тағоям ҳар замон ҳар хел гуфтугузор бармеҳост [Ҷалил, 1988, 96].

Рӯзи дигар, баъди шабошаб рафтани тағояму янгаам бо таъйину таъкиди зиёд ин хабарро ба ман гуфтанду хоҳиш карданд [Ҷалил, 1988, 104].

Аммо дар рӯ ба рӯи зинда гаштани мурда, яъне ҳаёт будани тағои боғбонам ҳамин ҳам ранҷ аст ва ё мушқил аст?! [Ҷалил, 1988, 104].

– Гӯё аҳдномаи ҳуҷум накарданро инҳо нашикаста бошанд... [Ҷалил, 1988, 115].

Ифодаи муайянкунанда бо шумора. Ҳамаи хелҳои шумора ба вазифаи муайянкунанда истифода мешаванд. Шумораҳои тартибӣ, одатан, пас аз муайяншаванда воқеъ шуда, ба воситаи бандаки изофӣ алоқа мебаранд. Ин навъи муайянкунандаҳо исми муайяншавандаро аз бобати тартиби замон ё макон эзоҳ медиҳанд. Шумо ба **як нафар ронандаи** бегуноҳ ҷабр мекунед-а! [Ҷалил, 1988, 128].

Аз он тарафи сой ду нафар бачаи қад-қади об дар давутозро дида, сараввал Сабо эътибор надод [Ҷалил, 1988, 417].

Савори дуҷум онсӯтар рафта, сари аспашро гардонда истод [Ҷалил, 1988, 462].

Бояд баъди хатми курси дуҷум бо Неъмат зану шӯ мегаштем [Ҷалил, 1988, 259].

Ман ҳам аз қабати чорум офтоби гурубро нағз мебинам [Ҷалил, 1988, 371].

Дар давоми муддати яксаду чандсола ҳукумати ин хонадон бояд аз аввала чанд дараҷа зиёдтар обод шуда бошад [Айнӣ, 2012, 5].

Мувофиқи дастуруламали *Чӯҷӣ Улоқнӯён панҷоҳ ҳазор нафар* асирро даҳ-даҳ ва сад-сад тақсим карда ба болои ҳар гурӯҳ аз муғулони савор муваккал гузошт [Айнӣ, 2012, 47].

Ӯ шавҳари се зани никоҳӣ буда, аз зани сеюмаш як духтари сздаҳсола дошт [Улуғзода, 1979, 8].

Ба Самарқанд *рӯзи сеюм* вақти пешин расиданд. Ба рӯйи ҳавли *як бинои сафед* даромаданду дар он ҷо хизматгоронро ҷавоб доданд [Улуғзода, 1979, 209].

Бегоҳии *рӯзи сеюм* Юнус ҳозир шуда, дар суроғи *Восеъ* ба хонаи вай омадани *Муллосафар* ном мардери хабар дод [Улуғзода, 1979, 485].

Ифодаи муайянкунанда бо ҷонишин. Ҷонишинҳо низ ба вазифаи муайянкунанда омада метавонанд. Ҷонишинҳо ба ин вазифа бо ду роҳ истифода мешавад:

1. **Бо роҳи алоқаи изофӣ.** Дар алоқаи изофӣ, асосан, ҷонишинҳои соҳибӣ, шахсӣ, ҷонишини таъинии *ҳама* ва ҷонишини номуайянии *дигар* истифода мешаванд. *Ҳоҳари усто* мисли *ҳаррӯза омада*, дар *хонаи дигар* менишаст [Ҷалил, 1988, 391].

Сабо аз вай ноумед гашта бо як *ҷавони дигар* қавлу қасам карданиш мумкин [Ҷалил, 1988, 410].

– *Ҳозир ба шалвори ҳамаи* пулдорҳо кайк даромад [Ҷалил, 1988, 64].

Ҳамаи дуди мошинҳои кӯча рост ба ду сурохи бини ман меомад [Баҳром, П, 2019, 73].

...вай *чаишаиро* аз *чаиши ман* гурезонду китф боло кашид ва *хаёломез табассум* кард [Ҷалил, 1988, 78].

Дар *хотири ман* ҳамон симои ҷавони тағоям сахт нақш гаштааст [Ҷалил, 1988, 73].

Ҷонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ предмети муайяншавандаро аз бобати муносибати соҳибӣ эзоҳ медиҳанд. Ин қабил муайянкунандаҳо бо муайянкунандаҳое, ки ба маънии соҳибият бо исмҳои хосу ҷинс ифода меёбанд, ҳаммаъно мебошанд: *Тағоям аз хурдӣ дар ишқи касбу кори*

боғбонӣ афтода, *умри худро* дар пайи ин пеша сарф мекард [Ҷалил, 1988, 90].

Як тӯбча ниҳоли зардолу баргҳои шафакранги худро ба рӯи устухони мурда мепошид [Ҷалил, 1988, 99].

– Барои дуруст кардани *камбудихои тӯйи бемаҳали шумо* ман боз бисёр вақт меҳнат кунам [Улуғзода, 1979, 82].

Ҳар кас ба хонаи мо барои келинбинӣ меояд [Улуғзода, 1979, 82].

2. Бо роҳи алоқои ҳамроҳӣ чунин ҷонишинҳо дар вазифаи муайянкунанда истифода мешаванд:

Ҷонишинҳои ишоратӣ:

Ҳамон сол амаки Ҳаким аз дунё даргузашт [Ҷалил, 1988, 124].

Маҳз, дар ҳамон айём ту ба луқмаи ҳаром даҳан олудӣ ва дигар ба кори ҳалол даст задан натавонистӣ [Ҷалил, 1988, 124].

Во, аҷабо, чунин духтари пурмутолиа, ҳассосу озодфикр ақидаи феодалонаи ин одамони аз маърифат ва тамаддуни замон дурро тарафдорӣ мекунад!.. [Ҷалил, 1988, 145].

Ҷонишинҳои номуайянӣ: *Ӯ камақлу бефаҳм, девонамизоч, ким-чӣ хел дарди сироятӣ дорад* [Ҷалил, 1988, 170].

Аз сумкааш ким-чӣ хел доруҳо ёфтанаширо гуфта, баъзе содалавҳонро ҳайрон кардаст [Ҷалил, 1988, 173].

Ҷонишинҳои таъинӣ Ин навъи ҷонишинҳо вобаста ба маънои худ исми муайяншавандаро ба тарзи гуногун шарҳ медиҳанд. Ҷонишинҳои ишоратӣ, ки калимаҳои **ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин**, таркибҳои **ин хел, он хел, ин гуна, он хел, ин гуна, ин тавр, он таврро** дар бар мегиранд, масоҳат ва замони предметро аз бобати наздикӣ ё дурӣ таъйин меkunанд: – *Ин ҳаёлҳои талху ширин, ин гумонҳои неку бад ва ин васваҳои пурташвиш ҳеҷ ошиқи шайдое аз худ дураш карда метавонад* [Айнӣ, 1958, 73].

Ман ин ғанҷоро худам бофта намегӯям [Айнӣ, 1958, 23].

Одина ба ҳамин гуна фикрҳову андешаҳо аз даҳшат ба даҳшат меафтод [Айнӣ, 1958, 12].

Ҷонишинҳои номуайяни номуайянии предметро аз ягон ҷиҳат нишон медиҳад ва ё мефаҳмонанд, ки предмети муайяншаванда аз ҷумлаи он предметҳост, ки ба гӯянда маълум намебошад:

*Арбоб Камол дар муддати панҷсола айёми зиндагии худ **чандин нафар монанди Одина** бечорагони бекасу кӯро бо фиребу найранг ба доми хизматгори худ кашида буд* [Айнӣ, 1958, 31].

Ҷонишини **дигар** мефаҳмонад, ки аломати предмети муайяншаванда тағйир ёфта хусусияти нав касб кардааст, ё он умуман маълум нест. Ҷонишини дигар пеш аз муайяншаванда низ воқеъ мешавад: *Ин манзара шуморо тамои ба **олами дигаре** сайр мекунонад. Чаҳ-чаҳи булбулон бо **нағмасароҳои дигар мургон** шуморо таъсире мебахшад* [Айнӣ, 1958, 35].

Баррасӣ ва таҳлили маводи ҷамъомада нишон дод, ки ба вазифаи муайянкунанда ҳамаи навъҳои ҷонишинҳо омада метавонанд. Ҷонишинҳои ишоратӣ ва номуайяни бештар бо алоқаи ҳамроҳӣ меоянд. Ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ, таъйинӣ бо алоқаи изофӣ меоянд. Инчунин баъзе ҷонишинҳо (аз ҷумла дигар) ҳам бо алоқаи изофӣ ва ҳам ҳамроҳӣ меояд.

4.7. Баёния

Баёния низ дар сохтори ҷумлаи сода нақши муҳим дорад, хусусан, дар ташкили ҷумлаи содаи муфасссал ин нақш намоён аст.

Баёния аъзои пайрави ҷумлаест, ки предметро аз ягон ҷиҳат муайян ва таъйин менамояд. Баёния хусусияти муайянкунӣ дорад, вале аз муайянкунанда бо он фарқ мекунад, ки калимаи асосиро бо додани номи нав эзоҳ медиҳад, ҳамчунин алоқаи баёния бо калимаи асосӣ нисбатан сусттар аст [ГЗАҲТ. Ҷ.2. 380]. Баёния аз ҷиҳати алоқа изофӣ ва ғайриизофӣ мешавад.

Баёнияи изофӣ. Воситаи алоқаи баёнияҳои изофӣ бандаки изофӣ ба шумор меравад. Ин гурӯҳи баёнияҳо аз ҷиҳати мавқеашон нисбат ба калимаи баёншаванда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Бандаки изофӣ дар

ҳолати якум бо калимаи баёншаванда ва дар ҳолати дуюм бо ҳуди баёния меояд:

1. Баёнияҳое, ки пас аз баёншаванда меоянд: Ниёзхони тағоиам моро ҷурғот зиёфат карда, худ бо ҷувории сафед оши кашкпазӣ сар кард [Айнӣ, 2010, 349].

Чинор-кампир бо ғазаб аз ҷафои онҳо давид [Ҷалил, 1988, 42, 171].

2. Баёнияҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд: *Амаки Абдукариму ҳамсараи ба табрики онҳо омада, ҳангоми хайру хуш ин хел ишора карданд* [Улуғзода, 1979, 231].

– *Шумо чаро баъди қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид ба ягон қозии дигар мулозим нашудед?* [Айнӣ, 2010, 349].

Омӯзгор Насим пас аз хатми донишқада ба ин ҷо омаду оиладор ва муқимӣ шуд [Улуғзода, 1979, 18].

Бобои Худойдод дар хараробаи кӯтак аз тарафи шаҳр хода меовард [Ҷалил, 1988, 42, 183].

Мо низ дар така ба сарчашмаҳои илмӣ маводи гирдомадаро аз ҷиҳати маъно ва муносибат чунин гурӯҳбандӣ намудем:

1. Баёнияҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кори шахсро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исмҳои чинс ифода мешаванд:

Меҳмон писари қозикалон – *домулло Абдушукури* марҳум, *Шарифҷон* – *Маҳдум* буд [Айнӣ, 2010, 233].

Мизбон – *соҳиби хона Мулло Абдусалом* ном домуллои кунҷакии акаам будааст [Айнӣ, 2010, 233].

Ошнои ин аз марҳум *Муҳаммадсиддиқи Ҳайрати шоир* ба ман мерос монда буд [Айнӣ, 2010, 71].

– *Устодам Насруллои Дег* як шаб маро ба чорбоғи домоди қозикалон ҳамроҳи худ гирифта бурд [Айнӣ, 2010, 33].

Раҳими Қанд баъд аз ин муқаддима барои исботи ҳунармандии худ ва забардастии устодони худ «ёддошти» худро нақл кард [Айнӣ, 2010, 33].

Ба хонаи муаллим Юсуфӣ равам, аз ӯ маслиҳат пурсам? [Ҷалил, 1988, 109].

... аз ин се сол пеш **Тӯраҷон** – ҳокими **Кармина Абдулаҳадхон** ба мақсади муборакбодии императори нави рус **Александри Сеюм** азми сафари **Русия** кард [Улуғзода, 1979, 7].

2. Баёнияҳое, ки аҳволи иҷтимоӣ, мансубияти шахсро ба табаа, миллат, синф, гурӯҳ, ташкилот нишон медиҳанд.

Даври ту гузаист, писари Ҳайдарӣ коммунист... Инро медонӣ-а? [Улуғзода, 1979, 119].

Давлатишоҳи помирира ёд доред? – мепурсад бобои **Раҳмат** ва меафзояд [Улуғзода, 1979, 119].

Мӯйсафед Дилёб, аз фишори панҷаи ҳасрату андешаҳои талх бедимоғ, ба ёд овард [Улуғзода, 1979, 23].

3. Баёнияҳое, ки таҳаллус ва лақабро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исм ва сифатҳои исмшуда ифода мешаванд. Ба вазифаи калимаи баёншаванда бештар исмҳои хос меоянд:

Лабони Тӯраи якгӯш аз табассуми тамасхуромези ошкоро қач, чашимони азрақфомаи маккорона дурахшиданд [Улуғзода, 1979, 72].

Ин панду маталҳои Ҳакими Афлотун дар ин рӯзҳои сиёҳу пурташвиш аз нав зинда шуда, боз нӯги забони пирони солхӯрдаву рӯзгордида мечарханд [Улуғзода, 1979, 5].

Дар айвонҷаи дӯкони Шароф даллоли чойфурӯи **Маҳдуми Гав** бо Мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа нишастаанд [Айнӣ, 2010, 290].

Аз суҳбатҳои хосаи маҳдуми Санги кулӯла ва Мулло Нур баҳраҳо мебардошт [Айнӣ, 2010, 42].

4.8. Пуркунанда

Пуркунанда дар дастуру китобҳои дарсӣ ва илмӣ [А.М. Белинитский, Б. Ҳочизода, 1936; М. Исматуллоев, 1947; 1960; С.Д. Арзуманов, 1951; Н. Бозидов, 1960; 2000;] таҳлилу баррасӣ гардидааст. Муҳаққиқон ва забоншиносон дар мавриди хусусиятҳо ва роҳҳои ифодаи пуркунанда ва хелҳои он ибрози андеша намудаанд. Дар забоншиносии

тоҷик М. Исматуллоев доир ба пуркунанда (1947) дар «Мақтаби советӣ»мақолае навишта, махсусиятҳои пуркунандаро дар забони тоҷикӣ шарҳу эзоҳ додааст. Соли 1961 М. Исматуллоев таҳқиқоти мукаммалеро доир ба пуркунандаҳои бевосита анҷом дод. Муҳаққиқ Н. Бозидов асареро оид ба пуркунандаҳои бавосита таълиф намуда, роҳу воситаи ифодаи ин навъи пуркунанда, хелҳои пуркунандаи бевоситаро аз ҷиҳати маъно ва таркиб таҳлилу баррасӣ намудааст. Мо низ кӯшиш намудем, ки мавқеи корбурди пуркунанда ва хелҳои онро дар настри бадеӣ дар ин бахши диссертатсия ба риштаи таҳқиқ кашем.

Пуркунанда предметеро нишон медиҳад, ки амали ҷумла ба он мегузарад. Пуркунандаҳо мазмуни хабари аз феъли гузаранда сохташудаи ҷумларо пурра намуда, бо исму ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқ, ки мафҳуми исмӣ пайдо кардаанд, ифода меёбанд [ГЗАҲТ. 1986, 265]

Доир ба таснифоти пуркунанда дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1986) чунин омадааст: Меъёри асосии таснифоти пуркунанда муносибати амалу объект ба шумор меравад. Ба пуркунандаи суратёфта (бо пасоянди-ро) ва суратнаёфта чудо кардани пуркунандаи бевосита ба маънои умумӣ ва ё конкретии предмет ва мавқеи он асос ёфтааст. Чунончи, Ҳошим об нӯшид ва Ҳошим обро нӯшид гуфтан мумкин, вале Обро Ҳошим нӯшид гуфтан мумкин бошад ҳам, Об Ҳошим нӯшид гуфтан мумкин нест. Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати ифода ҳам фарқ меkunанд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо ҳамаи навъҳои исм, ҷонишин ва масдар ифода мешавад, вале пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исми ҷинс ва ҷонишини саволии ҷӣ ифода мегардад ва ҳамеша дар шафати феъл меояд. Исм, ҷонишин ва масдар бо ёрии пешояндҳо ба вазифаи пуркунандаи бавосита омада метавонад. Таснифи дохилии пуркунанда аз рӯи муносибати амалу предмет воқеъ мегардад, пешояндҳо барои возеҳ ифода ёфтани он муносибат ёрӣ мерасонанд [ГЗАҲТ. 1986, 11].

Пуркунандаҳо бо ду роҳ алоқаманд мешаванд:

1. Бо ёрии калимаҳои ёридиҳанда: *Зоҳиран вай ба ҷуз касбу кори хеш – таълиму тарбия ба неку бади касе кордор набуд* [Улуғзода, 1979, 28].

Он шаб аз нури чароғи суҳбати амаки Абдукарим хонаи Насим равшани дигар гирифт [Улуғзода, 1979, 46].

Темурмаликро аз дидани ин ҳол дил метопид, нафас тангӣ мекард [Айнӣ, 2012, 67].

Ҷӯро бардошта ба хушкӣ баровард [Айнӣ, 2012, 69].

2. Бо алоқии ҳамроҳӣ: *Барои истиқомат аз мадрасаҳои Бухоро хучра меҷустам* [Айнӣ, 2010, 78].

Ҷ аз асбобҳои музикӣ танбӯр менавохт [Айнӣ, 1985, 28].

Пуркунандаҳо аз рӯи тобиши маъно, муносибаташон бо амал ва истеъмоли воситаҳои грамматикӣ бевосита ва бавосита мешаванд.

Пуркунандаи бевосита. Пуркунандаи бевосита предметеро нишон медиҳад, ки таъсиру ҳаракати феъли гузарандаи ҷумла ба он бевосита гузаштааст. Мазмуни пуркунандаи бевосита хабари феълии ҷумларо пурра менамояд. Пуркунандаҳои бевосита аз ҷиҳати моҳият ва воситаи ифода суратёфта ва сурат наёфта мешаванд.

Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта бо калимаҳои дорои мафҳуми мушаххас ифода шуда, бо ёрии пасоянди -ро сурат меёбад. Ин навъи пуркунанда ба саволи киро, чиро ҷавоб шуда, дар ҷумла назар ба пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҷойи нисбатан озодро ишғол мекунад:

Нону намак, муҳаббату ихлоси тоҷикиро дар ягон ҷо намеёбед [Улуғзода, 1979, 42].

Такаббуру ҷоҳталабӣ бо як шиори «муъмин бародари муъмин» дар марҳилаҳои гуногуни дарозии таърих сарзамини паҳновари Хуросонро аз сад лашқари сафишкану хуношом беиштар фатҳу мутеъ гардонд [Улуғзода, 1979, 43].

Исмҳои **шахс**, ҷонишинҳои **шахсӣ**, ҷонишини нафсии **худ**, инчунин калимаҳои бандакҷонишинҳои **соҳибӣ** дошта, агар ба вазифаи

пуркунандаи бевосита оянд, ҳамеша бо пасоянди **-ро** сурат меёбанд, чунки ин калимаҳо аз ҷиҳати мафҳум предметҳои мушаххасро ифода менамоянд. Чунончи: *Душанбе – пойтахти Тоҷикистони азиз ва донишгоҳи меҳрубон онҳоро ба оғӯи гармаи гирифт* [Улуғзода, 1979, 44].

Ташифи духтарон Насиро дар ҳолати нобоб гузошт [Улуғзода, 1979, 44].

Пуркунандаи бевоситаи суратефта на фақат бо як калима, балки бо ибораҳои гуногуни номӣ низ ифода мегардад:

Мирзоакрамбой барои назари илтифоти Абдулаҳадхонро ба худ ҷалб карда, дубора соҳиби мансаб шудан, ба ҳар коре лозим бошад тайёр буд [Улуғзода, 1979, 8].

Ин хабар дар сари савдои Мирзои Қорӣ як фикри ғалатино тавлид кард [Улуғзода, 1979, 9].

Пуркунандаи бевоситаи суратефта. Пуркунандаи бевоситаи суратефта бо ҳиссаҳои зерини нутқ ифода мешавад:

Ифодаи пуркунанда бо исм. Пуркунанда бо тамоми навъҳои исм ифода мегардад, ки дар ин вазифа исмҳои ҷинс серистеъмолтаранд. Дар мисолҳои зерин пуркунандаҳои бевоситаи суратефта бо пасоянди **-ро** истифода гардидаанд:

– Як шоири бекормонда мазмунӣ дар як ҷо воқеъ шудани кушишхонаи одам ва бозори ресмонро ба қор бурда шеърӣ зеринро гуфтааст [Айнӣ, 2010, 389].

Харро пеш андохта, рамаро аз думболи он ронда, раҳи хонаро пеш гирифт [Улуғзода, 1979, 12].

Вай ҷуволӣ гандумро аз дарвозаи Ситора ба дарун партофту зуд ба қафо гашт [Баҳром, Ғаф., 2019, 313].

Ифодаи пуркунанда бо ҷонишин. Ба вазифаи пуркунанда асосан ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ -таъкидӣ, ишоратӣ ва муштарак бештар истифода мегарданд:

– *Лаъличаро ҷапна гузошта маро ба пеши вай шинонда химчаҳоро ба дастонам дод...* [Айнӣ, 2010, 22].

Ин хабар маро аз он гумони бад баровард [Айнӣ, 2010, 22].

Инро ҳам аз барои ҳамин талаб мекунам [Айнӣ, 2010, 60].

Дар ин ҷо ҳаминро нақл карданам даркор аст дар болои мунозира якдигарро сахт дашином медоданд ва бо алфози кӯчагии авомона ҳақорат мекарданд [Айнӣ, 2010, 192].

Ҷро шӯяи ҳурмат менамуд ва маслиҳати рӯзгори худро ҳамеша бо ӯ мекард [Улуғзода, 1979, 9].

Ифодаи пуркунанда бо масдар: *Ман ба аҳли ҳарамам аз равзан нигоҳ карданро кайҳо манъ кардам [Улуғзода, 1979, 252].*

Восеъ онҳоро дар шинаки болои дӯнгӣ нишонда, дар вақти ба дара дохил шудани сарбозон ба болои онҳо тирандозӣ карданро фармуда буд [Улуғзода, 1979, 252].

Бо маслиҳати Пирак барои қадре сабук шудан беруни шаҳр баромаданро салоҳ дидем. Пирак ба майдони берунишаҳрии маиқи сарбоз рафтанро муносиб дид [Айнӣ, 2010, 404].

Лекин бо ҳамаи ин шавқи хонданро ҳеҷ аз ёд набаровардам [Айнӣ, 2010, 16].

Ифодаи пуркунанда бо шумора: *Ман барои фиреб додани шумо чор нимча (ду килограмм)-ро се қабза бурронда оварда будам [Айнӣ, 2010, 82].*

Имоми деҳаи мо дар як рӯзи бозори Ғиждувон аз ҳамин гуна чилимҳо сеташиро шикастааст [Айнӣ, 2010, 176].

Қушбегӣ бо одати муқаррарии ҷазодиҳӣ номҳои он се нафарро ягон-ягон ба забон гирифта ва дар ҳақиқат соҳиби ҳамон номҳо ҳамон одамҳо буданро аз ҳозиристодагон пурсида ва тасдиқ кунанда ҳукми қуширо ба дастӣ миришад [Айнӣ, 2010, 398].

Ифодаи пуркунанда бо сифати феълӣ: *Аммо падарам баъд аз сари онҳо ҳам истиқомати дуҷоягиро тарк накардааст – тобистон дар Соктаре ба деҳқонӣ ва бофандагӣ машғулӣ намудааст [Айнӣ, 2010, 17].*

Пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта. Пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта бо предмети дорои мафҳуми умумӣ ифода мегардад, вай бевосита бо хабари ҷумла ҳампахлу омада, ба он тобеъ мешавад ва

асосан ба саволи чӣ ҷавоб мешавад: – *Ҳамин чанд пул? – гуфта нарх пурсидам* [Айнӣ, 1985, 29].

– *Дар як рӯз ду бор оши палав хӯрда метавонед?* [Айнӣ, 1985, 48].

Ана ҳамон замони сангин ҳамин Котиби Абдуҷаббор дар ҳавои барфбод аз бозори Ховалинг барои роҳравон ду-се нон ё туту зардолуи хушк мегирифт [Улуғзода, 1979, 71].

Пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта бо ҳиссаҳои зерини нутқ ифода мешавад:

А) исмҳои чинси умумимафҳум: *Модарам ба ман як коса ширбиринҷ дод* [Айнӣ, 2010, 63].

Ман дубора ба Хайбар нон додам [Айнӣ, 2010, 75].

Б) исмҳои маънӣ: *Ӯ ҳар ҳафта як бор ба пеши Устоамак омада супориши дода, рӯзи дигар омада нақшаҳои тайёришударо гирифта мебурд* [Айнӣ, 2010, 174].

Пуркунандаи бавосита. Пуркунандаи бавосита предметеро нишон медиҳад, ки таъсиру амалиёти хабари ҷумла ба он мегузарад. Ҳиссаҳои нутқ ба вазифаи пуркунандаи бавосита бо ёрии пешоянду пасоянд меоянд. Пуркунандаи бавосита бо исм, ҷонишин, масдар ва ҳиссаҳои дигари нутқ, ки мафҳуми исмӣ пайдо карда, дар ҷумла ҳамчун предмет тасаввур карда мешаванд, ифода мегардад.

Пуркунандаҳои бавосита ба саволҳои ҷавоб мешаванд, ки аз пешояндҳои гуногуну пурсишҷонишинҳои кӣ ва чӣ сохта мешаванд. Яке аз фарқҳои асосии пуркунандаи бавосита аз пуркунандаи бевосита ин аст, ки пуркунандаҳои бавосита дар назди феълҳои ҳам гузаранда ва ҳам монда омада метавонанд: *Гурезаҳо ба сарбозон чаши медавонданд* [Улуғзода, 1979, 95].

Мӯйсафед Пирон дар гӯшаи суфа рӯйи ҷойнамоз ҷониби қибла кайҳо намози бомдод хонда, акнун кафи дуо кушода, бо ниёши аз даргоҳи Худованд, аз рӯҳи пайғомбарону пирон, бо гиряву зорӣ, ларзиши пайкару овоз атои тинчиву оромӣ дар мулк, инсофу меҳру шафқат дар дили одамон ва раҳидан аз балоҳои охирзамонро таманно мекард [Улуғзода, 1979, 97].

Води зарнисори Вахи аз отаи кинаҳо сӯхту хокистар шуд
[Улуғзода, 1979, 43].

Мардуми аз ҷабру ҷафои ҳамдигар даҳшатзада ночор аз баҳри хонумон гузашта, ҷон дар кафи даст, ба чор тараф гурезонанд [Улуғзода, 1979, 43].

Насим манзараҳои мудҳиши фирори мардуми нагунбахтро ба Афғонистон аз телевизион дида, об дар чаим, ангушти ҳайрат газиду бугз гулӯяшро фишиурд [Улуғзода, 1979, 43].

Забоншинос Н. Бозидов доир ба воситаи алокаи пуркунандаи бавосита дар асараш ибрази андеша намуда, бо ёрии пасоянди -ро ифода гардидани ин навъи пуркунандаро бо далелҳо нишон додааст. Ҳол он ки пасоянди -ро дар аксар сарчашмаҳо ҳамчун аломати пуркунандаи бевосита зикр ёфтааст. Забоншиноси мазкур вазифа ва тобишҳои маъноии ин пасояндро нишон додааст: «Пуркунандаҳои бавоситае, ки бо пасоянди -ро ифода меёбанд, дорои чунин тобиҳои маъноӣ шуда метавонанд:

1. Ба тарафи касе ё чизе равона шудани амал:

Қамарбобо бо дастёри дувоздахсола аз ҷоҳ об мекашанд, хайвонотро об медиҳанд (С.А.);

2. Ба фоидаи касе ё чизе нигаронида шудан ё нашудани амал:

Дар он ҷо ўро либосҳои тоза пӯшонда ба хоначае, ба пеши касе дароварданд (С.А.);

3. Доро будан ва ё набудан ба ягон чизе ё ҳолате:

Босмачиёро мачоли он намонд, ки ба майдон бароянд (С.А.);

4. Сарчашмаи амалу ҳолат:

Ҳакимеро пурсиданд: Аз саховату шуҷоат кадом беҳтар аст?;

Мавзуи нутқ ё предмети муҳокимаҳо: Подшоҳро шунидам...»
[Бозидов, 2000, 41-43].

Дар ифодаи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ пуркунандаҳои бавосита бо хабар пешояндҳои аслии **аз, ба, бо, бе, барои, дар** ва

пешояндҳои таркибии дар бораи, дар бобати, роҷеъ ба, оид ба, доир ба, дар хусуси, дар ҳақиқи, назар ба, нисбат ба ва ғайра истифода мешаванд:

Ифодаи пурқунандаи бавосита бо ҳиссаҳои нутқ. Пурқунандаҳои бавосита бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода мегардад:

Исмҳои хос: Баъди берун рафтани Паул ман ба Иброҳимҷон ҳазломез хандида, гуфтам [Ҷалил, 1988, 110].

Дар ин миён Улоқнӯён ба Ҷӯҷӣ хабар фиристода аз вай мадад ва барои ба даст овардани Хуҷанд маслиҳат пурсид. Ҷӯҷӣ аз аскар ва асир ба Улоқнӯён мадади нав фиристода ба ӯ маслиҳат ва таълимот дод [Айнӣ, 2012, 47].

Исмҳои ҷинси шахс: Гурезаҳо бо мадади ҳамдигар ба тележка нишаста, бо ғотиҳаи бобои Пирон аз роҳҳои беҳатар ҷониби маркази ноҳияи Ваҳш равон шуданд [Улуғзода, 1979, 98].

Зотан, тинати мард дар муомалаи вай бо зан равшан зуҳур мекунад [Ҷалил, 1988, 16].

Қарахитоиён ба самарқандиён кинаи сахт доштанд [Айнӣ, 2012, 30].

Дур аз ёру диёр таронаҳои ватан ба кас дигаргуна таъсир мекунад [Ҷалил, 1988, 111].

Отсиз дар аввалҳои ҳукумати худ монанди падараш ба Султон Санҷари Салҷуқӣ итоат кард [Айнӣ, 2012, 13].

Баъд аз он Султонишох аз Қарахитоиён мадад ҷуст ва ба Такеш муқобил баромад [Айнӣ, 2012, 13].

Султон бо шунидани ин калимаҳои мунофиқонаи аблаҳфиребона аз Маҳмуди Ялавоч хурсанд шуд [Айнӣ, 2012, 22].

Исмҳои маънӣ: Ба ҳар ҳол, дар он нома баъди суханони миннатдорӣ аз хусуси дилбастагии ба асарҳои Шумо хабар дода, чӣ гуна ҳар як китобатонро интизорӣ кашиданиро бо суханони пурҳаяҷон баён карда будам [Ҷалил, 1988, 7].

Падару модар аз ҳусну малоҳат, сидқу дилҷӯӣ, хулқу атвор ва хизматгузори барин сифатҳои ман мамнун буданд [Ҷалил, 1988, 11].

«О Худо», – нолид Насим ва ба вусъати галлазорони поймолу тороҷишудаи кайҳо интизори дарав, ҷое сӯхтаву хокистар ва пахтазорони аз беобӣ хушикидаву алафи бегона пахишкарда нигарист [Улуғзода, 1979, 98].

Ман ҳиссаи ҳаёти худро ба шумо аз айёми ошноам бо *Шумо* то ба «имрӯз» мухтасар навишта, бо *Шумои* азиз, бо ширинтарин айёми зиндагӣ, бо муҳаббатам, бо орзую армонҳои ҷавонӣ падруд мекунам [Ҷалил, 1988, 6].

Аҳолӣ дар зери фармондиҳии ӯ якдилу якзабон шуда ба мудофияи ватан кӯшиданд [Айнӣ, 2012, 31].

Исмҳои мушаххас: Равоқҳои дарунии чор самти масҷиди ҷомеи Бухоро пур аз *китобсандуқҳои* бо китобҳои камёбу пурқимат молмомол буданд [Айнӣ, 2012, 9].

Туқтаган ном хонзодаи тақрит бо баъзе навкарони худ аз *дасти Чингизхон* гурехта ба канорҳои қисми охири рӯди Сир, ба наздикиҳои кӯли Арал омад [Айнӣ, 2012, 25].

Қисми асосии тири ин камонро аз чӯби дук ё заранг ва ё аз *чӯби* хаданг месохтанд [Айнӣ, 2012, 25].

Аҳолии Ҳирот аз *дарвозаҳо* бо найзаҳо ва шамшерҳо берун омада, осори рӯзгори қиёматро зоҳир месохтанд [Айнӣ, 2012, 32].

Адиб Собир аз *ин сир* хабардор шуда он ду фидоиро ёфта дида, расми онҳоро ба когазе кашида, бо мактубе дар соқи мӯзаи зане гузошта ба Марв—ба Санҷар фиристод [Айнӣ, 2012, 13].

Ҷонишинҳо: Шумо гайриштиёр ба ниҳонгоҳи қалби ман, ба ҳаёти ман ворид гашта будед, **ба Шумо** рози дил мегуфтам, аз Шумо маслиҳат мехостам ва китобхоятонро гаштаю баргашта мехондам [Ҷалил, 1988, 7].

Ӯ аз ин аҳвол хабар ёфта, гурехта ба қароргоҳи лашқари Чингиз рафт [Айнӣ, 2012, 28].

Агар султон дар ин ҷо истоданро нахоҳад, лашқарро ба ман супорад [Айнӣ, 2012, 26].

Ҳатто вай як бор дар лаби рӯди Синд бо худи Чингиз ҷангида қариб буд [Айнӣ, 2012, 28].

Масдар: *Теҳурмалик баъд аз тамои намудани сохтмони қалъа он ҷойро бо озуқа ва аслиҳа пур кард [Айнӣ, 2012, 36].*

Мақсади Теҳурмалик аз сохтани қалъаи обӣ ва пур кардани вай бо озуқа он набуд [Айнӣ, 2012, 36].

Ман барои хондан ишқу ҳаваси бисёр доштам, хонадор шуда аз хондан бозмондан намеҳостам [Айнӣ, 2010, 15].

– Акнун ман чӣ навъ ба Бухоро барои хондан меирам? [Айнӣ, 2010, 29].

Одам аз гуфтан ва шунидани он гуна кор шарм медорад [Айнӣ, 2010, 304].

Шумора: *– Ин ҳама ро кӣ гуфт ба ту? – Могу мабхут аз дудастии ман бо ду даст гирифтеду рост ба ҷаимонам ҷаиш дӯхтед ва мунтазири ҷавоб тағйири авзои маро менигаристед [Ҷалил, 1988, 14].*

Писари Чингиз–Тӯлиҳон бо ҳаштод ҳазор савор Ҳиротро муҳосира кард [Айнӣ, 2012, 13].

Теҳурмалик ба яке аз он заврақҳо савор шуда ба ҷазирае гузаист [Айнӣ, 2012, 80].

Теҳурмалик ҷандин сол пеш аз ин он ҷойро бо як олам андӯху алам тарк карда буд [Айнӣ, 2012, 80].

Пуркунандаи бавосита бо ёрии ҳиссаҳои гуногуни нутқ - тамоми навъҳои исм, ҷонишин, шумора, масдар ифода мегардад ва ҳамчун воситаи грамматикӣ пешояндҳои аслии серистеъмоланд. Дар ифодаи пуркунандаи бавосита ҳам пешояндҳои аслии: **аз, ба, бо, дар**, пешояндҳои таркибии **дар бораи, дар атрофи, аз болои** ва ғайра серистеъмол буда, тобишҳои маъноии пуркунандаҳои бавоситаро мефаҳмонанд: *Дар он миён дар бораи ба хизмати ӯ супурдани Қурбонниёз тағоиям сухан рафт [Айнӣ, 2010, 107].*

Падарам дар бораи тайёр намудани асбоби хатнависи ман гуфт [Айнӣ, 2010, 138].

Дар хона, дар атрофи Устоамаки бемор занаи, ду духтари хурдаи ва як писари навзодаи буданд [Айнӣ, 2010, 375].

Хавфи асосӣ дар ин хонадон барои мургон ва он ҳам аз тарафи шағолон аст [Айнӣ, 2010, 73].

Амлокдор якбора ин қадар пули роҷеъулнақдро ба даст дароварда, магар дилаи нармаи шуда буд, ки дар бобати бақияи қарзи Восеъ саҳтгирӣ накард [Улуғзода, 1979, 49].

Ҷӯ беҳудона ба савор дарафтод ва ӯро аз болои зини кашида галтонда ба тағай зер карда задан гирифт [Улуғзода, 1979, 28].

Аз баррасии маводи таҳқиқ маълум гардид, ки пуркунанда бо исм, ҷонишин, масдар, шумора ифода мешавад. Дар ин вазифа исму ҷонишин серистеъмоланд.

4.9. Ҳолшарҳкунандаҳо

Дар мавриди ҳол ҳамчун аъзои пайрави ҷумла мақолаҳо ва рисолаҳои илмӣ зиёде таълиф шудааст. Аз ҷумла таҳқиқоти Д.Т. Тоҷиев [1963], С. Мирзоев [1964], М.Н. Қосимова [1966], М. Исмаилов [1966] ба хелҳои ҳол марбута аст, вале ҷамъбасти таҳқиқотро оид ба хелҳои ҳол метавон ба қалами Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Рӯстамов ва М. Исмаилов нисбат дод, ҳарчанд ки назари ин муҳаққиқон ба хелҳои ҳол якранг нест. Агар забоншиносон Б. Ниёзмӯҳаммадов ва Ш. Рӯстамов миқдори умумии ҳолро 9-то (тарзи амал, монандӣ, андоза ва миқдору дараҷа, макон, замон, сабаб, мақсад, шарт, ҳилоф) зикр карда бошанд [Ниёзмӯҳаммадов, Рӯстамов, 1968], М. Исмаилов миқдори онҳоро ба 13 мерасонад [Исмаилов 1971, 11].

Вай хелҳои анъанавӣ ва нави ҳолро ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ мекунад: хелҳои анъанавии ҳол: макон, замон, мақсад, сабаб, тарзи амал, андоза ва дараҷа; хелҳои нави ҳол: ҳолат, қиёс, вазъият, шарт, ҳилоф, мутобиқат, вазифа (функсия). Мо ин ҷо дар хусуси шумора ва навҳои наву кӯҳнаи зикркардаи муҳаққиқ баҳс ороستانӣ нестем, аммо дар

катори хелҳое, ки $\bar{u}$ нав мешуморад, ҳоли монандӣ, шарт, хилоф аз ҷониби муҳаққиқони дигар аллакай зикр шуда буданд [ниг. Ниёзмухаммадов, Рустамов, 1968].

Ҳол аъзои пайрави ҷумлаест, ки аломати амал, тарз ва шароиту вазъияти воқеъ гардидани амалу аломат ва ҳолатро мефаҳмонад.

«Заминаи асосии ифодаи морфологии ҳол зарф аст, вале азбаски миқдори зарфҳо дар забони тоҷикӣ хеле кам аст, иҷрои вазифаи наҳвии вай ба зиммаи дигар ҳиссаҳои нутқ меафтад. Бинобар ин бо феъли ҳол, исм, масдар ва воҳидҳои фразеологӣ ифода шудани ҳол маъмул аст. Ба вазифаи ҳол бештар исм меояд, ки ин ба маъноҳои гуногуни луғавии он вобаста аст»[ГЗАХТ, 1986, 12].

Ҳол на танҳо ба хабар, балки ба дигар аъзоҳои ҷумла тобеъ мешавад: *Одамон шабу рӯз арақи ҷабин резонда заҳмат мекашиданд* [Улуғзода, 1979, 18].

Мочарову даъвоҳо дар масҷиду ҷанозаҳо баҳона буд [Улуғзода, 1979, 40].

Ночор $\bar{u}$ хараширо бо шарт фурӯхтан хост [Айнӣ, 2010, 165].

Амлоқдор арвоҳи падари маро бисёр ҳурмат мекардааст [Улуғзода, 1979, 32].

$\bar{U}$ дар Қубодиён як сол зиёдтар зақотчигӣ кард [Улуғзода, 1979, 102].

Ҳол аз рӯйи вазифа ва муносибати маъноӣ грамматикӣ бо амалу ҳолат ба хелҳои зерин ҷудо мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдор ва дараҷа, макон, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

Ҳолро аз ҷиҳати маъноӣ вазифааш ба ду хел ҷудо кардан мумкин аст: ҳоли ифодакунандаи муносибат ва аломат. Ҳоли муносибат замон, макон, сабабу мақсад, шарту хилофи воқеъ шудан ё нашудани амал, ҳолат ва аломати хабарро ифода мекунад. Ҳоли аломат тарз, ҳолату вазъият, миқдору дараҷаи зоҳиршавии амалу аломати хабар ва дигар аъзоҳои ҷумларо мефаҳмонад.

4.9.1. Ҳоли замон

Ҳоли замон кадом вақт воқеъ шудани амалу ҳолатро мефаҳмонад. «Ҳоли замон бо зарфи замон ва исмҳои мафҳуми замони дошта аксар ба ёрии воситаҳои грамматикӣ ифода мешавад. Ҳоли замон асосан дар ҷумлаҳои хабарашон феълӣ истеъмол меёбад, чунки амалиёти субъект ҳамеша дар як замони маълум содир мешавад ва он вақти содиршавии амалиёти субъектро ҳоли замон конкрет ва равшан мегардонад» [Исматуллоев, 1986, 90]. Чунинчи: *Гурезаҳо ба вай дар гашти рӯз расиданд* [Улуғзода, 2002, 212].

Фотиҳи хунин лаҳза ба лаҳза ба хотимаи худ наздик мешуд [Улуғзода, 2002, 227].

М. Исматуллоев бо ёрии воситаҳои грамматикӣ: пасоянду пешояндҳо, ибораҳои гуногуни номӣ, ибораҳои масдарӣ, зарфӣ, феъли ҳолӣ ифодаёбии ҳоли замонро нишон дода, дар мавриди чидашавии ҳоли замон низ ибрази ақида намудааст [Исматуллоев, 1971, 90].

Дар забони тоҷикӣ ҳоли замоне ҳам ба мушоҳида мерасад, ки дар як вақт бо ёрии пешоянду пасояндҳо сурат гирифта, ибтидою интиҳои замони ифодаёбии амалро нишон медиҳад. Забоншинос М.Исматуллоев чунин ҳоли замонро, ки дар як вақт бо ёрии ду воситаи грамматикӣ сурат меёбад, бо истилоҳи «ҳоли замони муштаракифода» зикр менамояд [ниг. Исматуллоев, 1971, 114-116]. Чунин ҳоли замон дар насли бадеӣ низ мушоҳида гардид:

Аз пагоҳ сар карда, бозоргоҳи васеъ ва гузаргоҳҳои гирду атрофи он аз одамон пур шудан мегирифтанд [Улуғзода, 1956, 9].

Аз охири тирамоҳ дар меҳмонхона гашиакхӯрӣ сар мешуд [Улуғзода, 1956, 9].

Аз ҳамин рӯз сар карда Мирзодиккак дӯсти қарини ман шуд... [Улуғзода, 1956, 42].

Дар замони адабии ҳозираи тоҷик ҳоли замон бо ёрии пешояндҳои ҷуфти **аз-то, аз-то ба** сурат ёфта ифода мешавад. Ин ҳоли замон ибтидою

интиҳои замони амалиёти субъектро шарҳ медиҳад ва ин гуна ҳоли замонро М. Исматуллоев «ҳоли замони пайваста» номидааст [Исматуллоев, 1971, 116].

Чунончи: *...аз субҳ то шом кор мекард...* [Улуғзода, 1956, 57].

Аз пагоҳ то бегоҳӣ чӯб арра мекард, ранда мекард, метарошид [Улуғзода, 1956, 8].

Ҳоли замон аз рӯйи хусусияти худ ба се гурӯҳи калон тақсим мешавад:

1. Ҳоли замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад. Ин навъи ҳол бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар вай ибтидо ва ё интиҳои ҳаракат, ё амалу ҳолат ифода намеёбад, балки замон ба таври умумӣ дарҷ мегардад.

Дирӯз дар кӯҳнабозор одамон байни худ ҳамин хел миш-миш мекарданд [Улуғзода, 1979, 210].

Акнун ҳама азобҳои иҷорашино дар чор фасли сол пушти сар монд. [Улуғзода, 1979, 230].

– *Кораи доим аз паси бузу гӯсолаҳо дар талу теппаҳо давидан аст, – масхара кард бачае* [Улуғзода, 1979, 276].

Он вақт Сурхобро Баҳманрӯд меномиданд [Улуғзода, 1979, 287].

Тобистон водии Вахи дар назарамон дузахи рӯи замин буд [Улуғзода, 1979, 287].

Гоҳ-гоҳ хумори дар кӯчаву бозор сайр кардан ба сар мезад [Улуғзода, 1979, 211].

2. Ҳоли замоне, ки ибтидои амалу ҳолатро мефаҳмонад. Ҳоли замони ибтидо лаҳзаи саршавӣ, ибтидои амал ва ҳолатро ифода менамояд ин хели ҳоли замон бо зарф, исм, феъли ҳол ва масдар ифода мешавад.

а) Зарф ба вазифаи ҳоли замони ибтидо бо ёрии пешоянди **аз** ва пасояндҳои гуногун меояд:

– *Аз пагоҳ мактаб рав* [Улуғзода, 1979, 335].

– *Дина аз тухм баромадааст, аз худаи бут метарошад* [Улуғзода, 1979, 34].

б) Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ҳам ба вазифаи ҳоли замони ибтидо ба ёрии пешоянду пасояндҳо меоянд: *Лекин аз кӯдакӣ ба Душанбе афтодам* [Улуғзода, 1979, 27].

Насим бо ҳамроҳон пас аз маслиҳату машварати намояндагон хост то субҳ дар Сарбанд монад [Улуғзода, 1979, 94].

Пеш аз бомдод Восеъ хеста боз бо аспҳои худ машгул шуд [Улуғзода, 1979, 114].

в) Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо бо ёрии пешояндҳои **бо, баъди, баробари** ва пешояндҳои таркибии **баъд аз, пас аз, пеш аз** меоянд: Баъди аз ҳавлӣ баромадани занону духтаракони нагунбахт бо модарам ашк мерезанд [Улуғзода, 1979, 67].

Пас аз тай кардани роҳи дарози ҳолӣ ва хобовар чун аз гардиши теппае гузаштанд [Улуғзода, 1979, 73].

Зан аз дарвоза даромадан замон чаишаи ба Амирқул галтида, якбора беқарор шуд, ба тарсу ҳарос афтод ва фарёд зад [Улуғзода, 1979, 191].

Пеш аз хобидан як коса шӯрбои гарму тунд ё ки ордоби гарм мехӯраму як чойнак чойи гарм менӯшам [Улуғзода, 1979, 112].

Бо ин мақсад онҳо пеш аз омадани Остонақул нақшаи баъд аз вафоти амир аз Кармина бо дабдабаву асъаса оварда ба тахт нишондани Абдулаҳад ва ба пойи ӯ афкандани пешкашҳои гаронбаҳоро ҳам кашида монда буданд [Улуғзода, 1979, 140].

Ҳоли замоне, ки бо ёрии пасояндҳои **боз, ин тараф, инчониб** ифода ёфтааст, ибтидои амалро равшан нишон дода, то даврае, замоне давом доштани онро таъкид менамояд:

Лекин саҳар боз мардуми овораро бо силоҳ пешвоз гирифтанд, ба хонаҳои худашон даромадан намонданд [Улуғзода, 1979, 70].

Пеш аз ба синф даромадан мо поямонро пок мекардем [Улуғзода, 1956, 140].

Пеш аз кӯчиданамон ба коза Мухтори гирёнчак ва носолим модарамро бисёр таъвиши медод [Улуғзода, 1956, 65].

3. Ҳоли замоне, ки интиҳои амалу ҳолатро нишон медиҳад. Ҳоли замони интиҳо лаҳзаи охирин, то кадом вақт давом кардани амалу ҳолатро нишон медиҳад. Ҳоли замони интиҳо бо зарф, исм, масдар ва ибораҳои исмию масдарӣ ифода меёбад. Зарф дар ифодаи интиҳои замон ба воситаи пешоянд истифода мешавад. Ба ин вазифа асосан пешоянди **то** меояд:

– То фардо муҳлатам медодӣ, – илтиҷоомез меғӯяд мард [Улуғзода, 1979, 120].

Воҳ, о ун пирхарат то имрӯз номи Худора ба забон намеовард, арақа бо лаби сатил хӯрда, қиёмата қоим мекарду... [Улуғзода, 1979, 153].

«Эй Худои меҳрубон, ба шодиву гами то имрӯз дидаат, ба пириву нотавонӣ ҳам шуқр кардам»[Улуғзода, 1979, 163].

Хазандаву ҳашарот аз сармо карахт, дар зерӣ сангу хок, дар сӯрохиҳо то баҳор меҳобанд [Улуғзода, 1979, 289].

То барҳаёт будани мӯйсафед хардӯстони дуру наздик мудом омада, ўро барои интиҳоби маркаб ва даллолӣ бозор мебурдаанд [Улуғзода, 1979, 337].

Насим то баргаиштани ӯ катибаи санги гӯрҳоро аз назар гузаронд [Улуғзода, 1979, 82].

Баъзан исмҳо ба вазифаи ҳоли замони интиҳо бо ду пешоянд **то** ва **бо** дар шакли **то ба** меоянд: *Наим аз айёми наврасӣ, ки ба хонаи амакаи афтод, то ба ин дам мушоҳида кардааст* [Улуғзода, 1979, 163].

Лекин то ба фаҳми вуболу савоб расидани одам як ҷувол умр лозим, – худ ба худ гуфт Шоҳид [Улуғзода, 1979, 163].

Ҳоли замон бо ҳиссачаҳо омада, тобишҳои гуногуни маъноӣ мегирад. Ба ин вазифа ҳиссачаҳои **боз, ақаллан, кошки, қариб, ҳам, худӣ, тақрибан, тахминан, ханӯз, ҳатто, фақат** ва ғ. истифода мегарданд, ки

дар насри бадеӣ низ серистеъмоланд: *Вақт ҳам хеле гузашта ба офтоб
фурӯравӣ тахминан ду соат монда буд* [Айнӣ, 2010, 97].

Дар ҳамаи ин дарсҳо тахминан се сол вақт сарф мешуд [Айнӣ, 2010, 249].

*Як бегоҳӣ, ки ҳанӯз шаб торик нашуда буд, модарам ба ман як коса
ширбиринҷ дод, ки ба кампир бурда диҳам* [Айнӣ, 2010, 249].

М. Исматуллоев феълҳои модалии «**бояд, шояд, шояд ки**»-ро ҳиссача номида, ба ҳоли замон тобиши маъноӣ бахшидани онҳоро таъкид намудааст ва барои далел чандин мисолро шарҳу эзоҳ додааст: ...вагарна бо одати ҳаршабааш **бояд ду соат аз ин пештар** меомад [ниг. Исматуллоев, 1971, 160]. Дар ин асар забоншинос инчунин воҳидҳои тавзеҳии **хусусан, махсус, аллалхусус**, ҷонишини **хар чӣ**-ро ба гурӯҳи ҳиссачаҳо дохил намудааст, ки чандон саҳеҳ нест [ниг. Исматуллоев, 1971, 160].

Зикр намудан бамаврид аст, ки ҳоли замон дар насри муосир серистеъмол буда, дорои тобишҳои гуногун аст. Нависандагон дар ифодаи замон барои дақиқ нишон додани замони воқеъшавии амалу ҳолати он тобишҳои маъноиро истифода намудаанд:

*Дар охиртарҳои баҳор ва аввали тобистон рафта гушнагию қаҳтӣ
авҷ гирифт* [Икромӣ, 2009, 98].

Кошки тезтар ба роҳ мебаромадем [Улуғзода, 1956, 67].

4.9.2. Ҳоли макон

Ҳоли макон аъзои пайрави ҷумлаест, ки ҷой, сӯй, ибтидо ва интиҳои амалу ҳолатро ифода мекунад: *Аз дашт ба ҷои тафбоди рӯзона
шаббодаи серун ҳур-ҳур мевазид* [Ҷалил, 1988, 229].

*Муқаннаъ ҳамин Абдуллоҳ ибни Умарро барои даъвати мардум ба
Мовароуннаҳр фиристод* [Айнӣ, 2012, 146].

Ӯ ба Мовароуннаҳр рафта фикри Муқаннаъро хеле пеш бурд [Айнӣ, 2012, 146].

Абдуллоҳ ибни Умар дар Кеш (Шаҳрисабз) низ бисёр касонро ба Муқаннаъ тобеъ кард [Айнӣ, 2012, 146].

Ҳоли макон аввалин маротиба дар дастурҳои таълимӣ ва асарҳои илмӣ ба таври кӯтоҳ маънидод шудааст [ниг. А.М. Беленитский., Б. Ҳочизода, 1936; А. Мирзоев., Ш. Ниёзӣ, 1942]. Таҳқиқоти мукаммал доир ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии тоҷик ба қалами М. Исматуллоев тааллуқ дорад. Муҳаққиқ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо ду асар таълиф намуд [1971; 1986], ки дар ин асарҳо ҳоли макон, замон, тарзи амал, миқдору дараҷа баррасӣ гардиданд.

М. Исматуллоев дар мавриди ҳоли макон, моҳият ва роҳҳои ифодаи он, нақши пешоянду пасояндҳо дар ифодаи ҳоли макон, ифодаи ҳоли макон бо ёрии ҳиссаҳои нутқ ва ғайра ибрози андеша намудааст. Забоншинос ду роҳи ифодаи ҳоли маконро зикр кардааст:

1. Бо ёрии воситаҳои грамматикӣ (бо калимаву ибораҳо);
 2. Бо ёрии воситаҳои грамматикӣ (исму зарфҳои макон)
- [Исматуллоев, 1971, 6].

Исмҳо ба вазифаи ҳоли макон, асосан, ба воситаи пешояндҳо меоянд. Пешояндҳои аслие, ки исмҳо бо ёрии онҳо ба вазифаи ҳоли макон меоянд, **дар** ва **ба** мебошанд. Пешоянди асосии ҳоли макон дар аст: *Дар* *шипанги бригада ҳангоми тарбузхӯрӣ суҳбати агроном Баҳриддин, сандуқдори колхоз, ва обмони номдор Содиқ аз хусуси Назокату Толиб қӯр мегирифт* [Ҷалил, 1988, 232].

Дар *Ҳисор бо як имои буруташ чорсад бандии аз куштан мондагиро дар байни намози дигару намози шом ба ҷаллоди худ фармуда кушонд* [Улуғзода, 1979, 151].

Муқаннаъ дар *Хуросон ҳарчанд худро пинҳон дорад ҳам, кори ӯ ошкор шуд* [Айнӣ, 2012, 146].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1986, 284-289] ҳоли макон аз ҷиҳати маъно ба чанд гурӯҳ чудо карда шудааст:

1. Ҳоли макон хосса хусусияти хоси маконӣ дошта, танҳо макони воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода мекунад. Ин гурӯҳи ҳоли макон бо

зарф, исм, чонишин ва бандакчонишинҳо, таркиб ва ибораҳои гуногун ифода меёбад. Азбаски дар забони тоҷикӣ зарф чандон инкишоф наёфтааст, ҳол, аз ҷумла ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз ҳама зиёдтар бо исмҳо ифода меёбад. Ба ин вазифа пеш аз ҳама исмҳое меоянд, ки мафҳуми маконӣ доранд: *Он рӯз дар бозори мардикор ҳам баногоҳ кори Восеъ барор гирифт ва «ҳочаташ раво» гардид* [Улуғзода, 1979, 153].

Дар кӯҳистони Кӯлобу Балҷувон водихои хурд-хурди Хингоб, Сурхоб, Шӯрӯб, Обимазор аҷаб ҷойҳои хушбоду ҳавое мебошанд [Улуғзода, 1979, 17].

Дар ҳавличаи дарун ба ду хонаи пешайвону долондор оилаи Восеъ зиндагӣ мекунад. Дар ҳавлии берун меҳмонхона, ҷувозхона, оғилу қаҳдон ҷой гирифтаанд [Улуғзода, 1979, 19].

Дар майдони лаби сангоб устои мӯйсафед назди устохонаи пастаки худ ҷувозкунда метарошад [Улуғзода, 1979, 19].

Дар кӯҳистон бо нишастани офтоб якбора торикӣ мефарояд [Улуғзода, 1979, 33].

Дар бозори Ховалинг гуноҷин саду чил ва барзагов дусаду сӣ танга савдо шуд [Улуғзода, 1979, 48].

Забоншинос М.Исматуллоев ҳоли маконеро, ки барои тобишҳои гуногуни ибтидо ва интиҳои маҳалли содиршавии амалиёти субъект дар таркиби як ҷумла меоянд, бо истилоҳи «ҳоли макони пайваста» зикр намудааст: «Ин гуна ҳолҳо аз рӯйи бо воситаҳои грамматикӣ гуногун сурат ёфтани худ тобишҳои ба худ хос дорад. Азбаски ин қабил ҳолҳои макон асосан пайиҳам меоянд, мо онҳоро «ҳоли макони пайваста» номидем. Ин қабил ҳолҳои макон ба эътибори моҳият ва воситаҳои ёрирасони грамматикӣ худ ба саволҳои ҷуфти «аз кучо-ба кучо?», «аз кучо то кучо» ва ғайра ҷавоб мешавад» [Исматуллоев, 1971, 57].

Исмҳо ба вазифаи ҳоли макон, асосан, ба воситаи пешояндҳо меоянд. Пешояндҳои аслие, ки бо исмҳо ба вазифаи ҳоли макон меоянд,

дар ва **ба** мебошанд: *Мо вақти хуфтан ба шаҳри Бухоро расида аз дарвозаи Самарқанди он ба даруни шаҳр даромадем* [Айнӣ, 2010, 184].

Дар дарвозахонаи шаҳр, дар пеши дарвозабон як тилсӯз, ки бо тилта ва равгани загир месӯхт [Айнӣ, 2010, 184].

Мо бо ӯ ба мадраса даромадем [Айнӣ, 2010, 185].

Дар он ҷо сарошпаз дегҳоро кушода мазаи ошҳоро чашида дида, яке аз онҳоро интиҳоб карда мегирифтааст [Айнӣ, 2010, 187].

Мо ба гузари Кемухтгарон расидем [Айнӣ, 2010, 167].

Дар ифодаи ҳоли макони хосса бо исмҳои гуногун пешояндҳои таркибии изофӣ ба таври фаровон истифода мешаванд ва миқдори чунин пешояндҳо хеле зиёд аст: Ҷавон кадуҳоро аз бағал кушода **дар** даруни заврақ гузошт ва буғчаро яла карда либосҳояшро пӯшида пайи падари гумгаштаи худро гирифта ба роҳ даромад [Айнӣ, 2012, 87].

*Оммаи мардум дар андак вақт аз атроф асбобу масолеҳи бинокорӣ кашонда **дар** даруни ин ду қалъа иморатҳои даркорӣ бино карданд* [Айнӣ, 2012, 87].

***Дар** беруни қалъа ҳам аҳволи мардум бар зарари Муқаннаъ хеле тағйир ёфта буд* [Айнӣ, 2012, 165].

***Дар** беруни шаҳр ҳафтсад ҳавлӣ сохта озодона зиндагонӣ кардан хостанд* [Айнӣ, 2012, 102].

***Дар** тарафи ҷануби меҳмонхона ва пайваста ба вай як айвонча ва дар зери айвонча як дӯкончаи чархиосиётарошӣ буд* [Айнӣ, 2010, 17].

***Дар** наздикии деҳаи мо Сари Пули Эшон ном бозорчае буд* [Айнӣ, 2010, 181].

2. Ҳоли макони сӯй ба кадом тараф нигаронида шудани амалу ҳаракатро ифода мекунад. Ҳоли макони сӯй бо зарф, исм, таркибҳои ҷонишинӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ифода мешавад:

***Дар ҳамин вақт** касе аз поёни хонаи сиёҳ овоз баровард* [Айнӣ, 2010, 89].

*Темурмалик рост ба пеши он кулба рафт ва **дар торикӣ** истода аз тобдон даруни кулбаро аз назар гузаронид* [Айнӣ, 2010, 89].

Дар поёни суфа ба майдончае маддоҳе маърака гирифта ба мардум аз фазоиلى Хоҷа Дарвеш гап мезад [Айнӣ, 2010, 153].

3. Ҳоли макони ибтидо сарчашма, ҷойи саршавӣ, ибтидои амалу ҳаракатро далолат мекунад. Ҳоли макони ибтидо бо зарф, исм, ҷонишин ифода мешавад. Калимаву таркиб ва ибораҳо ба вазифаи ҳоли макони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии **аз** ва пешоянҳои таркибии изофие меоянд, ки дар таркибашон пешоянди **аз** дошта бошанд:

Ногаҳон аз ҳамгашти кӯча як ҷавони сарлучи борикандомӣ хушсимое тоқиаширо дар даст гирифта пайдо гардид [Улуғзода, 1979, 51].

Восеъ ӯро дар намади рӯйи суфа нишонда, аз ҳавлии дарун занаширо ҷез зад [Улуғзода, 1979, 57].

Андозчинҳо аз деҳа бадар рафта буданд [Улуғзода, 1979, 68].

Дар нимрӯзӣ аз болои як баландӣ сиёҳии падари худро дида тавонист [Улуғзода, 1979, 68].

4. Ҳоли макони интиҳо нуқтаи охирин, интиҳои амалу ҳаракатро мефаҳмонад. Ҳоли макони интиҳо бо зарф, исм, ҷонишин, ки бо ёрии пешоянди **то** омадаанд, ифода мешавад:

Матомҳои либосворӣ ва ҷомаҳои ин коргоҳро то Шом, Миср, Рум ва шаҳрҳои дигар мебурдаанд [Айнӣ, 2012, 95].

Дар роҳи калони тарафи шарқии сайргоҳ аз даҳанаи бозори гов то мадраси Чӯбин васеъ ва рост мерафт [Айнӣ, 2012, 163].

Он сол мири Ҳисор бо мирони Кӯлобу Балҷувон ҷангида, сарбозони ӯ то ба Ховалингу Сарихосор расида буданд [Улуғзода, 1979, 88].

Ӯ баъд аз сулҳ бастан бо бухорхудот ва 80 нафар гарав гирифтани то Самарқанд рафт [Айнӣ, 2012, 95].

5. Ҳоли макони роҳи ҳаракат на макони конкрет, сӯй ва ё ибтидову интиҳои амалу ҳаракат, балки маконеро мефаҳмонад, ки роҳи ҳаракатро далолат мекунад. Дигар ин, ки он танҳо бо исм ифода меёбад. Исмҳо ба вазифаи ҳоли макони роҳи ҳаракат ҳамеша бо пешояндҳои пасояндҳо меоянд: *Модари шӯрбахт ниёда ба Ҳисор меравад ва дараки духтараширо меёбад* [Улуғзода, 1979, 88].

– *Ту ва духтар бояд, ки ҳар навъ карда барвақттар худатонро ба Дараи Мухтор расонеду даррав никоҳ кунед. Пагоҳонӣ ба нияти ба осие бурдан аз анбор ним ҷувол гандум бароварда монда будам* [Улуғзода, 1979, 61].

Саид аз Самарқанд гайр аз пулу моли сулҳона асири бисёре ба даст дароварда, аз Бухоро ҳам як миллион дирам сулҳона ситонда ва 80 нафар гаравиро ҳам баргаишта надода, аз оби Аму гузаишта рафт [Айнӣ, 2012, 100].

4.9.3. Ҳоли тарзи амал

М. Исматуллоев дар китоби «Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (Қ.2. 1986) ҳоли тарзи амал ва роҳҳои ифодаи онро дар забони тоҷикӣ баррасӣ намуда, аз ҷиҳати ифодабӣ бо ҳиссаҳои нутқ ва аз ҷиҳати тобиши маъноӣ тафовути воситаҳои грамматикӣ ба се гурӯҳ ҷудо намудааст:

1. Ҳоли тарзи амали тавсифӣ;
2. Ҳоли тарзи амали тарик;
3. Ҳоли тарзи амали восита [Исматуллоев, 1986, 7].

Ҳоли тарз тариқи иҷрои амал, ҳолат ва аломати амалро мефаҳмонад. Аз ҷиҳати тарзи ифода ҳоли тарз гуногун аст. Ба вазифаи ҳоли тарз зарфи тарзи амал, калимаҳои ҷудогона, таркиб ва ибораҳои озоду устувори нахвӣ омада метавонанд. Зарф ва сифат ба ин вазифа ба тарзи ҳамроҳӣ меоянд, аммо дигар ҳиссаҳои нутқ бо ёрии пешоянд ва пасоянд низ истифода мешаванд: *Ӯ ришваҳои мегирифтагашро доим бо ҳоким ва бо девонбеги амир, ба тариқи ҳадяву пешкашҳои мунтазам бо ҳам медид* [Улуғзода, 1979, 102].

Мову гузаштахомон ин водира бо хуни чигар обод карда будем [Улуғзода, 1979, 102]. Ин офат **оҳиста-оҳиста** аз сари мо дур мешавад... [Улуғзода, 1979, 107].

Ҳоли тарз аломати амал ва аломати аломат ва ҳолатро нишон медиҳад. Ҳоли тарз бештар барои шарҳи хабари ҷумла, инчунин барои эзоҳи феъли ҳол ва масдар меояд.

Ҳоли тарз аз ҷиҳати тобиши маъно ба ду гурӯҳ: тарзи амал ва аломати амал ҷудо мешавад.

Ҳоли тарзи амал хеле сершумор ва сервазифа буда, ба чунин гурӯҳҳо тақсим мешавад: тарзи хоса, ҳолат ва воситаи иҷрои амал.

1. Ҳоли тарзи хоса аломату чигунагии амалро мефаҳмонад:

Сағҳо аз шасташон гашта, итоаткорона думҷунбону бозикунон ба истиқболи ӯ давиданд [Улуғзода, 1979, 280].

Ҷойи арчаро худатон ба осонӣ намеёбед [Улуғзода, 1979, 282].

Саттор Азим аз рад шудани хоҳишаи бедимоғ, гур-гуркунон аз пайи Қудрат давиду моро таъкид кард [Улуғзода, 1979, 292].

Бефара, ки шудед, огоҳ кунед, дам гирифта-дам гирифта ба сари баландӣ бароем, ба ғоидаи худамон мешавад [Улуғзода, 1979, 292].

Пас аз сад-дусад метри парвоз аз ҷойи нишасташон боз чанд тегаву ҷариш мушикилгузарро хиромон тай мекунанд... [Улуғзода, 1979, 292].

Мо ба ҳамдигар маънидорона чашим давонидем [Улуғзода, 1979, 293].

Бачаҳо сатилу тағораҳои шикастаро шаттазанон, досу позаҳои занзада ё офтобае сари даст ва ё оҳани бузургтареро гелон-гелон, дар роҳҳо бо шӯру қиёми худ ҳангомае барпо карда, мӯрҷавор думболи ҳам сӯйи мактаб меширобанд [Улуғзода, 1979, 304].

2. Ҳоли тарзи ҳолат вазъияти амалро нишон медиҳад. Чунин хели ҳол серистеъмол мебошад:

Вай аз гардишу болои харсангҳо чолокона гузашта пеш мерафт [Улуғзода, 1979, 281].

Абрҳои гафси хокистарранг ба фазо не, рӯ-рӯи шаҳу буттаҳо синамолон ба поён меҳазиданд [Улуғзода, 1979, 282].

Эҳ, солҳои бачагӣ аз ин хел пайроҳаҳо оҳувор мегузаштам [Улуғзода, 1979, 282].

Фирориҳо бо тани афгор, дили аз гуса саришор, дасту пойи захмиву дардманд, **дандон ба дандон монда** аз ҳуҷуми каргасҳои одамиакл фарзандон зери болу пар ҳифз карданд [Улуғзода, 1979, 240].

Шоҳид чорзону нишаста, **ноаён** нафаси осуда кашид [Улуғзода, 1979, 397].

Шоҳид аз дастархон чаим наканда менишасту **тахсиномез** сар мечунбонд [Улуғзода, 1979, 398].

Усто пеш-пеш, **чусту чолок** аз пайраҳа қадам мезад [Улуғзода, 1979, 392].

Ниҳоят ба сари теппаи шинос, ки аз он ҷо пайроҳа аз байни буттазор **сарозер** мерафт [Улуғзода, 1979, 293].

Зани ҳасратгар лол гашта, чаимони ашколудаширо бо лаби рӯймол **поккунон** тичиррос мезанад [Улуғзода, 1979, 297].

3. Ҳоли тарзи воситаи иҷро дар иҷрои амали ин гуна ҳол предметҳои гуногун (бештар узви инсон) иштирок мекунанд.

Ҳамчунон бо эҳтирос посух дод духтар ва боз даҳонаширо **дудаства** нӯшид [Улуғзода, 1979, 317].

– Эҳа, китоби хондаи ин дуктароширо ёфтан мушқил, – устухонеро **дудаства** маҳкам дошта, беамон хоидаву макида мегуфт хушбурут [Улуғзода, 1979, 347].

Баъд марди нимҷону ба хоку хун ҷӯлидаро бо дасти баста, **харсавор** бо таҳқиру истехзо ба ноҳия мебаранд [Улуғзода, 1979, 333].

Онҳо дер ё зуд **мошинсавор** ба ин ҷо меоянд [Улуғзода, 1979, 350].

Ҳоли тарз бар эзоҳшавандаи худ ба тарзи ҳамроҳӣ ва бо ёрии алоқаи вобастагӣ (пешоянду пасояндҳо) пайваст мешавад: ҳоли тарзи аломат бо алоқаи ҳамроҳӣ, вале ҳоли тарзи ҳолат ҳам бо алоқаи ҳамроҳӣ ва ҳам бо алоқаи вобастагӣ робита пайдо мекунад: *Албатта, ин хел таънаву маломат бе нӯшт-нӯшт аз нӯги забони вай мерезад ва ўро назди Симину фарзандон шармсор месозад* [Улуғзода, 1979, 351].

Хурду калон либосҳои идона ба тан, дар лою чал гӯтида, **мӯрчавор** сӯйи идора мерафтанд [Улуғзода, 1979, 307].

*Не, модар даҳонаш пури ханда, аз омадани мӯйсафед хурсанд, бо лаби остин худро **шамолдиҳону** «хуш омадӣ»-гӯён ӯро пешвоз гирифт* [Улуғзода, 1979, 351].

*Солҳои таҳсилро Сарлашкар **бозӣ ба бозиву ноаён**, кампири модараш ва Симин бо сахтиву мушиклӣ пушти сар карданд* [Улуғзода, 1979, 355].

Ба вазифаи ҳоли тарз зарф, сифат, феъли ҳол, воҳидҳои фразеологӣ истифода мегарданд. Ҳоли тарз вобаста ба мафҳуми луғавии калимаҳои ифодакунандаи худ маъноҳои гуногунро мефаҳмонад, ки муҳимтарини онҳоро ба тарзи зер метавон нишон дод:

1. Тарзи воқеъ гаштани амал. Хабарӣ ин ҷумлаҳо ҳамеша амалу ҳаракатро ифода мекунанд:

*Ҳозирин **хомӯшона** ҷониби ӯ менигаранд* [Улуғзода, 1979, 14].

*Пеши раҳи кулбаат бод **базӯр** меёфт* [Улуғзода, 1979, 363].

*Боз ишқори чашму поидани ҳасуду айбҷӯро намегӯӣ, – аз падар **оҳистатар** гуфт* Лашкар [Улуғзода, 1979, 364].

*Муллоҳо ширбиринҷро **тез-тез** меҳӯрданд* [Айнӣ, 2010, 334].

*Саркарда чашмонашро калон кушода ва ба Нурбой **тез-тез ваҳшиёна** нигоҳ карда* [Айнӣ, 2010, 334].

2. Давомнокии амал: *Ин офат **оҳиста-оҳиста** аз сари мо дур мешавад* [Улуғзода, 1979, 107].

*Кампир на фақат серманаҳ, балки кунҷков ҳам будааст: **якзайл** ҷог мезаду аз Аноргул кӣ будани ӯ ва Восеъро мекурсид* [Улуғзода, 1979, 334].

*...сарбозони шикастхӯрдаи шербодӣ ва ҳисорӣ ҷамъе ба шӯришгарон пайваста, бо нияти қатлу горат **якзайл** ба Бойсун ҳуҷум мекарданд* [Улуғзода, 1979, 380].

3. Такрори амал: *Наимшоҳ баъди рафтани занаш аз пиёлаи дар дасташ буда чойро **баланд-баланд** ҳӯрт кашиду бо ҳамин гӯё хомӯшии гарони ба миён омадаро рафъ карданӣ мешуд* [Улуғзода, 1979, 82].

*Азбаски дасти бисёр занону духтаронро ба ин минвол бепарво дар кафи дастони худ гирифта фишурдаед, **нармак-нармак** навозишҳо кардаед* [Ҷалил, 1988, 26].

*Ногаҳон иҷро шудани амал: Як бор омада кушоду **нохост** чашмам афтод – вай, мурам! – зан ангушти шиорат ба рӯяи гузошт... [Ҷалил, 1988, 180].*

Ногаҳон рӯзе чӯпонон аз кӯҳсор хабар оварданд... [Баҳром, П, 2019, 180].

*Падару модарам овози гиряи ӯро шунида **якбора** аз ҷо хеста ҳардуюшон баробар аз ӯ [Айнӣ, 2010, 29].*

– *Чӣ шуд, чӣ шуд?* – *гӯён овози падарам баромад ва бо шунида шудани овози вай он одами сиёҳи ҳафтсардор **якбора** аз назарам гойиб гардид [Айнӣ, 2010, 69].*

5. **Ҳолати субъект:** *Баъзеҳо рост истода ва баъзеҳо дар пеши фурӯшанда **саридупо** нишаста чизҳои харидаашонро меҳӯрданд [Айнӣ, 2010, 305].*

4.9.4. Ҳоли миқдор

Як гурӯҳи калима ва таркибҳо дар ҷумла ҳам ба вазифаи ҳоли миқдор ва ҳам ба вазифаи ҳоли дараҷа омада метавонанд. Истифодаи онҳо дар яке аз ин вазифаҳо танҳо дар матн муайян карда мешавад.

Ин хусусият боиси он гардид, ки дар баъзе сарчашмаҳои илмӣ [Исматуллоев, 1986, 83-115; Норматов, 2001, 85] ҳоли миқдору дараҷа дар якҷоягӣ шарҳ дода шудаанд, дар баъзеи дигар ҳоли миқдору дараҷа алоҳида шарҳ ёфтаанд [Абдурахимов, 1967, 93-99; Камолиддинов, 2010, 48].

Ҳоли миқдор такрори амал, миқдори зоҳир шудани ҳолату аломат, фосилаи замон, андозаи масоҳат, ҳаҷм, вазн, арзишро ифода мекунад ва ба саволҳои **чӣ қадар? чанд вақт?** ва ҳоказо ҷавоб медиҳад [Камолиддинов, 2010, 47].

М. Исматуллоев дар мавриди ҳоли миқдору дараҷа чунин зикр намудааст: «Ҳоли миқдору дараҷа мувофиқи тобишҳои маъноӣ ва воситаҳои грамматикӣ худ асосан ба се гурӯҳ ҷудо мешавад:

1. Ҳоли миқдору дараҷаву андоза.
2. Ҳоли миқдори муддат.
3. Ҳоли миқдори меъёр» [Исматуллоев, 1971, 84].

Бояд зикр намуд, ки мо ба ин таснифот розӣ шуда наметавонем, зеро ҳоли миқдору дараҷа аз ҷиҳати маъно ва хусусияташон аз ҳам фарк мекунанд. Дар ин асари М.Исматуллоев ҳоли миқдор бо дараҷа омехта гардидааст. Чунончи: «Ҳоли миқдор бо ёрии пешоянди **ба дараҷаи, ба андозаи** сурат ёфта, ба дараҷаву андозаи иҷрои амали субъект ишора менамояд: Дар пеши овози вай овози булбул **ба дараҷаи** овози зог фурумад (С.А.)» [Исматуллоев, 1971, 84]. Мисоли овардаи муҳаққиқ ба ҳоли дараҷа мансуб аст.

Ҳоли миқдор дар сарчашмаҳо [ГЗАҲТ, 1986; Камолиддинов, 2010; Норматов, 2011] аз ҷиҳати тобиши маъно ба се гурӯҳ чудо карда шудааст:

«Ҳоли миқдор ба давомнокии амалу ҳолат, миқдори предмет ва миқдори масофаю замон далолат мекунад. Вобаста ба ифодаи ин мафҳумҳо ҳоли миқдор ба се гурӯҳ чудо мешавад: а) ҳоли миқдори давомнокии амал, б) ҳоли миқдори замон ва в) ҳоли миқдори масофа» [Норматов, 2011, 85].

Мо низ маводи гирдовардаро бо таъя ба сарчашмаҳо чунин гурӯҳбандӣ намудем:

а) Ҳоли миқдори ифодакунандаи бардавомӣ ва такрори амал. Ин навъи ҳолҳо миқдоран бисёр ва сервазифаанд, онҳо бо зарф ва исм ифода ёфта, асосан, феъл ва масдарро шарҳ медиҳанд. Ба ин вазифа зарфҳои **хеле, бисёр, андак, кам-кам** омада, бардавомӣ ва такрори амалро аз ҷиҳати миқдор ба таври умумӣ мефаҳмонанд: *Синас ба ҳамсояҳо аз тухфаҳои овардаи ӯ кам-кам қандинаву мавиз расид* [Улуғзода, 1979, 70].

– *Ба чанд ҳамсои эҳтиёҷманд кам-кам тақсим кардам* [Улуғзода, 1979, 214].

Дар Мовароуннаҳри онрӯза, хусусан, дар Бухоро ва музофоти он бофандагӣ, пойафзордӯзӣ, заргарӣ, ҳайкалтарошӣ ва наққошӣ бисёр ривоч ёфта буд [Айнӣ, 2012, 95].

Дар ин давра санъати мусиқӣ, наққошӣ ва рассомӣ ҳам хеле ривоч гирифта буд [Айнӣ, 2012, 11].

Ба вазифаи чунин зарфҳо калимаҳои **ду-ду**, **чор-чор** низ истифода мегарданд: *Муллобачагон ду-ду, чор-чор дар гӯшаву канорҳои сахн нишаста бо ҳам суҳбат ва чақ-чақ доштанд [Айнӣ, 2010, 292].*

Мувофиқи дастуруламали Ҷӯҷӣ Улоқнӯён панҷоҳ ҳазор нафар асирро даҳ-даҳ ва сад-сад тақсим карда ба болои ҳар гурӯҳ аз мугулони савор муваккал гузошт [Айнӣ, 2012, 11].

Ин аҳвол чандин бор такрор ёфт ва чандин рӯз давом кард [Айнӣ, 2012, 60].

Маза ва шираи дӯлонаву санҷидҳои чанд маротиба борониуста хеле гуворо буданд [Айнӣ, 2012, 285].

б) Ҳоли миқдори замон аз шумора ва исмҳои замони ченаки вақт ташкил меёбад. Ҳоли миқдори конкрет ё номуайянии замонро ифода мекунад: *Лекин ӯ нас аз нух моҳу нух рӯзу нух соат не, ҳамон соат аз хоби пурдаҳшат бо дарди сӯзон бедор шуд [Улуғзода, 1979, 24].*

Боз барои ба номи омӯзгор соҳиб шудан дар баробари донишу фаҳмиши бояд панҷ соли расо шабу рӯз ҷон коҳонӣ, аз олимони бузург роҳу равиши таълим доданро омӯзӣ [Улуғзода, 1979, 31].

Калимаи як дар ифодаи маънои номуайяний нақши муҳим мебозад:

– *Як-ду сол ин ҷо қору зиндагӣ бикун [Улуғзода, 1979, 31].*

Лекин панҷ-шаш моҳ ба омӯзгорон надодани маош хиёнат аст! [Улуғзода, 1979, 211].

в) Ҳоли миқдори масофа

Чунин навъи ҳоли миқдор бо ибораҳои изофии исмӣ, ё бо ибораҳои омехта ифода меёбад: Арча ҳам дар ҳар қадам сар-сари роҳ нарӯидааст [Улуғзода, 1979, 278].

Қад-қади Панҷ то Саройкамару силсилақалъаҳои Золи Зар, Ҳулбук, Гултеппа, Хоҷақайнару Кӯлоб ва болотарҳо, тоҷирону сайёҳон бо заврақу киштиҳои хурд меомаданду мерафтанд [Улуғзода, 1979, 288].

Аз баррасии мавод маълум гардид, ки ҳоли миқдор бо ёрии ҳиссаҳои гуногуни нутқ, пешоянду пасояндҳо, ибораҳои зарфӣ, шуморавӣ ва ғайра ифода мегардад.

4.9.5. Ҳоли дараҷа

Ҳоли дараҷа ҳамчун аъзои пайрави ҷумла дар китобҳои дарсии макотиби миёна ва олӣ [1956; 1963] мухтасар шарҳ дода шуда, дигар хусусияҳои он аз мадди назар дур афтодааст. Муҳаққиқ С.Абдурахимов дар таҳқиқоташ [1964, 93-99] дар мавриди ҳоли миқдор ибрози андеша намуда, фарқи ҳоли миқдор ва тарзи амалро нишон дода, чунин менигорад: Ҳоли дараҷа аз ҷиҳати ифодаи маъно ва вазифаи синтаксисӣ аз ҳоли тарзи амал фарқ мекунад. Агар ҳоли тарзи амал ҷӣ тарз иҷро шудани амалу ҳаракатро фаҳмонад, ҳоли дараҷа дараҷаи ҳолат, муносибат ва ҷӣ гунагии аломатро ифода мекунад ва ба саволҳои ҷӣ дараҷа, то кадом дараҷа, ҷӣ хел ҷавоб мешавад [Абдурахимов, 1964, 93].

Ҳоли дараҷа дараҷаи амал, ҳолат, муносибат ва ҷигунагии аломатро ифода мекунад ва бештар ба хабарҳои вобаста мегардад, ки бо сифат ифода ёфтаанд. Ба вазифаи ҳоли дараҷа зиёдтар аз ҳама зарфи дараҷа меояд. Ба сифати ҳоли дараҷа таркибҳои исмӣ, сифатӣ, инчунин ибораҳо озоду устувори дорои хусусияти зарфӣ низ ба кор бурда мешаванд. Зарфҳои **тоза, хеле, бағоят, бисёр, мурданिवор, қадаре, тамоман, басе/басо, беҳад, ниҳоят, бениҳоят** дар вазифаи ҳоли дараҷа серистеъмоланд: – *Дар ҳавои тафсон морҳо бениҳоят хашишгин мешаванд* [Улуғзода, 1979, 83].

Ба болои ин бачаҳои шӯхаи ҷунари наққошишонро дар танаи деворҳо бо рангҳои мухталиф хеле зиёд нишон додаанд [Улуғзода, 1979, 130].

Пас аз нӯшидани ду-се тиёла чой осори хастагияш кам ва асабааш хеле ором ҳам шуд [Улуғзода, 1979, 389].

Наимшоҳ сахт гамгин ва парешонҳол дар кунҷе нишаста буд [Улуғзода, 1979, 94].

Вай дар ин маврид бо панҷа мӯяширо ҳамворкунон ба захми онҳо намак мепошид ва барои доғ-доғ кардан қасдан менолид [Улуғзода, 1979, 293].

Зан сатили сирдорро се маротиба обгардон карду шуст ва аз пайи говдӯшӣ рафт [Улуғзода, 1979, 32].

Ҳоли дараҷа, асосан, бо зарфҳои дараҷа ва таркибу ибораҳои он, инчунин исм, сифат, чонишин, таркибу ибораҳои зарфӣ, исмӣ ва ибораҳои фразеологӣ ифода мегардад. Дар ин вазифа зарфҳои **бағоят**, **беҳад**, **ниҳоят**, **хеле**, **басе**, **бениҳоят**, **қадре**, **торафт**, **андаке**, **каме**, **тамоман**, **сахл**, **бисёр**, **як дараҷа**, **як қадар**, **як андоза**, **аз ҳад зиёд**, **хеле**, **кам** ва ғайра истифода мешаванд, ки серистеъмоланд.

Забоншинос М. Норматов ҳоли миқдор ва дараҷаро аз рӯи сохт ба сода, таркибӣ ва тафсилӣ ҷудо мекунад:

«а) Ҳолҳои сода аз як калимаи мустақилмаъно иборат аст. Ҳоли миқдору дараҷаи сода хеле серистеъмол буда, қисми асосии ин ҳолро ташкил медиҳад: Вай андак одами **якрав** аст (С. Улуғзода). Мо аз ин хабар **бениҳоят** шод гардидем (Б. Ортиқов). Вай **каме** гӯш карда истод (Толис).

б) Ҳоли миқдору дараҷаи таркибӣ аз ду-се калимае, ки як мафҳумро ифода мекунанд, таркиб меёбад: Чаро ин қадар дер кард? (Ҷ. Иқромӣ). Ҳар дуяшон як нафас хомӯш монданд (С. Улуғзода).

в) Ҳоли миқдору дараҷаи тафсилӣ бо ду ва ё зиёда калимаи мустақилмаъно, яъне бо ибора ифода мешавад: Ду-се дақиқаи дигар давом ёфту халос (Р. Ҷалил). Ду усто як рӯзи дароз зӯр заданд (Ҳ. Ирфон) [Норматов, 2011, 89]

Ҳоли дараҷа бо таркиби **аз ҳад зиёд** ва зарфҳои **хеле**, **бисёр** ва **бағоят** сурат мегирад: *Шобе падарам ба сабаби тӯй хеле қарздор шудани худро ба модарам ҳикоя карда гуфт* [Айнӣ, 2010, 26].

*Хусусан баъд аз воқиаи мурғу шағол боз ҳам **зиёдтар** ўро дўст дошта будам* [Айнӣ, 2010, 75].

*Аммо ба ман **бисёр** нармона муомила мекарданд ва монанди бародари худ дўстдорӣ менамуданд* [Айнӣ, 2010, 112].

*Ҳаво на сард буду на гарм ва **бағоят** форам буд* [Айнӣ, 2010, 39].

*Агар ҳоли хеле, бисёр, андак дар ҷумла бо зарфҳои дур, наздик ва сифатҳои танг, паст, ки ба вазифаи хабар омада, маънои маҷозӣ гирифтаанд, ҳоли дараҷа мешаванд: *Ҳаяҷони мӯйсафед як андоза паст шуд* [Айнӣ, 2010, 426].*

*Доираи назар ва мутолиаи ман он вақтҳо **бисёр танг** буд* [Айнӣ, 2010, 231].

*Сарам **андак сабук** шавад, боқимондаи қиссаи худамонро гуфта медиҳам* [Айнӣ, 2010, 173].

*Ҳоли дараҷа бо зарф зиёд ифода мегардад: *Даруни ҷӯй **тамоман** рег ва атрофҳои хоки регомез буд* [Айнӣ, 2010, 88].*

*Аз ин ҳаракати ӯ ман ба фаҳмидани қоидаҳои ҳунарипешиагони Бухоро ва сабаби «демонабача»номида шудани онҳо **боз ҳам** ҳаристар шудам* [Айнӣ, 2010, 278].

Таҳлили мисолҳо нишон дод, ки ҳоли дараҷа бо исм, зарф, сифат, хелҳои шумора ифода мегардад.

4.9.6. Ҳоли монандӣ

Ҳоли монандӣ амал, ҳолат ва аломати хабарро ба амалу ҳолат ва ё аломати предмети дигар ба тарзи қиёс ё монанд кардан эзоҳ медиҳад.

*Дар ифодаи муносибати грамматикӣ ҳоли монандӣ бо хабар бештар исму пешояндҳои **мисли, монанди, чун, ба мисоли, ба монанди, ба мисоли, ба сони...** ва пасоянди **барин** истифода мешаванд: *Тӯра мисли як бедонабози ботачриба тану тӯиш онро дид, панҷаву минқораиро санҷид* [Улуғзода, 1979, 13].*

Ҳоҷиқул Ғавран дастҳояширо мисли ду пойи пеши чорпоён ба замин ниҳода сӯйи Мирзоакрамбой гавак кашид [Улуғзода, 1979, 14].

...монанди муаллими худ бо нӯги қаламтарош аз дандонам оҳор тарошида ва ба рӯйи ҷоҳои қачи ҷарфҳо молида тарошида гирифтам [Айнӣ, 2010, 142].

Нав нияташон чун об равшан шуд [Улуғзода, 1979, 32].

Амалдору сипоҳӣ ба сони гургу шаголи гушина худашонро ба молу ҷони фуқаро мезананд, занону духтарони мардумро беномус мекунанд [Улуғзода, 1979, 224].

Амал, аломат ё ҳолати предмет ба воситаи предмете, ки хислат ва рафтораш ба хонанда маълум аст, муқоиса гардад, маъноӣ ҳол барҷаста ва таъсирбахш мебарояд. Ҳоли монандии ифодакунандаи амал нисбат ба ҳоли монандие, ки аломат ва ҳолатро ифода мекунад, хеле серистеъмол аст.

Ба вазифаи ҳоли монандӣ пеш аз ҳама зарфи монандӣ, инчунин исм, ҷонишин, феъли ҳол ва воҳидҳои фразеологӣ меоянд. Аз ин гурӯҳ зарфҳои монандӣ серистифода буда, ба шарҳдиҳандаи худ бо алоқаи ҳамроҳӣ пайваст мегарданд. Дигар ҳиссаҳои нутқ ва воҳидҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои тобеъкунанда ба воситаи алоқаи вобастагӣ корбаст мешаванд:

Мӯйсафед сип-сиҳату хирс барин бақувват буд [Улуғзода, 1979, 123].

Умре хӯрдаву хобида, сугур барин фарбеҳу қарахт шудаанд [Улуғзода, 1979, 153].

Шӯълаҳо найзавор ба чашмон меҳалиданд [Улуғзода, 1979, 166].

Дигаре девонасифат мерақсид [Улуғзода, 1979, 465].

Баъзе аз инҳо мағасвор садои гинг-гинги заифе мебаровард [Айнӣ, 2010, 167].

Аз моли дунё 4 таноб – як гектар замин ва як зардолузор дошт, ки бо даромади ҳаминҳо бечоравор зиндагонӣ мекард [Айнӣ, 2010, 168].

Зарфҳои монандие, ки ба вазифаи ҳоли монандӣ меоянд, ба эзоҳдиҳандаи худ бо алоқаи ҳамроҳӣ пайваст шуда, монандиро аз ҷиҳати

амал ифода менамоянд: *Чашмони тобноки ӯ алмосвор дурахшиданд* [Ҷалил, 1988, 161].

– *Толиб ба шаст ба сари синааш шаппотӣ зада артиствор ба тарафи занаи таъзим карда монд* [Ҷалил, 1988, 227].

Мурод бетоқатона интизорӣ мекашид [Ҷалил, 1988, 327].

Исм, ҷонишин, сифати феълӣ ва воҳидҳои фразеологӣ бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ меояд. Исм дар ин вазифа бевосита наомада, барои алоқаи синтаксисӣ бастан бо калимаи эзоҳшавандааш ҳамеша пешоянд ё пасоянд мегирад ва ба тавассути онҳо маънои қиёс пайдо мекунад. Исм дар ифодаи ҳоли монандӣ бо пешояндҳои содаи **мисли, монанди, чу(чун), ҳамчун, мисоли** омада метавонад. Аз ин пешояндҳо **мисли, монанди** ва **чун** серистеъмоланд: *Вай бо ҳамон гӯлию гумроҳӣ ҳамчун ҷавонмард аз шумо болотар аст* [Ҷалил, 1988, 239].

Яке аз онҳо таёқи дарози нӯгаи мисли сари пиёз гафсу кулӯлаеро ба дасташ қапонд [Ҷалил, 1988, 478].

Амири бемор пири фартут барин менамуд [Улуғзода, 1979, 151].

Ин ҷавонон дар кӯча моҳи беайб барин метобанд, духтарам...» [Ҷалил, 1988, 229].

«Ҳоли монандӣ дар ифодаи фикр ва баёни мақсад ҳиссаи ҳудро дорад. Вай фикрро бо маънии нав пурра мекунад, зеро ҳоли монандӣ асосан фикри навро ифода менамояд, бинобар ин дар якҷоягӣ бо хабар ба қисмати рема дохил мешавад: Гармои тунди тирамоҳӣ ба бадани кас монанди бигизи дар оташ тафсида сӯзиш кунонида мехалид (С.Айнӣ)» [Ҷамолитдинов, 2011, 93].

Ҳоли монандӣ аз ҷиҳати сохт сода, таркибӣ ва тафсилӣ мешавад.

1) Ҳоли сода аз як калимаи мустақил ё калимаи мустақилу пешоянд ва ё пасоянд иборат аст: *Ятим ба бой аз таҳти дил фарзандвор хизмат кардан гирифтааст* [Айнӣ, 2010, 56].

Монанди санги осие гардида танаширо гандумвор орд мекарда бошад [Айнӣ, 2010, 56].

*Баъд аз он як чӯбчаро **пробкавор** тарошида ба он тарафи сӯрохи най, ки аз он ҷо шиками най чок карда шуда буд, зада банд кард* [Айнӣ, 2010, 80].

2) Ҳоли таркибӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои ифодакунандаи як мафҳум таркиб меёбад: *Дар пеши ҳар кадоми онҳо бар рӯи рӯймолчаи чиркине қандалот, мавиз ва **ҳалво барин** чизҳои ширин буд* [Айнӣ, 2010, 157].

*Баъд аз лат задан орду шиннӣ **ҳамир барин** шуд* [Айнӣ, 2010, 157].

3) Ҳоли тафсилӣ бо ибораҳои гуногуни озод ифода мешавад: *Аз **газаб монанди панҷаи хурӯс** нештар барин шуда буд* [Айнӣ, 2010, 24].

*Қабатҳои вай **монанди торҳои калова** борик менамуд* [Айнӣ, 2010, 36].

*Реги сурхи шаффоф **монанди орди бехташуда** маҳин ва нарма буд* [Айнӣ, 2010, 40].

*Шукуфаҳои дарахтони зардолу **монанди мурдаҳои занбӯрҳои асал** ба назар менамуданд* [Айнӣ, 2010, 40].

Хулоса чунин навъи ҳол дар насри бадеӣ серистеъмол буда, ба ин вазифа исм, ҷонишин, сифати феълӣ ва воҳидҳои фразеологӣ корбаст гардидаанд. Барои дақиқтар муайян намудани ин навъи ҳол пешояндҳои сода **мисли, монанди, чу (чун), ҳамчун, мисоли** омада метавонанд.

4.9.7. Ҳоли сабаб

Доир ба ҳоли сабаб ҳамчун аъзои ҷумла дар асару дастурҳои таълимӣ [1951; 1954; 1955; 1956; 1960; 1961; 1962; 1963] маълумоти мухтасар дода шуда буд. Соли 1964 муҳаққиқ С. Мирзоев мақолаеро бо унвони «Ҳоли сабаб ва ифодаи он» таълиф намуд, ки ҳоли сабаб, роҳҳои ифодаи он, хусусан, нақши ҳиссаҳои ёридиҳанда, таркибҳои масдарӣ, ибораҳои фразеологӣ ва ғайраро баррасӣ намуда, муносибати ҳоли сабабро бо калимаҳои тобеъкунанда ба назар гирифта онро ба навъҳои зерин ҷудо кардааст:

1. Ҳоли сабаби назди хабар.

2. Ҳоли сабаби назди аломат.

3. Ҳоли сабаби назди мубтадо [Мирзоев, 1964, 103].

Чунин таснифот дар дигар сарчашмаҳо мушоҳида нагардид.

Муҳаққиқ ҳоли сабабро аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ: хуллас ва тафсилӣ чудо намуда, чунин зикр мекунад: «Ҳоли сабаби хуллас бо як калима ифода мегардад. Ба ин ҷо зарфҳои сабаб сифатҳои феълӣ ва таркибӣ, ки эзоҳдиҳанда надоранд, дохил мешаванд. Раис ва котиби бюрои партиявӣ **ночор** ба фикри ӯ розӣ шуданд.

Агар ҷузъи номии ҳоли сабаби хуллас эзоҳдиҳанда гирифта бошад, тафсилӣ мегардад. Рӯйи ҳамаи онҳо аз шавқи хурсандӣ медурахшиданд» [Мирзоев, 1964, 106].

С. Мирзоев чунин роҳҳои ифодаи ҳоли сабабро нишон додааст:

1. Бо зарфи сабаб, бо таркибҳои номӣ, бо сифатҳои феълӣ ва ибораҳои он, бо таркибҳои мадарӣ, бо ибораҳои фразеологӣ, бо ифодаҳои сифати феълии пасоянддор. Инчунин се намуди эзоҳшавандаро гирифтани калимаи асосии таркиби ҳоли сабаб мушоҳида карда мешавад: 1) Бо роҳи алоқои изофӣ, 2) Бо роҳи алоқои ҳамроҳӣ, 3) Бо роҳи алоқои вобастагӣ [Мирзоев, 1964, 106].

Дар зер чунин намудҳои эзоҳшавандаро дар насли бадеии муосир дида мебароем:

1. Бо роҳи алоқои изофӣ муайянкунандаҳо, ки бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ёфтаанд, эзоҳдиҳанда шуда меоянд: *Ман аз тарси мурдан ба кокулам даст намезадам* [Айнӣ, 2010, 21].

Бинобар ин, бо вазидани бод аз ин гор садои тарсоваре мебарояд [Айнӣ, 2010, 72].

Ба сабаби мусоҳилакориҳои вай мурғро шағол бурда буд [Айнӣ, 2010, 74].

Як роҳгузар пешам омада сабаби ғиряамро пурсид [Айнӣ, 2010, 139].

Бо айби кокулам ман ба он ҷангари дилозор расида натавонистам [Улуғзода, 1956, 24].

Аз тарси қоҳиши падараш лаб намекушод [Айнӣ, 1984, 24].

2. Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ дар дохили таркибҳое, ки аз пешоянду исм иборатанд, ҷонишинҳои ишоратӣ ва номуайяни ҳамчун эзоҳдиҳанда меоянд:

Сабаби он маблағро рӯзона нею шабона бурда доданам ҳам барои тинҳон доштани сирри қарздорӣ аст [Айнӣ, 1985, 56].

Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбечокунанда иштиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид [Айнӣ, 1985, 54].

Чашмони вай аз як навъ изтиробӣ ҳаёолуд медурахшиданд [Улуғзода, 1979, 104].

Як намуди таркибҳое мавҷуд аст, ки ҷузъи номиашон эзоҳдиҳандаи бандакҷонишинӣ дорад. *Як маҳал чашими Алихӯҷа ба вай афтода аз тарсаи як қад парид* [Улуғзода, 1956, 43].

Хусусияти дигари калимаи асосии ин таркибҳои ҳоли сабаб аз он иборат аст, ки ҷузъи номӣ аз ду тараф (ҳам бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ ва ҳам изофӣ) эзоҳдиҳанда гирифтааст.

1. Бо роҳи алоқаи вобастагӣ пуркунандаҳо ва ҳолҳои пешоянддор вазифаи эзоҳдиҳандаро ба ҷо меоваранд. Ин ҳодиса бештар дар ибораи сифати феълӣ ва таркиби масдарӣ, ки дар ҷумла вазифаи ҳоли сабабро иҷро менамоянд, мушоҳида мешавад: *Мулозимон ва ходимони ноибхона аз ханда худдорӣ карда **натавониста**, ба замин нишастанд* [Айнӣ, 1985, 128].

*Ин ҷавобро шунида ранги Қоришамба парид, **худдорӣ** кардан **натавониста** ба девор така кард* [Айнӣ, 1985, 204].

*Акаам ба ин савол **ҷавоб ёфта натавониста** суп-сурх шуд* [Айнӣ, 2010, 32].

*Онҳо он андозро **дода натавониста** аз ҳукумат қарздор шуда монданд* [Айнӣ, 2010, 110].

Ҳоли сабаб бо чунин роҳҳо ифода меёбад:

1. Бо зарфҳои сабаб.
2. Бо таркибҳои номӣ.
3. Бо сифатҳои феълӣ ва ибораҳои он.

4. Бо таркибҳои масдарӣ.

5. Бо ибораҳои фразеологӣ.

Ночор роҳи омӯзиши хатнависиро аз падар нурсидам [Айнӣ, 2010, 137].

Ночор ӯ хараширо бо шарт фурӯхтан хост [Айнӣ, 2010, 165].

Забоншинос Б.Камалиддинов дар мақолаи «Имконоти услубии ифодаи сабабу мақсад» (1991) доир ба вазифаи грамматикӣ пасоянду пешояндҳо дар ифодаи маъноӣ сабабу мақсад андеша ронда, менависад: «Пешоянду пасояндҳои ифодакунандаи муносибатҳои сабаб ё мақсад аз лиҳози мавқеи истифода дар намудҳои шифоҳӣ ва хаттӣ баён кардани фикр аз якдигар фарқ мекунанд. Чунончи, дар ифодаи мақсад пешояндҳои **бо мақсади, ба хотири, ба таманноӣ** дар забони адабии китобӣ, (дар тасвири малех), пешояндҳои **ба, барои** дар гуфтугӯ истифода мешаванд. Ҳатто мувозиҳои **бо мақсади - ба мақсади; бо нияти - ба нияти** обуранги услубии гуногун доранд» [Камалиддинов, 1991, 11].

Ҳоли сабаб аъзои пайрави ҷумлаест, ки сабаби воқеъ шудан ё нашудани амалу ҳолатро мефаҳмонад. Муносибати маъноӣ грамматикӣ ҳоли сабаб бо калимаи эзоҳшаванда ба дараҷае вобаста мебошад, ки яке ба дигаре ноқис ва ё барзиёд менамояд.

Ҳоли сабаб бо зарфи сабаб, исм ва ибораҳои исмӣ, феъли ҳол, масдару ибораҳои масдарӣ ва таркибу таъбирҳои фразеологӣ ифода меёбад.

Дар забони адабии тоҷикӣ зарфҳои сабабе, ки ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд, бисёр нестанд. Ва якчанд калимае, ки чун зарф ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд, дар айни замон тобиши тарз доранд: **ночор, ноилоҷ, чор-ночор:**

Ночор ба истеъфо мераванду ҷойҳоро ҳолӣ мекунанд [Улуғзода, 1979, 114].

Ҷасади бандиёро, ҳангоми сармои сахт ноилоҷ дар барф гӯр мекарданд [Улуғзода, 1979, 262].

Имрӯз базӯр Сафар хест ва аз рӯйи акааш гузашта натавониста ба кор рафт [Айнӣ, 1984, 32].

Чинифурӯш наси сари худро хорон-хорон аз галладон пул бароварду ба нонфурӯш дода ўро гусел кард [Айнӣ, 1985, 18].

Ҳоли сабаб бо алоқаи вобастагӣ ва ҳамроҳӣ ба хабар тобеъ мешавад. Агар дар аввали ҷумла омада бошад, бо мазмуни тамоми ҷумла алоқамандӣ зоҳир намуда, дар ташаккули ҷумла ва сохтори маъноии он саҳм мегузорад.

Дар ифодаи муносибати грамматикӣ сабаб ҳол бо ёрии пешояндҳои содаи **аз, бо, ба** ва таркибии ба сабаби, аз сабаби, ба муносибати, дар натиҷаи ба хабари ҷумла тобеъ мешавад: Одина ба сабаби ин воқеа ва аз шунидани суханони «маслиҳатомезонаи» мӯйсафедон хоб буд, бедор шуд ва маст буд, хушёр гардид [Айнӣ, 1958, 21].

Ба сабаби ин талқинот ў ҳам Одина ба назари як рафиқи умрӣ нигоҳ мекард [Айнӣ, 1958, 42].

Ҳасан ва Давлат – писарони хурдсоли Восеъ барои чидани алафҳои хӯрдани ба богот рафта буданд [Улуғзода, 1979, 23].

Ман амлоқдор, муширифи хирочу закоти султониам ва бояд туро аз барои ин гуноҳат ҷазо диҳам [Улуғзода, 1979, 31].

Нимаи дуҷуми асри ёздаҳ дар натиҷаи ҳуҷуми Буритегини турк горату ба хок яксон шуд [Улуғзода, 1979, 79].

Дилхарошиву таънаву маломати пайвастаи мард бо ҳар баҳона сол ба сол зиёд ва боиси дилсардиву ҷангу ҷидоли онҳо сари ҳар қадам шуд [Улуғзода, 1979, 25].

Ҳоли сабаб дар ҷумла барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти мундариҷаи хабар ва пурра кардани мазмуни ҷумла хизмат мекунад ва ҷузъи муҳими муҳокимаи мантиқӣ ба шумор меравад.

4.9.8. Ҳоли мақсад

Ҳоли мақсад мақсади воқеи амалу ҳолатро фаҳмонда, ба саволҳои барои чӣ?, бо кадом мақсад? ҷавоб мешавад. Ҳоли мақсад бештар бо алоқаи вобастагӣ ба хабар алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ пайдо мекунад. Дар ифодаи он пешояндҳои **барои, ба, бо мақсади, ба умеди, бо нияти ва ғайра** ба кор бурда мешаванд:

Ҳамаи ин ғирудор ва ҷоннисорӣ барои як баландӣ ё теппаи сарнавиштсоз – Сапунгара аст. [Улуғзода, 1979, 60].

Ҳоли мақсад бо зарф, исм, масдар ва феъли ҳол ифода мешавад. Зарфи мақсад дар забони адабии тоҷикӣ ниҳоят кам аст. Вай ба вазифаи ҳоли мақсад бевосита омада, ба эзоҳдиҳандаи худ бо роҳи ҳамроҳӣ алоқаманд мешавад: *Вай дар ин маврид бо панҷа мӯяиро ҳамворкунон ба захми онҳо намак мепошид ва барои доғ-доғ кардан қасдан менолид* [Улуғзода, 1979, 299].

Солҳо барои расидан ба ин мақсад омода шудаанд [Улуғзода, 1979, 41].

Ба вазифаи ҳоли мақсад исмҳои маънии ифодакунандаи ҳаракат меоянд. Воситаи асосии грамматикӣ ифодаи ҳоли мақсад бо исм пешояндҳо ба шумор мераванд. Ба ин вазифа пешоянди **барои** серистеъмол аст.

Масдар ва ибораҳои масдарӣ назар ба ҳиссаҳои нутқ ва ибораҳои дигар ба вазифаи ҳоли мақсад бештар ва фаровонтар меоянд. Дар ифодаи ҳоли мақсад бо масдар пешояндҳои **барои, аз барои, бо мақсади, бо нияти, бо умеди** истифода мешаванд:

Отсиз аз як тараф барои васеъ кардани мамлакати худ ба муқобили Санҷари Салҷуқӣ мечангида бошад [Айнӣ, 2012, 13].

Султон Муҳаммад барои раҳой ёфтан аз зердастии Қарахитоиён бо ҳокими Самарқанд Усмоншоҳ дар тинҳонӣ забон як кард [Айнӣ, 2012, 14].

Ифодаи ҳоли мақсад бо ҳиссаҳои нутқ. Дар ифодаи ҳоли мақсад нақши ҳиссаҳои нутқ калон аст ва ҳоли мақсад бо зарф, исму масдар, сифати феълӣ ва ибораҳои онҳо ифода мегардад.

Ифода бо зарф. Ба ин вазифа зарфи мақсад меояд, ба сабаби кам будани теъдоди ин гуна зарфҳо ҳоли мақсади бо зарф ифодашаванда ҳам зиёд нест: *Ҳайдарқул ҳам қасдан ва аз дард воҳ гӯён якбора ҳақорат дода фиристод* [Икромӣ, 2009, 79].

Дидаю доништа хатояширо такрор мекард [Баҳром, Ғаф., 2019, 96].

Ифода бо исм ва ибораҳои исмӣ. Исмҳои гуногунмаъно, бештар маънӣ ва ифодакунандаи ҳаракат ба туфайли пешояндҳо ба вазифаи ҳоли мақсад меоянд. Дар ин вазифа бештар пешояндҳои **барои, бо** ва **ба** истифода мешаванд:

Акаам зери деворро бо остинаш рӯфта пок карда барои ангишт ҷой тайёр кард [Айнӣ, 2010, 192].

Бақияширо сайисҳо хӯрда сарқути худҳоро ба тӯрбаҳо андохта барои хӯҷайинҳошон захира карда монда будаанд [Айнӣ, 2010, 200].

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолонае тартиб доданд [Айнӣ, 1985, 29].

Султон Муҳаммад барои раҳой ёфтани аз зердастии Қарахитойён бо ҳокими Самарқанд Усмоншоҳ дар пинҳонӣ забон як кард [Айнӣ, 2012, 16].

Ибораи исмӣ дар ин вазифа зиёдтар меояд: *Дар ҳамин вақт тайёри Чингизхон барои ҳуҷум ба мамлакати Султон шуҳрат ёфт* [Айнӣ, 2012, 17].

Чингиз барои ҳуҷум ба мамлакати вай тайёри медид [Айнӣ, 2012, 17].

Ин маблағ барои харҷи таҳсили оянда ба ҳардуямон бояду шояд мерасад [Айнӣ, 2010, 236].

Чингиз писари худ Ҷӯҷиро барои таъқиби ӯ фиристод [Айнӣ, 2012, 25].

Ӯ як қисми аскарони худро барои муҳофизаи Таррорбанд (Утрор), Бухоро ва Самарқанд тақсим кард [Айнӣ, 2012, 29].

Пешояндҳои таркибии номии **бо мақсади, бо умеди, бо нияти, аз барои** мафҳуми мақсадро боз ҳам саҳеҳтар ифода мекунад: *Дар он биноҳо ба нияти истиқомати доимӣ ба лашкарӣ худ ҷой гирифт* [Айнӣ, 2012, 129].

Гурӯҳе аз бухориён ба умеди халос шудан аз ҷизя, мусалмон шуданд [Айнӣ, 2012, 108].

Заҳри ҷудоии чандрӯзаро ба умеди шахди висоли дуррударози оянда коми ҷони худ гуворо дид [Айнӣ, 1958, 26].

Коргарон ин кори барзиёдро ба умеди «аз давлати хӯҷаин» вақташон хуш шудан қабул карданд [Айнӣ, 1958, 56].

Дар охир бо маслиҳати ҳамватанон барои табдили ҳаво, ба умеди шифо ба Тошканд омаданаширо изҳор намуд [Айнӣ, 1958, 141].

Ифода бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Ҳоли мақсад бештар бо масдар ва ибораҳои он ифода мешавад. Масдар ҳолис ба вазифаи ҳоли мақсад наомада, балки танҳо ба туфайли пешоянд ин вазифаро адо мекунад. Дар ин ҷо ҳам пешояндҳои **барои, ба, ба мақсади, ба нияти, ба умеди, аз барои, ба қасди** ва ғ. роли муҳим мебозанд: *Дар соли 1890 ман ҳамроҳи акаӣ худ барои хондан ба Бухоро омадам* [Айнӣ, 2010, 262].

Масдар аз ҳисоби муайянкунандаҳо тафсил ёфта ин вазифаро боз ҳам хубтар адо мекунад: Ин тадбири оқпошшо **барои ба пой худ омадани** ин гуна коргарони арзон роҳ мекушояд [Айнӣ, 2010, 262].

ӯ барои хондан ба мадраса кӯчидааст [Айнӣ, 2010, 132].

ӯ барои гирифтани ҳиссаи худ табақи ошро аз дасти ман гирифта ба ҳавлии дарунаш бурд [Айнӣ, 1985, 39].

Пуркунандаҳо ибораи масдариро тафсил медиҳанд: *Ин ҳодиса барои аз Оймулло ва Каровулбеғӣ як қасос гирифтани ба оими дастурхончӣ дастаки зӯр буд* [Иқромӣ, 2009, 123].

Ҳолҳои гуногун ибораи масдариро тафсил медиҳанд: *Сабоби он маблағро рӯзона нею шабона бурда доданам ҳам барои пинҳон доштани сирри қарздорӣ аст* [Айнӣ, 1985, 56].

Қоришамба аз ҷояш хеста бойбачаро барои берун баромадан имо

кард [Айнӣ, 1985, 67].

Ифода бо сифати феълӣ. Бо сифати феълӣ ифода шудани ҳоли мақсад маъмул нест. Ба ин вазифа омадани сифати феълии замони оянда мушоҳида мешавад. Дар ин ҳолат калимаи **шуда** вазифаи пасояндро адо мекунад: *Ҳошим Корвон рафтани шуда аз ҷой хест* [Улуғзода, 1979, 56].

Калимаи **гуфта** низ чун пасоянд дар ифодаи ҳоли мақсад ҳисса дорад. Вай бо шаклҳои тасрифшавандаи феъл меояд: *Мо як аз ҳолашон хабар гирем гуфта омадем* [Икромӣ, 2009, 178].

Ман ин корро ба ман як чиз манфиат мешудагист гуфта карда истодаам [Айнӣ, 2010, 208].

Ҳоли мақсад аз ҷиҳати сохт сода, таркибӣ ва тафсилӣ мешавад.

Хулоса, ҳоли мақсад роҳу воситаҳои гуногуни ифодабӣ дошта, он якранг сураат намегирад.

4.9.9. Ҳоли шарт

Ҳоли шарт бо истилоҳи «ҳоли шартӣ» аввалин маротиба дар мақолаи Д.Т. Тоҷиев «Чанд сухан оид ба хелҳои ҳол» (1963) зикр гардидааст. Ин донишманд доир ба хусусиятҳои ҳоли шарт, ифодабӣи он, чида шудани он, бо ҷумлаи пайрав синоним будани он маълумоти мухтасар дода, чунин зикр мекунад: «Ҳоли шартӣ ҳам монанди ҳолҳои дигари забони тоҷикӣ маъно ва вазифаи ҳоси синтаксисӣ ва тарзи алоҳидаи ифода дорад. Ҳоли шартӣ аз ҷиҳати ифода хеле маҳдуд буда, аксар бо масдару пешоянди таркибӣ, бо сифати феълӣ ва ибораҳои он меояд» [Тоҷиев, 1963, 21. сент., 2].

Ҳоли шарт бо ибораҳои сифати феълӣ, масдарӣ ва исмӣ ифода ёфта, ба ягон шарт вобаста будани иҷрои амалу ҳолати ҷумларо мефаҳмонад.

Забоншинос М.Н. Қосимова бо ёрии пешоянди **бо**, ибораҳои изофии масдарӣ, пешоянди таркибии бо шартӣ, ба шартӣ ифода ёфтани ҳоли шартро таъкид намуда, доир ба хусусияти фарқкунандаи он чунин

менависад: «Ҳоли шартӣ дар забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, бо ибораҳои сифати феълӣ ифода меёбад. Сифати феълӣ ҳамеша дар шакли замони гузашта меояд. Ин яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ҳоли шартии бо сифати феълӣ ифодаёфта ба шумор меравад» [Қосимова, 1966, 16].

Забоншинос М. Исматуллоев доир ба роҳҳои ифодаи ҳоли шарт чунин андеша дорад: «Дар забони тоҷикӣ ифода ёфтани ҳоли шарт бо ду роҳ ба амал меояд:

А) бо ёрии воситаҳои ёрирасони грамматикӣ зикршуда;

Б) ба воситаи ду шакли манфии феълӣ, ки ба қонуни аз ду минус рӯйидани як плюси риёзиёт мутобиқат дорад» [Исматуллоев, 1966, 154].

Забоншинос дар сурат ёфтани ҳоли шарт корбасти пешояндҳои содаи бо, ба, бе ва пешояндҳо таркибии ба шарти, бо шарти, дар сурати, таркиби пешояндии бо ба назар гирифтаниро қайд мекунад. Чунончи: *Ҳучраи ман бо шарти мазкур тайёр аст* [Айнӣ, 1984, 315].

Ҳоли шарт чун хелҳои дигари ҳол дорои вазифаҳои грамматикӣ ва роҳу воситаҳои ифода мебошад. Ҳоли шарт бо кадом шарт иҷро шудани амали хабарро мефаҳмонад ва ба саволҳои ба шарти чӣ?, бо кадом шарт? ҷавоб мешавад. Ҳоли шарт бо исм, масдар, сифати феълӣ (ибораҳои масдарӣ ва сифати феълӣ) ифода меёбад [Қамолиддинов, 2010, 43].

Соҳибони мол дар сурати аз деҳаи бегона буданашон аз тарафи қозии ислом рад карда мешуданд.

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли шарт ниҳоят кам меоянд. Воситаи асосии ифодаи грамматикӣ онҳо пешояндҳои **ба шарти** ва **бо шарти** мебошанд. *Мо муздорон ва деҳқонон ба шарти иттиҳод ва иттифоқ ба қувваи ҳукумати подшоҳӣ голиб хоҳем омад* [Айнӣ, 1958, 60].

Худи Абдуллоҳоча ҳам китобҳои адабиашро ба шарти дар хонаи худаиш нишаста мутолиа кардан меод [Айнӣ, 2010, 87].

Масдар ва ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли шарт, асосан, бо ёрии пешояндҳои **ба шарти**, **бо шарти**, **дар сурати** меоянд:

*Аз деҳқони фақир дар вақти тангии сол пули худро талабад ва **дар сурати** пулро адо карда натавонистани деҳқон замини ӯро аз онҳо худ мекард [Айнӣ, 1985, 151].*

***Ба шартӣ** иттиҳод ва иттифоқ ба қувваи ҳукумати подшоҳӣ голиб хоҳем омад [Айнӣ, 1958, 60].*

***Дар ин сураат** талабаҳои ҷамоаи дуҷум маҷбур мешуданд интизорӣ кашанд [Айнӣ, 2010, 254].*

Муллоҳои ҳуҷрадорӣ бесавод ба шартӣ ба ҳудудон дарс хондан ба талаба ҳуҷра медоданд [Айнӣ, 2010, 247].

Дар насри муосири тоҷик метавон гуфт ҳоли шарт нисбат ба дигар навиҳои ҳол доираи истифодаи маҳдуд дорад.

4.9.10. Ҳоли хилоф

Ҳоли хилоф ба кулӣ аз ҳамаи навиҳои ҳол фарқ мекунад, зеро дар воқеъ гардидани амал маънои он ба назар гирифта намешавад ва ё онҳо маъноҳои ба ҳам зидро ифода мекунанд. Фарқи дигар он аст, ки зарфи хилоф ҳам вучуд надорад. Ҳоли хилоф ба саволҳои бо вучуди чӣ?, бар хилофи чӣ?, сарфи назар аз чӣ? ҷавоб мешавад.

Ҳоли хилоф фактеро ифода мекунад, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инобат гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад. Ҳоли хилоф бо исм ва ибораҳои исмӣ, масдар ва ибораҳои масдарӣ, феъли ҳол ва ибораҳои феъли ҳоли ифода меёбад.

Ба вазифаи ҳоли хилоф омадани исм ва ибораҳои исмӣ маъмуланд. Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли хилоф бо пешояндҳои таркибии **бар хилофи, бо вучуди, сарфи назар аз, қатъи назар аз, ба ҷойи, ба ғайри** ва пешоянди содаи **ғайри** истифода мешавад: *Вай **бар хилофи** одаташ он нагоҳ бо Рисолат ва Зебӣ хушгап, хушмуомила буд [Улуғзода, 1979, 282].*

***Бо вучуди ин** як намоёндаи тундмиқоз бо сиёсату таҳдид пиру барноро ба навҳакаишву сиришкрэӣ ҳидоят мекард ва барои беҳтарин мӯягар мукофоти қиматбаҳо ваъда медод [Улуғзода, 1979, 144].*

Улоқнӯён бар хилофи умеди Ялангумалик ва ваъдаи худ дар навбати аввал ўро бо тамоми навкаронаш аз дами тег ва неши тир гузаронид [Айнӣ, 2012, 41].

Дар маводи гирдовардаи мо ҳоли хилоф бо чунин ҳиссаҳои нутқ ифода ёфтааст:

1. Бо исм ифода гардидани ҳоли хилоф. Ба вазифаи ҳоли хилоф бештар исмҳои маънӣ меоянд:

Бар хилофи одати арабони дигар арабони ин ҷо ҳам бо забони ўзбекӣ гуфтугузур менамуданд [Айнӣ, 2010, 10].

Аммо бар хилофи чаҳмдошти онҳо падарам ба имом чизе нагуфт ва аз ҷояш хеста ба тарафи хона рафт [Айнӣ, 2010, 177].

Бинобар ин бо сангзаниҳои он бачаи мағрур хурсандии ман кам нагардид [Айнӣ, 2010, 20].

Бо вучуди таълими акаш Каримҷон вай ҳоло ҳам хурофотпараст буд [Самадов, 2015, 87].

2. Ҷонишин. Ҷонишинҳои ишоратӣ ба туфайли пешояндҳои таркибӣ ба ин вазифа меоянд. Як хусусияти ҳоли хилоф он аст, ки ин гуна ҷумлаҳо бештар бо пайвандҳои пайвастанданҳои хилофӣ сар мешаванд ва то андозае ин пайванди маънии хилофро пурқавват менамояд:

Лекин бо ҳамаи ин шавқи хонданро ҳеҷ аз ёд набаровардам [Айнӣ, 2010, 16].

Одамони раису миришабҳо ба хилофи ин рафторкунандагонро дар ҳама ҷо дастгир намуда, дурра зада, ё ҷарима карда, ё ки ба зиндон андохта истодаанд [Улуғзода, 1979, 237].

3. Ифодаи ҳоли хилоф бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Масдар тавассути пешоянд ба вазифаи ҳоли хилоф меояд: Чунки ў, бо вучуди хунарманд будан, дар Соктаре аз касби дурудгарии худ дуруст ғоида бурда наметавонистааст [Айнӣ, 2010, 14].

Бо вучуди ба қад рост карда аз ҷо хестан ба ҷилави аспро доштан фурсат наёфтам [Айнӣ, 2010, 14].

Бо вучуди бартараф шудани бемориаш қувват наёфт [Айнӣ, 2010, 167].

4. Ифодаи ҳоли хилоф бо сифати феълӣ. Ба вазифаи ҳоли хилоф, асосан, як шакли сифати феълӣ – шакли замони гузашта меояд ва асосан дар шакли инкорӣ дучор мешавад: *Ӯ ба сухани касе гӯш накарда ба тарафи зинаи шимоли сахн шитобкорона мерафт* [Айнӣ, 2010, 14].

Бойҳо ва пиллалобҳо пилларо ба давлат надода ба ҳар тараф кашонда истодаанд [Айнӣ, 1984, 233].

Дар сарчашмаҳо доир ба ҳоли хилоф кам маълумот зикр гардидааст. Аксари маълумотҳои додашуда, якранг мебошанд. Муҳаққиқон ҳоли хилоф ва роҳҳои ифодаи онро шарҳ додаанд, вале онро аз ҷиҳати сохтор тасниф накардаанд [2010, 44; 2019, 433-434].

Забоншинос М. Норматов ҳоли хилофро аз ҷиҳати сохт ба сода, таркибӣ ва тафсиلى ҷудо намудааст [ниг. Норматов, 2011, 119].

1. Ҳоли хилофи сода аз калимаи мустақилмаънову ёридиҳанда таркиб меёбад: Бо вучуди ин чехраи парешонҳои ӯ дере бетағйир мемонд (Ф.Н.).

Ин суханҳои онҳо бо вучуди **хурдсолиам** барои ман хандаовар менамуд (С.А.).

2. Ҳоли хилофи таркибӣ аз ду ва ё зиёда калима, ки як мафҳумро ифода мекунад, таркиб меёбад: *Чунки ӯ бо вучуди ҳунарманд будан дар Соктаре аз касби дуредгариш худ дуруст ғоида бурда наметавонистааст* [Айнӣ, 2010, 56].

Ҳамаи инҳо қатъи назар аз савияи донишашон ба табақаи уламо мансуб буданд [Айнӣ, 1984, 128].

Ҳокимони амир ба ризогӣ ва норизогии мардум нигоҳ накарда андозҳои аз одат берунро ғундошта гирифтанд [Айнӣ, 1984, 14].

Ман бо вучуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ шаби дароз хобида натавонистам [Айнӣ, 1984, 189].

3. Ҳоли хилофи тафсиلى бо ибораҳои гуногуни исмӣ, масдарӣ ва ё сифати феълӣ ифода мегардад. Дар таркиби ин гуна ҳол муайянкунанда,

хол ва пуркунандаҳо ҷой дошта метавонанд: *Бо вуҷуди дар хурдсолӣ аз ӯ чудо шуданам дар ҳаёти ман таъсири бузург гузоштааст* [Айнӣ, 2010, 56].

Бинобар ин, бо вуҷуди ҳанӯз мадрасаро тамом накарда буданиш дарсгӯӣ ҳам мекард [Айнӣ, 2010, 63].

Ҳамин тарик, аз баррасии маводи гирдомада маълум гардид, ба вазифаи ҳоли хилоф исм, ҷонишин, ибораҳои исмӣ, ибораҳои масдарӣ, сифати феълӣ истифода гардидаанд. Аз пайвандакҳо барои ифодаи маъноӣ хилоф пешояндҳои таркибии бо вуҷуди, сарфи назар аз, бар хилофи, қатъи назар аз, ба ҷойи, ба ғайри қорбаст мегарданд. Аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол пешоянди таркибии бар хилофи ва бо вуҷуди серистеъмоланд.

4.10. Ҷумлаҳои содаи ҷидааъзо

Ҷумлаҳои ҷидааъзо як навъи серистеъмоли ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ буда, вижагиҳои зиёди услубӣ дорад. Чунин навъи ҷумлаҳои сода ҳам дар забоншиносии рус ва ҳам дар забоншиносии тоҷик мавриди қоидаҳои ҷумлаҳои илмӣ қарор гирифтаанд. Дар забоншиносии тоҷик дар китоби дастурҳои илмӣ ва таълимӣ [Н. Маъсумӣ, 1949; ГЗАХТ. Ҷ.2. 1986; 2019, ЗАХТ, ҷ.2. 1970; 1984; 1995], асарҳои муаллифони ҷудогона [С. Раҳматова, Б. Камолиддинов, 2010; М. Норматов, 2015] оид ба ҳамаи ҷумлаҳои сода маълумот дода шудааст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо як ҳиссаи нутқ пайи ҳам ҷида шудани аъзоҳои ҷумла характернок мебошад. Дар сарчашмаҳо таърифи ҷумлаҳои ҷидааъзо мухталиф дода шудааст.

Забоншинос Н. Маъсумӣ соли 1949 дар китоби «Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ» бо хусусиятҳои нахвӣ ва семантикии ҷумлаҳои ҷидааъзо эътибори бештар дода, доир ба ҷидашавии аъзоҳои ҷумла, васитаи алоқаи грамматикӣ онҳо маълумоти дақиқ додааст [Маъсумӣ, 1949, 27-28]. Мутаассифона, на ҳамаи қоидаҳои дар сарчашмаҳо зикргардида табиати ҷумлаҳои содаи ҷидааъзоро ифода

кардаанд. Масалан, дар китоби синтаксиси соли 1954 «такроршавии яке аз аъзоҳои ҷумла»-ро ҷидааъзо номидаанд [ниг. 1954, 56]. Албатта, такрори як аъзо ин аломати ҷумлаҳои ҷидааъзо шуда наметавонад. Дар баъзе сарчашмаҳо бештар ба ҷидашавии ягон аъзои ҷумла маълумот дода шудааст. Дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» (синтаксис) (1965) доир ба ҷумлаҳои ҷидааъзо маълумоти пурратар дода шудааст: Ҷумлае, ки яке аз аъзоҳояш ҷида шуда меояд, ҷумлаи ҷидааъзо мебошад. Дар ҷумлаҳои ҷидааъзо аъзоҳои ҷида ба як хел савол ҷавоб мешаванд [1965, 87]. Ин таъриф ҳам чандон сахт нест.

Дар ин китоб баъзе хусусиятҳои ҷумлаҳои ҷидааъзо зикр гардидаанд. Чунончи: Инчунин дар пуркунандаи ҷида пешоянд танҳо ба аввали пуркунандаи якум оварда шуда, пуркунандаҳои дигар бе пешоянд низ омада метавонанд. Дар пуркунандаи бевосита, ки вай бо пасоянди -ро ташкил меёбад, пасоянд танҳо бо пуркунандаи охирин меояд [1965, 87]. Муқоисаи ин сарчашмаҳо нишон дод, ки солҳои баъдӣ дар ин замина маълумоти мушаххастар дода шудааст.

Муҳаққиқ А. Эшонҷонов дар мақолааш «Ҷумлаи ҷидааъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ он» (1967), асосан, ба хусусиятҳои услубии мубтадоҳои ҷида таваҷҷуҳ намудааст.

Ҷидашавии аъзоҳои ҷумла диққати шевашиносро низ ба худ ҷалб намудааст. Забоншинос Р. Ғаффоров дар китоби «Шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (1979) ба ин навъи ҷумлаҳои сода таваҷҷуҳ зоҳир намуда, баъзе хусусиятҳои грамматикӣ ҷумлаи ҷидааъзоро таъкид намудааст. Инчунин вазифаи пайвандакҳои пайвасткунандаро дар ҷумлаҳои ҷидааъзо дақиқ шарҳ додааст.

Забоншинос С. Раҳматова асареро бо номи «Ҷумлаҳои ҷидааъзо дар забони адабии тоҷик» (1991) таълиф намудааст. Дар асари мазкур роҳу воситаҳои ҷида шудани аъзоҳои ҷумла таҳлилу баррасӣ гардидааст. С. Раҳматова ҷидашавии ҳар як аъзои ҷумла, воситаҳои алоқа ва ба вазифаи он кор фармуда шудани кадом ҳиссаи нутқро дар алоҳидагӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Чунончи, дар мавриди мубтадоҳои ҷида

чунин мегӯяд: «Мубтадоҳои чида бо исм, предметҷонишин, масдар ва дигар ҳиссаҳои нутқе, ки дар ҷумла маънии предметӣ доранд, ифода мешавад. Дар ҷумла, пеш аз ҳама, исмҳо мубтадо мешаванд. Онҳо се тарзи ифода доранд: якум, исми якхела, дуум, исми ҳархела ва сеюм аз исму дигар ҳиссаҳои нутқ» [Раҳматова, 1991,14].

Дар ҷумлаҳои чидааъзо ду ва ё зиёда аъзоҳои ҷумла пай дар пай омада, муносибати пайвасти нахвиро ифода меkunанд ва ба як савол ҷавоб мешаванд. Роҳу воситаҳои алоқаманд гардидани аъзоҳои чидаи ҷумла гуногун аст. Ҷумлаҳои чидааъзоро забоншинос М. Норматов чунин таъриф додааст: «Ҷумлаҳое, ки дар онҳо ду ва ё зиёда мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол бо алоқаи пайваст омада, бо аъзои дигар муносибати якхелаи маъноӣю грамматикӣ доранд, ҷумлаҳои чидааъзо номида мешаванд» [Норматов, 2015, 202].

Дар як қисми асарҳо маълумоти якхела оварда шудааст. Аммо забоншинос Б. Камолиддинов чунин хусусиятҳои ҷумлаҳои чидааъзоро зикр намудааст, ки моҳияти аъзоҳои чидаи ҷумларо дар бар мегиранд:

1. Аъзоҳои чидаи ҷумла ҳамеша як аъзои дигарро шарҳ медиҳанд. Хабарҳои чида ба як мубтадо тобеъ шуда, онро аз як ҷиҳат ё аз ҷиҳатҳои гуногун эзоҳ медиҳанд.

2. Сарфи назар аз будан ё набудани мубтадо, хабарҳои чида ҳамеша ба як шахсу шумора далолат меkunанд.

3. Аъзоҳои чидаи ҷумла бо ҳамдигар муносибати муайяни грамматикӣ дошта, ҳамеша бо ёрии интонатсияи пайваст ва ё ба воситаи интонатсияи пайвасту пайвандакҳои пайваст (пайиҳам, ҳилофӣ ва ҷудой) алоқаманд мешаванд. Гарчи ҳар кадоми хабарҳои чида нисбатан мустақиланд, байни онҳо ҳамеша муносибати муайяни замонӣ вучуд дорад. Хусусан, дар сурати бо шакли замони гузаштаи сифати феълӣ ифода ёфтани хабарҳои чидаи пешомада алоқаи грамматикӣ байни аъзоҳои чида қавитар мегардад.

4. Дар байни аъзоҳои чида ҳамеша як навъ робитаи маъноӣ ва таносуби суҳан риоя мешавад, бинобар ин ҳар гуна исм, сифат ва

феълхоро дар вазифаи аъзоҳои чида оварда, ба тарзи сунъӣ ба ҳам пайвастан имконнопазир аст: Дар сахни мактаб олуча, зардолу ва бунафша гул кард. Дар ин ҷумла бунафша, ки аз чинси гиёҳ аст, дар катори дарахтони олучаю зардолу таносуби маъноӣ надорад ва дар катори мубтадоҳои чида намеояд.

5. Дар тартиби пайҳам омадани аъзоҳои чида низ низоми муайян риоя мешавад. Масалан, дар ҷумлаи боло аъзоҳои чидаро ба ин тартиб овардан нораваст: **Аз сӯйи қишлоқ овози ҳайвонот: аспу бузу гову гӯсфанду хар** шунида мешуд [Ҷамолиддинов, 2010, 69].

Дар ифодаи аъзоҳои чида таносуби сухан, алоқаи маъноии калимаҳо аҳаммияти калон пайдо мекунад. Аъзоҳои чида бо тартиби муайян меоянд, бинобар ин баъзан иваз кардани ҷойи аъзоҳои чида ба маъноӣ ҷумла ҳалал мерасонад. Мо низ така ба сарчашмаҳо намуда, маводи ғирдовардаро аз ду ҷиҳат мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додем:

1. Аз ҷиҳати воситаи алоқа;
2. Тартиби чидашавии аъзоҳои ҷумла.

Дар байни аъзоҳои чидаи ҷумла танҳо як алоқа – алоқаи пайваст мушоҳида мешаванд, ки он бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳам, ҳилофӣ, ҷудой ва интонатсияи пайваст сурат мегирад:

а) **Пайвандакҳои пайвасти пайҳам.** Дар ин вазифа, асосан, пайвандаки пайвасти пайҳами «**ва**» серистеъмол аст. Ин пайвандак дар ҷумлаҳои чидааъзое, ки аъзоҳои чидаи он бо интонатсия алоқаманд ғардидаанд, бо аъзои чидаи охир меояд: **Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм** дар он замонҳо ободтарини мамлакатҳои Шарқи ислом буданд [Айнӣ, 2012, 3].

Банокат, Хатлон, Вахш, Ҷағониён, Тирмиз, Балх, Марв, Шодбох, Нишопур, Нисо, Шаҳристон, Деҳистон, Абевард ва Тӯс барин чандин вилоятҳо ва шаҳрҳои ободи серодам буданд [Айнӣ, 2012, 4].

Шугли асосии оммаи мардуми Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хоразм дар деҳот киштикор, боғдорӣ, кирмакпарварӣ буд [Айнӣ, 2012, 6].

Дар шаҳрҳо ва дар марказҳои аҳолинишин майдаҳунармандӣ

(*пешаварӣ*), *бофандагӣ*, *дӯзандагӣ*, *дуредгарӣ*, *меъмори*, *наққошӣ*, *заргарӣ*, *зардӯзӣ*, *оҳангарӣ* ва *монанди инҳо* буд [Айнӣ, 2012, 6].

Аъзоҳои чида дар ҷумлаҳои чидааъзо тавассути интонатсия бо ҳам алоқаманд мегарданд ва аъзои чидаи охир бо пайвандаки пайиҳами «ва» меояду чун қулфу калид маҳкам мешавад ва баъд аз он овардани дигар аъзоҳои чида ғайриимкон аст. Чунончи: Тағоиҳо **каланд, табар, дасткола** ва дигар **асбобҳоро** дар ғалтакҳо ниҳода пеш ронданд. Бобоям **нон, чойчӯш** ва дигар **чизҳоро** ба хӯрчин андохта ба хар савор шуд [Айнӣ, 2010, 26].

Пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳами «у». Пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳами «у» низ бо аъзоҳои чидаи ҷумлаҳои содаи чидааъзо меояд, вале монанди пайвандаки пайиҳами «ва» серистеъмол нест. Дар ҷумлаҳои зерин бо исмҳои чидаи даст, пой, асп, одам васл гардидааст: Аммо дар Ҳулвон сармои саҳт хеста **дасту пойи аспу одами** бисёреро аз лашкариёни ӯ талаф кард [Айнӣ, 2012, 16]. Дар ҷумлаи дигар: *Саркардагони Султон Муҳаммад ҳам ба итоати ӯ якдилу якзабон набуданд* [Айнӣ, 2012, 17].

Пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳами «у» дар ҷумлаи чидааъзо чун воситаи алоқа на ҳамеша нақши пайвасткунандаро мебозад. Баъзан бо мақсади муқобил гузоштани аъзоҳои чида меояд ва бо пайвандакҳои **аммо, вале, лекин** муродиф мешавад, дар ин маврид танҳо ду аъзои чида қорбаст мешавад: Ҳофиз **манаму** бародарам **меҳонад**.

Пайвандакҳои «у, ю» дар таркиби калимаҳои синонимӣ ва антонимӣ омада, алоқа ва муносибати грамматикӣ байни ҷузъҳои ҷидаро зичтар мекунанд. Ҷойи ҷунин аъзоҳои чида устувор аст: *Ман гираву зорикунон аз ӯ пурсидам* [Айнӣ, 2010, 71].

Сабаби ҳақиқии **андӯху алам** ва **гирияу ғами** ман бахти сиёҳи ман аст [Айнӣ, 2010, 475].

Хурду калон ҳама аз хоб хестанд. Ҳамаи замон **тарсону ларзон** настанаст бо ҳам гап мезаданд [Айнӣ, 2010, 475].

2. Тартиби чидашавии аъзоҳои ҷумла. Оид ба тартиби чидашавии аъзоҳои чидаи ҷумла забоншиноси маъруф Б. Камолиддинов чунин ибрози андеша намудааст: «Дар ифодаи аъзоҳои чида таносуби сухан, алоқаи маъноии калимаҳо аҳамияти калон пайдо мекунад» [Камолиддинов, 2010, 49]. Аъзоҳои чида бо тартиби муайян меоянд, аз ин рӯ баъзан иваз кардани ҷойи аъзоҳои чида ба маънои ҷумла ҳалал мерасонад. Аъзоҳои чида на танҳо аз ҷиҳати шакл, сохт, таркиб, инчунин аз ҷиҳати оҳанг, вазну қофия ҳам бо якдигар таносуби маъноӣ пайдо мекунад: *Қади навроста, рӯйи хучаста, зулфи шикаста, абрӯи пайваста – ҳама бо якдигар мутаносиб, ҳама бо якдигар ишам, ҳама бо якдигар зебанда афтида буданд* [Айнӣ, 1984, 276].

Аъзоҳои чида аз рӯйи муносибати грамматикӣ хусусияти махсус доранд, зеро, аз як тараф, танҳо ба як аъзо муносибати тобеият дошта, аз тарафи дигар, байни ҳамдигар муносибати пайваст доранд. Бо ин хусусияти худ, яъне муносибати дутарафа аъзоҳои чида аз аъзоҳои муқаррарии ҷумла фарқ мекунад. Аъзоҳои чида бо интонатсия «оҳанги шумур»-ва зарби махсус талаффуз мешаванд: *Дар он ҷо ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат, як ҷузғири мешиғӣ, як бандча лос ва чор тахта коғазӣ машқӣ қўқандӣ харида дод* [Айнӣ, 2010, 138].

Баъзе забоншиносон, аз ҷумла А. Эшонҷонов [1967, 20], А. Халилов [1969, 70], С. Раҳматова [1991, 88] ҳамчун воситаи алоқаи аъзоҳои чида бандаки изофиро эътироф намудаанд. С. Раҳматова дар ин маврид чунин менависад: «Бандаки изофӣ ду аъзои чида ва ё зиёда аз онро бо ҳам пайваст мекунад. Бо изофат алоқа ва муносибати пайвасти байни аъзоҳои чида зич ва мустаҳкам аст [Раҳматова, 1991, 88].

Дар насри муосир ҳодисаи чидашавии муайянкунанда бо муайяншаванда тавассути бандаки изофӣ гуногун сурат гирифтааст. Дар ҷумлаи боло ҳафт калима ба ҳам аоқаманд гардида, симои зоҳирии персонажро равшантар нишон додаанд.

Аммо баъзе забоншиносон ин андешаҳоро ботил мешуморанд.

Чунончи, М. Норматов чунин андеша дорад: «Ин фикр тамоман ғалат аст, зеро бандаки изофӣ воситаи алоқаи тобеи изофӣ мебошад. Дар байни аъзоҳои чиди танҳо алоқаи пайваст мавҷуд аст» [Норматов, 2015, 201]. Мавсуф барои исбот намудани фикраш чунин меорад: Азбаски бандаки изофӣ воситаи алоқаи тобеъ мебошад, дар ҷумлаи «Як шахси баландқомати зардинарӯи рангкандаи камхун ба минбар баромад» на танҳо муайянкунанда, балки ягон аъзои чиди дигар ҳам мушоҳида намешавад. Дар ин ҷумла чор муайянкунанда мавҷуд аст. Ҳамаи онҳо ба гурӯҳи муайянкунандаҳои изофии аломат мансубанд. Муайянкунандаи аввал (баландқомат) ба эзоҳи муайяншаванда (шахс) омадааст, муайянкунандаи дуюм (зардинарӯи) бар эзоҳи ибораи исми «як шахси баландқомат», муайянкунандаи сеюм (рангканда) бар эзоҳи ибораи мураккаби «як шахси баландқомати зардинарӯи «ва муайянкунандаи охири (камхун) бар эзоҳи ибораи «як шахси баландқомати зардинарӯи рангканда омадааст» [Норматов, 2015, 201].

Аз баррасии ҷумлаҳои чиди аъзо доир ба бандаки изофӣ ҳамчун воситаи алоқаи аъзоҳои чиди ба ҳамин хулоса омадан мумкин аст, ки бандаки изофӣ ҳеҷ гоҳ воситаи алоқаи аъзоҳои чиди шуда наметавонад, чунки он воситаи алоқаи тобеи изофист, дар байни аъзоҳои чиди бошад, танҳо алоқаи пайваст мавҷуд аст.

Баъзан пеш ё пас аз аъзоҳои чиди калимаҳои хулосакунанда кор фармуда мешаванд, ки маънои умумии аъзоҳои чидаро дар бар гирифта, вазифаи муштараки нахвири адо мекунанд. «Воҳиди хулосакунанда пеш аз аъзоҳои чиди омада бошад, пас аз он аломати баён, баъди аъзоҳои чиди омада бошад, пеш аз он аломати тире гузошта мешавад: Аз сӯйи кишлоқ овози **ҳайвонот**: бузу гӯсфанду гову хару асп шунида мешуд; Шариф, Маҳмуд ва Муқим – **ҳар се** аз маҷлиси ҷавонҳо баромада, ба идораи шӯрои ҷамоа равон шуданд (Ҷ.И.). Калимаҳои хулосакунандаи **ҳайвонот** ва **ҳар се** маҷмуи аъзоҳои чиди пайихам омадаро ифода мекунанд» [Қамолиддинов, 2010, 49].

Дар маводи гирдовардаи мо чунин мисолҳо кам нестанд: *Қасрҳо*,

кӯшкҳо, кохҳо, саройҳо карвонсаройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, мунораҳо, масҷидҳо – ҳама ва ҳама сӯхта хокистар гардида буданд [Айнӣ, 2012, 67].

Писарони хурдсоли Восеъ Ҳасан ва Давлат – барои чидани алафҳои хӯрдани ба богот рафта буданд [Улуғзода, 1979, 23].

Мо дар диссертатсия барои мушаххастар шудани моҳияти аъзоҳои чида дар асоси маводи ғирдоварда ҳар як аъзои чидаро дар алоҳидагӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додем.

4.10.1. Мубтадоҳои чидаи ҷумлаи сода

Мубтадоҳои чида бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ки хусусияти предметӣ доранд, ифода мешаванд:

А) Исм. Ба вазифаи мубтадои чида ҳамаи навъҳои исм омада метавонад.

Исмҳо дорои категорияҳои грамматикӣ чамъ мебошанд, ки он тавассути пасвандҳои чамъбандии -ҳо, -он ва пасвандҳои чамъсози арабӣ сурат мегиранд. Ин воситаҳои грамматикӣ метавонанд, ба ҳар як аъзои чидаи ҷумла васл гарданд, ё ин ки ба ҷузъи охирини он васл гардида, дар баробари маънои грамматикӣ ғарази услубиро низ ифода кунанд. Чунончи: Дар ҷумлаҳои зерин пасванди чамъбандии «-ҳо» ба ҳар як аъзои чидаи ҷумлаҳои чидааъзо омада, таъкидро мефаҳмонад: *Камзаминҳо ва безаминҳо чорякдорӣ, ятимӣ ва ё ба ягон касби дигар машғулӣ менамуданд* [Айнӣ, 2010, 10].

Баъд дӯконҳо, растаҳо, чойхонаву ошхонаҳо камодаму камтараддуд шуда монданд [Улуғзода, 1979, 11].

Дар мисоли боло ҳам мубтадо ва ҳам хабар чида шуда омадаанд.

Дар мисолҳои зерин пасванди чамъбандии **-он** истифода гардидааст: *Занон, духтарон ва бачагон тӯб-тӯб шуда бар рӯйи хомаҳои рег ва дар ҳавои кушода менишастанд* [Айнӣ, 2010, 47].

Ба вазифаи мубтадои чида исмҳои хоси ифодакунандаи мафҳуми

шахс, хос ва макон бештар истифода мегарданд: Рӯзе аз шогирдони падарам – *Мулло Бобоҷон, Мулло Ҳамроҳ, Мулло Абдулвоҳид ва Мулло Собит* ба хонаи мо – ба пеши падарам, омада буданд [Айнӣ, 2010, 15].

Аноргул ва Гулғизор бачаҳоро гирифта ба бог рафтаанд [Улуғзода, 1979, 25].

Падару писар барфро гундошта-гундошта ба даруни хандақ партофтан гирифтанд [Улуғзода, 1979, 41].

Аҳли хонавода, хешон ва ёру дӯстони Восеъ ўро бо як ҳисси гамангези ҷудой ва «саломат бираву саломат биё»-ҳои бисёре ба роҳи дур гусел карданд [Улуғзода, 1979, 66].

Исмҳои ифодакунандаи ғайришахс: *Сабза ва себаргаҳои* лаби ҷӯй ва *дигар алафҳои* худрӯ ба назари кас ҳим-ҳим тофта чашими одамро мебурданд [Айнӣ, 2010, 39].

Шоҳу навдаҳои пурбор ҳамчун шаҳидони майдони ҷанг ба хок сарнагун гаштанд [Айнӣ, 2010, 46].

Бо ибора ифода гардидани мубтадои чида. *Нигоҳубини асп, тараддуи* обу ҳезуми *хона* ҳам ба уҳдаи зану духтараиш монда буд [Айнӣ, 2010, 50].

Артикли **-е** низ гоҳе бо аъзоҳои чида васл мегардад. Дар мавриди бо ҳар як ҷузъи чида омадани артикли **-е** аҳаммияти услубӣ касб намуда, аъзоҳои чида ишора ва таъкиди махсус меёбанд: *Дар ягон ҷойи кӯчаи шаҳр шамъе, чароге, фонусе* набуд [Айнӣ, 2010, 311].

Бандакҷонишинҳои шахсӣ бо аъзоҳои чида васл гардида, аз тарафи дигар, ҳамон маъниро таъйину таъкид мекунанд. Бо исми чида бештар бандакҷонишинҳои шахси якум ва сеюми танҳо истифода мешаванд. Онҳо бо ду тарз бо аъзоҳои чида васл мешаванд:

а) бо ҳар як мубтадои чида: *Меҳмонони мардинаро падарам, амакам, бобои модариам, тағоиҳоям ва дигар хешовандон* «хуш омадед, хуш равед» мегуфтанд [Айнӣ, 2010, 19].

Меҳмонзанонро модарам, модаркалонам, занони тағоҳоям ва зани амакам меҳмондорӣ мекарданд [Айнӣ, 2010, 19].

б) бо мубтадои чиди охирин: *Модару духтараиш либоси Ревахишён ва Вирканро ҳам мешустанд* [Улуғзода, 2002, 28].

Писару келинаиш бо ӯ дар як ҳавлӣ мезистанд [Улуғзода, 1979, 160].

Исмҳои ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун. Чунин нави исмҳо зиёд мушоҳида гардиданд, ки чиди шуда омадаанд: *Туфанги шохдор, дом ва қапқонҳояи занг заданд* [Улуғзода, 1979, 161].

4.10.2. Хабарҳои чиди ҷумлаи сода

Муҳаққиқони забоншинос хабарҳои чидаро зимни таҳқиқ чунин шарҳу тавзеҳ кардаанд: «Ду ва ё зиёда хабарҳои мустақили аз рӯи шахсу шумора бо ҳам дар алоқаи пайвастомада, ба як мубтадо нигаронида шуда бошанд, хабари чиди номида мешаванд. Ин гуна хабарҳо амал, ҳолат ва ё аломатҳои гуногуни як ва ё якчанд мубтадорро ифода карданашон мумкин аст. Воситаи грамматикӣ алоқаи байни хабарҳои чиди пайвандакҳои пайвасткунанда ва интонатсияи пайваст мебошад» [Норматов, 2015, 58]. Дар насри муосир хабарҳои чиди бо роҳҳои зерин алоқаманд гардидаанд:

Бо ёрии интонатсия. Дар ҷумлаи зерин хабарҳои **пошид, дуо бихонд, дуд кард, аз гӯшҳоят кашид, тап-тап зада, эму дам кард** бо интонатсия алоқаманд гардида, ба сифаи хабарӣ мансуб аст:

*Модаракат зуд ба рӯят оби сард **пошид**, дар сарат дуо **бихонд**, ҳазориспанд **дуд кард**, аз гӯшҳоят **кашид**, ба тахтапуштат **тап-тап зада**, эму дам кард* [Ҷалил, 1988, 137].

*Сокинони он кайҳо ба саҳрои Мирзочӯл кӯчида **рафта**, дар он тарафҳо замин **кушода**, хонаву боғу рог карда, муқимӣ **гаштаанд*** [Ҷалил, 1988, 137].

Бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳам. Чунин нави пайвандакҳо дар ин вазифа серистеъмоланд. Дар маводи мо бештар пайвандакҳои пайиҳами **ва, у** истифода гардидаанд. Чунончи: Подаи

мардумро бонӣ карда, бо оши ҳалол як оиларо **мехӯронаду мепӯшонад** [Улуғзода, 1979, 8].

Мардони озодиҳо дар ҳасрати ин бахт **мурданду рафтанд** [Улуғзода, 1979, 9].

*Дар як селраҳаи хушк, канори чашма аввал сангтӯдаеро **дидам**, синас дар таҳи сангҳо устухони одамро **пай бурдаму лаҳзае карахт мондам*** [Ҷалил, 1988, 98].

*Косаи оши кӯчаро монда аз ҷоям бархостаму шитобон ба ҳавлии тағоям **рафтам*** [Ҷалил, 1988, 98].

*ӯ шабошаб чор фарсанг масофаро аз бераҳаҳо **гузашта**, нагоҳӣ ба милисахонаи район **медарояду** ҳимоятталабон **арз мекунад*** [Ҷалил, 1988, 100].

*Тағотон бечора дар шаҳр ҳам хоксорона **зиндагӣ карда**, ба тавассути мардикорӣ **рӯз мегузарондааст**: дуредгарӣ мекардааст, дар боғу полизи мардум ба кор **машгул будааст**, поҳса мезадааст...* [Ҷалил, 1988, 100].

*Аъзои комиссия. сараввал якчанд рӯз дар идора **нишаста**, дафтарҳои ҳисобу китоби колхозро **санҷиданд**, баъд ба сари подаю рамаи моли реза **рафтанд**. Ман мамнун аз амали худ **механдидаму** ҳазломез **мегуфтам*** [Ҷалил, 1988, 100].

Ҳамаи сиғаҳои феъл ба вазифаи хабарҳои чида омада метавонанд. Хабарҳои чида аксаран ба як шакл ва як замон далолат меkunанд. Чунончи: *Подаи мардумро бонӣ карда, бо оши ҳалол як оиларо мехӯронаду мепӯшонад* [Улуғзода, 1979, 8].

Хабарҳои феълии чида ба амалу ҳолатҳои пасиҳам ба вуқӯъ омада далолат меkunанд: *Аммо кунҷковону шайтонтабиатон аз рӯйи муқтазои табиат бо партофтани луқмае ба оташи баҳс ё мочаро каме **равган мепошанд** ва аз ин амали иблисона **шод мешаванд*** [Улуғзода, 1979, 11].

*Мо, мардуми хомхаёл, ба киҳо умед бастему аз пайи киҳо **рафтем?*** [Улуғзода, 1979, 11].

Давлати советӣ маро ҳам **пӯшонду ҳам хӯронду ҳам хононд...**
[Улуғзода, 1979, 14].

Дар асарҳои бадеӣ ба вазифаи хабарҳои чида воҳидҳои фразеологӣ низ меоянд, ки ин ба гуфтор образнокӣ, муассирӣ ва тару тозагӣ мебахшад. Чунин услуб дар асарҳои нависандаҳои маъруф, ба мисли С. Айни, С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Б. Фирӯз, А. Самад мушоҳида гардид: *Мардуми аблаҳ нархи сабзиву пиёза напурсида, якбора гуломи киши-киши чанд оқинадару бедиевати фитнаангез шуда, худро ба кӯйи бадномӣ зад* [Улуғзода, 1979, 8].

Сипас, борони таънаву маломат ба сараш мерехту гоҳе шаппотиву гӯшмоле ҳам насибааш мешуд [Улуғзода, 1979, 10].

Дами ҳозирин ба дарун зад, ба чеҳраашон ҳузн соя афканд [Улуғзода, 1979, 10].

Як хусусияти хабарҳои чида дар он зоҳир мегардад, ки дар ҳолати якхела будани шахсу шумора ва замони хабарҳои чида феъли ёвар бо яке аз хабарҳо меояд, вале ба ҳамаи онҳо баробар тааллуқ дорад. Ҷузъи ёридиҳанда бештар бо хабари охирин якҷо меояд, воситаи алоқа аксар пайвандакҳои пайваस्तкунандаи пайиҳами **ва, у** мебошад: – Бо ҷурми мактабдорӣ аз кӯдаки гахвора то пири садсолаи хонадонашро ҳукумат **бандиву бадарға кард** [Улуғзода, 1979, 13].

Бо одамҳои бешумор шиносу ҳамкор шудам [Улуғзода, 1979, 13].

Хурӯс ё мурға зуд кушта, хушрӯ нар канда, бирён ё хомшӯрбо кунед [Улуғзода, 1979, 15].

Хабарҳои чида байни худ ба воситаи пайвандакҳои пайваस्तкунанда ва интонатсия алоқаманд шуда, муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ифода мекунанд. Хабарҳои чида феълӣ ва номӣ мешаванд:

1. **Хабарҳои чидаи феълӣ.** Ба вазифаи хабарҳои чидаи феълӣ ҳам феълҳои мустақил ва ҳам таркибию сохта истифода гардидаанд: *Ман қабул кардам ва навохтан гирифтам* [Айнӣ, 2010, 24].

Ҳалвогарон хаами қиёмиро бо дастони худ як лӯлаи дарозе сохта, ду нӯги он лӯларо ба ҳам пайванд дода, як ҳалқа карданд [Айнӣ, 2010, 36].

Сари баҳор бо ҳамроҳии писаронаш дар нишебии кӯҳ қитъаи заминеро аз сангу сангреза покиза карда, ба қарз тухмӣ гирифта гандуми баҳорӣ кошт. Зани ӯ дар хонаҳои мардум дӯғ мекашид, пахта мешашид, ҷомаишӯӣ мекард [Айнӣ, 2010, 36].

2. Хабарҳои чиди номӣ. Дар насри муосир ҳиссаҳои номи нутқ ба воситаи бандакҳои хабарӣ ҳамроҳ ба вазифаи хабари номи чиди меоянд:

Падари марҳуми Саидали марди кордон ва ҳунарваре буд [Улуғзода, 1979, 40].

4.10.3. Муайянкундаҳои чиди ҷумлаи сода

Муайянкундаҳои чиди дар таркиби сараъзо ва аъзоҳои пайрав омада, бо онҳо бо тарзҳои гуногун алоқаманд мешаванд. Аз муайянкундаҳои изофии чиди муайянкундаи чиди якум ба воситаи бандакҳои изофӣ бо муайяншаванда алоқаманд мешавад, муайянкундаҳои чиди дигар байни худ бо пайвандакҳои пайвасткунда ва оҳанг пайваст шуда, дар як маврид маъноӣ як калима ва дар мавриди дигар маъноӣ калимаҳои, ки дар шакли ибора омадаанд, аз ҳар ҷиҳат равшану мушаххас менамоянд [ГЗАҲТ, 1986, 302].

Дар маводи ғирдовардаи мо низ чунин ҳодиса мушоҳида гардид ва серистеъмол аст. Чунончи: *Дар ин давра санъати мусиқӣ, наққошӣ ва рассомӣ ҳам хеле ривож гирифта буд* [Айнӣ, 2010, 19].

Бештарин гуломони он замон аз туркҳои шимолӣ, қалмоқон, хитойён ва ҳиндуён буданд [Айнӣ, 2012, 6].

Кишторҳои Боғи Афзал, Тезгузар, деҳаи Қараяғоч бо кишторҳояшон, тарафи шимоли Деҳнави Абдуллоҷон, Муҳаммад Боқӣ ва як қисми Кочихӯрон тамоман дар зерӣ мондаанд [Айнӣ, 2010, 49].

Ў қиссаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абумуслимро аз ёд медонист ва такрор ба такрор ба мо аз он афсонаҳо нақл мекард [Айнӣ, 2010, 49].

Ў як одами лозарбадани миёнақад, сабзиначеҳра, ришаи миёна ва сафед ва абрӯҳояи монанди абрӯҳои амакбобои ман гафс ва дароз буд [Айнӣ, 2010, 102].

Ин харҳо ҳама сафед, калон, қорӯбдум, шамшерёл ва сихгӯш буданд [Айнӣ, 2010, 163].

4.10.4. Пуркунандаҳои чиди чумлаи сода

Пуркунандаҳои бевосита ва бавосита дар чумлаи чиди шуда, байни худ ба воситаи пайвандаҳои пайваस्तкунанда ва оҳанг алоқаманд гардида, хабари чумларо аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳанд [ГЗАХТ, 1986, 304].
Чунончи: *Ман ҷубак ва нақораамро бардошта ба нияти зудтар қоил кардани акаҳоям ба тарафи хона давидам [Айнӣ, 2010, 23].*

Деҳқони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминронӣ, ҷўйковӣ ва тоққушӣ машғулӣ мекарданд [Айнӣ, 2010, 23].

Агар пасоянди «-ро» ба ҳар як аъзои чиди чумла ояд, бо хусусияти услубии он барҷаста мегардад ва бештар таъкидро мефаҳмонад: *Ў хонаи пештараашро, Лутфияро, Ҳурматойро, духтаронашро қариб фаромӯш карда буд [Улуғзода, 1956, 170].*

Агар пасоянди «-ро» ба аъзои чиди охириин васл шуда ояд, он ба аъзоҳои чиди пеш низ дахл дорад: *Ў ҷома, салла ва кафшаашро кашида бар болои деворча монда тани ба- курта ба сари ҷоҳ рафт [Айнӣ, 2010, 140].*

Қорҳои ҳуҷраро – пухтупаз, шустушӯй ва рӯфтурӯбро тамоман акаам мекард [Айнӣ, 2010, 190].

Дар маводи гирдовардаи мо чидашавии пуркунандаи бавосита зиёд мушоҳида гардид. Дар чунин навъи пуркунандаҳо пешоянди «бо» пеш аз аъзои чиди аввал омада, ба аъзоҳои чиди дигар низ дахл дорад:

Темурмалик баъд аз тамои намудани сохтмони қалъа он ҷойро бо озуқа ва аслиҳа пур кард [Айнӣ, 2012, 36].

Чарогоҳҳояшон ҳам бо рамаҳо ва галаҳо пур буда, беҳтарин аспҳо, хачирҳо, шутурҳо, гӯсфандҳо ва дигар ҳайвоноти хонагӣ дар ин ҷойҳо мерасиданд [Айнӣ, 2012, 3].

Дар пурқунандаи бавосита пешояндҳои «ба», «дар», «бар» бо ҷузъи якум васл шуда, ба ҷузъҳои дигар мансуб аст: *Падар аз ҷояи хеста нишаста ба ҷойнӯшии ва нонхӯри даромад [Айнӣ, 2010, 95].*

Ман ба розӣ ва норозӣ шудани падару модарам кор надорам [Айнӣ, 2010, 126].

Гоҳо бо мақсади таъкид пешоянд бо ҳар як пурқунандаи бевосита такрор ба такрор оварда мешавад, мисол: *Бар болои чанд шутур ҷуволҳои биринҷ, бар чанд шутур ҷуволҳои орд, бар чанд шутур қанду наботу шакару ҳалво, бар чанд шутур нӯшоквориҳои атласу адрасу шоҳиву бахмалу кимхову зарбафт бор карда шуда будаанд [Айнӣ, 2010, 59].*

Пайвандаки пайвастқунандаи **на... на** дар ҷумлаҳои чидааъзо пеш аз аъзои чида омада, таъкидро мефаҳмонад, аммо камистеъмол аст: *Падарам то тамои кардани ин кор на нон хӯрд ва на ҷой нӯшид [Айнӣ, 2010, 47].*

4.10.5. Ҳолшарҳқунандаҳои чидаи ҷумлаи сода

Ҳоли чида тобеи хабари ҷумла буда, онро шарҳу эзоҳ медиҳад. Вай бо ёрии ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода мегардад. Ҳамаи навъҳои ҳол метавонанд чида шуда оянд. Дар мисоли зерин ҳоли замон чида шуда, пешоянди аслии **дар** бо ҳар як аъзои он такрор омада, матлабро муассир ифода кардааст: **Ҳоли макон:** *Айёми бачагии томактабиам тобистон дар Соктаре ва зимистон дар Маҳаллаи Боло гузаштааст [Айнӣ, 2010, 17].*

Ҳоким ўро ҳар чӣ қунад, хоҳ дар зиндон нӯсонад ва хоҳ ба Ҳисор фиристода қушонад – ихтиёраш [Улуғзода, 1979, 326].

Дар ин мисол ҳам муайянкунандаи сифатӣ ва ҳам ҳоли макон чида шуда омадааст. Пешоянди «ба»бо ҳар як ҳоли макони чида омада, матлабро муассир ифода намудааст: *Тарафи шарқии ин ҳавлӣ ба ҳавлии ҳамсоя, тарафи ғарбиаш ба ёбони киштзор ва тарафи шимолиаш ба кӯчаи калони деҳа мерасид* [Айнӣ, 2010, 17].

Ҳоли тарзи амал: *Шарик ҳамаи ёрони худро аз дунболаш гирифта, ҳучумкунон ва шамшерзанон аз шаҳр баромад* [Айнӣ, 2012, 131].

Ҳоли замон: *Восеъ фардо ё пасфардо ба Балҷувон – ба ихтиёри ҳоким фиристода хоҳад шуд* [Улуғзода, 1979, 326].

Ҳоли монандӣ. Ҳоли монандии чида фақат бо исм, таркибҳои исмӣ, зарфҳои монандӣ ва баъзан ҷонишини шахсӣ ифода меёбад. Зарфҳо бо алоқаи ҳамроҳӣ, вале ҳиссаҳои дигари нутқ ба воситаи пешояндҳои монанди, ба монанди, мисли, чун, ҳамчун ба вазифаи ҳоли монандии чида истифода мешаванд:

– *Оре, дар он дарёи хуну отаи зани Темурмалик ҳам монанди ҳазорон занон, бачагон, пирон ва беморон гарқ шуда рафт, аммо тифли навзоди ӯ саломат монд...* [Айнӣ, 2012, 77].

Ҳамин тариқ, аз таҳлили маводи гирдомада маълум гардид, ки аъзоҳои чида аз ҳиссаҳои нутқ бо исм, шаклҳои тасрифии феъл бештар истифода мешаванд.

Аз таҳқиқи нақш ва мавқеи аъзоҳои ҷумлаи сода **хулосаҳои зерин** ба вуҷуд омаданд:

1. Аъзоҳои ҷумла ба воситаи ҳиссаҳои мустақили нутқ – исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл, зарф ифода меёбанд. Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ бошанд, дар ифодаи муносибатҳои гуногуни синтаксисии аъзоҳои ҷумла ёрӣ мерасонанд. Қайд кардан лозим аст, ки байни ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои ҷумла робита ва ҳатто таъсири тарафайн мавҷуд аст. Лекин байни ҳиссаҳои нутқу аъзоҳои ҷумла аломати баробарӣ гузоштан мумкин нест, зеро ҳар яки онҳо вазифа ва хусусиятҳои хоси грамматикӣ доранд.

2. Муносибати предикативӣ ҷавҳари сохтори ҷумларо ташкил медиҳад, аз ин сабаб мубтадо ва хабар сараъзоҳои ҷумла номида мешаванд. Муносибати хабарӣ, ки хосияти зарурӣ ва хоси ҷумла аст, дар муносибати хабарӣ-предикативии оид ба амал, ҳодиса, ҳолат, вазъият ва аломат дар сиға ва замони муайян тасдиқ ё инкор мешавад.

3. Воҳидҳои фразеологӣ сарвату дорой ва намоёнгари хусну таровати ба худ хоси забони милли ба шумор меравад. Бештарини онҳоро халқ офаридааст. Ибораҳои фразеологиро тағйир додан мумкин нест, зеро таркиби онҳо устувор аст. Аз ин рӯ, онҳо дар ҷумла ҳамчун як аъзо истифода мегарданд. Аз маводи ғирдовардаи мо ба мушоҳида расид, ки ба вазифаи хабар воҳидҳои фразеологӣ зиёд истифода гардидаанд. Дар асрҳои бадеӣ истифодаи воҳидҳои фразеологӣ мавқеи хос доранд. Нависандагон барои муассир ва образнок баён намудани матлаб бештар воҳидҳои фразеологиро ба кор мебаранд. Ба вазифаи хабар асосан ибораҳои фразеологӣ феълӣ корбаст мешаванд.

4. Қариб ҳамаи ҳиссаҳои нутқ ба вазифаи хабар омада метавонанд, вале корбасти онҳо якранг нест: асосан, ба вазифаи хабар феълҳои тасрифӣ меоянд. Дар намунаҳои ғирдоваришудаи насри муосир инчунин ҳиссаҳои номии нутқ, феълҳои ғайритасрифӣ ва воҳидҳои фразеологӣ низ ба вазифаи хабар истифода гардидаанд.

5. Як хусусияти хабарҳои ҷида дар он зоҳир мегардад, ки дар ҳолати якхела будани шахсу шумора ва замони хабарҳои ҷида феълӣ ёвар бо яке аз хабарҳо меояд, вале ба ҳамаи онҳо баробар тааллуқ дорад. Ҷузъи ёридиҳанда бештар бо хабари охири якҷо меояд, воситаи алоқа аксар пайвандҳои пайвасткунандаи пайиҳами **ва, -у** мебошад.

6. Таҳлили маводи фаровон нишон дод, ки аломати грамматикӣ муайянкунанда бо муайяншаванда, асосан, бо ёрии ҷунин воситаҳои синтаксисӣ: бандҳои изофӣ, артикли -е, пасоянду пешояндҳо, тартиби калима ва баъзан тавассути ду восита сураат мегирад.

7. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо ҳиссаҳои зерини нутқ ифода мешавад: исм, ҷонишин, масдар, сифати феълӣ ва шумора. Ба ин вазифа исм ва шумора серистеъмоланд.

8. Пуркунандаи бавосита бо ёрии ҳиссаҳои гуногуни нутқ-тамоми навъҳои исм, ҷонишин, шумора, масдар ифода мегардад ва ҳамчун воситаи грамматикӣ пешояндҳои аслий серистеъмоланд. Дар ифодаи пуркунандаи бавосита ҳам пешояндҳои аслий: аз, ба, бо, дар, пешояндҳои таркибии дар бораи, дар атрофи, аз болои, аз ғайр ва ғайра серистеъмол буда, тобишҳои маъноии пуркунандаҳои бавоситаро мефаҳмонанд.

9. Ба вазифаи ҳоли тарз калимаҳои ҷудогона, таркиб ва ибораҳои озоду устувори наҳвӣ омада метавонанд. Зарф ва сифат ба ин вазифа ба тарзи алоқаи ҳамроҳӣ меоянд, аммо дигар ҳиссаҳои нутқ бо ёрии пешоянд ва пасоянд низ ифода мешаванд:

10. Ҳолро аз ҷиҳати маъноӣ вазифааш ба ду хел ҷудо кардан мумкин аст: ҳоли ифодакунандаи муносибат ва аломат. Ҳоли муносибати замону макон, сабабу мақсад, шарту ҳилофи воқеъ шудан ё нашудани амал, ҳолат ва аломати хабарро ифода мекунад. Ҳоли аломат тарз, ҳолату вазъият, миқдору дараҷаи зоҳиршавии амалу аломати хабар ва дигар аъзоҳои ҷумларо ифода мекунад.

ХУЛОСА

Ба туфайли марҳила ба марҳила ташаккул ва такомул ёфтани сохтори грамматикӣ хусусиятҳои мухталифи сарфию наҳвӣ муайян мегарданд. Ҷумлаҳои сода қисмати муҳимми наҳвро ташкил карда, муоширати байни одамонро таъмин менамоянд. Хизмати нависандагону эҷодкорон дар ташаккули таркиби луғавии забон, сохти грамматикии он ва дар ин замина устувор шудани меъёри забони адабӣ хеле бузург аст. Дар насри муосири тоҷик ҳангоми тасвири ҳодисаву воқеаҳо, нишон додани симои персонажу қаҳрамонҳои асар, нутқи тасвирии муаллиф истифодаи ҷумлаҳои сода мавқеи махсус дорад. Забони осори нависандагони муосир воқеан инъикоскунандаи вазъи кунунии забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ мебошад ва суфтаву равон буда, ба меъёри забони адабӣ мувофиқ аст.

Ҷумлаҳои сода дар ифодаи марому мақсади нависандагон аз ҷиҳати оҳангу матлаб нақши муҳим дошта, бо ин хусусияташон объекти тасвиrho бо тамоми ҷузъиёташ пеши назар ба ҷилва меоранд. Мо ҳангоми омӯзишу пажӯҳиш дар масъалаи таҳқиқи ҷумлаҳои сода, сохтори онҳо, ифодаи аъзоҳои ҷумла бо ёрии ҳиссаҳои нутқ, ҷумлаҳои ҷидааъзо, воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар байни аъзоҳои ҷумла ва ғайра дар заминаи намунаҳои адабиёти муосири тоҷик ба чунин натиҷа расидем:

1. Таҳқиқ нишон дод, ки дар байни тарафдорони равияҳои забоншиносӣ андешаҳо мухталифанд. Дар забоншиносии тоҷик низ дар шинохти ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳангу мазмун андешаҳои гуногун мавҷуд буда, дар аввалин таҳқиқот баъзе муҳаққиқон се навъи ҷумлаи сода: ҳикоягӣ, саволӣ, хитобӣ ва баъзе муҳаққиқон чор навъи ҷумлаи сода: ҳикоягӣ, саволӣ, хитобӣ ва амриро зикр карданд [1-М; 2-М; 5-М; 21-М; 22-М; 23-М; 38-М].

2. Маънои грамматикии ҷумла – муносибати предикативӣ (воқеъшавии амал, ҳолат ва аломати ҷумла ба василаи маъноҳои

(категорияҳои) грамматикӣи модалият, замон, шахс) ва шаклу воситаҳои ифодаи он асоси таснифоти сохтори чумлаҳои содаро ташкил медиҳад [2-М; 6-М; 18-М; 23-М; 32-М].

3. Предикативият муносибати мундариҷа ва сохтори чумларо ба воқеият ифода мекунад. Ин муносибат тавассути маъноӣ луғавию грамматикӣи калимаву ибораҳои дохили чумла, шаклҳои грамматикӣи онҳо, тартиби калимаву ибораҳо, оҳанг, задаи мантиқӣ ва алоқаву таносуби онҳо ба ҳамдигар шакл мегирад [1-М; 3-М; 14-М; 18-М; 24-М; 27-М; 29-М; 37-М].

4. Маълум гардид, ки дар осори насрии нависандагони муосири тоҷик истифодаи чумлаҳои содаи хабарӣ ва саволӣ мавқеи намоён дорад, зеро чумлаҳои хабарӣ бештар дар нутқи тасвирии муаллифон истифода мегарданд. Чумлаҳои саволиӣ хоса дар объекти таҳқиқ агар бо мақсади пурсиш, гирифтани маълумот дар бораи чизе истифода гардида бошанд, чумлаҳои саволиӣ риторикӣ бо мақсади услубӣ ва барои таъмини муассири нутқ истифода шудаанд [2-М; 13-М; 14-М; 38-М].

5. Дар ифодаи чумлаҳои саволӣ ҷонишинҳои саволӣ нақши муҳим доранд. Дар асарҳои Б. Фирӯз ва А. Самад нақши ҷонишинҳои саволӣ ва ҳиссачаҳои саволӣ барҷастаанд, зеро ин нависандагон барои фардӣ кунонидани забони персонажҳои осори худ аз онҳо зиёд истифода намудаанд [1-М; 2-М; 6-М; 13-М; 14-М; 20-М].

6. Категорияи инкор бевосита бо категорияи предикативият алоқаманд аст. Маҳз ҳиссачаи инкорие, ки пеш аз хабар меояд, маъноӣ тамоми чумларо инкорӣ карда метавонад. Ин категория дар асарҳои С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Б. Фирӯз ва дигарон мавқеи хос дорад [2-М; 4-М; 10-М; 13-М; 14-М; 18-М; 19-М; 24-М; 27-М].

7. Дар чумлаҳои содаи яктаркиба иштироки танҳо як сараъзо боиси нопуррагии маълумот намегардад. Чумлаҳои яктаркиба чун дигар навъҳои чумлаҳои дутаркиба маълумоти пурраро дар бар мегиранд. Чунин хусусият дар асарҳои С. Айнӣ, С. Улуғзода, А. Самад ва Б. Фирӯз

дар нутқи муколамавии персонажҳо серистеъмоланд [3-М; 9-М; 11-М; 30-М; 34-М; 36-М; 37-М].

8. Дар ташаккули ҷумла оҳанг ҳам вазифаи грамматикӣ ва ҳам услубиро иҷро мекунад. Бо ёрии оҳанг ба итмом расидани ҷумла муайян карда мешавад ва тақсимшавӣ ба пораҳои маънодори наҳвӣ сурат мегирад, обуранги ҳиссии нутқ, майлу хоҳиши иродавӣ, инчунин тобишҳои гуногуни маъноӣ модалӣ ифода меёбад [2-М; 7-М; 8-М; 10-М; 12-М; 14-М; 13-М; 14-М; 19-М; 20-М; 25-М; 27-М; 30-М; 35-М].

9. Ҷумлаҳои содаи хитобӣ дар асарҳои нависандагони муосир бештар барои таъмини маъниҳои тамасхур, ришханд, ҳаҷв, истехзо, таачҷуб, боварии қатъӣ, тарс, нафрат ва монанди инҳо хизмат мекунанд [3-М; 7-М; 10-М; 12-М; 13-М; 19-М; 22-М; 25-М; 29-М; 31-М; 38-М].

10. Ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ дар насри муосир хусусияти инъикоси муносибатҳои байни ҳодисахоро доранд. Онҳо дар забони зинда бештар истифода мегарданд. Дар ифодаи маъноӣ тасдиқ, асосан, ҳиссачаҳои тасдиқии **ҳа, ҳо, бале, оре, хуб, хуш, хайр** бештар истифода шудаанд [2-М; 4-М; 13-М; 14-М; 18-М; 19-М; 24-М].

11. Гоҳо байни мубтадою хабар боз як алоқаи дигари наҳвӣ – мувофиқат дида мешавад. Ин алоқа барои он мувофиқат номида мешавад, ки қисми номии хабар бо мубтадо тавассути ҷузъи сеюм таносуб пайдо мекунад ва дар муносибати дутарафа зоҳир мегардад: сифат ҳам бо феъл ва ҳам бо исм ё ҷонишин алоқаманд аст [6-М; 9-М; 13-М; 18-М; 23-М; 26-М; 36-М; 38-М].

12. Алоқаҳои наҳвӣ, ки дар ҷумла ташаккул меёбанд, нисбатан мураккабанд ва дар муқоиса бо алоқаҳои ба ибораҳо хос гуногунанд. Ҳангоми муайян намудани навъи алоқаҳо ва хусусияти онҳо, чи ҷиҳати беруна – ифодаи зоҳирии онҳо ва чи дохилӣ – он муносибатҳои наҳвӣ, ки дар ҷумла сурат гирифта, бо муҳиммияти коммуникативии он вобастаанд, бояд ба назар гирифта шавад [1-М; 6-М; 13-М; 17-М; 23-М; 25-М; 36-М].

13. Дар насри бадеии муосир, хусусан, дар асарҳои С. Айни, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев, А. Самад, Б. Фирӯз ҷумлаҳои ҷидаъзо

мавқеи устувор доранд. Ин нависандагон чунин навъи ҷумлаҳои содаро барои барҷаста нишон додани симои қаҳрамону персонажҳо, ҳодисаву воқеаҳо мӯшикофона ба кор бурдаанд, ки хонанда дар бораи симои ботинӣ ва зоҳирии қаҳрамону персонажҳо маълумоти кофӣ ба даст меорад [2-М; 15-М; 18-М; 21-М; 23-М; 29-М; 37-М].

14. Дар асарҳои нависандагон С.Улуғзода, А. Самад, Б. Фирӯз истифодаи зарбулмасалу мақол ва воҳидҳои фразеологӣ зиёд мушоҳида гардиданд, ки онҳо дар ҷумлаҳои сода бештар ба вазифаи хабар омадаанд. Ба ин вазифа ибораҳои фразеологӣ феълӣ бештар корбаст гардидаанд [3-М; 13-М; 24-М; 25-М; 28-М; 39-М].

15. Сараъзоҳои ҷумла пояи асосии ҷумла маҳсуб мешаванд. Дар маводи гирдовардашуда ва мавриди таҳлил қарордодаи мо ба вазифаи мубтадо бештар исму ҷонишинҳо ва сифати феълӣ истифода гардида, дар ин вазифа шумора, сифат, зарф ва масдар камистеъмоланд. Ба вазифаи хабар тамоми навъҳои феъл истифода гардидаанд [5-М; 9-М; 11-М; 13-М; 26-М].

16. Муносибати предикативӣ ҷавҳари сохтори ҷумларо ташкил медиҳад, аз ин сабаб мубтадо ва хабар сараъзоҳои ҷумла номида мешаванд. Муносибати хабарӣ, ки хосияти зарурӣ ва хоси ҷумла аст, дар муносибати хабарӣ-предикативии оид ба амал, ҳодиса, ҳолат, вазъият ва аломат дар сиға ва замони муайян тасдиқ ё инкор мешавад [1-М; 6-М; 13-М; 17-М; 21-М; 23-М; 25-М; 26-М; 28-М; 37-М].

17. Аз баррасии маводи гирдомада маълум гардид, ки ҳамаи аъзоҳои ҷумла чида шуда меоянд ва дар байни онҳо хабарҳои чида мавқеи хос доранд. Як хусусияти хабарҳои чида дар он зоҳир мегардад, ки дар ҳолати якхела будани шахсу шумора ва замони хабарҳои чида феъли ёвар бо яке аз хабарҳо меояд, вале ба ҳамаи онҳо баробар тааллуқ дорад. Ҷузъи ёридиҳанда бештар бо хабари охир якҷо меояд ва воситаи алоқа аксар пайвандакҳои пайваस्तкунандаи пайиҳами **ва, у** мебошад [1-М; 6-М; 13-М; 23-М; 25-М; 36-М].

18. Аломати грамматикии муайянкунанда бо муайяншаванда дар маводи гирдоварда, асосан, бо ёрии чунин воситаҳои синтаксисӣ: бандаки изофӣ, артикли -е, пасоянду пешояндҳо, алокаи ҳамроҳӣ ва баъзан тавассути ду восита сурат мегирад [2-М; 33-М].

19. Аъзоҳои чида хусусияти муассирӣ ва қувваи зиёди тасвирӣ доранд. Бинобар ин, нависанда дар ифодаи аъзоҳои чида натиҷаи амалро мустақкам мегардонад ва ба он ифодаи барҷаста медиҳад [2-М; 15-М; 18-М; 21-М; 23-М; 29-М].

20. Хабарҳо барои ифодаи матлаб дар тамоми сиғаву замонҳои феъл истифода гардидаанд. Дар байни сараъзоҳо алокаи мувофиқат ҷой дорад, ки амалиёт ё воқеа пайдархам тасвир меёбад [3-М; 5-М; 6-М; 9-М; 11-М; 13-М; 26-М].

21. Дар ифодаи пуркунанда ва ҳелҳои он нависандагони муосир ҳамаи ҳиссаҳои номии нутқ ва шаклҳои тасрифнашавандаи феълро ба кор бурдаанд, аммо дар ин вазифа бештар исм, ҷонишин серистеъмоланд [3-М; 6-М; 9-М; 16-М; 24-М].

22. Ба вазифаи ҳоли тарз калимаҳои чудоғона, таркиб ва ибораҳои озоду устувори нахвӣ омада метавонанд. Зарф ва сифат ба ин вазифа бо алокаи ҳамроҳӣ меоянд, аммо дигар ҳиссаҳои нутқ бо ёрии пешоянд ва пасоянд низ истифода мешаванд [1-М; 3-М; 5-М; 9-М; 11-М; 17-М; 20-М; 29-М].

23. Ифодаи матлаб танҳо бо сарҳади ҷумлаҳо маҳдуд намегардад, аммо муносибати мантиқиро дар баёни мақсад маҳз қолаби ҷумлаҳо муайян мекунанд. Ҷумла чун воҳиди асосии нутқи инсон, қолабҳои нахвӣ ба ҳам алоқаманди дорои хусусияти сохторӣ ва маъноӣ мебошад. Дар ҷумла махсусияти муҳимтарин хусусияти маъноӣ мебошад, ки тавассути муносибати предикативии байни сараъзоҳои ҷумла ифода мегардад [1-М; 2-М; 5-М; 6-М; 9-М; 18-М; 21-М; 23-М; 31-М; 34-М; 38-М; 39-М].

24. Ҳиссаҳои ёридохандаи нутқ, ҳарчанд ки аъзои ҷумла намешаванд, дар ташаккули сохтори грамматикии ҷумла саҳми калон

мегузоранд. Пешоянду пасояндҳо ва пайвандакҳо микдоран дар забон мисли калимаҳо зиёд набошанд ҳам, дар алоқаи грамматикии калимаю ибораҳои таркибии ҷумлаҳои сода вазифаи мураккабро адо мекунанд. Калимаҳои модалӣ, ҳиссача ва нидо бештар дар ифодаи тобишҳои маъноӣ ва муносибатҳои субъективона, ҳиссиёту ҳаяҷони гӯянда ба кор бурда мешаванд [3-М; 5-М; 6-М; 21-М; 23-М; 31-М; 34-М; 38-М].

25. Ҷумлаҳо аз нигоҳи сохтор метавонанд бо ҳам умумият дошта бошанд. Ҳамин умумият боиси сохтори ягона доштан ва мавзӯи баҳси нахв қарор гирифтани онҳост, аммо ҳар ҷумла таркиби луғавӣ ҳам дорад, ки маҳз ба туфайли он аз ҷумлаҳои дигар фарқ карда, ҷанбаи махсуси онро ташкил медиҳад [1-М; 5-М; 9-М; 18-М; 23-М; 38-М; 39-М].

26. Сохтори ягона ва асосии ҷумла, бунёди онро се категорияи предикативият – шахс, замон, модалият ташкил медиҳанд. Ҳангоми набудани ҳатто яке аз ҳамин категорияҳо ҷумла вучуд дошта наметавонад [2-М; 6-М; 18-М; 21-М; 31-М; 34-М].

27. Маҷмуи мафҳумҳои замонӣ ҷузъи ҳатмии маънои предикативии ҷумла буда, яке аз мафҳумҳои замонӣ шакли мавҷудияти он аст. Категорияи замон дар нахв аз категорияи замонии феъл дар сарф фаротар аст, зеро он мураккаб ва гуногуншакл буда, дар ҷумлаҳои бефеъл имкони ифодаи мафҳуми замонро дорад [1-М; 2-М; 3-М; 5-М; 6-М; 9-М; 18-М; 21-М; 28-М].

28. Ҷумлаҳои сода дар насли бадеӣ яке аз воситаҳои муҳимтарини объекти тасвир буда, бо мақсади дар шакли кӯтоҳи пурмазмун ифода кардани амалу ҳолат ва ҳиссиёти гуногун ба кор бурда мешаванд [1-М; 4-М; 17-М; 18-М; 21-М; 22-М; 31-М; 36-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз пажуҳиши анҷомёфта маълум гардид, ки таҳқиқоти марбут ба ҷумлаҳои сода суратгирифта хусусиятҳои сохторию маъноии онҳоро комилан фаро намегирад. Таҳқиқи мукаммали маҳз ба масъалаи ҷумлаҳои сода дар забони адабии муосири тоҷик бахшидашуда, то ҳол нест. Дар доираи мавзӯи мазкур метавон оид ба паҳлуҳои гуногуни ҷумлаҳои сода, хусусан, хусусиятҳои сохторию маъноии онҳо чандин пажуҳишҳо анҷом дод. Баррасии ин мавзӯро барои шинохти дурусти қолабҳои нахвии забони меъёрии муосири тоҷикӣ аҳаммияти махсус дошта, бо натиҷагирӣ аз пажуҳиши мавзӯро барои истифодаи амалии он чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешаванд:

1. Хусусиятҳои грамматикӣ ва сохтории ҷумлаҳои сода яке аз масъалаҳои мубрам ва доманадори илми забоншиносӣ буда, дар ҳаҷми як кори илмӣ ба таҳқиқ фаро гирифтани тамоми паҳлуҳои ин масъала аз имкон берун аст. Аз ин рӯ, диссертатсияи мазкур анҷоми ҳамаи корҳо дар ин самт набуда, тавачҷуҳи пажуҳишгарони дигар низ ба омӯзиши масъалаҳои марбут ҷумлаҳои сода бояд ҷалб гардад.

2. Таҳқиқи густарда ва фарогири вижагиҳои сохторӣ ва дастурии ҷумлаҳои сода дар забони адабии муосири тоҷикӣ аз ҷумлаи масъалаҳои мубрами забоншиносӣ буда, дурнамои мавзӯи таҳқиқи диссертатсияро собит менамояд. Диссертатсия ба довталабони дараҷаҳои илмӣ ва муҳаққиқони баъдӣ дар омӯзиши маводи насри муосир ва муайян намудани вижагиҳои сохторию дастурии он дар забони адабии муосири тоҷикӣ кумак мекунад.

3. Натиҷагирӣ аз мавзӯи мазкур дар омӯзиши масъалаҳои марбут ба хусусиятҳои дастурии ҷумлаҳои сода, таснифи он аз рӯи сохту таркиб, анвои ҷумлаи сода аз рӯи мақсади гуфтор ва таъини нақшу мавқеи аъзои ҷумла дар осори бадеии дигар нависандагони адабиёти муосири тоҷик ёрӣ мерасонад.

4. Натиҷаҳои таҳқиқ, ки дар ҷараёни баррасии масоили меҳварӣ ҳосил шудаанд, дар маҷмӯъ, метавонанд дар омӯзиши илмӣ масъалаҳои гуногуни сарфу наҳви забони тоҷикӣ истифода шаванд.

5. Намунаҳои насри бадеии муосир хусусиятҳои сохторӣ ва дастурии ҷумлаҳои содаро фаро гирифта, омӯзиши амиқу ҳаматарафаи онҳо имкон фароҳам меорад, ки навиҳои ҷумлаҳои сода пурра муайян карда шаванд.

6. Натиҷаҳои таҳқиқи мазкур барои мутахассисони соҳаҳои забоншиносӣ, рӯзноманигорӣ ва адабиётшиносӣ ҳамчун роҳнамо дар ҳалли масоили назарӣ ва амалии марбут ба забони насри муосири тоҷикӣ ёрӣ расонида метавонанд.

7. Аз рӯйи маводи фароҳамомада ва натиҷаҳои таҳқиқ барои донишҷӯён, магистрантон, аспирантон ва докторантони (PhD)-и ихтисосҳои равияи филологӣ метавон дарсҳои назарӣю амалии махсусро ба роҳ монд.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

A) РЎЙХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

I. Сарчашмаҳо:

1. Айнӣ, С. Одина. Куллиёт. Ҷ. 1 [Матн] / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1958. – С. 183-327.
2. Айнӣ, С. Ғуломон. Куллиёт. Ҷ. 3 [Матн] / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1960. – 485 с.
3. Айнӣ, С. Аҳмади девбанд. Куллиёт. Ҷ. 5 [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1963. – С. 5-37.
4. Айнӣ, С. Ҷаллодони Бухоро // Осори баргузида дар ду ҷилд. Ҷ. 2. Акнун навбати қалам аст [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1978. – С. 9-79.
5. Айнӣ, С. Ятим // Осори баргузида дар ду ҷилд. Ҷ. 2. Акнун навбати қалам аст [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1978. – С. 311-456.
6. Айнӣ, С. Дохунда [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 428 с.
7. Айнӣ, С. Марғи судхӯр [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе, 1985. – 160 с.
8. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. Ҷ. 1-4 [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 852 с.
9. Айнӣ, С. Очеркҳои таърихии «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» ва «Исёни Муқаннаъ» [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2012. – 254 с.
10. Самад, А. Гардиши девбод [Матн] / А. Самад. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
11. Самадов, А. Косаи давр [Матн] / А. Самад. – Хучанд: Меҳроҷ, 2015. – 304 с.
12. Баҳром, Ф. Ғафлатзадагон [Матн] / Ф. Баҳром. – Хучанд: Хуросон, 2019. – 448 с.
13. Баҳром, Ф. Пеш аз шаби арӯсӣ [Матн] / Ф. Баҳром. – Хучанд: Хуросон, 2019. – 484 с.

14. Икромӣ, Ҷ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро [Матн] / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 474 с.
15. Икромӣ, Ҷ. Духтари оташ [Матн] / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 557 с.
16. Муҳаммадиев, Ф. Палатаи кунҷакӣ [Матн] / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 324 с.
17. Ориён, Ш. Кухандиёр [Матн] / Ш. Ориён. – Душанбе, 2012. – 290 с.
18. Турсун, С. Осори мунтахаб [Матн] / С. Турсун. – Душанбе: Адиб, 2013. – 560.
19. Улуғзода, С. Субҳи ҷавонии мо [Матн] / С. Улуғзода. – Сталинобод, 1956. – 354 с.
20. Улуғзода, С. Восеъ [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 368 с.
21. Улуғзода, С. Фирдавсӣ [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 269 с.
22. Улуғзода, С. Ривояти суғдӣ [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 2002. – 220 с.
23. Хусрав, Н. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн. Куллиёт. Ҷ. 1 [Матн] / Н. Хусрав. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 5-220.
24. Ҷалил, Р. Одамони ҷовид [Матн] / Р. Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 338 с.
25. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. Шӯроб. Ҷ. 1 [Матн] / Р. Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988. – 304 с.
26. Китобҳои электронии бадеӣ // Низомӣ дастарсӣ:
<https://kitobkhona.tj/badei.html>

II. Адабиёти илмӣ

А) бо забони тоҷикӣ:

27. Абдурахмонова, М. Ҷумлаҳои амрӣ дар забони адабии тоҷикӣ [Матн] / М. Абдурахмонова. – Душанбе, 2010. – 144 с.

28. Айнӣ, С. Забони тоҷикӣ [Матн] / С. Айнӣ // Раҳбари дониш. – 1928. – №11-12. – С. 43-47.
29. Айнӣ, С. Дар хусуси забони адабии тоҷик [Матн] / С. Айнӣ // Раҳбари дониш. – 1929. – № 4. – С. 17-18.
30. Ализода, С. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / С. Ализода. – Душанбе, 2010. – 186 с.
31. Арзуманов, С.Д. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для взрослых [Матн] / С.Д. Арзуманов. – Душанбе, 1951. – 120 с.
32. Арзуманов, С. Д., Джалилов, О. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для высших учебных заведений [Матн] / С.Д. Арзуманов, О. Джалилов. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 415 с.
33. Аслиддинов, С. Мулоҳизаҳо оид ба алоқои мувофиқат [Матн] / С. Аслиддинов // Мактаби советӣ, 1967. – №12. – С. 23-27.
34. Аслиддинов, С. Мулоҳизаҳо оид ба алоқои вобастагӣ [Матн] / С. Аслиддинов // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе, 1967. – С. 123-127.
35. Атобуллоев, С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик [Матн] / С. Атобуллоев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 207 с.
36. Атобуллоев, С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 4 [Матн] / С. Атобуллоев. – Душанбе: Дониш, 1984. – 252 с.
37. Бақозода ва Зехнӣ. Сарфи забони тоҷикӣ [Матн] / Бақозода ва Зехнӣ. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 140 с.
38. Беленицкий, А.М., Ҳочизода, Б. Наҳви забони тоҷикӣ: Барои синфҳои VI-VII. Ҷ. 2 [Матн] / А. М. Беленицкий, Б. Ҳочизода. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1936. – 140 с.
39. Бозидов, Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Н. Бозидов. – Душанбе: Маориф, 1985. – 100 с.
40. Бозидов, Н. Пурқунандаи бавосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Н.Бозидов. – Душанбе, 2000. – 178 с.

41. Бузургзода, Л. Материалҳо ба грамматикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Л. Бузургзода // Инқилоби маданӣ. – 1937. – № 1. – С. 7-15.
42. Бузургзода, Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ. Барои хонандагони омӯзишгоҳҳои ғоибона [Матн] / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1942. – С. 36-55.
43. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китобҳои дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн]. – Сталинобод, 1956. – 98 с.
44. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн]. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1963. – 171 с.
45. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. [Матн]. – Душанбе: – Дониш, 1985. – 368 с.
46. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1986. – 368 с.
47. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 3. Ҷумлаи мураккаб [Матн]. – Душанбе, Дониш, 1989. – 215 с.
48. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода [Матн]. – Душанбе: Дониш, 2019. – 398с.
49. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 191с.
50. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 66 с.
51. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологии мактабҳои олии [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 167 с.
52. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии [Матн]. – Душанбе: Маориф, 1982. – 458 с.
53. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 2. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. Нашри 2-юм [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 321 с.

54. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 2. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии [Матн]. – Душанбе: Маориф, 1995. – 294 с.
55. Исматуллоев, М.Ф. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн] / М.Ф. Исматуллоев. – Душанбе, 1963. – 234 с.
56. Исматуллоев, М.Ф. Оид ба ҳоли шарт [Матн] / М.Ф. Исматуллоев // Мактаби советӣ, 1966. – №12. – С. 34-41.
57. Исматуллоев, М.Ф. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1 (ҳоли макон ва замон) [Матн] / М.Ф. Исматуллоев. – Душанбе: Маориф, 1986. – 276 с.
58. Исматуллоев, М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 2 [Матн] / М. Исматуллоев. – Душанбе: Маориф, 1986. – 126 с.
59. Исматуллоев, М.Ф. Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] // М.Ф. Исматуллоев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Вазорати маорифи РСС Тоҷикистон, 1961. – 64 с.
60. Исмоилов, И. Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / И. Исмоилов. – Душанбе, Ирфон, 1971. – 78 с.
61. Кабиров, Ш. Ҷумлаҳои беаъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Кабиров // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Силсилаи мақолаҳои филологӣ. Қ. 1-2. – Душанбе, 1975. – С. 307-315.
62. Камолиддинов, Б. Дар бораи ҷумлаҳои яккалимагӣ [Матн] / Б. Камолиддинов // Межвузовская научная конференция по иранской филологии. Тезисы докладов. – Душанбе, 1966. – С. 165-168.
63. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 186 с.
64. Камолиддинов, Б. Роҳҳои гуногуни ифодаи як муносибати ҳоли дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Б. Камолиддинов // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1984. – С.110-120.

65. Камолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва хусни баён [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1986. – 117 с.
66. Камолиддинов, Б. Имконоти услубии ифодаи сабабу мақсад [Матн] / Б. Камолиддинов // Маърифат. – Душанбе, 1991. – №6. – С. 11-16.
67. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
68. Камолиддинов, Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2001. – 134 с.
69. Камолиддинов, Б. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 132 с.
70. Камолиддинов, Б. Сухандонон сухан санчида гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 265 с.
71. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2010. – 231 с.
72. Каримов, А. Таҳлили лексикӣ-грамматикаи матнҳои тоҷикии қадим [Матн] / А. Каримов. – Душанбе, 1986. – 99 с.
73. Кӯчаров, А. Таҳрири адабӣ ва фаъолияти муҳарририи С. Айнӣ [Матн] / А. Кӯчаров. – Душанбе, 2013. – С. 102-110.
74. Қосимов, Б.С. Бори дигар перомуни пайдоиши забони порсии дарӣ [Матн] / Б.С. Қосимов // Вазифаҳои воҳидҳои забон дар чараёни гуфтор. – Душанбе, 1955. – С. 111-130.
75. Қосимова, М.Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова. – Сталинобод, 1961. – 88 с.
76. Қосимова, М.Н. Мухтасар оид ба як хели ҳол дар забони адабии тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1966. – №2. – С. 19-22.
77. Қосимова, М.Н. Структура ва семантикаи ҷумлаҳои содаи насри асри XI [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 216 с.
78. Қосимова, М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 215 с.

79. Қосимова, М.Н. Сомониён ва анҷоми ташаккули забони адабӣ [Матн] / М.Н. Қосимова // Сомониён ва эҳёи тамаддуни форси тоҷикӣ. – Душанбе, 1998. – С. 456-470.
80. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Асрҳои XI-XII. Китоби дарсӣ. Ҷ. 2 [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2016. – 238 с.
81. Мачидов, Ҳ. Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 102 с.
82. Маъсумӣ, Н. Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1949. – 85 с.
83. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 267 с.
84. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 73 с.
85. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.2. Забоншиносӣ [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 351 с.
86. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 385 с.
87. Мирзоев, А.М., Ниёзӣ, Ш., Ғафуров, М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис [Матн]: барои мактабҳои миёнаи нопурра ва миёна / А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров; мух. масъул: Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯхамедов. – Сталинобод: Комбинати Полиграфии КХСМ РСС Тоҷикистон, 1942. – 88 с.
88. Мирзоев, А. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он ба забони имрӯзаи тоҷик [Матн] / А. Мирзоев // Шарқи сурх. – 1949. – №4. – С. 7-15.
89. Мирзоев, С. Ҳоли сабаб ва воситаҳои ифодаи он [Матн] / С. Мирзоев // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – С. 97-107.
90. Мирзоев, С. Масъалаи ибора дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / С. Мирзоев. – Душанбе, 2002.

91. Набиев, М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. Қисми 2 [Матн] / М. Набиев. – Душанбе: Маориф, 1992. – 176 с.
92. Набиев, М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. Қисми 2 [Матн] / М. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 179 с.
93. Ниёзӣ, Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод: Нашр. АФ РСС Тоҷикистон, 1954. – 50 с.
94. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис (Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна). Қ. 2 [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1952. – 159 с.
95. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1956. – 112 с.
96. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1960. – 112 с.
97. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1960. – 118 с.
98. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Қ. 2 (Барои синфҳои 7-8) [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1962. – 130 с.
99. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Рустамов, Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 198 с.
100. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Каримов, А., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Қ. 2 (Барои синфҳои 7-8) [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, А. Каримов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1969. – 197 с.
101. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 384 с.

102. Ниёзмуҳаммадов, Б., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Ҷ. 2 (Барои синфи 7-8) [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1977. – 192 с.
103. Ниёзмуҳаммадов Б., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Ҷ. 2 (Барои синфҳои 7-8) [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1981. – 197 с.
104. Норматов, М., Рашидов, Ш. Омӯзиши ҷумлаҳои содаи яктаркиба [Матн] / М. Норматов, Ш. Рашидов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 152 с.
105. Норматов, М. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. (Васоити таълим барои донишҷӯён) [Матн] / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 184 с.
106. Норматов, М. Таҳлили синтаксисӣ ва навъҳои он (Дастури таълим барои донишҷӯёни мактабҳои олии ва муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2008. – 148 с.
107. Норматов, М. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Норматов. – Душанбе, 2015. – 234 с.
108. Раҳматова, С. Ҷумлаҳои чидааъзо дар забони адабии тоҷик [Матн] / С. Раҳматова. – Душанбе, 1991. – 176 с.
109. Рустамов, Ш. Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1968. – 124 с.
110. Рустамов, Ш. Забон ва замон [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 255 с.
111. Рустамов, Ш., Каримов, А., Аминов, С. Забони тоҷикӣ барои синфи 7 [Матн] / Ш. Рустамов, А. Каримов, С. Аминов. – Душанбе: Маориф, 1985. – 131 с.
112. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 339 с.

113. Рустамов, Ш., Каримов, А., Аминов, С. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфи 9 [Матн] / Ш. Рустамов, А. Каримов, С. Аминов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 139 с.
114. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 130 с.
115. Сиёев, Б. Ташаккули ҷонишинҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 494 с.
116. Тоҷиев, Д.Т. Чанд сухан оид ба ҳелҳои ҳол [Матн] / Д.Т. Тоҷиев // Маориф ва маданият. – 1963. – 21 сентябр.
117. Тоҷиев, Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Д.Т. Тоҷиев. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
118. Тоҷиев, Д. Т. Осори мунтахаб [Матн] / Д.Т. Тоҷиев. – Душанбе, 2005. – 484 с.
119. Тоҷиев, Д. Тарзҳои алоқии муайянкунанда ба муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Д.Т. Тоҷиев. – Душанбе, 2015. – 111 с.
120. Фитрат, А. Қойидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв). Бознашр ба сарсухани Д. Хоҷаев ва П. Гулмуродзода [Матн] / А.Фитрат. – Душанбе, 2010. – С. 95-159.
121. Хаскашев, Т. Фонетикаи забони адабии тоҷик [Матн] / Т. Хаскашев. – Душанбе: Маориф, 1989. – 200 с.
122. Халилов, А. Вазифаҳои грамматикӣ банди изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1969. – 119 с.
123. Хоҷаев, Д., Кабиров, Ш. Синтаксис ва пунктуатсия [Матн] / Д. Хоҷаев, Ш. Кабиров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 58 с.
124. Хоҷаев, Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1998. – 149 с.

125. Хочаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хочаев. – Душанбе, Шучоиён, 2011. – 229 с.
126. Хочаев, Д. Афкори забоншиносони тоҷик дар асрҳои X-XVI [Матн] / Д. Хочаев. – Душанбе, 2013. – 344 с.
127. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2002. – 95 с.
128. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби повести «Одина»-и С. Айни [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе, 1973. – 213 с.
129. Шарифова, Ф. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қ.1 [Матн] / Ф. Шарифова. – Душанбе, 2012. – 224 с.
130. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. IV [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1981. – 201 с.
131. Шербоев, С. Хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик (рисолаи номзадӣ) [Матн] / С. Шербоев. – Душанбе, 1985. – 179 с.
132. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 231 с.
133. Шукуров, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 400 с.
134. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик. Синтаксис [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Унв. дав. Тоҷикистон, 1986. – С. 67-87.
135. Эшонҷонов, А. Хабарҳои номӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Эшонҷонов. – Душанбе, 1969.
136. Эшонҷонов, А. Ҷумлаи ҷидааъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ он // Маҷмуаи илмӣ. Сер. филол. Ҷ. 2. [Матн] / А. Эшонҷонов. – Душанбе, 1970. – 179 с.

Б) бо забони русӣ:

137. Абдукадыров, А. Язык и стиль поэзии Мирзо Турсунзаде: монография [Текст] / А. Абдукадыров. – Душанбе: Дониш, 1988. – 123 с.

138. Абрамов, Б.А. Синтаксические потенции глагола в сопоставлении с потенциями других частей речи [Текст] / Б.А. Абрамов. – М., 1966. – 165 с.
139. Авалиани, Ю.Ю. Наблюдения над языком и стилем повести С. Айни «Смерть ростовщика»: (к стилистической роли фразеологических единиц) [Текст] / Ю.Ю. Авалиани // Труды СамГУ им. А. Навои. Новая серия, вып. 194: Вопросы востоковедения и общего языкознания. – Самарканд, 1970. – С. 5-15.
140. Адмони, В.Г. Структура простого предложения в индоевропейских языках [Текст] / В.Г. Адмони. – Вопросы языкознания, 1973. – № 2. – С. 46-57.
141. Актуальные вопросы филологии. Выпуск IV [Текст]. – Душанбе, 2010. – 460 с.
142. Амонова, Ф.Р., Хромов, А.Л. Проблемы деривационной ономазиологии современного персидского языка [Текст] / Ф.Р. Амонова, А.Л. Хромов. – Душанбе: Дониш, 1990. – 102 с.
143. Ардентов, Б.П. О структурализме в советском языкознании [Текст] / Б. П. Ардентов. – Кишинев, 1968. – 111 с.
144. Арендс, А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка [Текст] / А.К. Арендс. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 141 с.
145. Арзуманов, С., Нестеренко С. Zaboni tojiki: учебник таджикского языка для взрослых [Текст] / С. Арзуманов. – Сталинобод, 1938. – 384 с.
146. Арзуманян, О. А. Вопросительное предложение в современном персидском языке: дис. канд. филол. наук. [Текст] / Арзуманян О.А. – М., 1965. – 228 с.
147. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – Издание стереотипное. – М.: , 2019. – 384 с.

148. Ахманова, О. С. Основные направления лингвистического структурализма [Текст] / О.С. Ахманова. – М.: Московский ун-т, 1955. – 330 с.
149. Бабайцева, В.В. Односоставные предложения в современном русском языке [Текст] / В.В. Бабайцева. – М., 1968. – 160 с
150. Бабайцева, В.В., Максимов, Л.Ю. Современный русский язык. Т. 3. Синтаксис. Пунктуация [Текст] / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. – М.: Просвещение, 1981. – 217 с.
151. Баевский, С.И. Ранняя персидская лексикография [Текст] / С.И. Баевский. – М.: Наука, 1989. – 164 с.
152. Балакина, А.А. Модальные глаголы немецкого языка от этимологии к прагматике [Текст] / А.А. Балакина. – ТПУ, 2009. – С. 38-44.
153. Балакина А.А. Лексические средства выражения модальности желательности в немецком языке (сравнительно-исторический аспект) // Традиции и инновации в лингвистике и лингвистическом образовании: Междунар. науч.-практ. конф. [Текст] / А.А. Балакина. – Томск: Позитив-НБ, 2009. – С. 175-179.
154. Балли, Ш. Французская стилистика [Текст] / Ш. Балли. – М.: Из-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
155. Белошапкова, А. В. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] / А.В. Белошапкова. – М.: Высш. школа., 1977. – 252 с.
156. Белошапкова, А. В., Земская, Е.А., Милославский., И. Г., Панов, М.В. Современный русский язык [Текст] / А.В. Белошапкова., Е.А. Земская., И. Г.Милославский., М.В. Панов. – М.: Выс. школа, 1981. – 560 с.
157. Бенвенист, Э. Актуальное членение предложения [Текст] / Э. Бенвенист. – М.: 1992. – С. 35-40.
158. Березин, Н. Грамматика персидского языка [Текст] / Н. Березин. – Казань, 1853. – С. 441-478.

159. Бертельс, Е.Э. Учебник персидского языка [Текст] / Е.Э. Бертельс. – Л., 1932. – 408 с.
160. Бертельс, Е.Э. Персидский-дари-таджикский [Текст] / Е.Э. Бертельс. – // Советская этнография. 1950. – №4. – С. 55-66.
161. Бертельс, Е.Э. История персидского-таджикской литературы [Текст] / Е.Э. Бертельс. – М., 1960. – 554 с.
162. Богданова, Е.Н., Морозова, Ф.Н., Альтшулер, Ф.М. Грамматика русского языка. Синтаксис: Пособие для групп высших учебных заведений с таджикским языком обучения [Текст] / Е.Н. Богданова, Ф.Н. Морозова., Ф.М. Альтшулер. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 148 с.
163. Боголюбов, М.Н. Предложения с архаичным причастием в говорах таджикского языка [Текст] / М.Н. Боголюбов // Филологи стран Востока. Уч. зап. ЛГУ. Серия востоковедения, №16. – Л., 1962. – С. 3-15.
164. Богородицкий, В.А. Общий курс русской грамматики. 2-е изд. испр. и доп. [Текст] / В.А. Богородицкий. – Казань, 1907. – С. 264-270.
165. Болотнова, Н.С. Современный русский язык: Лексикология. Фразеология. Лексикография: контрольно-тренировочные задания: учеб. пособие [Текст] / Н.С. Болотнова, А.В. Болотнов. – М.: Флинта; Наука, 2009. – 224 с
166. Бондарко, А.В. Грамматическая категория и контекст [Текст] / А.В. Бондарко. – Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1971. – 112 с.
167. Брагина, А.А. Синонимы в литературном языке: монография [Текст] / А.А. Брагина. – М.: Наука, 1986. – 127 с.
168. Брызгунова, Е.А. Интонация и смысл предложения [Текст] / Е.А. Брызгунова. – Русский язык, 1967. – № 1. – С.35-41.
169. Будагов, Р.А. Очерки по языкознанию [Текст] / Р.А. Будагов. – М., 1953. – 279 с.

170. Булаховский, Л.А. Введение в языкознание [Текст] / Л.А. Булаховский. – М.: Учпедгиз., 1953. – С. 38-44.
171. Буслаев, Ф.И. Историческая грамматика русского языка [Текст] / Ф.И. Буслаев. – М.: Учпедгиз., 1959.
172. Валгина, Н.С. Современный русский язык [Текст] / Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина. – М.: Логос, 2002. – 528 с.
173. Виноградов, В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения. В кн: Вопросы грамматического строя. [Текст] / В.В. Виноградов. – М., 1955. – С. 389-435.
174. Виноградов, В.В. Итоги обсуждения спорных вопросов стилистики [Текст] / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – М., 1955. – №1. – С. 60-87.
175. Виноградов, В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя [Текст] / В.В. Виноградов. – М., 1955. – 412 с.
176. Виноградов, В.В. Из истории изучения русского синтаксиса (От Ломоносова до Потебни и Фортунатова) [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд. Мос. ун-та, 1958. – С. 223-251.
177. Виноградов, В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения [Текст] / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – М., 1964. – №1. – С. 24-30.
178. Виноградов, В.В. Исследования по русской грамматике (Изб. труды) [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – С. 284-294.
179. Вопросы синтаксиса персидского языка. – М: Изд. ИМО, 1956. – С. 243-406.
180. Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – 367 с.
181. Востоков, А.Х. Русская грамматика [Текст] / А.Х. Востоков. – М., 1831. – 220 с.
182. Галкина-Федорук, Е.М. Безличные предложения в современном русском языке [Текст] / Е.М. Галкина-Федорук. – М., 1958. – 200 с.

183. Ганиева, С. Сложные слова с аналогичным компонентом **дил** и их соотношение с фразеологическими единицами // Вестник ТГУ: серия: Языкознание [Текст] / С. Ганиева. – Душанбе, 1990. – С. 14-19.
184. Ганиева, С. Словообразовательное значение сложных слов таджикского языка (на материале литературных памятников X-XII вв): автореф. дис. канд. фил. наук: 10.02.02 [Текст] / С. Ганиева. – Душанбе, 1990. – 23 с.
185. Гаффаров, Р. Фразеологические сочетания в таджикском языке [Текст] / Р. Гаффаров // Просвещение и культура – Душанбе, 1963. – №3. – С. 12-15.
186. Гаффаров, Р. Язык и стиль очерка «Герой таджикского народа Темурмалик» // Чашинномаи Айни» (К юбилею С. Айни) [Текст] / Р. Гаффаров. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 181-201.
187. Гаффаров, Р. Писатель и язык [Текст] / Р. Гаффаров. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 151-203.
188. Гвоздев, А.Н. Современный русский язык [Текст] / А.Н. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1973. – С. 51-57.
189. Гиясиддин ибн Джалолиддин. Гияс-ул-лугот. Т. I [Текст] / Гиясиддин ибни Джалолиддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
190. Гиясиддин ибн Джалолиддин. Гияс-ул-лугот. Т. 2 [Текст] / Гиясиддин ибн Джалолиддин. – Душанбе: Адиб, 1988. – 434 с.
191. Грамматика русского языка. Том 2. Синтаксис. [Текст]. – М.: Изд. АН СССР, 1954. – 703 с.
192. Грамматика русского языка. Синтаксис. Часть вторая [Текст]. – М.: Изд. АН СССР, 1960. – 432 с.
193. Грамматика современного русского литературного языка / под.ред. Н.Ю. Шведовой [Текст]. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
194. Давлатова, М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Зайн-ал-ахбор» Гардизӣ (XI в.). Автореф. канд. дисс. [Текст] / М. Давлатова. – Душанбе, 1969. – 21 с.

195. Давыдов, И.И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка [Текст] / И.И. Давыдов. – М., 1852. – С. 5-10.
196. Дархал Махди Али. Синтаксические особенности простых предложений в «Таърихи Байхаки» Мухаммада бинни Хусейна Бейхаки Дабира: Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Махди Али Дархал. – Душанбе, 2013. – 27 с.
197. Джураев, Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков [Текст] / Р. Джураев. – Душанбе, 1972. – 171с.
198. Джуразода, Ш. Лексико-грамматические особенности «Маснави маънавӣ» Джалоладдина Руми (монография) [Текст] / Ш. Джуразода. – Душанбе, 1998. – 144 с.
199. Додихудоев, Р.Х., Герценберг, Л.Г. Таърихи забони тоҷикӣ [Текст] / Р.Х. Додихудоев, Л.Г. Герценберг. – Душанбе, 1988. – 215 с.
200. Дустов, Х.Дж. Компаративные фразеологические единицы в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 [Текст] / Х.Дж. Дустов. – Душанбе, 2010. – 25 с.
201. Залеман, К. Г., Жуковский В. А. Грамматика новоперсидского языка [Текст] / К.Г. Залеман., В.А. Жуковский. – СПб.: Типография Императорской АН, 1890. – 100 с.
202. Зикриёев, Ф. Структурно-семантические особенности таджикского паратаксиса [Текст] / Зикриёев Ф. – Душанбе: Дониш, 1986. – 291 с.
203. Зикриёев, Ф. Структурно-семантические особенности сложносочиненных предложений в современном таджикском литературном языке. Дисс. док. филол. наук. [Текст] / Ф. Зикриёев. – Душанбе, 1986. – 320 с.
204. Золотова, Г.А. О структурных основаниях синтаксической синонимии [Текст] / Г.А. Золотова // Русский язык в национальной школе – М., 1968. – № 6. – С. 5-10.
205. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 352 с.

206. Золотова, Г.А. Коммуникативный синтаксис русского языка [Текст] / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 243 с.
207. Ибрагимова, М.С. Способы выражения модальности в русском и таджикском языках [Текст] / М.С. Ибрагимова// В помощь учителю русского языка в таджикской школе. – Душанбе, 1965. – № 4. – С.14-23.
208. Исматуллоев, М.Ф. Обстоятельства и его виды в современном таджикском литературном языке. Автореф. дис. док. филол. наук [Текст] / М.Ф. Исматуллоев. – Душанбе, 1971. – 52 с.
209. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке (синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений) [Текст] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 285 с.
210. Ковтунова, И.И. Порядок слов и лексико-семантическая структура предложения // Грамматическое описание славянских языков [Текст] / И.И.Ковтунова. – М., 1974. – С. 24-27.
211. Ковтунова И.И. Порядок слов и актуальное членение [Текст] / И.И. Ковтунова. – М., 1976. – С. 30-45.
212. Кострова, О.А. Продолженная синтаксическая форма в контактной коммуникации: на материале современного немецкого языка [Текст] / О.А. Кострова. – Самара: изд-во Саратовского ун-та, Самарский филиал, 1992. –143 с.
213. Лекант, П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке [Текст] / П.А. Лекант. – М., 1976. – 142 с.
214. Лекант, П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке [Текст] / П.А. Лекант. Учеб. пособие. – 3-е изд., испр. и доп.. – М., 2004. – 247 с.
215. Лившиц, В.А. О внутренних законах развития таджикского языка [Текст] /А.В. Лившиц // Изв. АН Тадж. ССР. – М., 1954. – №5. – С. 87-102.

216. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 68 с.
217. Мещанинова, И.И. Структура предложения [Текст] / И.И. Мещанинова. – М., 1963. – 103 с.
218. Мещанинова, И.И. Номинативное и эргативное предложения [Текст] / И.И. Мещанинова. – М: Наука, 1984. – 292 с.
219. Молчанова, Е.К. Основные вопросы синтаксиса среднеперсидского языка // Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Е.К. Молчанова. – М., 1966. – 23 с.
220. Наврузшоев, Б. Глагольные устойчивые сочетания и словосочетания в таджикском языке и способы их передачи на английский язык [Текст] / Б. Наврузшоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2009. – №8. – С. 49-50.
221. Ниятбекова, А.Ю. Лингвометодические основы изучения русских модальных слов в школах с таджикским языком обучения (методика преподавания русского языка) [Текст] / А.Ю. Ниятбекова. – Душанбе, 2017.
222. Ономастика и грамматика [Текст]. – М.: Наука, 1981. – 272 с.
223. Оранский, И.М. Иранские языки в историческом освещении [Текст] / И.М. Оранский. – М., 1979. – 237 с.
224. Оранский, И. М. Введение в иранскую филологию [Текст] / И.М. Оранский. – М.: Наука, 1988. – 389 с.
225. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1979. – 388 с.
226. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1981. – 544 с.
227. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1983. – 572 с.
228. Пейсигов, Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка [Текст] / Л.С. Пейсигов. – М.: МИМО изд-ва ИН-та междунар. Отношений, 1959. – 441 с.

229. Пешковский, А.М. Русский язык [Текст] / А.М. Пешковский. – М., 1938.
230. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-ое изд [Текст] / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
231. Пешковский, А.М. Интонация и грамматика [Текст] / А.М. Пешковский. – М., 1956. – 511 с.
232. Памяти В.С. Расторгуевой [Текст]. – М.: Ключ – С., 2007. – 256 с.
233. Полякова, Н.Ф. Стилистическое использование побудительного предложения в научной художественной прозе. Автореф. дисс. кан. филол. наук [Текст] / Н.Ф. Полякова. – Воронеж, 1985. – 18 с.
234. Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А.А. Потебня. – М., 1959. – 535 с.
235. Распопов, И.П. Актуальное членение предложения [Текст] / И.П. Распопов. – Уфа, 1961. – 161 с.
236. Распопов, И.П. Строение простого предложения о современном русском языке [Текст] / И.П. Распопов. – М., 1970. – 189 с.
237. Распопов И.П. Очерки по теории синтаксиса [Текст] / И. П. Распопов. – Воронеж: Изд. Пед. инст., 1973. – 137 с.
238. Распопов, И.П. Актуальное членение предложения [Текст] / И.П. Распопов. – М., 1987. – С .66-70.
239. Распопов, И.П. Основы русской грамматики. Морфология и синтксис [Текст] / И.П. Распопов. – Воронеж: Из-во Воронежского ун-та, 1984. – 351 с.
240. Распопов, И.П. Несколько замечаний о синтаксической парадигматике [Текст] / И.П. Распопов. – М., 1989. – №4. – С. 12-30.
241. Расторгуева, В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка // Таджикско-русский словарь / В. С. Расторгуева. – М.: Гос. изд. иностр. стран и националь. словарей, 1954. – 786 с.
242. Расторгуева, В.С. О развитии современного таджикского литературного языка // Вопросы развития литературных языков

- народов СССР в советскую эпоху Алма-Ата [Текст] / В.С. Расторгуева. – М., 1964. – С. 253-260.
243. Расторгуева, В.С. К вопросу о неочевидных или повествовательных формах таджикского глагола [Текст] / В.С. Расторгуева. – Сталинабад: АН. Тадж. ССР, 1953. – 28 с.
244. Расторгуева, В.С., Керимова, А.А. Система таджикского глагола [Текст] / В.С. Расторгуева, А.А. Керимова. – М.: Наука, 1964. – 289 с.
245. Расторгуева, В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров [Текст] / В.С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 188 с.
246. Рашидов, Ш. Простые односоставные предложения в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. фил. наук [Текст] / Ш. Рашидов. – Душанбе, 1969. – 32 с.
247. Розенталь, Д.Э. Современный русский язык: учеб. пособие [Текст] / Д. Э. Розенталь. – М.: Айрис-Пресс, 2002.
248. Розенфельд, А.З. Глагол [Текст] / А. З. Розенфельд. – Сталинабад, 1954. – 79 с.
249. Розенфельд, А.З. Модальные значения некоторых форм глаголов «будан» и «шудан» в таджикском языке [Текст] / А.З. Розенфельд // Краткие сообщения института Народов Азии. – М.: Издво восточной литературы, 1963. – С. 73-75.
250. Рубинчик, Ю.А. Современный персидский язык [Текст] / Ю.А. Рубинчик. – М., 1960. – 140 с.
251. Рубинчик, Ю.А. Грамматический очерк персидского языка [Текст] / Ю.А. Рубинчик // Персидско-русский словарь. – М., 1970. – 1613 с.
252. Рубинчик, Ю.А. Грамматика персидского языка [Текст] / Ю.А. Рубинчик. – М., 2001. – 500 с.
253. Руднев, А.Г. Синтаксис простого предложения [Текст] / А.Г. Руднев. – М.: Учебгиз, 1960. – 179 с.
254. Руднев, А.Г. Синтаксис современного русского языка [Текст] / А.Г. Руднев. – М.: Высшая школа, 1968. – 321 с.

255. Русская грамматика. Синтаксис. Т. 2 [Текст]. – М.: Наука, 1980. – 662 с.
256. Русский язык (грамматические учение о слове) [Текст]. – М.: Высш. школа, 1972. – 599 с.
257. Сабзаев, С. М. Язык и стиль поэтов просветителей [Текст] / С.М. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
258. Сабиржанов, С. Собственно вопросительные предложения в современном таджикском литературном языке [Текст] / С. Сабиржанов. – Душанбе: Мир издателей, 2011. – 200 с.
259. Селиверстова, О.Н. Контрастивная синтаксическая семантика: (Опыт описания) [Текст] / О.Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1990. – 150 с.
260. Синтаксис простого и сложного предложения. Под. редакцией В.А.Белошапковой [Текст]. – М., 1973. – 51 с.
261. Скобликова, Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения (теоретический курс): учебное пособие [Текст] / Е.С. Скобликова. – М.: Наука, 2006. – 320 с.
262. Смирнова, Л. Т. Язык «Таърихи Систан» // Грамматическое описание. АН Тадж. ССР [Текст] / Л.Т. Смирнова. – Сталинабад, 1959. – 146 с.
263. Современный русский язык / Под. ред. Е.М. Галкиной Федорук [Текст]. – М., 1958. – 515 с.
264. Современный русский язык / Под. ред. Д.Э. Розенталя [Текст]. – М: Высшая школа, 1976. – 221 с.
265. Современный русский язык / Под. ред. В.А. Белошапкова, Земская Е.А., Милославский И.Г., Панов М.В. [Текст]. – М: Высшая школа, 1981. – 560 с.
266. Современный русский литературный язык: учебник / Под ред. П.А. Леканта [Текст]. – М.: Выс. школа, 1982. – 399 с.
267. Современный русский язык / Под. ред. В.А. Белошапкова [Текст]. – М: словосочетания в индоевропейских языках. – Л., 1981. –148 с.

268. Таджиев, Д.Т. Категория связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке: Автореф. канд. дисс. фил. наук [Текст] / Д.Т. Таджиев. – Л., 1951. – 45 с.
269. Таджиев, Д.Т. Причастие в современном таджикском литературном языке / Д.Т. Таджиев. – Сталинабад, 1954. – 56 с.
270. Таджиев, Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке [Текст] / Д.Т. Таджиев. Сталинабад, 1955. – 72 с.
271. Фёдоров, А.К. Трудные вопросы синтаксиса [Текст] / А.К Фёдоров. – М.: Просвещение, 1972. – 239 с.
272. Фетисова, А.В. Синонимические соответствия между обособленными второстепенными членами и придаточными предложениями обстоятельства в современном русском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / А.В. Фетисова. – М., 1965. – 19 с.
273. Фортунатов, Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе // Избранные труды. Т. 2 [Текст] / Ф.Ф. Фортунатов. – М., 1956. – 449 с.
274. Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды. Т. 2 [Текст] / Ф.Ф. Фортунатов. – М., 1957. – 471 с.
275. Хасанов, И. Лексика и фразеология романа Джалола Икромии. Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 [Текст] / И. Хасанов – Пенджикент, 1966. – 19 с.
276. Ходжаев, Д. Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными в современном таджикском литературном языке. Автореф. дис. канд. фил. наук [Текст] / Д. Ходжаев. – Душанбе, 1980. – 19 с.
277. Холов, М. Лексика романа «Дохунда» С. Айни. Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 [Текст] / Холов М. – Душанбе, 1972. – 17 с.

278. Храковский, В.С., Володин, А.П. Семантика и типология императива. Русский императив [Текст] / В.С. Храковский, А.П. Володин. – Л., 2002. – 272 с.
279. Черных, П.Я. Историческая грамматика русского языка [Текст] / П.Я. Черных. – М., 2010. – 374 с.
280. Шанский, Н.М. Современный русский язык [Текст] / Н.М. Шанский. – М., 2007.
281. Шаумян, С.К., Соболева П.А. Основания порождающей грамматики русского языка [Текст] / С.К. Шаумян, П.А. Соболева. – М.: Наука, 1968. – 373 с.
282. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / Вступ. статья д-ра филол. наук, проф. Е. В. Клобукова; редакция и комментарии проф. Е. С. Истриной. 3-е изд. [Текст] / А.А. Шахматов. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.
283. Шведова, Н.Ю. Современный русский язык. Ч. 2. Морфология и синтаксис [Текст] / Н.Ю. Шведова. – М., 1964.
284. Шишкова, А.В. Синонимия номинативных и предикативных единиц со значением связи предмета и признака в современном русском языке: Автореф. канд. дисс. фил. наук [Текст] / А.В. Шишкова. – Таганрог, 2003. – 19 с.
285. Шокиров, Т. Писатель, язык и стиль [Текст] / Т. Шокиров. – Душанбе, 2001. – 174 с.
286. Шукуров, М. Идеино-художественные особенности «Воспоминаний» устода С. Айни [Текст] / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 245 с.
287. Шутова, Е.А. К вопросу о синтаксической синонимии // Сборник научных трудов аспирантов и преподавателей ТГПИ. Ч.1. [Текст] / Е.А Шутова. – Таганрог, 1997.– С. 10-18.
288. Эдельман, Д.И. О конструкциях предложения в иранских языках [Текст] / Д.И. Эдельман // Вопросы языкознания. – 1974. – № 1. – С. 23-34.

289. Эдельман, Д.И. Сравнительная грамматика восточно-иранских языков. Морфология. Элементы синтаксиса [Текст] / Д.И. Эдельман. – М.: Наука, 1990. – 286 с.

В) бо забони англисӣ:

290. Bartholome, Chr. Vorgeschichte der Iranischen sprachen // Grundriss der Iranischen Philologie. Ersten Band. 1 Abteilung [Text] / Chr. Bartholome. – Strassburg, 1895-1901. – S. 1-151.
291. Horn, P. Neupersische Schriftsprache [Text] P. Horn // Grundriss der iranischen philology. – Bd.1. – Abt.2. – Strassburg, 1898-1901. – S. 1-200.
292. Lambton, K.S. Persian Grammar [Text] / K.S. Lambton. – Cambridge, 1953.
293. Lazard, G. Persian and Tajik [Text] G. Lazard // «Current trands in Linguastik». – Vol. 6. The Hague – Paris, 1970. – Pp. 64-96.
294. Salemann, C.G. Mittelpersisch [Text] / C.G. Salemann // Grundriss der Iranischen Philologie. Ersten Band. – 2 Abteilung. – Strassburg, 1898-1901. – S. 249-332.
295. Worth, D.L. The role of transformations in the definition of syntagmas in Russian and Slavic languages [Text] / D.L. Worth // In: American contributions to the V International congress of slavists, Sofia, 1963, the Hague.

Г) бо хуруфоти арабиасос:

296. Abdulazimi Qarib, Jaloli Humoi, Rashidi Yosami, Malikushshuaro Bahor, Badeuzzamoni Furuzonfar. Dasturi zaboni forsi [Matn] / Abdulazimi Qarib, Jaloli Humoi, Rashidi Yosami, Malikushshuaro Bahor, Badeuzzamoni Furuzonfar. – Tehron, 1378. – 314 s.
297. Ghulomalizoda, Kh. Sokhti zaboni forsi [Matn] / Kh. Ghulomalizoda . – Tehron: Ehyo. – 1377. – 206 s.
298. Khusravi Farshedvar. Jumla va tahavvuli on dar zaboni forsi [Matn] / Khusravi Farshedvar. – Tehron, 1383 hijri. –556 s.

299. Khonlary Parviz Notil. Dasturi zaboni forsi [Matn] / Khonlary Parviz Notil. – Tehron: Intishoroti Tus. – Chopi «Mahorat», 1365 h. – 367 s.
300. Mashkutaldini Mahdi. Dasturi zaboni forsi [Matn] / Mashkutaldini Mahdi. – Mashad: Intishoroti Donishgohi Firdavsi, 1374 h. – 23 s.
301. Mahyar, M. Kitobshinosii dasturi zaboni farsi [Matn] / M. Mahyar. – Tehran, 1371 h. – 189 s.
302. Muhammad Javodi Shariat. Dasturi zaboni forsi [Matn] / Muhammad Javodi Shariat. – Tehron: Intishoroti asotir, 1344. – 459 s.
303. Lazar, J. Shaklgirii zabani forsi. Tarjumai M. Bahraini [Matn] / J. Lazar. – Tehron, 1384 h. – 245 s.
304. Lazar, J. Dasturi zabani forsii muosir. – Tarjumai M. Bahraini [Matn] / J. Lazar. – Tehran. – 1384 h. (2006). – 334 s.
305. Yamin Muhammad Husain. Dasturi ta'rikhii zaboni forsii dari [Matn] / Yamin Muhammad Husain. – Kobul, 1374 h. – 243s.
306. Sani', M. Saire dar dasturi zaboni forsi [Matn] / M. Sani'. – Tehron: Nakhustin dasturnavisoni zaboni forsi. – 1371 h. – 341 s.
307. Humoyun Farrukh. Dasturi jomei zaboni forsi [Matn] / Humoyun Farrukh. – Tehron, 1206 h. – 1142 s.

III. Фарҳангу луғатномаҳо:

308. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
309. Фарҳанги забони тоҷикӣ: аз асри X то ибтидои асри XX. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
310. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – Душанбе, 2008. – 950 с.
311. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн]. – Душанбе, 2008. – 945 с.

Б) РЀЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАЧАИ ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Монографияҳо:

- [1-М]. Кенҷазода, М.С. Грамматические особенности простых предложений в языке современной таджикской прозы [Матн] / М.С. Кенҷазода. – Душанбе: Ирфон, 2023. – 176 с.
- [2-М]. Кенҷазода, М.С. Типы простых предложений с точки зрения структуры и цели высказывания в современном таджикском языке [Матн] / М.С. Кенҷазода. – Душанбе: Ирфон, 2023. – 200 с.
- [3-М]. Кенҷазода, М.С. Члены предложения в синтаксической картине современного таджикского языка [Матн] / М.С. Кенҷазода. – Душанбе: Ирфон, 2023. – 222 с.

II. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон:

- [4-М]. Кенҷазода, М.С. Мулоҳизаҳо доир ба мавқеи категорияи шахс дар ташаккули сохтори ҷумла [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – №6. – С. 46-49.
- [5-М]. Кенҷазода, М.С. Баъзе масъалаҳои назариявии омӯзиши ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – №7. – С. 73-76.
- [6-М]. Кенҷазода, М.С. Мулоҳизаҳо доир ба сохтори ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – №8. – С. 80-83.
- [7-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи категорияи шахс дар ҷумлаҳои муайяншахс ва номуайяншахс [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №1. – С. 71-74.

- [8-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи категорияи шахс дар ҷумлаҳои сода (дар мисоли матбуоти даврии тоҷик) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №2. – С. 63-66.
- [9-М]. Кенҷазода, М.С. Мулоҳизаҳо доир ба таснифоти ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба (дар мисоли насри муосири тоҷик) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №5. – С. 101-106.
- [10-М]. Кенҷазода, М.С. Мулоҳизаҳо доир ба ҷумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ дар забони тоҷикӣ (дар мисоли насри муосири бадеӣ) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №6. – С. 56-60.
- [11-М]. Кенҷазода, М.С. Мубтадо ва роҳҳои ифодаи он дар забони адабии муосири тоҷикӣ (дар асоси маводи насри бадеии адабиёти муосир) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №6. – С. 91-97.
- [12-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи корбурди ҷумлаҳои амрӣ дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи насри бадеии адабиёти муосир) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №7. – С. 43-47.
- [13-М]. Кенҷазода, М.С. Роҳҳои ифодаи хабарҳои номӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №7. – С. 133-137.
- [14-М]. Кенҷазода, М.С. Корбурди ҷумлаҳои саволӣ дар насри бадеӣ [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №8. – С. 104-110.

- [15-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи ҷумлаҳои ҷиддааъзо дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи насри муосир) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №1. – С. 59-66.
- [16-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи корбурди пурқунанда ва роҳҳои ифодаи он дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи насри бадеии адабиёти муосир) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №2. – С. 39-43.
- [17-М]. Кенҷазода, М.С. Аломатҳои грамматикӣ алоқаи муайянқунанда бо муайяншаванда дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи насри бадеии адабиёти муосир) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №3. – С. 43-50.
- [18-М]. Кенҷазода, М.С. Структурные особенности простых предложений в современном таджикском языке [Матн] / М.С. Кенҷазода // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе, 2022. – №4 (269). – С. 216-220.
- [19-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи истифодаи ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инқорӣ дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи насри бадеии адабиёти муосир) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – №8. – С. 75-80.
- [20-М]. Кенҷазода, М.С. Об особенностях употребления простого вопросительного предложения в публицистическом стиле [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2023. – №1 (49). – С. 82-91.
- [21-М]. Кенҷазода, М.С. О некоторых вопросах исследования простого предложения в таджикском языкознании [Матн] / М.С. Кенҷазода //

Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе, 2023. – № 1 (270). – С. 193-199.

- [22-М]. Кенҷазода, М.С. Влияние зарубежных и русских лингвистических школ на таджикскую лингвистику в изучении односоставных предложений [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №2. – С. 117-122.
- [23-М]. Кенҷазода, М.С. О структуре и классификации простых предложений в таджикском языке [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №2. – С. 165-171.
- [24-М]. Кенҷазода, М.С. О прямом дополнении и способах его выражения в предложении [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2023. – №2 (50). – С. 53-60.
- [25-М]. Кенҷазода, М.С. Некоторые особенности выражения подлежащего в современном таджикском литературном языке [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №3. – С. 114-120.
- [26-М]. Кенҷазода, М.С. Сказуемое и способы его выражения разными частями речи в таджикском языке (на основе материалов современной прозы) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №3. – С. 145-151.
- [27-М]. Кенҷазода, М.С., Қосимов, О.Ҳ. Обстоятельство и способы его выражения в простом предложении в современной таджикской прозе [Матн] / М.С. Кенҷазода, О.Ҳ. Қосимов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе, 2023. – № 3 (272). – С. 150-161.
- [28-М]. Кенҷазода, М.С. Парадигматические отношения в синтаксисе простых предложений таджикского языка [Матн] / М.С. Кенҷазода

// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ.
– Душанбе, 2023. – №4. – С. 157-163.

- [29-М]. Кенҷазода, М.С. Синтаксическое поле в строение простых предложений таджикского языка [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №5. – С. 166-172.
- [30-М]. Кенҷазода, М.С. Простые утвердительные и отрицательные предложения в современном таджикском языке (на примере современной таджикской прозы) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №6. – С. 127-133.
- [31-М]. Кенҷазода, М.С. К вопросу изучения односоставных предложений (на примере современной таджикской прозы) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №7. – С. 140-146.

III. Таълифоти муаллиф дар мачмуаҳо ва нашрияҳои дигар илмӣ:

- [32-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи категорияи шахс дар ҷумлаҳои сода (дар мисоли матбуоти даврии тоҷик) [Матн] / М.С. Кенҷазода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои мубрами забон ва услуби васоити ахбори омма» (Душанбе, 17-18.10.2019). – Душанбе, 2019. – С. 33-39.
- [33-М]. Кенҷазода, М.С. Мавқеи категорияи муайянӣ дар ҷумлаҳои муайяншахс ва номуайяншахс [Матн] / М.С. Кенҷазода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои мубрами забон ва услуби васоити ахбори омма» (Душанбе, 17-18.10.2019). – Душанбе, 2019. – С. 51-57.
- [34-М]. Кенҷазода, М.С. Мулоҳизаҳо доир ба ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба [Матн] / М.С. Кенҷазода // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва

дурнамо» бахшида ба 85-солагии профессор Б. Камолиддинов (Душанбе, 22-23.10.2020). – Душанбе, 2020. – С. 215-223.

- [35-М]. Кенчазода, М.С. Мулоҳизаҳо доир ба ҷумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М.С. Кенчазода // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо» бахшида ба 85-солагии профессор Б. Камолиддинов (Душанбе, 22-23.10.2020). – Душанбе, 2020. – С. 345-352.
- [36-М]. Кенчазода, М.С. Вижагиҳои ҷумлаи содаи яктаркибаи унвонӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М.С. Кенчазода // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Инноватсия дар тиб: аз илм ба амалия» (Душанбе, 01.12.2023). – Душанбе, 2023. – С. 363-365.
- [37-М]. Кенчазода, М.С. Муносибати парадигмативӣ дар синтаксиси ҷумлаҳои сода [Матн] / М.С. Кенчазода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ «Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав» бахшида ба Рӯзи забони давлатӣ (Душанбе, 05.10.2024). – Душанбе, 2024. – С. 46-52.
- [38-М]. Кенчазода, М.С. Ҷумлаи сода ва тартиби аъзоҳои ҷумла дар он [Матн] / М.С. Кенчазода // Забон – ҳастии миллат. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои услубшиносӣ ва ҳусни баён: мушкилот ва дурнамо» бахшида ба 100-солагии дотсент Х. Ҳусейнов (Душанбе, 29.10.2024). – Душанбе, 2024. – С. 82-91.
- [39-М]. Кенчазода, М.С. Вижагиҳои аъзои пайрави ҷумла дар забони адабии муосири тоҷик [Матн] / М.С. Кенчазода // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Ховаршиносии муосир ва дурнамои рушди он: масоили забоншиносӣ, матншиносӣ ва робитаҳои адабӣ» (Душанбе, 28-29.10.2024). – Душанбе, 2024. – С. 95-100.